

**Danske sydslesvigere
i tysk krigstjeneste
1939-1945**

Martin Bo Nørregård

Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45

Martin Bo Nørregård

Danske sydslesvigere
i tysk krigstjeneste
1939-45

*Udgiøet af Studieafdelingen ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
Nr. 61
Flensborg 2009*

Studieafdelingen takker for støtte til bogens udgivelse
fra

*Gdr. Christen Larsen og hustrus mindelegat til fremme af
dankheden i Sydslesvig
Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II
P.J. Schmidt-Fonden*

Martin Bo Nørregård

Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Nr. 61

Flensborg 2009

Sats og tryk: P.J.Schmidt A/S, Vojens

Bogbinder: J.P. Møller, Haderslev

© Forfatteren og Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for
Sydslesvig, Norderstrasse 59, D 24939 Flensburg

Redaktion: Lars N. Henningsen

I kommission hos Padborg Boghandel

Nørregade 16, DK 6330 Padborg

e-mail: 6980@bogpost.dk

ISBN 978-87-89178-74-5

ISSN 1397-4343

Forsidebillede:

Peter Krogh (til venstre) og Frederik Petersen, se i øvrigt side 8.

Indhold

Indledning	9
Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-45	12
Weimar-republikken	12
Det tredje Rige	17
Arbejdstjeneste og værnepligt	22
Særorordninger for mindretallets ungdom	26
"Grenzgürtelarbeit"	27
Den 2. verdenskrig	29
De sydslesvigske soldater i tal	32
Indkredsning og antal	32
Døde og savnede	37
Tjenestested	38
Kilderne til de danske sydslesvigeres krigsdeltagelse	42
Feltpost	42
Mindretallets feltpost	45
Kildeværldi	46
Feltpost i udgivelser og forskning	55
Feltpost til Flensborg Avis	57
Dagbøger	59
Erindringer	61
Verdenskrigens forløb	64
Værnemagten indtil 2. verdenskrig	64
Felttoget i Polen	65
Tysklands vestgrænse	68
Besættelsen af Danmark og Norge	70
Felttoget i vest	73
Slaget om England	80
Nordafrika	82
Balkan og Grækenland	84
Angrebet på Sovjetunionen	86
Invasjonen af Italien	101
De russiske offensiver 1943 og 1944	103
De allieredes landgang i Normandiet	106
Den sovjetiske sommeroffensiv 1944	111
Ardenneroffensiven	115
Mod Berlin	116
De sidste dage	117
Krigsfangenskab	118

Behandlingen af mindretallets indkaldte	123
Registrering af de dansksindede?	123
Før krigen	127
Under krigen	131
Edsaflægelse og forflyttelse	136
Forhold til kammerater og umiddelbare foresatte	140
Medaljer	146
Modtagelse og læsning af Flensborg Avis	149
Hjemstavnsens støtte til de indkaldte	152
Soldaterpakkeudvalget	152
Mindretallets foreninger og institutioner	156
Danmark	161
Nazistiske foreninger	163
Soldaterhverdag	165
Rekruttiden	165
I Tyskland	170
Bombekrigen mod Tyskland	174
Krigsanvendelighed	179
I de besatte områder	181
Ved fronten	192
Fremmarch og stillingskrig	199
Fritid og hygiejne	207
Østfrontens vinter og pløje	214
På orlov og i lazaret	219
Dødens kreds	222
Opfattelsen af lande og folk	227
Tyskland	228
Vesteuropa	230
Frankrig	230
Holland	239
Belgien	242
Østfronten	244
Polen	245
Sovjetunionen	249
Sydfronten	261
Italien	262
Grækenland	264
Jugoslavien	266
Nordafrika	268
Danmark og danskerne	272
Samarbejdspolitikken	272
Danskernes nationalfølelse	275
August 1943	281
Danskere i tysk tjeneste	283

Jøderne	287	
Jødestereotyper	287	
De østeuropæiske jøder	292	
Jødernes skæbne	296	
Partisaner	304	
Partisanbekæmpelsens begyndelse	305	
Partisanbekæmpelse på Østfronten	310	
Partisanfaren	315	
Partisaner på Sydfronten	320	
Krigsfanger	325	
Overgreb i de første krigsår	326	
De sovjetiske krigsfanger	332	
Krigens sidste dage	339	
Syn på verdenskrigen	342	
De første krigsår	342	
Krigen i øst	350	
Vendepunkt Stalingrad	353	
Bombekrig mod de tyske byer	360	
De allieredes landgange	362	
Krigens sidste måneder	367	
Motivation	371	
Den tunge pligt	371	
Kammeratskab	378	
Eventyrlyst	383	
Repressalier	385	
Danske soldater	390	
Liste over de dansksindede sydslesvigere i tysk krigstjeneste	398	
Utrykte kilder	421	
Litteraturliste	423	
Billedfortegnelse	431	
Noter	434	
Personregister	452	
Studieafdelingens udgivelser	457	
Arkivserien	460	

To dansksindede sydslesvigere i tysk krigstjeneste. Til venstre landmand Peter Krogh og til højre generalsekretær Frederik Petersen. Peter Krogh var født 1918, mens Frederik Petersen var årgang 1900. De blev begge indkaldt i efteråret 1939 og kom en tid til at gøre tjeneste ved samme transportkolonne. Her ses de foran deres vogn 5. december 1939 i nærheden af Neumünster. Ingen af dem overlevede krigen.

Indledning

Den 2. verdenskrig er den mest blodige konflikt som menneskeheden endnu har været vidne til. Krigen omfattede adskillige kontinenter og verdenshave og skønnes at have kostet 50 millioner mennesker livet. Danmark slap forholdsvis let igennem verdenskrigen, selvom det ikke lykkedes at opretholde landets neutralitet – som det havde været tilfældet under 1. verdenskrig. Landet blev, når der ses bort fra de korte kampe den 9. april 1940, sporadiske luftangreb og forskellige sabotageaktioner, forskånet for egentlige kamphandlinger, og tabet af menneskeliv og de materielle ødelæggelser var derfor forholdsvis begrænsede.

Anderledes hårdt gik det ud over den lille gruppe af dansksindede i Sydslesvig lige syd for den dansk-tyske grænse. Som statsborgere i Tyskland befandt de sig i et krigsførende land fra krigens begyndelse til dens slutning, og selvom Sydslesvig lå langt fra de egentlige kamphandlinger, undgik mindretallets våbenføre mænd dem ikke. Som tyske statsborgere var de værnepligtige, en pligt som de stort set alle valgte at efterkomme. I løbet af krigen indkaldtes omkring 1.000 dansksindede til tysk militærtjeneste, en kraftig åreladning for et mindretal som ved krigsudbruddet ikke talte meget mere end 3.000 organiserede medlemmer. Omkring en fjerdedel af de indkaldte vendte aldrig tilbage, men faldt for en fører, et folk og et fædreland som ikke var deres. Mange vendte hjem – adskillige først efter års krigsfangenskab – skadet på helbred og legeme og ofte med sår i sindet.

Denne bog handler om den lille gruppe dansksindede sydslesvigere, der gjorde tjeneste i det tyske militær under den 2. verdenskrig. Der er altså tale om mindretalshistorie, og samtidig er der på grund af mindretallets nationalitet også tale om – hvis ikke Danmarkshistorie – så i hvert fald dansk historie. Endelig er det et stykke tysk militærhistorie. Bogens emne er på den ene side meget snævert, fordi det drejer sig om det ret overskuelige antal indkaldte fra mindretallet, på den anden side favner det meget bredt, fordi mindretallets indkaldte var tyske soldater, som taltes i millioner. Ligesom deres tyske medsoldater gjorde de danske sydslesvigere krigen med overalt. Historien om den lille gruppe soldater fra det danske mindretal afspejler derfor verdenskrigshistorien i næsten dens fulde bredde.

Mindretallet var en del af det tyske samfund og var næsten fuldstændigt underlagt de samme vilkår som den øvrige tyske befolkning. Det samme gjaldt naturligvis i forhold til det tyske militær. Samtidig stod mindretallet dog i kraft af sit danske sindelag i et modsætningsforhold til det omgivende samfund. I den sammenhæng – dvs. en mindretalshistorisk sammenhæng – er det interessant at undersøge, hvor stor betydning det danske sindelag havde for mindretallets indkaldte. Det gælder både for deres indre liv: deres opfattelse af det de oplevede og deres forståelse af krigen, og for de ydre vilkår: behandlede militæret dem anderledes på grund af deres tilhørsforhold til mindretallet? I hvilket omfang kan man tale om en særlig sydslesvigsk dvs. dansksindet krigserfaring? Det undersøges særligt i kapitlerne *Behandlingen af mindretallets indkaldte, Opfattelsen af lande og folk, Motivation*, og i kapitlerne om de tyske krigsforbrydelser: *Jøderne, Partisaner og Krigsfanger*. Kapitlerne berører centrale emner i forskningen om de tyske soldater, nemlig spørgsmålet om deres verdensanskuelse og dens betydning for den tyske hærs sammenhængskraft og deres viden om og deltagelse i krigsforbrydelser. En forskning som naturligvis hovedsagligt er tysk, men som der også er bidraget til fra dansk side med Peter-Christian Brøndum og Bo Odegaard Rasmussens bog "Breve fra Østfronten – Den tyske værnemagt og krigen mod Sovjetunionen 1941-5".

Om de danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste er der ikke skrevet meget. Soldaterne er kun nævnt ganske kort i forskellige oversigtsværker om Sønderjylland/Slesvig, og en håndfuld af de sydslesvigske krigsdeltagerne har udgivet krigserindringer, ligesom også et par krigsdagbøger er blevet publiceret. Der findes desuden en række artikler, overvejende af biografisk karakter, og et par upublicerede universitetsspecialer om emnet. Senest har Birgitte Herreborg Thomsen beskæftiget sig med den del af mindretallets indkaldte, der befandt sig i Danmark under krigen. Hendes bog – "Danske sydslesvigere i Danmark 1940-45" – er skrevet på grundlag af kilder i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg og omhandler et lille hjørne af de indkaldtes krigserfaring.

Nærværende bog er også skrevet på grundlag af materiale i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg, hvoraf det vigtigste har været soldaternes feltpostbreve til venner og bekendte i hjemstavnen. Af de omkring 5.000 feltpostbreve fra 2. verdenskrig som arkivet anslås at ligge inde med, er der gennemlæst hen mod

3.500 breve fra omkring 150 personer. På grund af deres samtidighed med de begivenheder, de beskriver, gør feltpostbrevene sammen med de ganske få bevarede krigsdagbøger det muligt at komme helt tæt på, hvordan soldater oplevede og vurderede deres deltagelse i krigen. Men det er ikke en kilde, som kan bruges problemfrit, hvilket bliver behandlet i kapitlet *Kilderne til de danske sydslesvigeres krigsdeltagelse*. Arkivet indeholder også lister over de indkaldte, som gør det muligt at få en idé om, hvor mange de var og hvor de omtrentligt gjorde tjeneste i de knap seks år, krigen varede.

I denne fremstilling af de danske sydslesvigeres deltagelse i 2. verdenskrig er der i vidt omfang citeret fra de sydslesvigske soldaters breve. For at lette læsningen af citaterne er de blevet tillempet moderne skrivemåde. I de dansksprogede breve er dobbelt-a således blevet udskiftet med bolle-å, substantiverne er skrevet med småt, hvor der ikke er tale om tyske låneord, ligesom forkortelser i et vist omfang er skrevet helt ud. Der er ikke ændret i den oprindelige ordstilling. Hvor det for forståelsen har syntes nødvendigt at supplere eller ændre tegnsætningen, er dette sket stiltiende, mens tilføjelser af manglende ord er markeret med skarp parentes. Er der udeladt linjer i det citerede, er det markeret med tre punkter i skarp parentes. Ulæselige ord eller huller i papiret er markeret med en tankestreg i skarp parentes. Alle øvrige tilføjelser fra forfatterens side er sat i skarp parentes, på følgende måde:

[...] spring i det citerede.

[-] ulæselige ord eller huller i papiret.

[] forfatterens tilføjelser i øvrigt.

Feltpostbrevene, som er bogens hovedkilde, er en meget privat og personligt præget kilde. De er alle betroet Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig af brevskriverne selv eller den nærmeste familie. Uden dette værdifulde kildemateriale og uden den tillid, der er vist arkivet såvel som forfatteren under arbejdet havde denne undersøgelse ikke været mulig.

Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-45

De danske sydslesvigere i den tyske værnemagt var del af det danske mindretal i Sydslesvig, der ved krigsudbruddet i 1939 både var et gammelt og et relativt ungt mindretal. Det var gammelt i den forstand, at danskheden har lange rødder i Slesvig og i hvert fald senest var blevet bevidst med det danske nederlag i 1864, men det var ungt, fordi dets organisering i hovedsagen ikke var ældre end 1920.

Det tyske nederlag i 1. verdenskrig i 1918 skabte omfattende ændringer af Tysklands grænser. Den endelige ordning af grænsespørgsmålene kunne først finde sted efter underskrivelse af fredsbetingelserne, hvilket skete den 28. juni 1919. For Slesvig blev bestemt, at der skulle afholdes afstemning om det nationale tilhørsforhold, og landsdelen blev til det formål opdelt i tre zoner. Afstemningen i den første og nordligste zone den 10. februar 1920 blev et ja til Danmark, mens afstemningen i den anden og midterste zone 14. marts faldt ud til Tysklands fordel. Afstemningen i den sidste og sydligste zone blev aflyst på grund af udfaldet i den midterste zone.

Afstemningerne betød, at den dansksindede befolkning i Slesvig blev delt. Den nordligste og største del ophørte med at være et mindretal, mens den mindste og svageste del fortsatte som mindretal syd for den dansk-tyske grænse. Den betød ganske vist, at Danmark nu kom tættere på, men den afskar også mindretallet fra de landsdelsdækkende organisationer, som var opbygget siden 1864. Det nye danske mindretal i Slesvig var altså ikke blot blevet adskilt fra den stærke danskhed i Nordslesvig, og havde derved fået mindre gennemslagskraft, det skulle også i gang med at organisere sig.

Weimar-republikken

Det tyske nederlag i 1. verdenskrig bragte det tyske kejserrige til fald og førte til oprettelsen af en tysk republik. Republikken blev udråbt to dage før krigsafslutningen den 11. november 1918, og i dens forfatning af 11. august 1919 fandtes en paragraf om de nationale mindretals rettigheder. Paragraffen fastslog, at mindretallene hverken ved

I tiden op til afstemningen i anden zone blev der ført en ivrig valgkamp, som på afstemningsdagen 14. marts 1920 i Flensborg kulminerede i flagning i hele byen. Her ses flagudsmykningen i Vanggade/Flurstrasse i den nordøstlige del af Flensborg.

lovgivning eller administrativt måtte hindres i deres udvikling og brug af deres eget sprog. Det var et stort fremskridt i forhold til kejser-tiden, men havde dog den begrænsning, at de nationale mindretal defineredes som sproglige mindretal. For det danske mindretal var det et problem, da dets medlemmer i stort omfang ikke talte dansk, men tysk. Mindretallet var koncentreret i Flensborg og byens umiddelbare omegn. Af de 12.800 danske stemmer, der var afgivet ved afstemningen i anden zone, stammede ca. 2/3 derfra. Socialt set var der en overvægt af arbejdere, mens landmænd, selvstændige og embedsmænd kun udgjorde en forholdsvis lille del af mindretallet.¹

Den praktiske gennemførelse af paragraffen kunne naturligvis bøde på sprogproblemet, men fra tysk side var viljen til en imødekommende fortolkning kun begrænset, og de presserende problemer i efterkrigstidens Tyskland vejede tungere. Fra dansk side ønskede man ikke en gensidig ordning for mindretallene nord og syd for grænsen. Belært af begivenhederne, der ledte frem til nederlaget i

1864, ville man i Danmark for en hver pris undgå aftaler, der kunne føre til udenlandsk indblanding i interne danske forhold. Man valgte derfor at vedtage en så liberal lov for det tyske mindretal i Danmark, at den kunne stå som et eksempel til efterfølgelse syd for den dansk-tyske grænse.² Fra dansk side blev hjælpen til mindretallet i Sydslesvig først og fremmest økonomisk. I 1921 nedsattes et udvalg, der skulle stå for fordelingen af de statslige midler, og allerede i 1920 fik mindretallet penge af den danske stat. Det var dog ikke kun fra statsligt hold, at mindretallet fik støtte. Der fandtes i Danmark et væld af sønderjyske foreninger, der efter Genforeningen ønskede at støtte det danske mindretal syd for den nye grænse, og som efterhånden blev samlet i Grænseforeningen.³

Syd for grænsen fandtes der før 1920 en håndfuld nationale, selskabelige og faglige danske foreninger, blandt andet Skt. Knuds Gildet, Borgerforeningen og en landbrugsforening. Kort før afstemningen var en ungdomsforening blevet vakt til live igen, og der var blevet oprettet et spejderkorps. Mindretallet havde også både en dansksproget avis, Flensborg Avis, og en tysksproget, Flensburger Neue Zeitung. Desuden fandtes fra afstemningstiden et netværk af tillidsmænd, som blev benyttet som udgangspunkt for oprettelsen af Den slesvigske Forening i sommeren 1920.⁴

Den slesvigske Forenings formål var at samle mindretallet til gensidig støtte, at styrke "dansk åndsliv og oplysning", og at opretholde forbindelsen til Danmark. Ved valgene udfyldte foreningen rollen som mindretallets politiske parti. Alle dansksindede kunne blive medlem, men foreningen dækkede kun Flensborg og nærmeste omegn. I sensommeren samme år fik Flensborg afdelingen en pendant i en selvstændig afdeling for landdistrikterne og nogle måneder efter oprettedes en fællesbestyrelse i forbindelse med det forestående valg til den tyske rigsdag; afdelingerne forblev dog selvstændige. Selvstændig var også Den danske Skoleforening, stiftet maj 1920. I 1922 kom der endnu en slesvigsk forening, da Den slesvigske Forening, Gottorp Amt udskiltes af afdelingen for landdistrikterne.⁵

I årene umiddelbart efter afstemningen oprettedes ud over De slesvigske Foreninger en række foreninger og institutioner af forskellig slags. Både i og uden for Flensborg så adskillige ungdomsforeninger dagens lys, i Flensborg fik man en selvstændig dansk menighed med én og snart efter to danske præster, og der kom gang i forskellige former for velgørhedsarbejde for medlemmerne af De slesvigske

Foreninger. Et bibliotek blev oprettet og fik til huse i Flensborghus, der også fungerede som samlingssted for mindretallet. Også i Slesvig oprettedes et dansk bibliotek, og der erhvervedes også dér en bygning til mindretallet. I Tønning nøjedes man med en lille bogsamling, der dog kun eksisterede i kort tid. Børnehaver og skoler oprettedes i de første år kun i Flensborg.⁶

Organiseringen af mindretallet syntes altså at være kommet godt på vej, men det lykkedes ikke at organisere alle dem, der havde stemt dansk den 14. marts 1920. I november samme år havde Den slesvigske Forening i Flensborg kun ca. 4.700 medlemmer, hvilket lå lidt over halvdelen af tilslutningen ved afstemningen, og året efter skal afdelingen for landdistrikterne have haft ca. 800 medlemmer. Det lykkedes heller ikke at skabe en egentlig samlet ledelse, og dertil kom at man på en række vigtige områder stødte på modstand fra de tyske myndigheder.⁷

Efter afstemningen oprettedes i løbet af 1920 to danske skoler i Sydslesvig, begge i Flensborg. Uden for Flensborg blev oprettelsen af danske skoler afvist af myndighederne med henvisning til den tyske forfatnings artikel 146, der sagde, at al skolegang skulle tage udgangspunkt i en fælles grundskole. Man tillod dog private real- og gymnasieskoler, men dem var der ikke noget grundlag for udenfor Flensborg. Dansk-undervisning for de danske grundskoleelever udenfor Flensborg tog derfor som oftest form af kurser efter skoletiden, og blev gennemført af de såkaldte vandrelærere, som var ansat af Den danske Skoleforening.⁸

Skolerne var ikke det eneste område, hvor de nationale modsætninger kom til udtryk. Fra tysk side var man især utilfreds med mindretallets tysksprogede avis Flensburger Neue Zeitung, der var kommet på danske hænder kort før afstemningerne. Med kraftig økonomisk støtte fra især Grænseforeningen kunne prisen holdes langt under de tyske avisers, og avisen vandt derfor stor udbredelse i de dårligere stillede lag af befolkningen. Allerede i begyndelsen af 1923 havde den danske regering – presset af oppositionen – fået Grænseforeningen til at indskrænke støtten, men under Ruhr-krisen i efteråret 1923 lod de tyske myndigheder alligevel avisen lukke i flere måneder, og den blev først åbnet igen i begyndelsen af 1924. Den forhøjede pris og den midlertidige lukning førte til, at avisen tabte abonnenter. Avisen skiftede siden navn til "Der Schleswiger" og endte til sidst som et tysksproget tillæg til Flensborg Avis.⁹

Også den danske velgørenhed faldt tyskerne for brystet. Mindretal-

lets velgørehedsarbejde kom kun dem til gode, der var medlem af Den slesvigske Forening, og i svære tider kunne det lokke folk til at blive medlem af mindretallet, uanset om man følte sig dansksindet eller ej. Hjælpen kunne nemt give det indtryk, at mindretallet fiskede i rørt vande. For at undgå dette og fordi man dybest set ikke havde nogen interesse i at uddele hjælp til folk, der ikke var dansksindede, indførte Menighedsplejen, der var den største danske velgørehedsorganisation i Sydslesvig, en karenstid på 6 måneder fra indmeldelse i Den slesvigske Forening til uddeling af hjælp.¹⁰

Trods de tyske myndigheders forskellige hindringer, så steg tilslutningen til mindretallet i årene efter det skuffende afstemningsresultat i marts 1920. Det skyldtes formodentlig i høj grad den økonomiske krise, som det tyske samfund befandt sig i begyndelsen af 1920'erne. I 1924 havde de tre slesvigske foreninger tilsammen ca. 8.000 medlemmer, og de danske lister fik ved rigsdagsvalget samme år lidt over 5.000 stemmer. I foråret samme år oprettede Grænseforeningen Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig, som skulle forsøge at koordinere de mange forskellige foreningers virke og linje. I de følgende år stabiliseredes det tyske samfund oven på Ruhr-krise og hyperinflation, og det betød at tilslutningen til mindretallet igen gik tilbage. Fra 1924 til 1926 faldt antallet af medlemmer i Den slesvigske Forening for Flensborg fra 5.797 til 4.529.¹¹

Et lyspunkt var det dog, at det samme år endelig lykkedes at få en skoleordning på plads. Herefter kunne mindretallet oprette private grundskoler de steder, hvor forældre til mindst 10 elever ønskede det. For at oprette offentlige mindretalsskoler krævedes mindst 24 elever. Oprettelsen af skoler blev begrænset geografisk til den nordlige del af Sydslesvig, og kravet om at mindst en af forældrene skulle være født i landsdelen eller Danmark blev opretholdt. I alt oprettedes der 5 skoler efter den nye ordning, og de lå alle sammen indenfor 10 kilometers afstand af Flensborg. Kun et enkelt sted, i Kobbermølle, var der elever nok til at oprette en offentlig mindretalsskole, som dog på grund af faldende elevtal efter nogle år måtte føres videre som privatskole. I 1929 indførtes en ny ordning. Den geografiske begrænsning ophævedes, og kravet om fødested i landsdelen eller Danmark blev opgivet – det vil sige at man fra tysk side accepterede sindelagsprincippet. Den nye ordning førte i 1930 til oprettelsen af en skole i Slesvig og fem år senere en i Tønning. At det endelig lykkedes at få lov til at oprette grundskoler, skal formodentlig ses i lyset af den

vigende tilslutning til mindretallet. Man betragtede fra tysk side simpelthen ikke længere mindretallet som nogen trussel.¹²

Mindretallets tilbagegang fortsatte i de følgende år, og nåede et lavpunkt ved rigsdagsvalget i 1928 – hvor den danske liste kun fik 2.712 stemmer. Selvom antallet af medlemmer var svundet betragtelig ind siden rigsdagsvalget i 1924, var mindretallet dog ikke blevet halveret, sådan som valgresultatet kunne give indtryk af. Den lave valgtilslutning var snarere et udtryk for, at de mange arbejdere i mindretallet ikke ønskede at bruge deres stemme på en resultatløs national demonstration. Det sydslesvigske mindretals deltagelse i rigsdagsvalgene havde nemlig aldrig været ment som et forsøg på at opnå mandater, men tjente udelukkende som en markering af tilslutningen til mindretallet. Valgresultatet var et udtryk for det skel, der fandtes mellem mindretallets overvejende borgerligt og nationalt indstillede ledelse og det overvejende arbejderdominerede danske mindretal i Flensborg. I forbindelse med rigsdagsvalget to år senere brød konflikten ud i lys lue, da det i Den slesvigske Forening for Flensborg blev foreslået og vedtaget, at man ikke skulle opstille en dansk liste. Resultatet førte til, at Flensborg ledelsen trådte tilbage.¹³

Fra 1930 stabiliseredes medlemstallet. Dønningerne af krakket på Wall-Street i 1929 og den efterfølgende verdenskrise medførte endda en svag stigning i tilslutningen. Den slesvigske Forening i Flensborg fastholdt sin linje ved land- og rigsdagsvalgene i 1932, mens de andre slesvigske foreninger fortsat stillede op. Med nazisternes magtovertagelse blev spørgsmålet ligegyldigt, i første omgang fordi den tyske valglov ændredes i begyndelsen af februar 1933, så det nu krævede 60.000 underskrifter i forbindelse med opstilling til rigsdagsvalget.¹⁴

Det tredje Rige

Den 30. januar 1933 blev Adolf Hitler udnævnt til tysk kansler. Den nazistiske magtovertagelse medførte hurtige og store forandringer. I løbet af ganske kort tid blev Tyskland en et-partistat, samfundet ensrettedes og med statsapparatet i deres hænder kunne nazisterne uhindret forfølge deres modstandere. Principielt betød den nazistiske magtovertagelse ikke nogen forandring i mindretallets stilling. De nye magthavere lovgav ikke på mindretalsområdet, og lovgrundlaget var derfor det samme som under Weimar-republikken. I en tale den 17. maj 1933 henviste Hitler netop til den gældende lovgivning på

Den nazistiske magtovertagelse i 1933 medførte gennemgribende forandring af det tyske samfund på næsten alle niveauer. Det nazistiske regime var ikke kun mærkbart, men også meget synligt, som det ses her i Storegade/Grossestrasse i Flensburg under de olympiske lege sommeren 1936.

området og understregede samtidig respekten for andre nationaliteter og tilføjede, at man derfor heller ikke ville forsøge at germanisere mindretallene. Uanset Hitlers udtrykte respekt for andre nationaliteter, som i høj grad dikteredes af hensynet til de tyske mindretal uden for Tysklands grænser og af behovet for at gøre et godt indtryk i udlandet, så fik også mindretallet ensretningen af det tyske samfund at føle. Men der var mindre tale om systematiske anslag mod mindretallet som sådan end om følgevirkningerne af en gennemgribende samfundsforandring. Mindretallet måtte derfor forsøge at sikre sine rettigheder fra sag til sag.¹⁵

Ensretningen af det tyske samfund skete med en forbløffende hurtighed, men efterlod ikke blot en masse gråzoner, men også områder, hvor forskellige instanser havde overlappende kompetencer og til tider forskellige og endda modsatrettede interesser.¹⁶ Der var forskel på, hvordan man opfattede mindretalsproblematikken i Slesvig-Holsten, og hvordan den blev betragtet fra centralt hold. I Slesvig-Hol-

sten havde nazisterne ved rigsdagsvalgene oplevet en eksplosiv fremgang fra 1928, hvor de havde fået 4% af stemmerne, til sommervalget i 1932, hvor man havde fået 51% af stemmerne, mens landsgennemsnittet var 37%. I selve Sydslesvig havde mere en 60% stemt på NSDAP. En af de slesvig-holstenske nazisters mærkesager var kravet om en ændring af den dansk-tyske grænse, helst til det forløb, som den havde haft før 1920. Set fra Berlin fandtes der dog spørgsmål af større vigtighed end en revision af den dansk-tyske grænse. Her vejede andre ting tungere. Danskerne var i den nazistiske optik som ariere et broderfolk, og udenrigspolitiske ønskede man i hvert fald i de første år så godt et forhold til naboerne som muligt.¹⁷

I de første år under det nazistiske regime lykkedes det faktisk mindretallet at opnå særordninger på en række områder ved at appellere til højere eller sideordnede instanser. Man undgik på den måde nogle af konsekvenserne af den nazistiske ensretning. Men som en lille og forholdsvis integreret del af det tyske samfund fik mindretallet selvfølgelig virkningerne af den nazistiske magtovertagelse at mærke. Mange områder blev helt eller delvist lagt under forskellige partiorganisationer. I den forbindelse fik mindretallets medlemmer at føle, at der lokalt fandtes et ønske om en grænserevision, og at mindretallet blev betragtet som en hindring for at opnå den. Men da mindretallets eksistens var officielt accepteret, måtte man ramme mindretallet ved at lægge pres på de enkelte medlemmer, enten ved at benægte, at de havde et legitimt tilhørsforhold eller ved at presse de enkelte medlemmer økonomisk.¹⁸

Allerede fra begyndelsen af den nazistiske magtovertagelse blev partimedlemmer favoriseret ved anvisningen af arbejde, og det ramte naturligvis arbejderne fra det danske mindretal. De kunne ikke søge optagelse i nazipartiet eller en af dets mange organisationer, da det førte til øjeblikkelig ekskludering af mindretallets foreninger. I maj 1933 blev alle fagforeninger nedlagt og erstattet af Deutsche Arbeitsfront (DAF), et kooperativ bestående af både arbejdsgivere og arbejdstagere. Ved henvendelse til Gauleiteren for Slesvig-Holsten lykkedes det at opnå fritagelse af de dansksindede medlemmer fra at deltage i DAF's forskellige arrangementer. Helt at få sine medlemmer fritaget for DAF-medlemskab fandt mindretallet dog ikke tilrådeligt, og da lokalafdelingen for Slesvig-Holsten i begyndelsen af 1934 bekendtgjorde, at man ikke ville optage medlemmer fra danske foreninger, henvendte mindretallet sig direkte til rigsledelsen for DAF, der

undsage lokalafdelingen. Trods formel ligestilling på arbejdsmarkedet var arbejdsløsheden blandt medlemmerne af Den slesvigske Forening for Flensborg i december 1933 20%, mens den for Flensborg som helhed kun var 10%. I 1936 lå arbejdsløsheden blandt foreningens medlemmer på 16%.¹⁹

Også på skoleområdet oplevede det danske mindretal chikane. Det skete i forbindelse med det nye skoleårs begyndelse efter påsken 1934, hvor man på Den danske Kommuneskole i Flensborg oplevede et mærkbart fald i antallet af elever. Faldet var så meget mere bemærkelsesværdigt, fordi man rent faktisk i tiden op til påske havde oplevet en fremgang i antallet af tilmeldte elever. Ved nærmere undersøgelse viste det sig, at en del forældre var blevet presset til at tage deres børn ud. Der var eksempler på, at den lokale "Blockwart" havde forsøgt at ommelde børn fra dansk til tysk skole: "Blockwart" var den populære betegnelse for en række af nazistpartiets laveste funktionærer. Vigtigst blandt dem var den såkaldte "Blockleiter", der ideelt havde ansvaret for en boligblok og varetog udbredelsen af nazistisk propaganda og overvågningen af blokkens beboere. Dertil kom funktionærer fra DAF, NS-Frauensschaft og NS-Wohlschaft, og ikke sjældent var der tale om personsammenfald.²⁰

Den sociale understøttelse var et andet område, hvor man forsøgte at presse det danske mindretal. Uddelingen blev varetaget af NSDAP-organisationen Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV), og var således fuldstændigt i hænderne på nazistiske funktionærer. Den vigtigste form for understøttelse var den såkaldte vinterhjælp. Da den blev uddelt i september 1933, blev støtteberettigede fra det danske mindretal forbigået. Flere af dem fik mere eller mindre tvetydigt at vide, at den manglende støtte hang sammen med deres tilhørsforhold til mindretallet. Overfor familier med børn i danske skoler blev det antydnet, at de ville kunne modtage hjælp, hvis de lod deres børn overføre til en tysk skole. Da det danske mindretal gjorde indsigelser, pegede man fra tysk side på, at mindretallet jo selv understøttede sine medlemmer. Man anså det derfor for rimeligt at modregne den danske hjælp i støtten fra NSV. For at imødegå den tyske kritik indgik mindretallet i begyndelsen af 1934 en aftale med NSV, som indebar, at man afleverede den materielle understøttelse, man modtog fra Danmark, dvs. tøj og fødevarer. NSV var derefter ene om at uddele støtte, mens mindretallets medlemmer blev ligestillet ved uddelingen af hjælp. Man fik dog lov til at beholde børnebespisningen i dansk

regi, og efter kort tid gik uddelingen af tøj tilbage til mindretallet.²¹

Den nazistiske magtovertagelse førte naturligvis også til forandringer i det kommunale styre. Kommunevalget i marts 1933 blev det sidste før krigsafslutningen i 1945. I Flensborg blev NSDAP med 21 mandater det største parti, og støttet af den borgerlige blok havde det flertal. I resten af Sydslesvig havde NSDAP solide flertal.²² I Flensborg blev først de to kommunistiske mandater erklæret for ugyldige. I maj stillede NSDAP sammen med den borgerlige blok krav om udrensning blandt byens embedsmænd. SA-folk besatte rådhuset, og overborgmesteren blev sendt på orlov.²³ I juni blev socialdemokratiet (SPD) forbudt i Tyskland, og i juli forbød man alle andre partier end det nazistiske. I august indførtes et fem-mandsudvalg, som overtog borgerrepræsentationens beføjelser. Mindretallet fik ikke sæde i udvalget, hvis medlemmer på nær et borgerligt medlem alle var nazister. Kort efter afskedigedes overborgmesteren og posten blev overtaget af NSDAP-kredslederen i Flensborg by og Flensborg landkreds. Dermed var førerprincippet indført i Flensborg by.²⁴ Det betød dog ikke, at den kommunale styrelse havde fundet sin endelige form. Allerede i december 1933 blev en kommunalreform vedtaget for den prøjsiske stat, og ført ud i livet i løbet af 1934. Ud af 18 udnævnte rådsherrer var nu to fra det danske mindretal, og af de i alt 76 udnævnte kommunale rådgivere var fire fra mindretallet. Ingen af dem havde dog andet end rådgivende funktion. Efter en ny kommunalreform i januar 1935 bevarede mindretallet to kommunale rådgivere.²⁵

Gennemførelsen af den fælles tyske kommunalreform i 1935 hang blandt andet sammen med, at der i begyndelsen af 1934 var indført ét tysk statsborgerskab, hvilket betød at statsborgerskabet ikke længere var bundet til den enkelte delstat. I september 1935 blev med de såkaldte Nürnberg-love indført et skel mellem "Staatsangehörige" og "Reichsbürger". Den første kategori omfattede alle tyske undersåtter, mens rigsborgerskabet forudsatte, at man var af tysk eller artsbeslægtet afstamning, som det blev udtrykt. Det betød, at alle tyske undersåtter – bortset fra jøderne – blev betragtet som rigsborgere. Med rigsborgerskabet fulgte også værnepligten, som blev genindført i marts 1935 og den såkaldte "Reichsarbeitsdienst" (RAD), der var oprettet ved nazisternes magtovertagelse og indtil sommeren 1935 havde været frivillig.²⁶

Tjenesten i Reichsarbeitsdienst havde et meget militært præg, her øves parademarch med spade over skulder. De menige RAD-mænd er ikke i fuld uniform, men er iført uniformsjakke og hue, mens bukserne er fra deres normale arbejdstøj. Billedet stammer fra Heinrich Hansens RAD-fotoalbum, han ses med skråhue og spade over skulderen lige under træet.

Arbejdstjeneste og værnepligt

Arbejdstjenesten gjaldt i princippet både for mænd og kvinder, men for kvindernes vedkommende gennemførtes den først i praksis ved udbruddet af 2. verdenskrig. Arbejdspligten skulle aftjenes mellem det fyldte 18. og 25. år, og varede før krigsudbruddet et halvt år. Meningen med tjenesten var "at opdrage den tyske ungdom til et folkefællesskab i nationalsocialismens ånd og til en sand opfattelse af arbejdet, særlig til behørig respekt for håndens arbejde".²⁷ Det skete gennem politisk skoling og udførelsen af almenyttige anlægsarbejder, så som dræning af moseområder og anlæggelse af militærflyvepladser. Tjenesten foregik med militært tilsnit med uniform, eksercits og støvlepudsning. Det danske mindretal forsøgte i løbet af 1935 at få fritaget sine unge fra arbejdspligten, da man mente, at der var tale om et rent tysk opdragelsesprojekt, og at mindretallets tvungne deltagelse måtte betragtes som et forsøg på en germanisering. Det afviste man fra tysk side, da man betragtede arbejdstjenesten som en forudsætning for at kunne aftjene værnepligten.²⁸

Der var ingen vej uden om, mindretallets unge mænd måtte hive seks måneder ud af kalenderen og trække i arbejdstjenestens brunlige uniform og bære hagekors-armbind. En af de første indkaldte til den obligatoriske arbejdstjeneste var landmanden Peter Jørgen Lassen, Jarlund, der i et brev til sin familie i oktober 1935 fra Holstenhof i Wandsbeck, nær Hamborg, gav en udførlig beskrivelse af forholdene:

“I morges stod vi først 7½ op. Ellers har vi også morgengymnastik i 10 minutter som faldt væk i dag. Efter morgengymnastik skal vi så lave vor seng, vaske os og de 2 som har Stubendienst, skal gøre stuen i stand. Jeg og en mere har også haft Stubendienst. Stubendienst veksler hver dag. Hver 6. dag har vi Stubendienst. En ½ Stunde efter vi er stået op får vi Kaffee, efter Kaffee skal hver vaske sin kop og bræt af, så har vi Flaggenparade, så har vi Exerzieren 3 Stunden, men imellem hver Stunde har vi pause. Så har vi 1 Stunde Dienstunterricht. Så får vi middag. Lagerne skal vi altid selv vaske af. Så har vi middag Stunde, så igen lave sengen, i går skulle vi skrubbe alt i stuen undtagen skabene og sengene. Så havde vi også en Stunde Putz- und Pflickstunde.* Så fik vi nadver,** derefter skal vi skrælle kartofler. Så er der en, der fortæller os noget om politikken fra Abessinien.

Altså dagen [går] fra 6 om morgenen til 7 om aftenen, derefter har vi fri. Vi får sat[†] at spise, vi tør ikke knurre, som nogle sagde. Det er jo også ikke sagt, at alle Lagre er sådan som denne her, for vi har det godt. [...] Vi er ved at grave. Der qveller[‡] det så galt, at vi skal slå pæle ned for at kanterne ikke ruser til. Ved kanterne har jeg hjulpet. Det er noget, som man kan holde ud. Nogle skubber sand væk med Lorene.^Δ Vi har 10 Lorer i brug. På lørdag havde vi en udmarch. Så vi var ikke på arbejde. Vi er vist kun gået henvend en 25 km.”²⁹

Lassens brev giver et godt indtryk af arbejdstjenestens militære tilsnit. Stuetjeneste, flagappel, march og eksercits var alle hentet fra den militære uddannelse. Eksercitsen foregik ganske vist i fredstid med spader og ikke med geværer, men grebene var omtrent de samme, hvad enten det drejede sig om gevær eller spade. Den politiske undervisning var dog et særkende for arbejdstjenesten. Da Christian Christensen fra Flensborg i 1936 aftjente sin arbejdstjeneste ved Skovlund/Schafflund 20 km øst for sin hjemby, modtog han også politisk under-

* dvs. pudse- og lappetime.

** dvs. aftensmad.

† dvs. nok, af det tyske satt – mæt.

‡ dvs. vandet pibler frem.

Δ dvs. trillebør eller vogne.

visning, men så tæt på den dansk-tyske grænse, var emnet ikke den højaktuelle situation i Abessinien, men derimod det dansk-tyske forhold:

“Dårligt har jeg det ikke, men tiden den er så knap. Når man ligger i sengen, det gør rigtig godt. Kosten er god, men smørret om aftenen til brødet er knap. Nogle gange har vi jo statspolitisch Unterricht, der kommer jo også grænsespørgsmålene [op], der får danskerne ordentlig en i [-]enen. Så fortæller hvor Obertrupfører, at der ligger et hus i Valsbøl, der brænder dag og nat lys, og der kommer det danske mindretal. Så går det løs, De kan jo tænke dem, hvad der kommer. Men jeg tænker ved mig selv, i kan alle sammen s-----enden. Han ved jo, at jeg har gået i den danske skole.”³⁰

Når arbejdstjenesten var overstået fulgte værnepligten kort efter. Mindretallet havde ikke forsøgt at få sine unge mænd fritaget fra værnepligten. Her fulgte man samme linje som før og under 1. verdenskrig, nemlig at man måtte gøre sin pligt for herbergsstaten for at kunne kræve sin ret som mindretal. Den første årgang blev indkaldt i november 1935, og skulle aftjene værnepligt i et år, men allerede sommeren 1936 forlængedes værnepligten til to år. Adskillige af de dansk-sindede betragtede det som en lettelse at komme fra rigsarbejdstjenesten til værnemagten, som var mindre politisk præget. Siden 1934 skulle soldaterne ganske vist sværge troskab til Adolf Hitler, og på højre bryst bar de en ørn med et hagekors i klørerne. Men værnemagtens opgave var først og fremmest at uddanne lydige soldater. Ikke at tonen ikke var hård, men egentlig politisk skoling indførtes først i slutningen af krigen og uden større held.³¹ Det kunne derfor være helt befriende for mindretallets unge mænd at blive indkaldt til værnemagten. For bogholder Rudolf Andersen, Flensborg, var det i hvert fald en lettelse at slippe for arbejdstjenestens politiseren. Han var formodentlig blevet indkaldt i slutningen af oktober 1936, og beskrev i februar 1937 soldaterlivet, som det tog sig ud på en kaserne i Harburg:

“Det er ellers en ganske god skole, vi går igennem hos den prøjsiske Kommiss.* Her gøres ikke sådan som tilfældet er i Reichsarbeitsdienst forsøg på at nazificere os. Politik bliver der ikke drevet. Men så får vi her skældsord at høre som for eks. “Sie unmilitärischer Knopf, sie fauler Lümmel, Knallkopf,

---

* dvs. i den tyske hær.

Soldater forbereder sig til eksercits i kasernegården før krigen. Nummer to fra højre er Nikolaus Büchert, som aftjente sin værnepligt i Neumünster op til verdenkrigens udbrud, men gik over grænsen til Danmark kort før den begyndte.

Sauzahn“ osv. Men disse ord kan ikke bringe vores gemytter i oprør. “Uns kann nichts erschüttern.” Sådan er vores valgsprog. Vi får jo også indprædiktet, at man først er rigtig soldat, når alting er os ligegyldigt. – Vi kan heller ikke beklage os over, at vi har for lidt at bestille, vore ugedag går ofte fra klokken 5 til 23 uden afbrydelse. Nu er det jo også sådan, at pionererne foruden den infanteristiske tjeneste også uddannes i brobygning, sprængning og bygning af pigtrådshindringer. Disse særlige pionerbeskæftigelser gør det netop interessant.”³²

Som soldat ved ingeniør-tropperne tilhørte Rudolf Andersen en elite, og det er nok tvivlsomt om alle dansksindede sydslesvigere var i stand til at mobilisere den samme begejstring for militærlivet som ham. Værnepligten betød trods alt, at man i to år måtte træde ud af det civile liv, forlade familie, uddannelse eller arbejdsplads og i mange tilfælde også den landsdel, man var vokset op i.

Særordninger for mindretallets ungdom

Arbejdstjenesten og værnepligten var to vigtige led i nazisternes opdragelse af den tyske ungdom, et tredje led var Hitlerjugend, som i december 1936 blev eneste tilladte ungdomsorganisation i Tyskland. Alle andre ungdomsorganisationer og deres medlemmer blev opslugt af Hitlerjugend, og alle børn i Tyskland skulle fra deres tiende til deres attende år være medlem. Det var selvfølgelig fuldstændigt uacceptabelt for det danske mindretal, og man sendte derfor midt i december 1936 en anmodning stilet direkte til Hitler om fritagelse af den dansksindede ungdom fra medlemskab af Hitlerjugend. Noget egentlig svar fik man ikke, selvom man gennem Flensborg Avis korrespondenten Jacob Kronikas forbindelser i Berlin fik håb om en fritagelse. Da mønstringerne til Hitlerjugend begyndte i landdistrikterne i Sydslesvig i starten af 1937 blev også danske børn indkaldt. Efter uden held at have forsøgt at få børn af dansksindede fritaget fra mønstringen hos den lokale HJ-leder, kontaktede mindretallet i februar Reichsjugendführung (RJF). Derfra fik man ikke noget endeligt svar, men RJF gav Hitlerjugend i Flensborg besked om ikke at indkalde danske børn til mønstring, og i marts meddeltes gennem en pressemeddelelse til pressen i Danmark, at mindretallet var undtaget for medlemskab af Hitlerjugend. Mindretallets fritagelse blev dog først formelt fastlagt i marts 1939, og det endda med en meget liberal mindretalsdefinition, nemlig sindelagsdefinitionen.³³

Det var ikke kun indenfor ungdomsorganiseringen, at mindretallet opnåede en særstilling. På den danske kommuneskole i Flensborg blev kort efter den nazistiske magtovertagelse den første dansksindede lærer ansat, og frem til 1936 udskiftedes alle tysksindede lærere med dansksindede. I de første år oplevede man også en vækst i antallet elever i de danske skoler i Sydslesvig. Det toppede i 1936 med knap 1.000 elever. Samme år flyttede Den danske kommuneskole efter flere års forhandlinger ind en større og nyrenoveret bygning. Den største tilvækst fandt sted i Flensborg, men også i Slesvig by blev det nødvendigt at udvide skolen. I Tønning i det sydvestlige hjørne af Slesvig blev der i 1935 endda oprettet en dansk privatskole, og et par år tidligere i samme område en slesvigsk forening for Ejdersted. Mindretallet oplevede i det hele taget en svag stigning i antallet af medlemmer i de første år efter nazisternes magtovertagelse. Frem-

gangen kan tolkes som et udtryk for, at en lille del af regimets politiske modstandere søgte tilflugt hos mindretallet.³⁴

“Grenzgürtelarbeit”

Frem til 1936/1937 var det nazistiske regime beskæftiget med at opbygge og konsolidere sin magtbasis i Tyskland, og størstedelen af nazisternes kræfter blev brugt indad til, mens man udenrigspolitisk forholdt sig relativt afdæmpet. Herefter vovede regimet sig længere frem i forhold til udlandet. Det gjaldt den åbenlyse udvidelse af den tyske hær i 1935 med genindførelsen af værnepligten og oprettelsen af et luftvåben. Begge dele var klare overtrædelser af Versailles-traktaten. Det samme var tilfældet med besættelsen af det demilitariserede Rhinland i 1936 og støtten til Franco i den spanske borgerkrig fra 1936.³⁵ Den mere aggressive tyske udenrigspolitik fik naturligvis også betydning for det danske mindretal. Forandringerne kom til at betyde, at man fra centralt hold blev mindre lydhør over for mindretallets henvendelser, når det besværede sig over de lokale myndigheder.

I september 1936 fik lokale kræfter i Slesvig-Holsten bevilliget penge til nationalt arbejde syd for den dansk-tyske grænse for at modvirke den fordanskningsoffensiv, som man blandt andet mente at se et udslag af i oprettelsen af Den slesvigske Forening for Ejdersted og skolen i Tønning. Det såkaldte “Grenzgürtelarbeit” opbyggede hurtigt et net af tillidsmænd, der uden at vække opsigt dels skulle holde tysksindede fri af det danske mindretal, dels skulle forsøge at vinde dansksindede over på tysk side. Det var især de økonomisk dårligst stillede, tillidsmændene skulle holde øje med. Påvirkningen skulle ske uden direkte pression, og man kunne endog i et vist omfang tilbyde økonomisk tilskud. Arbejdet skulle foregå uden at vække opsigt, og man forsøgte derfor så vidt det var muligt at undgå et direkte samarbejde med partiorganisationerne, som man mente kunne være svære at holde i tilstrækkelig stramme tøjler. Tillidsmændenes arbejde lod til at virke, i hvert fald begyndte antallet af elever på de danske skoler at falde fra 1937, ligesom tilslutningen til de slesvigske foreninger svandt ind.³⁶

I Flensborg blev der benyttet mere direkte metoder, når man forsøgte at få folk til at gå ud af det danske mindretal. Midlerne var for så vidt de gammelkendte, f.eks. at økonomisk svagtstillede med børn i danske skoler blev nægtet understøttelse, med mindre de lod børne-

ne overføre til en tysk skole. Desuden var der en forholdsvis stor andel dansksindede arbejdere blandt dem, der fik anvist arbejde så langt fra deres bopæl, at de i længere perioder var nødt til at bo adskilt fra deres familier. I begyndelsen af 1938 klagede mindretallet over den benyttede fremgangsmåde på understøttelsesområdet, men blev afvist på alle niveauer. Heller ikke den efterfølgende avis-polemik, der også gav genklang i Danmark, førte til noget. Den ændrede udenrigspolitiske situation betød, at det tyske udenrigsministerium ikke fandt det for nødvendigt at blande sig. Sidst på året kom en repræsentant fra det tyske indenrigsministerium til Flensborg og holdt møde med både tyske og danske repræsentanter. Mødet førte til, at mindretallet mod en rimelig administration af reglerne lovede ikke at appellere til højere instanser og ikke at omtale sagerne i pressen.³⁷

Pressen, det vil sige Flensborg Avis og dens tysksprogede tillæg *Der Schleswiger* var aktive for at fange den danske presses opmærksomhed, når mindretallet følte sig uretfærdigt behandlet. Ved flere lejligheder tog aviserne bladet fra munden i mindretalssager. Det skete dog ikke uden advarsler fra både lokalt og centralt hold. I 1936 forsøgte man fra tysk side at slippe af med Flensborg Avis' redaktør, hvilket dog forhindredes ved indblanding fra Danmark. Året efter blev *Der Schleswiger* forbudt, men fik dog senere lov til at udkomme som månedsskrift. Flensborg Avis fortsatte med at udkomme til den tyske kapitulation, men generelt måtte mindretallet indrette sig efter de lokale myndigheder, og tilslutningen til mindretallet blev da også ved med at falde. Efter en datidig opgørelse havde Den slesvigske Forening i Flensborg sommeren 1939 ca. 2.400 medlemmer, et fald fra 1933 på næsten 1.000 medlemmer.³⁸ Det samme gjaldt elevtallet på de danske skoler, der som nævnt nærmede sig 1.000 i 1936, men som i 1939 var faldet til lidt over 700.³⁹

I 1937 var det blevet meddelt, at der skulle finde en folketælling sted i hele Tyskland. Folketællingen ville også indebære en angivelse af nationalitet, hvilket vakte vældig modstand hos det polske mindretal. I det danske mindretal accepterede man folketælling, da man havde fået forsikringer om, at formålet ikke var at oprette et register over mindretallenes medlemmer, men blot at få et overblik over deres antal. En registrering af nationalitet havde altid været mindretallets store frygt, da det ville kunne bruges til at forhindre en tilgang af medlemmer, som ikke var født ind i mindretallet. Folketællingen var

berammet til foråret 1938, men blev gentagne gange udskudt og fandt først sted i maj 1939.⁴⁰

Mindretallets tilbagegang og den forestående folketælling førte til en intern debat om den centrale ledelse af mindretallet. Da mindretallets kontakt med de tyske myndigheder siden den nazistiske magtovertagelse især var gået gennem Generalsekretariatet, havde dets styrelsesråd efterhånden fået funktion af en mindretalsledelse. Men både blandt mindretallets yngre medlemmer og arbejderne var der utilfredshed med styrelsesrådets sammensætning. Det var ganske vist lykkedes at få udvidet styrelsesrådet med medlemmer fra henholdsvis ungdoms- og skoleforeningen, men der var stadig utilfredshed med dets sammensætning. I slutningen af 1938 lykkedes det efter flere møder at nå frem til et organ, hvis repræsentanter blev valgt af mindretallets forskellige foreninger, og desuden havde en repræsentant fra pressen og byrådsgruppen. Det fik navnet Folkerådet og trådte i virksomhed i januar 1939.⁴¹

I løbet af 1939 mindskedes presset noget på det danske mindretal. Dels var folketællingen blevet gennemført i maj 1939, og en af de mere presserende grunde til at presse mindretallet var dermed forsvundet. Desuden stod det nu fuldstændig klart, at mindretallet var for nedadgående.⁴²

Den 2. verdenskrig

Med krigsudbruddet 1. september 1939 indtrådte en helt ny situation, der naturligvis i første omgang især ramte de indkaldte og deres familier, men rationeringer, som indførtes fra krigens begyndelse, mørklægning og luftalarmer ramte selvfølgelig alle. Mindretallets nationale tilhørsforhold betød, at medlemmerne måtte opfatte krigen på en anden måde end størstedelen af den tyske befolkning. Det danske mindretal havde ikke nogen interesse i Tysklands forsøg på at få revanche for nederlaget i 1. verdenskrig og de efterfølgende afståelser af territorium. Hvad en tysk sejr ville betyde for det danske mindretal var svært at sige, man kunne både forestille sig en flytning af den dansk-tyske grænse og flytning af de dansksindede. De unge dansksindede, der blev indkaldt, måtte kæmpe for et land, der ikke var deres, og som de på mange måder måtte betragte som deres modstander. Indkaldelsesordrerne blev dog fulgt, som det var sket 25 år tidligere ved udbruddet af 1. verdenskrig.⁴³ Desuden ramte en række

generelle restriktioner i særlig grad mindretallet. Det gjaldt for eksempel, da alle grænser ved krigsudbruddet blev spærret. Efter besættelsen af Danmark blev spærringen af den dansk-tyske grænse skærpet og den direkte kontakt til Danmark afbrudt. I 1940 måtte man derfor undlade at sende sydslesvigske ferie børn til Danmark. I løbet af krigen blev grænsetrafikken dog normaliseret. Også et forbud mod at lytte til udenlandske sendere ramte mindretallet hårdt, da dansk radio naturligvis blev betragtet som udenlandsk.⁴⁴ Det blev dog tilladt Flensborg Avis at aflytte de danske nyhedsudsendelser. Kort efter besættelsen af Danmark rettedes fra lokalt hold et slag mod avisen, da dens mangeårige redaktør, Ernst Christiansen – en af mindretallets ledende personer – blev tvunget til at træde tilbage. Avisen selv overlevede dog de mange avissammenlægninger og -lukninger som krigen medførte, og udkom med enkelte afbrydelser under hele krigen, selvom papirmangel førte til, at avisens omfang løbende blev reduceret.⁴⁵

Ligesom Flensborg Avis kunne også mindretallets foreningsliv og de dertil knyttede kulturelle arrangementer fortsætte, selvom omfanget naturligvis måtte indskrænkes, ikke mindst fordi mange af de bærende kræfter blev indkaldt.⁴⁶ Indkaldelserne havde ikke kun betydning for de forskellige kulturelle aktiviteter, men også for mindretallets institutioner. Det gjaldt særligt skolerne, hvis undervisning ikke blot kunne aflyses på grund af lærermangel. Heldigvis var der blandt de indkaldte læreres hustruer adskillige læreruddannede, som kunne udfylde hullerne efter deres mænd. Til lærermanglen kom også beslaglæggelser af skolebygninger og -lokaler, som allerede fandt sted fra krigens begyndelse, men som tog til i omfang, da der i slutningen af krigen skulle findes husly til de mange østprøjsiske flygtninge. Den sidste krigsvinter var man desuden nødt til at indstille den daglige undervisning på grund af mangel på brændsel til opvarmning.⁴⁷

Mobiliseringen af det tyske samfund kom allerede fra krigens første dage til at betyde, at ugifte kvinder mellem 18 og 23 blev inddraget i arbejdstjenesten. Efterhånden som krigen skred frem måtte de også gøre tjeneste ved de antiluftskytsbatterier, der blev mere og mere nødvendige efterhånden som de allierede bombeangreb tog til i hyppighed. Sydslesvig blev dog ikke særlig hårdt ramt. Flere af landsdelens byer blev angrebet, men skaderne var relativt begrænsede. Værst var angrebet på Flensborgs værft den 19. maj 1943, der

ramte mindretallet særlig hårdt, da et beskyttelsesrum, hvor en dansk børnehave havde søgt tilflugt, fik en fuldtræffer.⁴⁸

Det var ikke kun mindretallets unge kvinder, der blev indkaldt. I slutningen af 1943 indkaldtes dansksindede drenge til "Wehrertüchtigung", der var indført i foråret 1942 og som bestod i tre ugers militærtræning under vejledning af soldater fra værnemagten og Waffen-SS. Det lykkedes dog i slutningen af 1944 at få dem fritaget.⁴⁹ Også de ældre årgange måtte stille til det sidste forsvar, da den såkaldte "Volkssturm" blev indkaldt. Den blev opstillet lokalt, men da tyskerne kapitulerede inden de allierede nåede frem til Sydslesvig, oplevede så vidt vides ingen af de dansksindede medlemmer af "Volkssturm" at blive sendt i en sidste håbløs kamp.

Medlemstallet i de danske foreninger og antallet af elever på de danske skoler fortsatte med at falde frem til slutningen af krigen. I 1944 var der 436 elever på de danske skoler, og i maj 1945 havde de slesvigske foreninger 2.728 medlemmer, heraf de 1.990 i Flensborg.⁵⁰ Ganske vist begyndte man at vejre morgenluft efter de tyske nederlag ved Stalingrad og i Afrika i første halvdel af 1943. Enkelte fremsatte endda forslag om at forsøge at hverve medlemmer. Folkerådet valgte dog en forsigtig linje og indskærpede den fastlagte, loyale linje overfor den tyske herbergstat, og manede til forsigtighed.⁵¹ Kun en lille gruppe af især tidligere spejdere vovede en anden linje. Hen mod krigen slutning organiserede de en slags undergrundsarbejde og deltog f.eks. i våbensmugling og enkelte sabotagehandlinger. Især ydede de hjælp til de relativt få dansksindede soldater, som deserterede over grænsen til Danmark.⁵²

Det danske mindretal i Sydslesvig nåede igennem krigen på trods af fortsat og stigende tysk tryk og tabet af næsten 250 indkaldte, som faldt på slagmarkerne i løbet af krigen. Men mindretallet var reduceret til sin absolutte kerne.⁵³

De sydslesvigske soldater i tal

Mere end 17 millioner mandlige tyske statsborgere tjente på et eller andet tidspunkt i den tyske værnemagt under 2. verdenskrig. En forsvindende lille del af dem stammede fra det danske mindretal i Sydslesvig. I den begrænsede litteratur om emnet nævnes forskellige tal: J.P. Noack regner således med 700 indkaldte og mere end 100 faldne, mens J. Runge nævner 400 faldne.¹ Som Axel Johnsen har påpeget ligger grunden til den store forskel i, om man medtager det organiserede mindretal eller om man også forsøger at medtage dem, der på grund af det omgivende samfunds pres og deres danskhed til trods valgte at stå uden for mindretallets organisationer.² Da mindretallet definerede sig ud fra sindelag, og da det som følge af det stigende pres under det nazistiske regime havde oplevet en betydelig medlemsnedgang, vil det være mest rimeligt at medtage både de organiserede og de uorganiserede. Men mens det er muligt at opstille en forholdsvis sikker liste over de indkaldte fra det organiserede mindretal, så er det naturligvis forbundet med betydelig større vanskeligheder at gøre det samme for de uorganiserede.

Indkredsning og antal

Hovedkilden til en indkredsning af danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste er fem lister i Generalsekretariatets arkiv.³ Listerne er udarbejdet i løbet af krigen og udgør en række tidslige udsnit af mindretallets indkaldte. Da listerne stammer fra før den tyske kapitulation i maj 1945 medtager de ikke dem, der efter det tyske nederlag sluttede sig til mindretallet. De medtager heller ikke dem, der ikke kunne modstå det nazistiske pres og forsvandt ud af det organiserede mindretal. Listerne er maskinskrevne, men har alle tilføjelser i blæk. Det betyder, at hver liste ikke er status ved en bestemt dato, men at de dækker en periode, og at listerne overlapper hinanden tidsligt, da ændringer og rettelser naturligvis er ført videre i de efterfølgende lister. De tidsrum som hver liste repræsenterer, er derfor noget diffuse. En tendens der forstærkes ved, at de oplysninger der optræder på listerne, ikke nød-

vendigvis er dækkende for de faktiske forhold, da listen blev udarbejdet. Oplysningerne kunne være lang tid om at nå fra soldaterne og frem til Sydslesvig, og selv når de havde nået landsdelen, kunne der formodentlig gå en del tid før de nåede frem til listen. Det betyder, at listerne ikke var fuldstændigt opdaterede, og at de ikke nødvendigvis giver et fuldstændigt billede af de enkelte soldaters militære løbebane. Det gælder for eksempel Hans Detlef Andresen fra Agtrup, hvis frontindsats fra november 1942 til februar 1943 ikke har sat sig spor i listerne, men alene er kendt fra breve til hustruen.⁴

Hvem der har udarbejdet listerne, er ikke klart, og det samme gælder derfor kriterierne for hvem, der blev medtaget. Da det såkaldte "Soldaterpakkeudvalg" blev nedsat i oktober 1939, oprettede man et kartotek over indkaldte dansksindede sydslesvigere på grundlag af indberetninger fra mindretallets forskellige foreninger. Kartoteket eksisterer så vidt vides ikke mere, men de bevarede lister i Generalsekretariatet hviler formodentlig på et lignende grundlag. At det er tilfældet understøttes af, at flere soldater er strøget af listerne med udmeldelse som begrundelse,⁵ og en med den begrundelse, at han er tysk. Den sidste blev dog taget til nåde igen og optræder på den sidste af listerne.⁶ Der forekommer også en enkelt person, som ikke tilhørte det sydslesvigske mindretal.⁷ Der har altså været et vist spillerum for de enkelte meddelelere, som i dette tilfælde må have været vandrelerer Jørgen Jørgensen i Slesvig. Han sendte i øvrigt også breve og pakker til adskillige soldater, der ikke figurerer på de fem lister i Generalsekretariatet.⁸

Samler man oplysninger fra de fem lister, som herefter refereres til som grundlisterne, så får man navnene på 697 soldater, altså et tal der stemmer godt overens med J.P. Noacks. Tallet inkluderer også dem, der tjente i RAD, da de som krigen skred frem i stigende omfang blev underlagt hæren, udstyret med våben og anvendt i forskellige militære roller. Tallet udelader som nævnt personer, der beviseligt ikke tilhørte det danske mindretal. Det samme gælder de kvinder, der var indkaldt til RAD eller gjorde tjeneste som Flakhelferinnen – og derfor egentlig burde betragtes som soldater.

Udover grundlisterne over soldater fra mindretallets kerne, findes der en række andre kilder som dels bekræfter eller supplerer grundlisternes oplysninger, dels bidrager med nye navne på personer, som med en vis sandsynlighed må have haft en mere eller mindre åben tilknytning til det danske mindretal under krigen. Det gælder således mindeordene over de faldne i Flensborg Avis og Den danske Skolefor-

✓ Leckband, Helmut, Obergefr. +	10238 D 22796	K.E.A. 13, Idnaburg
✓ Lorenzen, Martin, Gefr.	14185 E	feldt i Rusland 17/4/42
Lorenzen, Heinrich, Obergefr. ^{Mffz}	40785	27690 b
✓ Lassen, Detlef, Gefr. ✓	16617 +	
Lorenzen, Martin, Obergefr.		feldt i Rusland 17/4/42
Lange, Ernst, Soldat + ✓	41488	~~42007~~
✓ Lieb, Aksel, Gefr. +	29542	Warenburg 61.
Lieb, Harald, Gren.	23542	Botteg 206
Lorenz, Harriot, Gefr. +	07276 +	14183 C
✓ Lange, Friedrich, Gefr. +	24465 0	3/Fla. 2. Div. Paltt 52 (mot.) Hv. Lægning
Lange, Walter, Obergefr. Slotsgade 16		2. Flieger Komp., West-Dievenow, Wollin
Lund, Jens, Oberschütze		3te Lu. Lt. 816 739 Feldregiment
Lorenzen, Gustav, Soldat		L 35545 RSP. Poser
Lorenzen, Jep, Hørreslev	17866 D	feldt i Rusland 8.3.42
✓ Linde, Gustav, Pioneer	09116	Mensingen Thür.
Lorenzen, Jens, Soldat	06350 A	
Lorenzen, Lorenz, Kollundmark	07216 B	
Lorenzen, Erik, Gren.		2. Inf. Komp. Gen. 2. Div. Paltt 47
Lorenzen, Jes, Obergefr.	30030 0	14890 B
Lund, Jørgen, Soldat	15287	Ph. 50584
Lorenzen, Ernst	20244 D	
Lorenzen, Ewald	16055 0	feldt i Rusland 17/4/42
Lorenzen, Einar, Soldat	20985 C	Rosagorss 1-3
Lehmbeck, Harry, Soldat	24757 B	
Lorenzen, Ewald, Gren.		Gen. 2. Div. Paltt 6

Side fra den tredje af de i alt fem lister over mindretallets indkaldte i Generalsekretariatets arkiv. Den maskinskrevede liste er udfærdiget ved årsskiftet 1941/42 og indeholder håndskrevne rettelser frem til slutningen af 1942. I alt optræder der 429 navne på listen.

enings liste over faldne med dansk skolegang, dertil kommer personer nævnt i lister over spejdere, i samlinger af feltpost i forskellige person- og foreningsarkiver, samt i publicerede såvel som upublicerede erindringer. I alt bidrager de forskellige supplerende kilder med 102 nye navne og bringer dermed antallet af danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste op på 799 mand.⁹

Det er klart, at ikke alle af de 102 personer nødvendigvis har tilhørt mindretallet, hverken i det åbne eller i det skjulte. Det gælder særligt for de tidligere danske skoleelever, og der kendes i hvert fald et eksempel på, at en tidligere elev fra en dansk skole er blevet tysksindet.¹⁰ Men langt de fleste har nok følt en tilknytning til danskheden. Tallet dækker dog langt fra hele den uorganiserede del af mindretallet. Denne gruppe er naturligvis diffus og derfor meget vanskelig at arbejde med. Heldigvis findes der et materiale i Generalsekretariatets arkiv, som kan være med til at indkredse den uorganiserede del af mindretallet.

Ved krigsafslutningen i maj 1945 kom størstedelen af de tyske soldater i allieret krigsfangenskab. Det gjaldt naturligvis også for de danske sydslesvigere, og den danske stat ønskede at få dem frigivet så hurtigt som muligt. Det skete ved udseendelse af danskheds-certifikater til de enkelte soldater og af lister over sydslesvigske krigsfanger til sejrsmagterne. Listerne blev opstillet i Sydslesvig på baggrund af ansøgninger fra de pårørende, og dækkede ikke kun de tilfangetagne, men også de savnede. Da de allierede sejrsmagter ikke stillede sig særligt forstående overfor Danmarks interesse for de danske sydslesvigere, og da mindretallet efter krigsafslutningen oplevede en eksplosiv vækst i medlemstallet, blev der fra dansk side stillet en række krav for optagelse på listerne. De vigtigste var, at ansøgerne skulle have haft tilknytning til mindretallet før den tyske kapitulation i maj 1945, og at de ikke måtte have været medlem af NSDAP.¹¹ Materialet indeholder dels korrespondance, dels lister, og det har af tidsmæssige årsager kun været muligt at gennemgå en del af det. Det har desuden været nødvendigt at sortere nogle af navnene fra. Det er gjort, når det ikke fremgår, at de er blevet godkendt til optagelse på det danske udenrigsministeriums lister, i tvivlstilfælde eller hvor informationerne om personerne har været for ringe. I alt blev 78 personer ikke medtaget, mens 172 nye navne kunne tilføjes til grundlisterne.¹²

Alt i alt kommer det samlede antal af indkaldte fra det danske mindretal op på 972. Tallet kan ikke siges at være endeligt, og skal formodentligt sættes noget højere, da de uorganiserede, der faldt, ikke blev

 Durch seinen Kompaniechef erhielten wir die traurige Nachricht, daß unser über alles geliebter, hoffnungsvoller Sohn, Bruder, Schwager, Onkel, Neffe u. Vetter, der Obergefreite

Hans Kellner

am 8. d. M. im Alter von 28 Jahren den Heldentod fand. Er war Inh. d. Sud.-Abz. u. d. Ostmedaille.

Es trauern um ihn:

August Kellner und Frau Friederike, geb. Nissen. Heinr. Pingel u. Frau, geb. Kellner. Wilh. Lorenzen, z. Z. im Osten, u. Frau. Herm. Kellner. Wwe. Marie Hansen, geb. Kellner. Dorothea Ludigkeit, geb. Kellner. Frederike Kellner. Aug. Kellner, z. Z. i. Westen. Johann u. Walter u. alle, die ihn lieb hatten.

Harrisleefeld, 29. Sept. 1942.

Mit den Angehörigen trauern um einen lieben Arbeitskameraden Betriebsführung u. Gefolgschaft der Wiking-Werkstätten, GmbH.

Hans Wilhelm Kellner fra Harresleomark blev født 1914, han gik på Duborg-Skolen og var en tid på Rens Efterskole lige nord for den dansk-tyske grænse. Efter skoletiden tjente han forskellige steder i Sønderjylland. 1936-1938 aftjente han sin værnepligt, og i maj 1939 meldte han sig ud af Den slesvigske Forening - om det så skyldtes et sindelagsskift eller at han flyttede til Danmark. Han optræder på første grundliste og i Soldaterpakkeudvalget. Da han faldt 8. september 1942 på østfronten indrykkede familien både en dansk dødsannonce i Flensborg Avis og en tysk i en af Flensborgs andre aviser. Den danske dødsannonce var markant forskellig fra den tyske. Den var uden jernkors og hagekors, og soldatens død var ingen heltedød. Det viser kort og præcist forskellen mellem den tyske og danske opfattelse af krigen.

krigsfanger eller hurtigt er sluppet fri ikke optræder i materialet. Det samlede antal af danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste har derfor formodentligt ligget omkring 1.000 mand.

Døde og savnede

Kilderne til antallet af døde, sårede og savnede er meget forskellige. Undersøgelsen her bygger på grundlisterne i Generalsekretariatet, Skoleforeningens opgørelse over faldne med dansk skolegang, mindeord over faldne i Flensborg Avis, lister over savnede og soldater i krigsfangenskab i Generalsekretariatet, og Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorges database over faldne og savnede tyske soldater i begge verdenskrige.¹³

Grundlisterne i Generalsekretariatet skal på grund af deres samtidighed med begivenhederne benyttes varsomt. Det gælder især for de soldater, der nævnes som savnede. Flere af dem kan være faldet eller endt i fangenskab. Lærer Niels Bøgh Andersen er på den sidste af Generalsekretariatets grundlister noteret som savnet siden august 1944. Da Bøgh Andersen var en fremtrædende person i mindretallet både før og efter 1945, ved man, at han blev taget til fange af amerikanerne i Frankrig.¹⁴ Anderledes forholder det sig med de mere menige medlemmer af mindretallet. Et godt eksempel på det er Alfred Hamann, der både er noteret død på Generalsekretariatets sidste grundliste og er medtaget i Skoleforeningens liste over faldne elever. Af en upubliceret erindring fremgår dog, at selvom han blev meldt faldet, så blev han faktisk taget til fange af amerikanerne og overlevede krigen. Hvilket bekræftes af Den slesvigske Forenings medlemskartotek.¹⁵ Hvorvidt de savnede overlevede krigen kan som regel tjekkes gennem Kriegsgräberfürsorges' database eller i Generalsekretariatets lister over fangne og savnede. Kriegsgräberfürsorges' database opdateres løbende og oplysningerne i Generalsekretariatet dækker perioden frem til midt i 1950'erne. De, som stadig blev eftersøgt som savnede så sent, må man gå ud fra er døde.

Kilderne viser, at der må regnes med i alt 242 døde og savnede. Det svarer til et tabstal på 25%, hvilket ligger noget lavere end de ca. 30%, som tabstallet udgør for alle de tyske indkaldte.¹⁶ Denne forskel kan skyldes en lang række ydre faktorer. Så som at gruppen af de indkaldte dansksindede sydslesvigere afviger i aldersmæssig sammensætning fra de indkaldte tyskere som helhed, at deres indsatssteder afviger, eller at de simpelthen var heldigere end deres tyske kammerater. Forskellen kan også skyldes, at de uorganiserede, der med sikkerhed er faldet i løbet af krigen, ikke figurerer i Generalsekretariatets lister. De uorganiserede optræder først i Generalsekretariatets

papirer efter krigsafslutningen, og der er derfor udelukkende informationer om tilfangetagne og savnede. Listen over faldne med dansk skolegang og mindeordene i Flensborg Avis kompenserer i nogen grad for den mangel. Men nøjes man med at se på de organiserede, altså dem der optræder på de fem grundlister, så ligger den procentvise andel af faldne faktisk endnu lavere, nemlig på 22,6%.

Tjenestested

På grundlag af grundlisterne og det øvrige kildemateriale er det muligt at belyse antallet af indkaldte dansksindede sydslesvigeres tjenestesteder under krigen. Langt den overvejende del af mindretallets indkaldte gjorde tjeneste i værnemagten. Værnemagten bestod af tre grene, nemlig hæren, flåden og luftvåbnet. Hæren var langt den største af de tre, i den tjente 78,6% af det indkaldte mandskab, herefter fulgte luftvåbnet med 14,5%, og kun 6,9% tjente i flåden.¹⁷ Men værnemagten var ikke det eneste sted, hvor man kunne aftjene sin værnepligt. Waffen-SS hørte ikke til værnemagten, hvilket også gjaldt andre grene af SS, og det samme gjaldt for Reichsarbeitsdienst (RAD), Organisation Todt og Volkssturm. Man kender tjenestested for ca. 75% af mindretallets indkaldte. Færrest gjorde tjeneste i Volkssturm (0,1%), efterfulgt af Organisation Todt (0,3%), SS (1,0%) og RAD (1,8%). Der var naturligvis flere der i en periode gjorde tjeneste i RAD, da størstedelen af de unge årgange tjente et halvt år før den egentlige militærtjeneste, så tallet er udelukkende et udtryk for dem, der kun nåede at gøre tjeneste dér. Langt de fleste gjorde tjeneste i en af værnemagtens tre grene, nemlig hele 71,5%. Af dem gjorde 71,5% i tjeneste i hæren, 11,2% i flåden og 17,3% i luftvåbnet. Der er altså tale om relativt begrænsede afvigelser fra den generelle fordeling til fordel for flåden og luftvåbnet.

Tabel 1 – Tjenestested

	Værnemagten			Øvrige						
	Hær	Marine	Luftvåben	Waffen-SS	Polizei	OT	RAD	Volkssturm	Ukendt	I alt
Sydslesvigerne i alt	497	78	120	10	5	3	16	1	242	972
I %	51,1%	8,0%	12,3%	1,0%	0,5%	0,3%	1,6%	0,1%	24,9%	100,0%
I % af kendt tjenestested	68,1%	10,7%	16,5%	1,4%	0,7%	0,4%	2,2%	0,1%	-	100,0%
I % af værnemagten	71,5%	11,2%	17,3%	-	-	-	-	-	-	100,0%

Ser man bort fra usikkerheden, så kan det ikke undre, at flere fra det "hav-omskyllede" Slesvig tjente i flåden end normalt. Blandt de indkaldte til marinen var der naturligvis en del sømænd og fiskere, og andre, hvis erhverv havde en tilknytning til havet: dokarbejdere, rebslagere og en enkelt fiskehandler. Men flåden varetog også en lang række opgaver, som ikke direkte havde med havet at gøre. Den havde således ansvar for dele af kystbefæstningen langs Nordsøen, Den engelske Kanal og Atlanterhavet. Dertil kom forskellige andre opgaver på land, og sidst i krigen blev marinepersonel indsat i partisanbekæmpelse og som infanteri.¹⁸ Blandt de indkaldte finder man derfor også bogbindere, handelsmedhjælpere, elektrikere, bagere og murere, men ingen landmænd.

Umiddelbart er der intet, der kan forklare den større andel af danske sydslesvigere i luftvåbnet. Det flyvende personel kan tælles på en hånd. En hel del var tilknyttet antiluftskytseenheder, mens adskillige gjorde tjeneste i de ikke så få infanteri-enheder, som luftvåbnet opstillede i løbet af krigen. Mange af de lidt ældre var tilknyttet forskellige "Bau-Bataillon", som byggede lufthavne og andre installationer rundt om i det tysk besatte Europa.

Hæren udgjorde absolut den største sluger af mandskab. Selve hæren bestod som de øvrige værn af en lang række forskellige våbenarter. Den mest almindelige var infanteriet, dertil kom artilleri, rytteri, panservåben og en lang række mindre specialområder. Så vidt det kan ses, var der sydslesvigere i langt de fleste våbenarter. En nærmere undersøgelse vil dog kræve gennemgang af de mange feltpostnumre, der især findes på listerne i Generalsekretariatet. Feltpostnumrene var ikke fast tilknyttet til de enkelte enheder, og skiftede flere gange i løbet af krigen. Et feltpostnummers betydning er derfor afhængigt af det nøjagtige tidspunkt for dets benyttelse. Derfor er de til denne bog kun systematisk undersøgt for de første syv bogstaver i alfabetet, svarende til 285 personer. Ikke overraskende er der en klar overvægt af infanterister, men der findes også artillerister, kavalerister, ingeniør-tropper, folk tilknyttet feltbagerier, trafikregulering, transportkolonner og veterinær-enheder. Ganske få er tilknyttet panserenheder, der modsat den populære forestilling om det tyske militær ikke udgjorde nogen særlig stor del af de tyske styrker.

Som nævnt var Waffen-SS ikke en del af værnemagten. Optagelsen i Waffen-SS var til at begynde med frivillig, men i slutningen af krigen tvangsrekrutterede man også. Man anslår, at 900.000 personer på et

De danske sydslesvigere gjorde tjeneste på alle fronter og ved de fleste våbengrene. Phillip Friedrichsen fra Harreslevmark tilhørte en af de mere særprægede enheder, det såkaldte Sondervedband 287 også kaldet Orientkorps, fordi de menige soldater bestod af arabere. Enhedens mærke anes øverst på højre arm af Unteroffizier Friedrichsens tropeuniform.

eller andet tidspunkt gjorde tjeneste i Waffen-SS. Lægger man dem til de 17,3 millioner tyskere, der tjente i værnemagten får man 18,2 millioner tyske indkaldte. Af dem udgjorde soldaterne i Waffen-SS ca. 5%.¹⁹ Mindre end 1% af de danske sydslesvigere gjorde tjeneste i Waffen-SS. At der overhovedet var nogle danske sydslesvigere, der gjorde tjeneste i Waffen-SS, kan undre. Waffen-SS var på mange måder nazistpartiets væbnede gren, og indtræden i den var naturligvis uforenelig med at tilhøre det danske mindretal. Det er derfor overraskende at alle medlemmer af Waffen-SS på nær en optræder på grundlisterne. Tre af dem tilhørte årgang 1926 og kan måske være blevet presset til at melde sig frivilligt, mens de gjorde tjeneste i RAD. Flere af de mindre værn forsøgte at hverve frivillige på RAD-forlægningerne til den forestående aftjening af værnepligten.²⁰ En enkelt, generalsekretær Frederik Petersen, blev som straf sendt til den berygtede SS-Dirlewanger straffe-bataljon, mens en anden tilhørte en politienhed, der blev inkorporeret i SS.²¹ Ingen af dem var altså herre over deres opta-

gelse i Waffen-SS, og man må formode, at det også var tilfældet for de øvrige.

At undersøge på hvilke fronter de danske sydslesvigere var indsat, vil kræve, at man går et lag dybere end de afkodede feltpostnumre, og undersøger hvor enhederne var indsat. Umiddelbart kan det blot siges, at der var sydslesvigere på alle fronter. Men hvis man vil have et indtryk af, hvordan de var fordelt på fronterne, og om der var en skævhed i forhold til den generelle fordeling på fronterne for soldaterne i de tyske styrker, så giver fordelingen af faldne på fronterne en mulighed for at danne sig et indtryk.

Som tidligere nævnt mistede 242 danske sydslesvigere livet i løbet af krigen, hvilket betyder, at der faldt en lidt mindre andel af mindretallets indkaldte end af alle de indkaldte til de tyske styrker generelt, ca. 25% mod 30%. Der er altså ikke noget, der tyder på, at de overvejende blev indsat i farlige stillinger end deres tyske kammerater. Det samme indtryk får man, hvis man ser på, hvor de dansksindede soldater faldt.

Tabel 2: Faldne sydslesvigere efter front

	Øst- front	Vest- front	Syd- front	Tysk- land	Til søs	Øvrige	Ube- kendt	i alt
Antal faldne	171	19	5	10	5	6	26	242
I %	70,7%	7,9%	2,1%	4,1%	2,1%	2,5%	10,7%	100,0%

Langt den største del af de tyske faldne mistede livet på østfronten. Man regner med at mere end 75% mistede livet dér, mens færre end 20% faldt på vestfronten og knap 10% mistede livet på andre fronter.²² De danske sydslesvigeres tab stemmer godt overens med det generelle billede, når man ser bort fra vestfronten og henregner tab i Tyskland, på sydfronten og til søs til kategorien øvrige. At dømme ud fra tabene, er der altså intet der tyder på, at de danske sydslesvigere i højere grad har været indsat på den farlige østfront end de andre soldater i værnemagten og Waffen-SS.

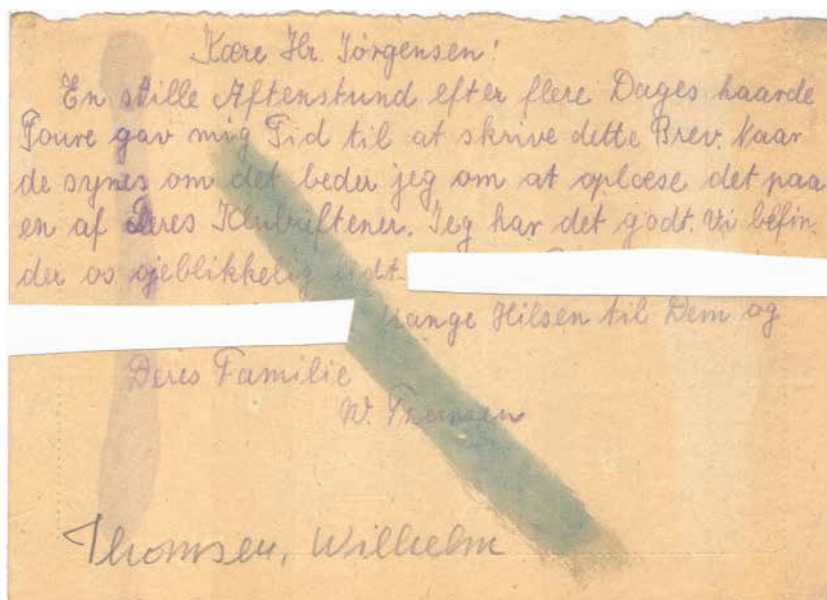
Kilderne til de danske sydslesvigers krigsdeltagelse

Den bedste kilde til at belyse de dansksindede sydslesvigers krigsdeltagelse er soldaternes egne vidnesbyrd. Det vil sige de beretninger, som de i forskellig form har efterladt sig, eller som de nu levende stadig er i stand til at give os. De samtidige kilder er i hovedsagen de breve, som soldaterne sendte hjem og de dagbøger de førte, dertil føjer sig de såkaldte feltpostbreve i aviserne. Til de senere kilder hører erindringskrifter, både publicerede og upublicerede, og forskellige former for interviews, hvad enten de nu foreligger som båndoptagelser eller som avis- eller tidsskriftartikler.

Feltpost

Den vigtigste kilde til soldaternes deltagelse i verdenskrigen er deres breve hjem. Brevene er samtidige, personlige dokumenter, og udover dagbøgerne er det svært at komme tættere på, hvordan soldaterne oplevede og følte krigsbegivenhederne, mens de stod på. Langt de fleste soldater skrev hjem, og selvom ikke alle skrev lige meget og selvom kun en brøkdel af de skrevne breve har overlevet til i dag, så udgør feltpostbrevene det mest omfattende materiale til soldaternes krig.

Det findes ikke noget nøjagtigt tal for, hvor mange feltpostbreve, der blev sendt i løbet af krigen. For Tysklands vedkommende er det blevet anslået, at det drejer sig om ca. 40 milliarder breve i løbet af de knap 6 år verdenskrigen varede. Det vil sige, at der per dag gennemsnitligt blev sendt ca. 20 millioner breve. Den mindste del, nemlig omtrent en fjerdedel af brevene, var afsendt af soldaterne, mens de øvrige tre fjerdedele var breve til soldaterne fra familie, venner og bekendte.¹ Det var gratis at sende feltpostbreve, og alt efter afstanden og den militære situation kunne det tage op til 30 dage for et brev at nå frem, dog nogen gange mere. I 1942 lå leveringstiden gennemsnitligt mellem 3 og 16 dage. Hurtigst gik det til og fra Danmark og de andre besatte lande i Vesteuropa, undtaget de nordligste dele af Norge, langsomt til den sydøstlige del af østfronten. I slutningen af 1944 blev feltposten meget uregelmæssig som følge af den forværrede mili-

Dette brev fra Wilhelm Thomsen til vandrelærer Jørgen Jørgensen, skrevet i januar 1944, blev ikke kun gennemlæst af censuren, men også undersøgt for usynlig skrift. Den sidste undersøgelse efterlod to gennemsigtige penselstrøg, mens gennemlæsningen gav anledning til bortklipping af en stedsangivelse.

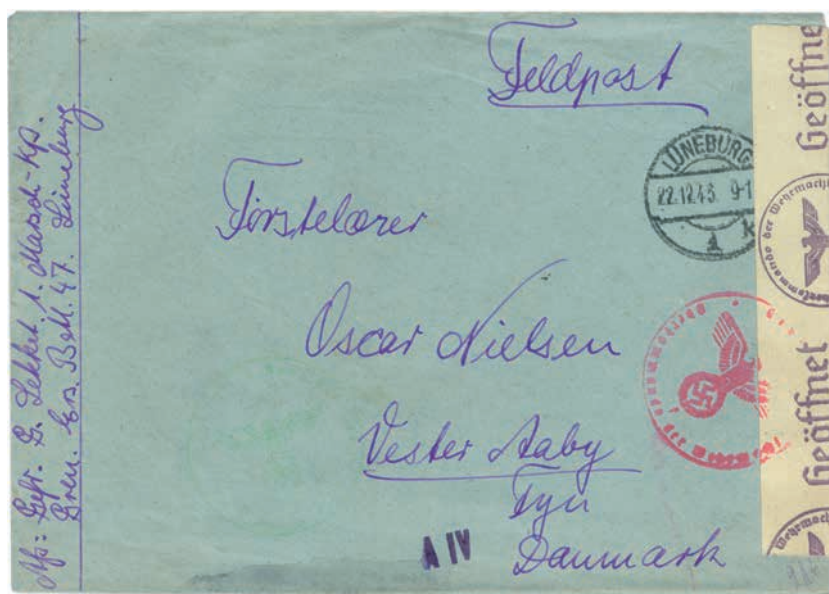
tære situation på alle fronter og de stadig mere intensive luftangreb på Tysklands byer og trafikknudepunkter. Det betød ikke kun, at posten blev forsinket, men også at den oftere gik tabt.²

Det var tilladt at skrive feltpost på alle de europæiske sprog, hvilket var en nødvendighed med det stadigt stigende antal af frivillige udlændinge i den tyske hær. Man måtte gerne benytte forkortelser, men det var forbudt at skrive i kode. Al feltpost kunne nemlig blive underlagt censur og skulle derfor kunne læses af censurstedernes personale. Censuren var ikke hemmelig, og når et brev havde været åbnet blev det tydeligt markeret enten ved det klæbebånd, som den åbnede kuvert blev lukket med, eller ved et stempel. Brevene blev også i visse tilfælde undersøgt kemisk for skjulte beskeder, skrevet med usynligt blæk. Det skete med et par penselstrøg kemikalier, der efterlod gennemsigtige blå eller grønne striber på papiret. I forbindelse med undersøgelse af mistænkte personer kunne der dog finde en hemmelig censur sted.³

Formålet med censuren var som hovedsag at sikre, at brevene ikke indeholdt oplysninger af militær betydning. Det vil sige at de ikke

måtte indeholde informationer om de militære enheders sammensætning, udrustning eller styrke, så vel som indsats, indkvartering eller enkeltheder om troppebevægelser og stilling. Det betød for eksempel, at soldaterne ikke måtte oplyse deres nøjagtige opholdssted. En del af festposten har derfor i stedet for stedangivelsen forkortelsen O.U., det vil sige Orts Unterkunft (Opholdssted). Brevene måtte heller ikke videregive fjendtlig propaganda, rygter eller kritik af militæret eller den civile ledelse. Udover at skulle forhindre, at brevene afslørede militære hemmeligheder eller svækkede befolkningens modstandskraft med kritik af forholdene, blev censuren også benyttet til at undersøge stemningen blandt soldaterne, og censurstederne udarbejdede månedlige rapporter.

Med de store mængder af feltpost der gik til og fra fronten hver dag, var det ikke muligt at udøve censur andet end stikprøvevis. Hvor mange breve, der blev censureret, vides ikke, men som med postleveringen afhængt det meget af den militære situation.⁴ Efter bestanden af bevarede kuverter i arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg at dømme, så drejede det sig dog samlet set om relativt få breve. Anderledes forholder det sig med breve til og fra Danmark, der i langt højere grad lader til at være prøvet af censuren. Således er af 56 feltpostbreve til lærer Oscar Nielsen, kun de seks censureret, der blev sendt til ham, da han var flyttet fra Tyskland til Danmark. Af de i alt 169 feltpostbreve til og fra Walter Lange, er kun ét blevet underkastet censur, nemlig et brev afsendt fra Danmark. Til Walter Lange findes endnu et brev fra Danmark, men det er ikke blevet censureret, så der var altså heller ikke tale om en fuldstændig censurering af posten mellem Danmark og Tyskland.⁵ Blandt brevene fra W. Lange findes også en halv snes sendt med det almindelige tyske postvæsen, de er ikke medtaget blandt de 169 breve, da civilpost inden for Tysklands grænser ikke var underkastet censur. Hvis censuren fandt noget anstødeligt, kunne det i bedste fald blive overmalet med blæk eller klippet væk, i værste fald kunne det føre til et retsligt efterspil. Det sidste skete sædvanligvis i forbindelse med kritiske kommentarer om militæret, den militære situation og regimet. Man regner med, at der faldt 30.000-40.000 domme som følge af brevcensuren.⁶

Feltpostbrev fra Gerd Lekkat til lærer Oscar Nielsen i Danmark. Brevet har været åbent af censuren, hvilket tydeligt er markeret med både stempel og klæbebånd. Det var generelt set kun få feltpostbreve, som blev censuret, men de fleste breve til Danmark blev dog gennemlæst.

Mindretallets feltpost

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg råder over ca. 5.000 feltpostbreve fra danske sydslesvigere i tysk militærtjeneste. Dertil kommer feltpost fra personer, som først blev medlem af mindretallet efter den tyske kapitulation i 1945, og som derfor ikke har umiddelbar interesse i denne sammenhæng. Men de 5.000 breve er under alle omstændigheder et relativt stort materiale, hvis man går ud fra, at der i de statslige tyske arkiver findes ca. 80.000 tilgængelige feltpostbreve.⁷ Hvad der gemmer sig af uregistreret feltpost både på arkiver, hos samlere og private, kan man kun gætte om, men det er i alle tilfælde kun en brøkdel af den, der blev skrevet.⁸

Feltposten på arkivet i Flensborg fordeler sig på 30 personarkiver, fire foreningsarkiver og et enkelt erhvervsarkiv. Materialet består dels af breve fra en enkelt soldat til en eller flere personer, dels af breve til en enkelt person fra mange forskellige soldater. Mellem disse yderpunkter findes en række varianter som eksempelvis feltpost fra en kreds af familiemedlemmer. Brevsamlingernes omfang er meget

forskelligt og rækker fra ganske få breve til mange hundrede. Spændvidden er særlig stor i de personarkiver, hvor en enkelt person har modtaget breve fra mange forskellige. I disse personarkiver er størstedelen af soldaterne kun repræsenteret med ganske få breve, mens nogle få af soldaterne har skrevet rigtig mange. Således skrev 64% af de danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste, som vandrelærer Jørgen Jørgensen modtog feltpostbreve fra, hver mellem et og ti breve, svarende til 18% af de feltpostbreve, Jørgen Jørgensen modtog. En lignende fordeling gør sig gældende hos andre vandrelærere og i forenings- og erhvervsarkiverne.

Ser man på brevskriverne, så er der en overvægt af personer, der levede af mindretallet og som var vant til at udtrykke sig skriftligt, nemlig lærere og funktionærer. Dertil kommer et par landbrugsfamilier, mens mindretallets største gruppe, arbejdere og småhåndværkere, er meget sparsomt repræsenteret. Denne gruppe kommer dog i nogen grad også til orde, fordi de i personarkiver med breve fra mange soldater til en enkelt modtager og i foreningsarkiverne er repræsenteret med ofte få breve fra hver enkelt. Alligevel ses en tendens til, at det er personer fra mindretallets ledende lag, der kommer kraftigst til orde, simpelthen fordi de skrev mest. Det er i øvrigt generelt for den feltpost, der findes bevaret rundt om på de forskellige tyske arkiver, at arbejdere og småhåndværkere er relativt dårligt repræsenteret.⁹

Grundlaget for nærværende undersøgelse er lidt over halvdelen af bestanden af feltpost i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nemlig cirka 3.500 breve. Ved udvælgelsen af arkiver er der lagt vægt på at gennemgå et repræsentativt udsnit af de forskellige typer feltpostsamlinger i arkivets besiddelse samtidig med, at det er blevet forsøgt at tage hensyn til mindretallets sammensætning. Især det sidste har været vanskeligt, men har betydet, at en række af de store personarkiver fra lærere og funktionærer ikke er blevet gennemlæst, da de er så godt repræsenteret og i øvrigt er meget tidkrævende. I alt er der gennemlæst feltpost fra cirka 150 danske sydslesvigere, altså fra omtrent 15% af de indkaldte soldater fra mindretallet.

Kildeværdi

Selvom feltposten må betragtes som en af de bedste kilder til soldaternes krigsoplevelser, er den samtidig en meget vanskelig kilde. Feltpost-

brevene fortæller ikke nødvendigvis ret meget om, hvad soldaterne oplevede og hvordan de oplevede det. Feltpostbrevenes formål var nemlig først og fremmest at holde regelmæssig kontakt med familie og venner. De var livstegn, der i kortere eller længere form meddelte, hvordan det stod til og hvor man omtrent befandt sig. Samtidig var brevene stort set den eneste måde man kunne kommunikere med hinanden på mellem de sparsomme orlover, og derfor var der mange ting, der skulle ordnes gennem dem. Den største del af feltposten er derfor meget ensformig med næsten faste punkter om tjenesten, vejret, spørgsmål og kommentarer til hjemmet og som regel også en forsikring om, at soldaten efter omstændighederne har det godt. Ofte begynder de med en tak for og opremsning af de breve og pakker man har modtaget, sådan som Peter Jørgen Lassen gjorde det i et brev fra østfronten den 5. januar 1944:

“Kære mor og søskende!

Allerførst siger jeg eder mange tak for brevet og de fire pakker som jeg modtog 30.12.43. En indeholdt småkager, kakao, sukker, buddingpulver, en anden, smør og skinke, en anden, en formkage, en anden, pølse fedt og flæsk.”¹⁰

De enkelte breves indhold og omfang afhang i høj grad af, hvilken situation soldaterne befandt sig i. Soldaterne kunne gennemgå så voldsomme strabadser, at de ingen energi havde til at skrive, eller have så meget at lave, at der ingen tid blev til brevskrivning. Under hvilke omstændigheder brevskrivningen nogle gange måtte finde sted, kan man for eksempel se af et brev fra flensborgeren Peter Køster til hans hustru fra forreste linje på den nordlige østfront 31. maj 1943:

“Vi har fået en bunker til en gruppe midt i skoven. Den er ikke større end 2½ × 3 m og ikke højere, end at man må knække halvt over for, at vi kan være i den. Ingen senge, bord eller stol. Jeg må sidde på gulvet for at skrive til dig. Når det regner, går vandet igennem. Udenfor kan vi ikke være. Straks i formiddag måtte vi bogføre 5 på tabskontoen. På hver finger sidder flere myg. Her er sump og atter sump, et rigtigt arnested for myg. Foran stillingen Ivan den skrækkelige. Ja, det er kønne udsigter. Man kan ikke se langt igennem træerne og buskadset. Hans bunkere skimter vi igennem stammerne. Der [er] ingen tid til at skrive til Tøselil, for der må passes på hvert øjeblik, for at sikre sig mod at få en håndgranat i stillingen. Og det er jo ikke så heldigt.”¹¹

Og 11. august 1943:

“Jeg er ekstra stået op i dag for at få tid til at skrive. Om dagen står man vagt og arbejder, og om natten også. Så bliver der jo ikke megen tid til andet. Og skriver man ikke, kan man jo heller ikke få post. Så det må jo passes og plejes, kan Du nok se.”¹²

Meget afhæng naturligvis også af den enkelte brevskrivers behov for at meddele sig, og hvor vant han var til at udtrykke sig skriftligt. Peter Køster var f.eks. en usædvanlig flittig brevskriver, der i de knap to år han befandt sig ved og umiddelbart bag fronten som regel kunne finde sted og tid til brevskrivning. Andre mindre skrivevante skrev sjældnere og mindre omfattende. Peter Jørgen Lassen, som ellers var en forholdsvis flittig brevskriver, forklarede allerede ved krigens begyndelse problematikken til sin familie:

“Ja, nu bliver det også på tide, at jeg en gang får skrevet. I må ikke tænke jer noget, når det også engang i mellem varer lidt længere, for I ved jo nok, at jeg ikke er så galt for at skrive så tit.”¹³

Men selv om man var vant til at meddele sig på skrift, kunne det være vanskeligt at udtrykke sig. Mange af de ting soldaterne oplevede var så forskellige fra den civile verden, de kom fra, at det såvel sprogligt som psykologisk kunne være vanskeligt at meddele i et brev. Men selv velkendte ting fra den civile tilværelse kunne det volde vanskeligheder at sætte ord på, hvad selv en øvet brevskriver som lærer Aksel Lieb måtte sande:

“Engang får jeg vel nok orlov igen. Så skal jeg rigtig vise dig, hvor meget jeg holder af dig. Indtil da må brevene jo tale deres ret ubehjælpssomme sprog. Har du for øvrigt tænkt over, hvor mange ord der skal til for blot tilnærmelsesvis at forklare en følelse, som man ellers kan klarlægge med en ganske enkelt handling?”¹⁴

Besværet med eller ubehaget ved at udtrykke sig om visse emner er – ved siden af censuren – nok en af grundene til, at længere og mere detaljerede beskrivelser af kamphandlinger er relativt sjældne i feltpostbrevene. Krigshandlingerne beskrives oftere i generelle, mere abstrakte vendinger. En anden grund er, at soldaterne ofte pålagde sig en form for selvcensur for at undgå at bekymre deres familie. Det er svært at bedømme, hvor stor en betydning selvcensuren har haft. Den

afhang jo dels af brevsriveren selv, men også af modtageren og af den grad af fortrolighed, man havde til vedkommende. Maleren Marius Andersen beskrev således i et brev til sin broder, Niels Bøgh Andersen, de kampe han havde deltaget i i Frankrig. Han sluttede beskrivelsen med følgende bøn:

“Det bliver for meget at skrive dig mere om sådanne ting, men det lidt jeg har skreven, skal du ikke skrive hjem, da jeg altid har skreven, at jeg havde det godt for at berolige dem, og resten er der ikke værd at rode op i. Men mennesker uden arme og ben og hoveder har det også givet, men det går jo videre for at vinde sejren uafbrudt.”¹⁵

Der var altså forskel på, hvad man kunne skrive til forældrene, til søskende, kæresten eller konen, kammeraterne eller den gamle lærer, der sendte pakker til sine tidligere elever. Lige som der var forskel på, hvor meget de enkelte kunne tåle at høre. Peter Køster, der ret utvetydigt beskrev tilværelsen ved fronten for sin hustru, manede hende således i et brev foråret 1944 til forsigtighed: “Detlefsen var også her og få en drink med; og vi fik en fin sludder. Du ved jo nok, at du ikke omtaler krigsting herfra til fru Detlefsen.”¹⁶ Ind i mellem kunne soldaternes behov for at få luft for de voldsomme oplevelser blive så stort, at hensynet til de pårørende måtte vige. Feltposten fungerede på den måde som en sikkerhedsventil for soldaterne, og det gjaldt ikke kun for kampoplevelser, men også irritation og vrede på kammerater, officerer og krigen i det hele taget. Selvcensuren kunne være en svær balancegang mellem hensynet til de pårørende og behovet for soldaterne for at få luft for det, de oplevede, som Aksel Liebs overvejelser i et brev fra Warszawa skrevet 23. september 1942 viser:

“Det er da trist, at Rose er kommet på sygehuset. Selv om det er lungebetændelse, hun har, kan man vel roligt sige, at hun også er blevet et offer for den ulykkelige tid, vi lever i. Du mener, at det delvis skyldes, at Ulli har skrevet så åbenhjertede breve om, hvor frygteligt det er derude. Ja, det er jo altid et kildent spørgsmål. Skriver manden ikke sandheden, er det også forkert; – men jeg indrømmer selvfølgelig, at den samme ting kan skrives på mange forskellige måder, og enhver måde er ikke lige heldig. Ulli er i sine breve selvfølgelig nødsaget til at øse af de ting, der omgiver ham, og at de ikke altid virker alt for oplivende, er jo så rimeligt. Det afspejler sig så igen i skildringerne i brevene, og så har vi spillet gående.”¹⁷

16. X. 39.

Kære Tychsen!

Og saa kommer der en Pakke til mig!
Jeg er paa den med store Øjne! Hver
Gimm! Det er enden Bøgh eller Finnes
eller Skripter at dømmen - og saa er det
og gamle Vinger, der har kommet paa
mig med gavmilde Guld. Hjertelig Tak,
Det! Vi dante ikke, hvor enden en Pakke
nøden ligegyldigt hvilket Indhold den
har, gaa Lykke her og herude. Og naar
saa du kommer paa paa en Gang, ja
saa her man, at det er Gode.

Vi er kommet til en større By midt
og ligge allesammen i Enkeltkvarter.
Faldig fot var vi først en anden Nødtid.
Den kan nokens maale sig med den i
Sindsløshed - og det siger en Del.

Vi maa jo desværre ikke nævne Navne
men vi ligger ikke helt fjernt - godt
gæst og forhaabentlig forløbig gæst.
Hvor længe vi bliver er ukendt. I den
forløbne Tid har vi marcheret ca. 24000
en maa skilte her, at vi maalt kunde
gøre Her paa en længere Hvilperiode.

En almindelig måde at censurere breve på var med sort tusch at overmale de passager, der blev anset for utilladelige. I dette brev fra Christian Harck til Hermann Tychsen fra krigens begyndelse, lader det dog ikke til at have været oplysninger af militær natur, der er faldet censuren for brystet, men anstød mod moralen. Det overstregede beskriver at domme efter en senere passage i brevet en noget løssluppen tur i byen.

Selvcensuren betød ikke kun, at soldaterne nedtonede eller helt undlod at skrive om de farer de befandt sig i, men også at visse emner sjældent berøres. Det gælder for eksempel det seksuelle. De soldater, der var gift, skulle nok afholde sig fra at skrive til deres hustruer om udenoms ægteskabelige forbindelser, med mindre det drejede sig om moralsk løftede øjenbryn over kammeraternes usædelige opførsel. Det sidste er der enkelte eksempler på, men de fleste ægtemænd har nok varet sig for overhovedet at nævne den slags for at undgå enhver form for mistro. Til sine jævnaldrende venner kunne man bedre skrive uden den slags hensyn, men de fleste af dem var selv soldater, og de breve soldaterne modtog i felten, er kun bevaret i meget ringe omfang. Og selv i de breve er det meget sjældent at finde en beskrivelse af soldaterlivet bag fronten, som den Christian Nielsen gav kammeraten Heinrich Hansen i et brev fra Paris sommeren 1940:

“Fredagen er selvfølgelig den bedste. Da er hele banden i “Puff”,* kan du nok tænke dig. Ja, Heini, også der er barndoms-idealier gået sig en tur. Man er nu engang kun menneske og mand. Vi har sat os for, vi vil kende Paris fra alle sider, og på det område er Paris nu engang Paris. Man oplever de utroligste ting her, ting som man overhovedet ikke kan beskrive. Mindst hver anden restaurant er jo en sådan tingest. Dog tror jeg ikke, det skader. Man skal kende livet fra alle sider. Og det er ikke mindst derfor, vi går derhen.”¹⁸

Hos enkelte gifte soldater fik længslen efter ægtesengen mere eller mindre tydelig luft. Men i sidste ende risikerede man jo, at brevene blev censureret, og derfor øvede man ikke kun selvcensur af hensyn til modtageren, men også af hensyn til censuren, og det på områder der faldt uden for censurens forbud, men som traditionelt set var tabubelagte. Som med selvcensuren af hensyn til familie og bekendte, er det også med den officielle censur svært at vurdere, i hvor stort omfang den har påvirket soldaterne. At den har haft en betydning, vidner adskillige af brevene direkte om, således skrev Fritz Kienke 23. maj 1943:

“Jeg ligger her i en større by i Holland, den snutteste og reneste by i hele landet, ca. 130.000 Indbyggere. Navnet kan jeg desværre ikke skrive, det er forbudt, jeg ved jo aldrig om brevene bliver åbne.”¹⁹

---

* dvs. bordel.

Og Peter Køster sendte 20. maj 1943 fra Rusland et brev hjem med en kammerat: "Ja, i dag rejser en på orlov, og så kan han tage brevet med til Hamborg. Man kan også skrive lidt mere frit om tingene."²⁰ Brevets indhold adskiller sig dog ikke i nævneværdig grad fra de mange andre, han sendte, og den største fordel ved at sende det med en kammerat har formodentlig været at få det hurtigere frem. Det har været meget diskuteret, hvor stor betydning censuren havde, på hvad soldaterne skrev og hvad de undlod at skrive. Censuren har været et af hovedargumenterne for ikke at gøre brug af feltpostbrevene, men som det efterhånden mange gange er blevet konstateret, så udtaler soldaterne sig fra tid til anden forbløffende åbent og bramfrit.²¹ Et er at navneforbudet, som Fritz Kienke ikke vovede at overtræde, gang på gang siddes overhørigt, men åben kritik af krigen og af partiet finder man også. Det er for eksempel næppe sikkert, at Axel Münchows reaktion på en henvendelse fra den hjemlige nationalsocialistiske kvindegroupe i et brev 12. december 1943, ville have fundet nåde for censuren:

"Tænk i dag fik jeg et brev fra kvinderne i Ortsgruppe Duborg N.S.D.A.P. Gad vide hvad de tænker på, og hvor de har fået min adresse fra? Det var en regulær fornærmelse. Hvis de bilder sig ind, at jeg skulle komme på den tanke at skrive igen, må de tro om igen. Enkehøster i den forening er jeg ikke blevet endnu. De må jo være fra snøvsen, er jeg da måske åndssvag? Skulle sådan et individum engang komme til jer og forlange min adresse, kan I jo sige, jeg lige er blevet forflyttet eller hvad ved jeg, men befri mig og forskån mig for, at det skulle gentage sig."²²

Brevet han skrev juleaftensdag samme år fra Tutow i Mecklenburg, hvor han blev uddannet til observatør, kunne meget nemt være blevet betragtet som "Wehrversetzung", dvs. svækkelse af den tyske modstandskraft, som blev straffet hårdt:²³

"Et er dog klart, hellere her end ude i Rusland eller hvor ved jeg. Så længe jeg selv kan gøre noget imod, er der ingen der skal få mig derud, jeg føler ingen trang til at hjælpe nogen af de herrer med at vinde deres krig, de skal se at blive færdig med [den] uden mig. Men snart, meget snart er det forbi, det er med det håb vi fejrer julen og går ind i det nye år."²⁴

Andre forsøgte sig med en mere fordækt kritik. En af dem var Christian Beeck fra Slesvig. I et brev fra 13. marts 1942 fra østfronten, hvor den usædvanlige hårde vinter var ved at være forbi, beskrev han situationen og det begyndende forår:

“Ellers har jeg det helt godt, man mærker da endelig, at det begynder at blive varmere i luften, ellers går det ved det gamle med sejrrig modgang og vi vil håbe, at det bliver ved med [det], at man endelig kan få en slutning på denne strabadsetur, som man nu har lavet hele vinteren.”²⁵

Meningen er klar nok, men måske Christian Beeck håbede, at det kunne snyde censuren, eller også håbede han, at brevet slap igennem censurens stormaskede net, eller måske var han simpelthen ligeglad. Med andre er det straks sværere at gennemskue, om der er tale om en skjult kritik, eller om det skrevne skal tages for pålydende. Det gælder for eksempel Povl Jensens kommentar til krigen i et brev 12. august 1943: “Det er også noget idiotisk, at man under sådanne forhold skal sidde så langt hjemme fra, vi har dog vundet krigen, så egentlig skulle de andre dog holde op, og ikke ofre mere mennesker og materiel på en tabt sag.”²⁶ Hvem er det, Povl Jensen mener med “vi”, og hvis sag er det der er tabt? Når man ser på tidspunktet og kender Povl Jensen, som den danske sydslesviger han var, så må man formode, at det enten har været ment ironisk eller også er “vi” ikke tyskerne. Nogen gange kan brevene blive så indforståede eller bevist tågede, at man som læser 60 år efter kan have meget svært ved at forstå, hvad det drejer sig om med mindre, at man har et grundigt kendskab til familien eller har det brev, der har givet anledning til det, som det fremgår af brev fra Povl Jensen 28. september 1941:

“Hvad holder far af uvejret i onkel Johs. syn og om dragen i dammen, og om de hære hvis sprog vi ikke forstår og slaget nord for hendes hjemby hvis bog blev forbudt. – Ja det er en mærkelig krig, man ved ikke, hvad der er ven og hvad fjende.

Ja nu forberedes koen på, at den må kunne lave stof til lagkage og hoserne med og tænk så lidt på Hanes og kig godt til kaffedåsen – og så farvel og på gensyn jeres Povl.”²⁷

Her er der entydigt tale om, at Povl Jensen skriver i en art kode, men når koden er mindre entydig, som det var tilfældet med breve mellem en gruppe socialdemokratisksindede østrigere i den tyske hær, så kan det være vanskeligt overhovedet at opdage den og man misforstår derfor brevets egentlige mening.²⁸ Hvor udbredt mere bevidst kodede meddelelser har været, er uvist, da det kræver, at enten skribenten eller den indforståede modtager har nedskrevet eller fortalt andre om koden. Egentlige koder har dog næppe været særligt ud-

Hans Detlef Andresen fra Agtrup og hustru Hedwig født Nissen. Da han blev indkaldt i april 1939 var de forlovede, og den eneste måde at holde regelmæssig forbindelse på var gennem feltposten. De blev gift i 1942, mens han var hjemme på orlov.

breddet, da det både krævede fantasi og et vist overskud, men de kodede meddelelsers eksistens maner til forsigtighed, når man beskæftiger sig med feltposten og til en vis ydmyghed i forhold til, hvad man egentlig er i stand til at læse ud af feltpostbrevene.

Ud over alle de ting, der er med til at bestemme indholdet af et brev, er det også vigtigt at være opmærksom på hvilke breve, der har overlevet tidens tand og til sidst er endt i arkiver og museers samlinger og dermed står til rådighed ved undersøgelsen af de dansk-sindede soldater. Som allerede nævnt er der i materialet i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek en overvægt af breve fra mindretallets ledende lag. Der findes ganske vist også breve fra andre dele af mindretallet, men selvom de udgør flertallet af de personer, der er bevaret breve fra, så er det – som berørt – samtidig dem, der er bevaret færrest breve fra. Samtidig er de bevarede breve fra deres hånd som regel ikke skrevet til familie eller bekendte, men til personer de som oftest kun kendte i disses officielle egenskab – hvad enten de så var vandre-lærere eller foreningsformænd – og det har naturligvis påvirket brevenes indhold. Desuden betyder de få breve fra det ikke-ordførende lag også, at det kan være svært at danne sig et samlet billede af den enkelte brevskriver, dels hvad angår hans forståelse og oplevelse af

krigen i det hele taget såvel som eventuelle forandringer over tid, dels hvordan den enkeltes militærtjeneste er forløbet.

Der er altså mange faktorer som spiller ind på brevenes udsagnskraft og mange forhold, som man er nødt til tage hensyn til, hvis man vil bruge brevene som kilder. Brevenes formål, selvcensuren og brevskriverne betyder, at man ikke kan forvente, at feltposten giver et fuldstændigt dækkende billede af krigsoplevelsen. Men det ændrer ikke ved, at feltpost sammen med dagbøger er det tætteste man kommer på soldaterne i krigshverdagen.

Feltpost i udgivelser og forskning

Benyttelsen af feltpost som kilde er ikke ny, allerede før 1. verdenskrig var der i Tyskland udkommet brevsamlinger fra både nyere og ældre krige, og også i Danmark var der kommet en samling af breve fra 1864.²⁹ Under 1. verdenskrig fik brugen af feltpost i offentligheden et meget stort omfang, som ikke kun skyldtes de mange indkaldte, men også at man tillagde feltpost brevene en høj grad af autenticitet. Udgivelserne fortsatte i efterkrigsårene, og Phillip Witkops bestseller "Briefe gefallener Studenten" blev stadig trykt under 2. verdenskrig. Også feltpostbreve fra 2. verdenskrig blev udgivet, mens krigen var i gang, og udgivelserne fortsatte i efterkrigstiden, og fra tid til anden udgives stadig samlinger med feltpost fra såvel 1. som 2. verdenskrig.

Fælles for disse udgivelser er, at de efter en kort introduktion lader brevene tale for sig selv. Det gælder hvad enten deres hensigt er at vise brevskriverens nationale sindelag, offerberedskab for den nationalsocialistiske sag eller krigens sande ansigt for at mane mod krig. Problemet med denne type udgivelser er, at det kan være meget svært at gennemskue hvor repræsentative de udvalgte breve er i forhold til den mængde breve, de er udvalgt fra. Især brevsamlingerne om 1. verdenskrig udgivet i mellemkrigsårene og fra 2. verdenskrig blev benyttet i politisk og propagandistisk øjemed, og heller ikke efterkrigstidens udgivelser kan sige sig fri for politisk tendens. For de sidst nævnte vedkommende kan man dog næppe betvivle de benyttede breves ægthed, sådan som det er tilfældet med flere af de breve, der blev anvendt i de tyske brevsamlinger under krigen.³⁰

En anden måde feltposten er blevet benyttet på, er som eksempler eller illustrationer i fremstillinger om forskellige sider af verdenskrigen. Igen bliver spørgsmålet, om de enkelte feltpostbreve eller ud-

drag, som der i denne type fremstillinger ofte er tale om, er repræsentative, eller om de kun er taget med, fordi de netop passer ind i fremstillingen?³¹

Indenfor de sidste 15 år er man netop på grund af repræsentativitetsspørgsmålet begyndt at foretage tilbunds gående kvantitative analyser af feltposten.³² Hvert brev analyseres ud fra en række kategorier, der mere eller mindre finmasket dækker de temaer og emner, der optræder i brevet. Man er så efterfølgende i stand til at sige, hvor ofte de forskellige emner behandles i brevene. På den måde anskueliggøres brevenes indhold, og man forhindrer et bevidst eller ubevidst fravalg af vise emner og sider af krigen. Der er dog flere problemer ved denne fremgangsmåde. Dels er der det åbenbare spørgsmål om, hvordan man udvælger kategorierne, dels er der vanskeligheden ved at kategorisere præcist. Feltpostbrevene er ikke skabt efter en skabelon eller efter bestemte kategorier, og det kan derfor ind imellem være særdeles vanskeligt at kategorisere afsnit eller endda sætninger entydigt.³³ Dertil kommer, at den kvantitative metode er omstændelig og tidkrævende, og derfor som regel begrænser sig til ganske få personer.³⁴ Man får altså ideelt set et overblik over hyppigheden af forskellige emner i et antal personers breve, og kan dermed udtale sig om deres repræsentativitet, men antallet af breve og dermed personer bliver så lille, at man med god grund kan tvivle om deres repræsentativitet. Desuden viser det sig, at emner som har en bredere interesse som eksempelvis politisk indstilling, krigsforbrydelser osv. er nævnt så få gange, at det alene af den grund bliver meget svært at tale om, hvorvidt de er repræsentative eller ej. Den kvantitative analyse kommer altså ikke til at stå på mere sikker grund, end andre fremgangsmåder.³⁵

Som allerede nævnt er brevene, sammen med dagbøgerne, det tætteste man kommer på soldaternes opfattelse og oplevelse af krigen, mens de befandt sig midt i den. Det vil derfor være uhensigtsmæssigt ikke at bruge dem trods usikkerhed om repræsentativitet og manglende udsagnskraft på grund af ydre og indre censur. I denne bog er feltpostbrevene benyttet på forskellige måder. De er dels brugt til at give de danske sydslesvigere stemmer i en kronologisk fremstilling af krigen. I den sammenhæng er der blevet lagt vægt på at vise så mange forskellige sider af soldatertilværelsen som muligt, og repræsentativitetsproblematikken falder dermed væk. Feltpost er desuden brugt til at belyse en række temaer, der dels er bestemt af deres relevans for de danske sydslesvigere specifikt, dels har haft generel inte-

resse inden for forskningen af de tyske soldater i 2. verdenskrig. Ved ingen af de forskellige anvendelsesmåder kan feltposten stå alene, den må sammenholdes med andre kilder – samtidige såvel som senere – og med den generelle viden på området.³⁶

Feltpost til Flensborg Avis

En særlig type feltpostbreve er dem, der blev trykt i Flensborg Avis. Brevene blev bragt under rubrikoverskrifter som "Feltpostbreve til Flensborg Avis", "Af et Feltpostbrev", "Pr. Feltbrev", "Fra Felten" eller "Hilsner pr. Feltpost". Den overvejende del af avisens feltpostbreve var skrevet med offentliggørelse for øje, og der var egentlig tale om regulære artikler.³⁷ De korte hilsner havde dog for det meste brevens form, hvis de da ikke af redaktionen var blevet kogt ned til notitser. Men der er også eksempler på, at breve skrevet til private er blevet helt eller delvist offentliggjort i Flensborg Avis.³⁸

I løbet af krigen bragte Flensborg Avis mere end 200 feltpostbreve og endnu flere korte hilsner.³⁹ Brevene blev også bragt i danske aviser og tidsskrifter, som for eksempel Grænseforeningens tidsskrift "Grænselandet".⁴⁰ Under krigen udkom der desuden flere samlinger af breve, som havde været trykt i Flensborg Avis. Den første kom i allerede i 1941, og indeholdt udelukkende tekster af Christian Nielsen, der var faldet på østfronten i august samme år. I 1943 udkom en samling af breve fra unavngivne soldater, og året efter kom et udvalg af breve fra knap 40 sydslesvigske soldater. I 1943 udkom desuden et hæfte med titel "Kammeraternes Julehilsen", der indeholdt 14 hilsner fra indkaldte sydslesvigere, og som blev sendt ud til de sydslesvigske soldater.⁴¹

Brevenes emner spænder vidt. Der er rejsebeskrivelser som Frederik Petersens "Den feltgraa Turist" og "Ved russiske Riviera", om henholdsvis Frankrig og Krim, eller Thomas Jørs "Sommerdag i Lapland". Man finder også soldaterhistorier af den mere muntre type, som Helmuth Leckbands beskrivelse af et mislykket madlavningsforsøg, der ender med moralen: "Jeg selv steger for fremtiden kun kartofler"; eller Christian Niensens "Krigslivets smaa Glæder", hvor det også drejer sig om mad. Der er også mere alvorlige billeder af soldatertilværelsen med dens rutiner, hvor der ikke lægges skjul på krigens strabadser og voldsomhed. I brevet "I den russiske Vinter" beskriver Christian Ingwersen således transportproblemerne på de russiske

vinterveje, mens Peter Køster i "Under de haardeste Kampe" kommer ind på det enkelte menneskes svaghed overfor det mægtige opbud af materiel.⁴²

En stor del af avisens feltpostbreve kredsede mere eller mindre direkte om hjemstavnen, det nationale tilhørsforhold og mindretalsproblematikken. Det gælder således også hovedparten af de ovenfor nævnte artikler. Rejseskildringerne gav anledning til sammenligninger med både Sydslesvig og Danmark, mens krigshverdagen kunne føre til overvejelser om pligten overfor både hjemstavn og herbergstat. I nogle af artiklerne var hjemstavnen og det nationale simpelthen det overordnede emne som eksempel Peter Køsters "Guldkronen" og Christian Niensens "Hjertets Treklang".⁴³

For feltpostbrevene i Flensborg Avis gælder naturligvis de samme begrænsninger som for den almindelige feltpost, men i langt højere grad. Avisens feltpostbreve var netop i hovedsagen ikke breve, men artikler der krævede stilistisk såvel som indholdsmæssige overvejelser. Der skulle ikke blot tages hensyn til familie og brevcensur, men også presseensuren og avisens redaktionelle linie, som det fremgår af et brev fra Christian Ingwersen til redaktør L.P. Christensen 7. april 1942:

"Jeres artikel i "Der Schleswiger" Grenzland-Menschen (februar-nr) har på en måde inspireret mig til at skrive hoslagte. Et feltpostbrev ville sikkert klæde "Der Schleswiger". På grund af månedsskriftets officielle karakter udadtil er det sikkert nødvendigt at foretage ændringer eller udeladelser, men som helhed har jeg vel truffet vor front og bro-linje, måske dog for meget bro?"⁴⁴

Ganske vist var Christian Ingwersen ansat på avisen, og måske derfor i højere grad end så mange andre opmærksom på spørgsmålet om avisen som talerør for mindretallet med alt, hvad det indebar. Men hvis man skal tro udvalget af breve fra Flensborg Avis i Kristen Nørsgaards "Sydslesvigske Soldaterbreve", så var der blandt bidragsyderne til avisens feltpostbreve også her – ikke overraskende – en overvægt af lærere og funktionærer i mindretallets institutioner og virksomheder, og de må formodes at have været bevidst om den trykte feltposts betydning. Feltpostbrevene var nemlig ikke blot hilsner til det danske mindretal, men også en måde at vise den tyske stat, at mindretallets soldater gjorde deres pligt for at kunne fastholde deres ret som mindretal i Tyskland. For nogen fyldte denne tendens lidt for

meget, det gjaldt i hvert fald for Hans Detlef Andresen, der den 16. september 1944 skrev til sin hustru fra Pillau i Østprøjsen:

“Jeg har fået en “Flensborg Avis” og “Der Schleswiger” tilsendt. – Der står forskellige artikler i; men at de just er mig efter hovedet kan jeg ikke sige. Der fremhæves først og fremmest kærligheden til vor hjemstavn; men jeg er af den mening, at de skriver for meget i den tone, at vi skylder Tyskland den pligt at være soldat; Henrik Lorenzen skriver tilsyneladende fra et lazarett og mener til sidst, at han snart igen er ude sammen med de gamle i et stort kammeratskab. – Jeg synes, de skulle spare på at nævne det sidste. – Vi skal så sandelig ikke forherlige, hvad vi, når vi er danske, i vort inderste indre er lige imod. – Jeg kan godt forstå, at “Flensborg Avis” gerne vil skrive noget, og at det er meget vanskeligt; men om de så “herlige soldatiske” følelser skulle de lade være at skrive om.”⁴⁵

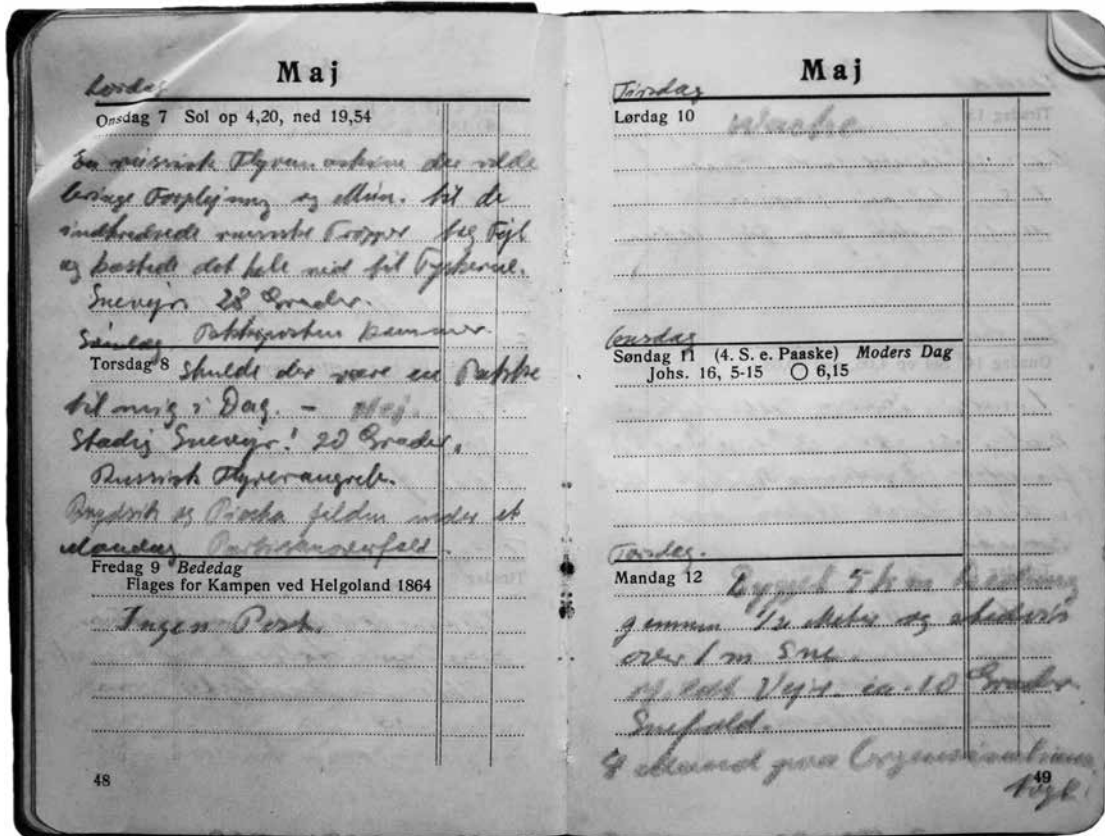
Men udover at signalere pligtopfyldelse over for den tyske stat, var feltpostbrevene samtidig en påmindelse til de mange abonnenter af avisen i Danmark om, at mindretallets indkaldte også kæmpede for det danske i Sydslesvig for Danmarks skyld.⁴⁶ Desuden kunne feltposten også bruges på en meget konkret i kampen for at overleve, som da avisen for at undgå en truende lukning i 1943 bragte en serie af feltpostbreve, der understregede dens vigtighed for soldaterne ved fronten.⁴⁷

Der var altså mange ting i spil i de feltpostbreve Flensborg Avis bragte, og man skal derfor være meget varsom med, hvordan man bruger dem til at belyse sydslesvigernes deltagelse i verdenskrigen.

Dagbøger

Som feltpostbrevene er dagbøgerne personlige og samtidige dokumenter, men har den fordel frem for brevene, at de sædvanligvis ikke er skrevet for andre end dagbogsskriveren selv. De burde derfor ideelt set ikke lide under den selvcensur, der tynger feltpostbrevene, og skulle derfor kunne kaste lys over en række emner og temaer, der ikke bliver berørt i feltposten.

Desværre findes der i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig kun et ret begrænset antal soldaterdagbøger fra 2. verdenskrig. Det skyldes formodentligt, at dagbøger er mere personlige end feltpost, og derfor måske kun i begrænset omfang er blevet afleveret til arkivet. Desuden kræver dagbogsskrivning et betydeligt overskud af både tid

Hermann Tychsen førte gennem hele krigen dagbog i sin lommekalender, men der var stor forskel på, hvor ofte og hvor meget han skrev. Dette opslag stammer fra lommekalenderen fra 1941, men dækker 7. til 12. februar 1942. Tychsen havde siden juni 1941 befundet sig på østfronten og ikke haft mulighed for at anskaffe sig en ny kalender, han var derfor nødt til at bruge de blanke sider i den gamle kalender.

og kræfter, så det derfor formodentlig kun er et fåtal af krigsdeltagere, der overhovedet har ført dagbog. De få dagbøger i arkivets samling begrænser sig da også i udpræget grad til mindretallets ledende lag.⁴⁸ Størstedelen af arkivets dagbøger dækker i øvrigt kun kortere perioder, og de belyser dermed kun et udsnit af dagbogsskribenternes soldatertid. Kun lærer Niels Bøgh Andersens dagbog dækker hele soldatertiden. Dagbogen er i udgivet i udvalg, hvilket også gælder Franz Wingers krigsdagbog. Desværre befinder originalen af sidstnævnte sig ikke i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, og det er derfor ikke muligt at fastslå, i hvor høj grad, der er udeladt og tilføjet passager.

Det er ikke kun dagbøgernes tidslige dækning, som varierer. Der er også stor forskel på hvor omfattende dagbøgerne er. Nogle er ikke mere end en slags kalendere, hvor dagens vigtigste hændelser er noteret

uden nærmere refleksion eller beskrivelser. Det gælder for eksempel Hans Ronald Jørgensens dagbog. Andre er meget omfangsrige med lange sammenhængende beskrivelser af dagens oplevelser og indtryk, som det er tilfældet med Bøgh Andersen og Wingenders dagbøger. Mellem de to yderpunkter findes en blanding, som for eksempel Frederik Petersens dagbog. Dagbøgernes omfang og indhold afspejler naturligvis dagbogsskribentens hensigt med at føre dagbog. For nogle har dagbogen blot været et instrument til at fastholde dagenes gang, så de kunne følge med i, hvad de havde haft af vagttjeneste og modtaget af breve og pakker, mens andre har ønsket at fastholde krigsoplevelsen til senere brug, hvad enten sigtet har været rent privat eller med henblik på en udgivelse. For andre igen har det drejet sig om at have et frirum, hvor de kunne bearbejde deres oplevelser og være sig selv.

Selvom dagbøgerne som personlige dokumenter ikke var underkastet nogen form for censur, så er de – bortset fra de rene kalenderoptegnelser – skrevet med en relativ høj grad af selvbevidsthed. Det betyder, at man kun i meget få tilfælde kan regne med, at der er tale om de rene bekendelsesskrifter, der lægger alt åbent frem. For også for dagbogsskriverne kunne der være grænser for, hvad man havde lyst og evner til at berøre. Lærer Niels Bøgh Andersen kunne for eksempel ikke få sig selv til direkte at nævne det massebord på jøder, som han var vidne til på østfronten i 1942. Det var, som han skriver i forordet til den publicerede dagbog, "så frygteligt", at han ikke kunne skrive om det. En anden ting, der også kan have lagt en dæmper på meddelsomheden, er, at det i hvert fald i forreste linje ikke var tilladt at føre dagbog. Alene det faktum, at man førte dagbog, kunne altså føre til, at man blev straffet.⁴⁹ Desuden var der altid den risiko, at dagbogen kunne falde i de forkerte hænder, hvad enten det nu var overordnede, kammerater eller familie. Dagbøgerne kan derfor ikke siges at være fuldstændig fri for en større eller mindre grad af selvcensur.

Det begrænsede materiale af dagbøger i arkivet har betydet, at de har spillet en mindre rolle i undersøgelsen af de danske sydslesvigere krigsdeltagelse. Men de er blevet benyttet i det omfang, det har været relevant.

Erindringer

En af de lettest tilgængelige kilder er soldaternes erindringer. Det skyldes ikke kun, at de i vidt omfang er trykt, men også at der er

tale om afsluttede fremstillinger. Erindringerne giver oplevelserne en samlet form og et sammenhængende forløb, som breve og dagbøger nødvendigvis ikke kan have, og så kan erindringerne undgå alt for mange af de gentagelser, der præger feltposten.

Der er udkommet adskillige krigserindringer af danske sydslesvigske krigsdeltagere. Mest kendt er nok "Feltdegn fra Harreslev Mark" af den allerede nævnte Niels Bøgh Andersen. Af andre kan nævnes Karl Budach "Ti år i krig og fangenskab", Kai Thiele "Spændetrøje" og Holger Petersens "Du kommer aldrig tilbage". Desuden optræder krigen som en del af bredere erindringer, som det er tilfældet i Karl Otto Meyers "Frihed, lighed og grænseland". Af upublicerede erindringer findes der en del i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek. De er af meget forskelligt omfang, fra ganske korte rids, der mest af alt minder om et curriculum vitæ, over enkelte episoder eller perioder af soldatertilværelsen, til flere hundrede sider lange, detaljerede levnedbeskrivelser.

Men uanset erindringernes omfang lider de alle sammen af den tidlige afstand til det oplevede. De er ikke som dagbøger og feltpost skrevet, mens begivenhederne fandt sted, men bagefter, og det vil altid være forbundet med vanskeligheder at sætte sig selv tilbage i tidligere livsafsnit. Forfatteren vil som regel, når han skriver, have en større viden om datidens begivenheder, end han havde under krigen. Erindringen bliver altid til i bagklogskabens forklarende lys med alt hvad det indebærer af fortrængninger og forvridninger. Samtidig spiller den samtidig, som erindringerne skrives i, også en rolle, såvel som forfatterens personlige, økonomiske og erhvervsmæssige situation, på det tidspunkt erindringerne skrives.⁵⁰ Erindringsskrifter er jo en selv fremstilling, med alt hvad det indebærer af fristelser for skønmaleri og udeladelser. Til gengæld er erindringerne ikke plaget af en officiel censur, ligesom den tidlige distance og den almindelige samfundsmæssige udvikling kan have gjort det acceptabelt at berøre emner, som er udeladt i de samtidige kilder. Således beskriver Niels Bøgh Andersen i sine erindringer et, i øvrigt relativt harmløst, bordelbesøg i Paris, som ikke nævnes i hans dagbog.⁵¹ Det er dog ikke sikkert, at enhver forfatter ville have nævnt et sådant besøg, hvor uskyldigt det så end var. Men forfatterens forfængelighed kan også føre til, at mere hverdagsagtige ting udelades af frygt for at kede læseren.

Det er heller ikke hvem som helst, der sætter sig ned og skriver sine erindringer, og langt fra alle erindringer der kommer videre end

til skrivebordsskuffen. Som det er tilfældet med både feltposten og dagbøgerne er det mindretallets ledende lag, der hyppigst kommer til orde i erindringerne, uanset om de nu var det under krigen eller først blev det bagefter.

Hver kildetype har altså sine fordele og bagdele som kilder til soldaternes deltagelse i verdenskrigen. Ønsker man så fuldstændigt et billede som muligt, er det derfor nødvendigt at inddrage alt det materiale, som man har til rådighed. På den måde kan de enkelte kilder være med til at kaste lys på hinanden og i sidste ende give en bedre forståelse af de danske sydslesvigere i det tyske militær.

Verdenskrigens forløb

De danske sydslesvigere i den tyske hær gjorde som tidligere nævnt tjeneste i alle værnemagtens våbengrene og i de fleste af de stillinger, som kunne bestrides af underofficerer og nedefter. De deltog også på alle fronter, og en fuldstændig beskrivelse af deres deltagelse i krigsbegivenhederne vil på mange måder blive en næsten almen beskrivelse af den tyske værnemagt i 2. verdenskrig. Dette gælder ikke blot for de direkte kamphandlinger, men også for de mange forskellige funktioner som et krigsmaskineri kræver, såvel som de mange forskellige opgaver som de tyske styrker varetog både ved fronterne og bag dem i de besatte områder.

I dette kapitel vil vi følge de danske sydslesvigere gennem krigen, fra dens begyndelse i Polen den 1. september 1939 til det totale nederlag i april 1945. Det vil ske med udgangspunkt i korte skitser af krigsbegivenhederne gennem de knap seks år, som de blev oplevet af soldaterne på de mange fronter. På den måde vil kapitlet blive en præsentation af en del af de omkring 1.000 danske sydslesvigere i tysk uniform og give et billede af dem og deres deltagelse i verdenskrigen.

Værnemagten indtil 2. verdenskrig

Versailles-traktaten, der afsluttede 1. verdenskrig, bestemte, at Tyskland kun måtte have en forsvarsstyrke på 100.000 mand. Styrken måtte udelukkende bestå af professionelle soldater og ikke have et luftvåben. Allerede før Hitlers magtovertagelse i januar 1933 havde Tyskland på forskellig vis omgået forbudet, men i marts 1935 brød man åbenlyst traktaten og genindførte almindelig værnepligt. Indførelsen af værnepligten betød en kraftig forøgelse af de væbnede styrker og var et vigtigt skridt på vejen til realiseringen af Hitlers ekspansionsplaner. Det gik hurtigt med opbygningen af værnemagten, og allerede i marts året efter kunne man med 300.000 mand marchere ind i det demilitariserede Rhinland langs den franske grænse. To år senere, 12. marts 1938, gik den tyske hær ind i Østrig, og dagen efter erklæredes

landets "Anschluss" til Tyskland. I oktober var værnemagten igen i aktion, da den rykkede ind i Sudetenland, som Tjekkoslovakiet efter München-aftalen mellem Tyskland, Italien, Frankrig og Storbritannien havde måttet afgive til Tyskland. Knap et halvt år efter gik Tjekkoslovakiet hårdt presset med til at blive tysk "Schutzstaat". Resten af landet blev besat og omdannet til rigsprotektoratet Böhmen og Mähren. Ingen af operationerne medførte direkte militær magtanvendelse. Men grænserne for hvad Storbritannien og Frankrig ville acceptere var nået. Den såkaldte "appeasement" politik blev opgivet, og Frankrig og Storbritannien lovede Polen støtte i tilfælde af landet blev angrebet.¹

Felttoget i Polen

Hitler ignorerede imidlertid Frankrigs og Storbritanniens garanti til Polen, og efter i slutningen af august 1939 at have indgået en ikke-angrebspagt med Sovjetunionen angreb Tyskland den 1. september Polen. Foranledningen var et fingeret angreb på en tysk radiosender, og angrebet blev åbnet af den tyske marines skoleskib Schleswig-Holstein, der var på besøg i Gdansk. De tyske land- og luftstyrker stødte fra Pommern og Østpreussen i nord og Sydtyskland og Tjekkoslovakiet i syd dels frem mod Warszawa for at omringe de polske styrker vest for byen, dels mod Brest-Litovsk ca. 170 km østligere for at omringe de polske tropper øst for Warszawa. Selvom de polske styrker mange steder kæmpede forbitret, var den tyske hær den polske teknisk overlegen, og allerede 8. september nåede man frem til Warszawa, som dog først overgav sig den 27. september. Midt i september rykkede Sovjetunionen ind i Polen fra øst, og den 6. oktober overgav de sidste polske tropper sig. Den polske regering gik i eksil, og landet blev delt mellem Tyskland og Sovjetunionen. I den tyske del blev de områder, man havde måttet afstå efter 1. verdenskrig, genindlemmet i det tyske rige, mens resten blev gjort til et såkaldt "Generalgouvernement".²

Allerede i slutningen af august havde den tyske hær mobiliseret og indkaldt sine reserver. Blandt de indkaldte var naturligvis også danske sydslesvigere, hvoraf adskillige deltog i kampene i Polen. En af dem var Christian Nielsen, der var ansat i det danske manufaktur-firma Uldall & Co. i Flensborg og meget aktiv i en række af mindretallets foreninger. Da han var født i 1913, havde han været for gammel til at aftjene den almindelige to-årige værnepligt, men havde i stedet

Skoleskibet Schleswig-Holstein indledte angrebet på Polen, da det åbnede ild mod polske tropper den 1. september 1939. Den 9. april 1940 deltog skibet i besættelsen af Danmark, hvor det anløb Nyborg. Skibet var ikke nogen sjælden gæst på Flensborg Fjord og ses her foran marineskolen i Mürwik i årene efter den nazistiske magtovertagelse.

gennemgået nogle måneders "Ergänzungs"-uddannelse som maskingeværskytte.³ Ved krigens begyndelse blev han indkaldt til infanteriregiment nr. 26, der til dels var hjemmehørende i Flensborg. I et feltpostbrev til Flensborg Avis i december 1939 beskrev han en episode under felttoget:

"Det er en herlig stille nat i Kongres-Polen.* Min ven og jeg sidder i første hul i den yderste kamplinje og venter på fjenden. Vor vagt er fra 12 til 2 nat, og før os har vore andre kammerater ventet på den samme fjende. Hele dagen har vi forfulgt vor modstander uden at indhente ham. Så kom natten os i forkøbet, og vi kunne ikke gå videre. I tusmørket havde vi gravet os "Schützenmulde"**, og i den lå kammeraterne nu og sov, mens vi to holdt vagt i det forreste hul.

* Der menes den del af Polen, som Wiener-Kongressen efter Napoleons nederlag 1814/15 oprettede som kongerige med den russiske zar som konge.

** dvs. skyttehul.

Et par hundrede meter bag os lå et par ulmende hobe, rester af nogle trægårde. Ud af dem havde polske friskare-folk skudt på os. De kæmpede for deres eget land, men måtte se deres gårde gå op i luer og bøde med livet, for de angreb jo os, der tilhørte Europas, ja måske verdens stærkeste magt. Nu var der kun enkelte gløder tilbage. Stille sad vi, lyttende, halvt drømmende [...]Vi glemte vi sad i Polen, glemte søndagens frygtelige kampe og alle de faldne kammerater – dog tys, pludselig en lyd. Hvad var det? Var det polakkerne, der kom? Vi blev lysvågne, vi sad bomstille og lyttede med alle sanserne åbne, ud i mørket, det var jo kammeraternes liv det gjaldt, dog – alt var stille igen, indtil vi hørte en velkendt plattysk stemme.”⁴

Kammeraten han nævner, var den jævnaldrende Henrik Born, der var ansat i Union-Bank og havde været spejder sammen med Christian Nielsen. I deres kompagni var også en anden dansk sydslesviger, nemlig arbejderen Paul Brunstermann. Han var nogle år ældre end de to andre og modsat dem havde han både kone og børn. Han havde været medlem af SSF siden 1936, men der lader ikke til at have været nogen forbindelse mellem ham og de to andre. De kom dog alle uskadt gennem de hårde kampe, som deres regiment var involveret i i det sydøstlige Polen. Mejerist Erich Schmidt fra Eslingholz, der befandt sig ved samme regiment, slap ikke så let fra kampene. Den 10. september blev han såret i benet af en granat. Det kan dog ikke have været så alvorligt, for han blev udskrevet fra hospitalet i Leipzig allerede i slutningen af oktober. Hans Paulsen, der var ansat hos den danske grosserer I.C. Møller i Flensborg, fik et længere lazaretophold. Han var ordonnans ved en artillerienhed, og på en af felttogets første dage forulykkede han med sin motorcykel, da han kørte i et granathul. Han måtte seks uger på lazaret, og hans deltagelse i felttoget blev derfor meget kort.⁵

Andre undgik helt at komme af sted. Det gjaldt for eksempel Johann Tychsen fra Flensborg, der ved krigsudbruddet var i gang med at aftjene sin værnepligt sammen med flere andre sydslesvigere ved infanteri-regiment nr. 69 i nærheden af Hamborg. I et brev til Ungdomsforeningen i Flensborg 3. oktober 1939 beskrev han, hvordan hans kammerater drog af sted til hvad der skulle vise sig at være Polen, mens han selv blev tilbage i Tyskland:

“Men nu må jeg hellere begynde fra en ende, ellers kan I ikke finde igennem. Den 19. august kørte mine kammerater ud på en lille øvelse, som blev til bitter alvor. Jeg stod ved porten og så dem alle køre forbi. Alle disse kendte

ansigter, nogle jeg havde været sammen med i omtrent 1 år. Der kom Werner Glysing på motorcykel, han vendte sig endnu om inden, han gik i svinget. Der var Ernst Jes, Kristian Brühl og Nicolai Matthiesen, der vinkede til mig fra vognen. Så kørte de, og vi blev tilbage. Vi skulle klare lidt op i kasernen, og vi havde nok at gøre. Vi sled og slæbte fra morgen til aften, ja somme tider vidste vi knap, om vi var karl eller pige, vi kunne nemlig alt. Så kom jo de dage, da det begyndte i Polen. Der blev sat pres på og da alt var færdig, kom vi til Wandsbeck. Her var det, som det plejer at være i en kaserne, men vi var i tøjlet fra kl. 5 til kl. 10. Og det skete også, at engelsmanden kom og vækkede os, medens vi sov vor uskyldige søvn. Men det var kun en nat, og da var han der 2 gange. Så blev han ked af legen og lod os få vor nattero. Nå, dagene sled sig hen, og så i dag kl. 1 fik vi besked, vi skulle på arbejdskommando til Harburg, der skal pyntes lidt til kammeraterne kommer. Så blev der ikke andet for end at vi måtte af sted, og nu er jeg nået til Harburg. Men det er kun for nogle dage. Måske kommer vi tilbage igen, når alt er forbi. Vi håber jo det bedste. Her sker jo egentlig ikke noget morsomt. Der er kommet en anden stemning.”^{5a}

Johann Tychsens fire sydslesvigske kammerater vendte alle tilbage fra Polen med livet i behold, men så heldig var ikke alle. Under Polenfelttoget mistede den tyske hær ca. 11.000 mand, og blandt dem var også den 21-årige, tidligere spejder og Duborg-elev Johannes Winkelmann. Han faldt den 14. september som faldskærmsjæger i et af de to faldskærmsregimenter, der deltog i Polen.⁶

Tysklands vestgrænse

Efter sejren over Polen blev størstedelen af de tyske tropper rykket til Tysklands vestgrænse. Her var en del af den tyske hær allerede ved krigsudbruddet gået i stilling i "Vestvolden", der var det tyske modstykke til den franske grænsebefæstning, Maginot-linjen. Få dage efter det tyske angreb på Polen havde Storbritannien og Frankrig erklæret Tyskland krig, og havde begyndt en opmarch af deres tropper langs den tyske grænse. I de næste otte måneder førte man dog en stillingskrig uden større angreb, men med mindre patruljer og artillerioverfald af forskellig styrke. Tyskerne betegnede krigen som "Sitzkrieg", briterne kaldte den "The Phoney War", mens franskmændene betegnede den som "Guerre de drôle".

Sætter ved Flensborg Avis, Herbert A. Petersen, der gjorde tjeneste ved en antiluftskytsenhed, der i marts 1940 rykkede i stilling ved Mosel-floden, beskrev i et brev til kollegerne 25. marts 1940 forholdene:

“En hilsen fra Vestvolden sender Hans Hansen og nevø” lyder påskriften bag på billedet. Det viser ud over malersvend Hans Hansen fra Flensborg og nevø de tank-spærringer, som udgjorde en stor del af det tyske forsvarsanlæg langs den fransk-tyske grænse. Hans Hansen var årgang 1896 og havde gjort 1. verdenskrig med. Årgangen blev indkaldt i august 1939 og hjemsendt igen i løbet af sommeren 1940. I slutningen af krigen blev Hans Hansen indkaldt igen, men forblev så vidt vides i Flensborg.

“Tjenesten her ude er næsten den samme som i kasernen. Kun er den forskel, at vi desuden må stå vagt dag og nat. Men det er heller ikke så slemt, når bare vejret ville blive noget varmere, og det ikke ville regne og sne så meget. Vi ligger her i en understand med 11 mand. Den er ikke særlig stor. Kun 5 × 5 meter. Derfra går endnu pladsen for 12 senge. Det eneste, hvad der ikke er behagelig, er, at det er så snavset her. Vi ligger midt på en pløjemark, så det er ikke så let at holde vor hule ren. Særlig når det har regnet og sneet meget. Men det er alt ikke så slemt, når man bare vidste, at det ikke vil vare så længe. Det var igen alt, hvad jeg har at skrive.”⁷

Helt som kasernelivet var det – med eller uden snavs – dog ikke. Landmand Peter Jørgen Lassen fra Jarlund, der var underofficer ved en artillerienhed, fandt det i hvert fald nødvendigt at berolige sin familie i et brev 20. marts 1940:

“Nu er vi jo her, hvor I engang imellem hører noget i radioen, som lidt Artillerie Tätigkeit. Men det har ellers ikke noget at sige. Så for den sags skyld skal I ikke blive urolige, for vi har det ellers godt.”⁸

Den tyske hærberetning (Wehrmachtbericht), der hver dag blev udsendt i radioen, havde i dagene før, Lassen skrev sit brev, berettet om sammenstød mellem opklaringsenheder og om artilleribeskydning. Men det blev ved det, når man ser bort fra forskellige former for flyveraktivitet, som også indbefattede nedkastning af propagandamateriale.

Besættelsen af Danmark og Norge

Mens de allierede og tyske tropper stod over for hinanden på vestfronten, var Sovjetunionen i gang med at gennemføre en nyordning af forholdet til sine nordlige naboer. Som nævnt havde man besat den østlige del af Polen i midten af september 1939, og i oktober tvang man Estland, Letland og Litauen til en række indrømmelser, der reelt gjorde dem til sovjetiske lydstaten. Man forsøgte også at få Finland til at afstå en række landområder, men Finland nægtede, og i slutningen af november 1939 opsagde Sovjetunionen de to landes ikke-angrebspagt og overskred grænsen. Trods den Sovjetiske hærs store talmæssige overlegenhed trak krigen ud. Det fik Frankrig og Storbritannien til at overveje at sende et hjælpekorps til Finland, hvilket samtidig skulle forhindre, at Tyskland modtog jernmalm fra Sverige samt eventuelt inddrage Norge og Sverige i krigen mod Tyskland.⁹

De allieredes planer fik Tyskland til at interessere sig for Norge, især den tyske flåde, der manglede ordentlige støttepunkter mod Storbritannien. I første omgang var det ikke meningen at medtage Danmark i planerne, men da det tyske luftvåben skulle bruge Ålborg flyveplads i angrebet på Norge, besluttede man sig i sidste øjeblik for at besætte hele landet. Angrebet blev indledt om morgenen lidt over klokken fire den 9. april. Knap to timer efter at den tyske hær var gået over den dansk-tyske grænse, besluttede den danske regering at opgive al modstand. Anderledes kom det til at gå i Norge, hvor man satte sig til modværge og med understøttelse fra franske og britiske tropper fortsatte kampen i Nordnorge helt frem til 10. juni.¹⁰

Det er uklart, om der deltog danske sydslesvigere i invasionen af Norge, men som Birgitte Herreborg Thomsen allerede fyldigt har be-

skrevet i sin bog om de danske sydslesvigere i Danmark, var der adskillige der tog del i invasionen af Danmark.¹¹ Andre indkaldte kom til at opleve de tyske troppers fremmarch på afstand. Det gjaldt for eksempel Lorenz Büchert jr. Han tilhørte et værkstedskompagni, der i oktober 1939 var blevet forlagt fra Polen til Rhinen. I begyndelsen af april 1940 var han hjemme på orlov hos sin kone og to børn i Jaruplund: "Jeg var hjemme fra den 2.4. til den 9.4. Sidste dag hvor jeg var hjemme, fik jeg selv at se, hvorledes tyske trupper og fly rejste nordpå."¹²

For de af mindretallets indkaldte, der befandt sig rundt omkring i Tyskland og Polen, kom nyheden om Danmarks besættelse naturligvis som et chok. En af dem var den 19-årige Harriot Lorenz, der den 9. april var i gang med at aftjene den halvårslige arbejdstjeneste i Bergenhusen sydvest for Slesvig. I et brev til lærer Oscar Nielsen på Duborg-Skolen skrevet dagen efter Danmarks besættelse, forsøgte han at beskrive besættelsesbudskabets effekt:

"Ja, siden jeg sidst skrev til Dem, er der jo sket meget i verden. I går var vi ude på marchtur, og da vi kom hjem, fik jeg de nye efterretninger at vide, og jeg må sige, jeg blev ramt, som af lynet. Jeg vidste ikke, hvad jeg skulle sige til sådan noget, og at dette kunne ske i denne civiliserede verden."¹³

Også Franz Wingender, der i december var blevet indkaldt til militæret og i april var under uddannelse ved Lübeck, skrev til Oscar Nielsen:

"Ja – endnu i forgårs den 8. ds. tænkte jeg: "I morgen har vi så dagen for Bovslaget 1848", og – da vi så kom hjem i går ved middagstid og hørte, at Danmark og Norge var besat af tyske tropper --- jeg kan ikke beskrive, hvordan jeg blev til mode. Helst var jeg løbet fra det hele; men det nytter jo ingenting. Jeg ved ikke, hvad det hele skal ende med; bare vi dog snart må få fred igen."¹⁴

Andre beskæftigede sig mere med besættelsens konsekvenser. Det gjaldt for eksempel Hans Paulsen, der efter sin ulykke i Polen var vendt tilbage fra lazarettet til sin enhed, og som den 26. april 1940 skrev et brev til sin chef i Flensborg:

"In den letzten Wochen hat sich viel ereignet in Norden Europas, was für uns Flensborger und Angehörige der dänischen Volksgruppe von großer Bedeutung sein kann. Wird von dem Einmarsch der deutschen Truppen in Scandi-

navien auch unser Geschäft berührt? ergeben sich hieraus nicht Chancen für uns? wenn ich Sie recht kenne, dann haben Sie schon einen Plan für die Zukunft entworfen, auch werden Sie in weiser Voraussetzung das nötige Unternehmen. Wenn nun der Krieg vorüber ist, und Deutschland, Dänemark, so ähnlich wie ein Protektorat wereinnahmt, dann wissen die Handelsbeziehungen der beiden Länder zu einander doch erheblich gelockert werden – wie wäre es in dem Falle mit den Artikel "Spreewaren". Ja müßten drüber d[och] gute Geschäfte zu machen sein. Natürlich erhoffe ich von der Zukunft ein "freie Dänemark."¹⁵

Landmand Jacob Petersen fra Westerholz, der allerede var blevet indkaldt i slutningen af august 1939, men under felttoget mod Polen havde ligget ved Vestvolden, kommenterede begivenhederne i et brev til redaktør L.P. Christensen den 28. april 1940:

"Ja, hvem havde troet at dette skulle ske, men [--] dog se i dag hedder det kun for eller imod, helt udenfor det hele er det vel ikke mange, som kan holde sig. Bare Danmark ikke bliver et slags protektorat af Tyskland. Hvad mon alle vore bekendte tænker! Jeg synes lidt hårdere modstand kunne der godt være gjort. Nordmændene har jo mere ben i næsen end danskerne. Det er vel kun et spørgsmål af tiden så er det vel også forbi deroppe."¹⁶

Fælles for Hans Paulsen og Jacob Petersens breve er, at de ikke er skrevet i dagene lige umiddelbart efter besættelsen. De har begge to haft tid til at fordøje det skete. Men for den knap 42-årige murer Johann Koschmieder fra Flensborg gik det tilsyneladende knap så stærkt. Han havde været ved samme kompagni som Jacob Petersen, men var på grund af sin alder blevet sendt bort fra Vestvolden i november 1939 og befandt sig i Münsterlager på Lüneburger Heide, da han i begyndelsen af maj skrev til Soldaterpakkeudvalget:

"Ich kann es noch nicht fassen, dass in der letzten Zeit viel neues passiert ist, auch in Flensburg. Die deutsche Truppen sind auch in Dänemark einmarschiert. Aber wer weis, warum es gut ist, sonst wäre Flensburg ein Schlachtfeld geworden."¹⁷

Koschmieders lidt vage kommentar om Flensborg som slagmark dækker formodentlig over en lettelse over, at der ingen hårde kampe blev ved tyskernes indmarch i Danmark. Hans vurdering blev formodentlig delt af andre, især efter at de selv havde set krigen på nært hold. Det blev i hvert fald tilfældet for Jacob Petersen, der jo i første

omgang godt kunne have ønsket sig lidt mere modstand fra dansk side. Men efter at have deltaget i felttoget i Frankrig var han hen mod slutningen af maj glad over, at det ikke var kommet så vidt i Danmark.¹⁸

Felttoget i vest

Den 10. maj 1940 angreb tyskerne Holland, Belgien og Luxembourg. Angrebet var blevet udskudt hele 29 gange siden afslutningen på felttoget i Polen, så man kunne nå at samle og uddanne de fornødne styrker og få opbygget de nødvendige lagre af ammunition. Styrkemæssigt havde de allierede samlet set en svag overvægt både i antal tropper, fly og kampvogne, men tyskerne havde den fordel, at de valgte tid og sted for angrebet. Den tyske plan gik ud på at få de allierede til at tro, at hovedangrebet ville gå gennem Holland og den nordlige del af Belgien, så de med deres hovedstyrke ville rykke frem for at imødegå det tyske angreb. Det virkelige tyske hovedangreb med panser-divisionerne i spidsen gik gennem Ardennerne i den sydøstlige del af Belgien og stødte frem mod den franske kanal-kyst for på den måde at afskære de fremrykkende allierede styrker i det nordøstligste hjørne af Frankrig. Planen lykkedes over al forventning. Luxembourg, der ikke havde nogen egentlig hær, overgav sig allerede 10. maj, og Holland kapitulerede den 15. maj, mens franske og britiske tropper rykkede frem for at imødegå det tyske angreb.¹⁹

En af de danske sydslesvigere, der deltog i angrebet på Holland, var Jacob Petersen. Den dag Holland kapitulerede, skrev han under et ophold i fremmarchen sine indtryk til vandrelærer Jørgen Jørgensen i Slesvig:

“Vi er jo på vej til England nu, gennem Holland gik det jo hurtigt og det gør det også her. I dag er vi bleven tilbage, har ladet de andre køre frem. Dette kan jo ikke mange holde ud, altid på vagt og så altid fremad og ikke megen søvn. Danmark kan jo være glad, at de har ladet tyskerne fri vej, ellers ville det jo se lige således ud som her. Folk flygter med deres byndel* og lader alt andet i stikken. I de byer, hvor der har været megen modstand, er bleven sammenskudt. Kreaturerne løber rundt og brøler, fordi de ikke bliver malket. Men man vænner sig jo så snart til alt dette her. I forgårs begravede vi vores

---

* Det tyske Bündel, dvs. bylter.

Da de britiske tropper blev evakueret ved Dunkerque i maj-juni 1940, var de nødt til at efterlade alt deres tunge materiel. Frederik Petersen tog flere billeder ved Dunkerque, da han passerede efter kampenes ophør. Her ses britiske lastbiler på stranden, bag dem ses to nødmøler bestående af lastbiler, som er blevet kørt ud i vandet.

løjtnant, som faldt ved Wernet under et artilleribombardement, som varede i 8 timer. Nogle kammerater som fik nogle splinter kom på lazaret. Man tænker mange gange på dem, men det vænner man sig jo langsom til. Det må nu jo være rigtig sommer. Forhåbentlig er det nu snart forbi, så vi kan komme hjem til gården igen. Mit behov af krigen er fuldstændig dækket.”²⁰

Længere mod syd lykkedes det den tyske hovedstyrke at gennembryde de franske linjer. De tyske panser-divisioner trængte understøttet af det tyske luftvåben frem med en hurtighed, der spredte panik blandt de allierede tropper og gav den benyttede taktik navnet “Blitzkrieg”. Natten mellem 21. og 22. maj nåede tyskerne Kanal-kysten, og det var dermed lykkedes at dele de allieredes styrker i to. Den ene stod med ryggen til kanalen, mens den anden i hovedsagen var i stilling i Maginot-linjen, og derfor ikke umiddelbart havde mulighed for at komme de indesluttede til undsætning. De tyske styrker skubbede nu de allierede længere og længere ud mod kysten. I slutningen af maj holdt man et par dages pause for at efterse og reparere kamp-

vognene. Det gav de allierede tid til at forberede et forsvar rundt om havnebyen Dunkerque, som det lykkedes at holde så længe, at man kunne evakuere alle de indesluttede britiske tropper og en stor del af de franske. Den 28. maj kapitulerede den belgiske hær, og da evakueringen fra Dunkerque blev indstillet 4. juni kunne tyskerne fortsætte felttoget mod syd ind i Frankrig.²¹

Nogle dage før Dunkerques fald skrev Christian Nielsen til kammeraten Heinrich Hansen om sin og kammeraten Henrik "Heie" Borns deltagelse i angrebet på Beneluxlandene:

"Både Heie og jeg har jo været med igen, hvor det gik hedest til, og er sluppen godt fra det som sædvanlig. Siden belgiernes kapitulation har vi ligget i ro. Ellers har vi været med ved alt, overgangen over Maas, Juliane og Albert-Kanal, Schelde og Lip, har kæmpet med belgiere og englændere. Vi har haft en hel del tab, mest dog sårede. Ved mit gevær, jeg er geværfører for tiden, er to mand såret af 5 i det hele. Belgieren har kæmpet tappert, han var ingen polak, og har dækket sit tilbagetog med sej kamp."²²

Den tyske offensiv mod syd begyndte den 5. juni. Selvom den franske hær havde mistet de bedste af sine styrker i de første ugers kampe i Holland og Belgien, forsvarede den sig hårdnakket de første dage, men så kom der skred i det tyske angreb. De tyske panser-divisioner stødte dels ned langs bagsiden af Maginot-linjen, dels langs den franske Kanal-kyst, mens det gik noget langsommere mod Paris.²³

Omtrent midt i det tyske angreb befandt Franz Wingender sig. Han tilhørte Infanterie-Regiment nr. 501, der i de første faser af felttoget var på march i sporet efter de tyske panser-divisioner, der brød sig vej til Kanal-kysten. Regimentet kom først i kamp, da den tyske hær angreb mod syd den 5. juni. I et andet af Infanterie-Regiment 501's kompagnier befandt sig to andre danske sydslesvigere, nemlig den 22-årige maler Marius Andersen fra Aventoft og den 21-årige landmand Peter Lund fra Medelby. Også de marcherede i maj-dagene. Under et hvil den 26. maj skrev Peter Lund til Jørgen Jørgensen:

"Da det er søndag i dag og vi holder lidt hvil, vil jeg lige udnytte lejligheden til og sende hilsen. Tak for brevet fra onsdagsaftensmødet, som nåede mig i går. Jeg sidder og skriver på en stor fransk bondegård. Det går rigtig godt, men det er trættende og lave sådanne marchen. Men vi har også muntre stunder. Marius Andersen har det også godt, han går stadig ved min side."²⁴

Soldater fra Infanterie-Regiment 501 holder pause ved Soissons 7. juni 1940. Regimentet havde været på march, siden det forlod Tyskland midt i maj, og havde 6. juni fået sin ilddåb og befandt sig i de følgende dage til stadighed i kamp. Midt i billedet ses forskellige dele til en mortér, som de marchtrætte soldater har smidt fra sig, mens de holder pause.

Det blev dog hurtigt alvor, i et brev skrevet den 14. juni, meddelte Marius Andersen Jørgensen, at:

“Peter Lund er skilt ud af vores rækker den 8. juni i et stormangreb over for fjenden. Jeg bar ham selv med tilbage og gengiver hans sidste ord: “Jeg dør en god død, hils alle mine kære og bekendte, Danmark leve og leve dens frihed”, og så lukkede han sine øjne for evigt. Hans minde bør være os særligt dyrebart, og gid, at han ikke faldt forgæves. Han ligger nu i fremmed jord, og langt fjernt fra sin familie, så det er vel den største sorg hans mor kan have. Jeg selv har det meget godt, selv om det kan være trist at stå under sådanne forhold. Gid, at krigen snart må have en ende, at grusomheden kan holde op.”²⁵

Og i et brev fra den 3. august 1940 også til Jørgen Jørgensen erindrede Marius Andersen dagen, der var gået forud:

“Aftenen i forvejen var vi begge tilbage for at hente Munition til for.* Vi måtte igennem en regn af det franske infanteri-maskingeværild. Da vi var kommet godt igennem var Peter næsten stum, og han var meget nedtrykt og havde megen angst for at gå tilbage igen. Jeg var heller ikke glad derfor. Men vi gik hver i sin retning, og kom således til målet begge selv om til forskellig tid. Over os røg kuglerne med lysspor, så vi kunne altid se ildstråler i den mørke nat. Og dagen efter, da vi stormede en høj, måtte han lukke øjnene for evigt.”²⁶

Den tyske fremmarch fortsatte over alt, og den 10. juni var situationen blevet så truende, at den franske regering valgte at forlade Paris. Fire dage efter marcherede de første tyske tropper ind i byen, der var blevet erklæret for åben, og den 17. juni bad den franske regering tyskerne om våbenstilstand. Forhandlingerne gik dog ikke i gang før den 21. juni, og i mellemtiden fortsatte den tyske fremrykning.²⁷

Lærer på Den danske Kommuneskole i Flensborg, Andreas Petersen, var blevet indkaldt i februar 1940, men på grund af betændelse i stortåen befandt han sig ved felttogets begyndelse på lazaret i Tyskland og nåede først den 14. juni frem til sit regiment ved fronten i nærheden af Monteraux. Et brev til rektor Heinrich Fischer på Kommuneskolen, skrevet den 23. juni, giver et godt indtryk af, hvor hurtigt det gik fremad selv for et infanteri-regiment, der ikke var motoriseret:

“Jeg har siden [Monteraux] gået 246 km i 6 dage. Samme søndag aften marcherede jeg endnu 19 km. Siden 35, 57, 20, 75, 40 km daglig. Det var en hamper omgang for mig til at begynde med, men nu er det vel forbi foreløbig. Jeg ligger nu i ro ved den lille idylliske by [Thenioux] ca. 200 km syd for Paris. Der har været godt med ro de sidste dage og nu der er våbenstilstand med Frankrig, går rygtet mellem os, at vi er færdig med krigen nu; men det er jo kun noget der siges. Jeg har ikke fået franskmændene at se undtagen som fanger og har selv været med til at tage to negre og en slovak til fange i går eftermiddags.”²⁸

Forhandlingerne om betingelserne for Frankrigs overgivelse gik først i gang 21. juni, og selvom de blev afsluttet dagen efter, trådte de først i kraft den 25. juni. Fredsbetingelserne indebar, at tyskerne besatte Frankrigs Kanal- og Atlanterhavskyster og de nordligste to tredjedele af landet. I den tredjedel, der blev tilbage, fik franskmændene lov til

---

* dvs. ammunition til forreste linje.

Tyske soldater på march gennem den franske by Gien i begyndelsen af juli 1940. Byen var blevet bombet af tyskerne midt i juni og store dele lagt i ruiner. Selvom Frankrig havde overgivet sig, var det ikke forbi med at marchere for de tyske soldater, som nu skulle holde Frankrig besat.

at opretholde en hær på 100.000 mand, mens landets flåde skulle afrustes næsten fuldstændigt.²⁹

Den tyske hær blev nu til en besættelseshær, der blev spredt ud over det nordlige Frankrig, og med den de danske sydslesvigere. Christian Nielsen befandt sig i Paris og skulle deltage i den tyske sejrsmarch, mens Hans Paulsen som en anden turist bevægede sig rundt på de franske veje:

“Augenblicklich geht es mir besonders gut. Ich gehöre mit zu den “Siegern” und einem Sieger geht es bekanntlich besser wie einem Besiegten. Wir leben einen guten Tag. Wir sind nun per Achse Kreutz und Quer durch Frankreich gereist. Unter anderem haben wir eine herrliche Fahrt auf und ab an des “Loire” unternommen. An den Ufern dieses Ströme, welcher Mitten durch Frankreich fließt, liegen herrliche Kulturstätten wie Orleans, Blois, Tours und so weiter. [...]”

Einen Ausflug an den Atlantic haben wir auch unternommen. Es war wundervoll im offenen Wagen durch das schöne Land zu brausen.”³⁰

Også den 27-årige Bruno Friedrichsen førte tilsyneladende en slags turist-tilværelse. Bruno Friedrichsen var bankassistent ved Union-

Bank i Flensborg, og var blevet indkaldt i løbet af sommeren 1939. Han havde deltaget i felttoget mod Polen og Frankrig, og befandt sig i juli på den franske vestkyst. Her var trods en del glæder også visse begrænsninger ved at være turist i tysk uniform, som det fremgår af hans brev til vennen Heinrich Hansen den 26. juli 1940 fra "The far west", som han skriver:

"Livet og særlig badelivet gik sin vante gang. Hvad kunne jeg ikke have oplevet, om jeg havde været min egen herre. Jeg har jo ingen grund til at tage piger og kærlighed højtidelig, og piger var der i rigt mål – udelukkende skønheder, jeg var ingenlunde utilbøjelig til at "virke" lidt! Dog var det alt sammen ikke for os. Ved forbud og ordre satte divisionen en tyk streg over alle "tilnærmelser", til gengæld soldede vi lønningerne op i øller, vin og mad på hotellerne, hvorved vi jo lærte en hel del fransk; jeg klarer mig helt godt dermed, men kan næppe følge med i de franske manierer; dristede mig på trods af forskrifterne at smile lidt til en lille "mademoiselles", rakte hun tunge ad mig til gengæld! Skal det være pænt! Jeg følte i alt fald min forfængelighed såret, men fra hendes og ikke mindst mit inderste standpunkt kan jeg dog forstå hende, for ikke at sige, at vedkommende er mig yderst sympatisk; jeg kan nemlig ikke tænke mig, en dansk pige ville smile indladende til en "Landser"* under nuværende forhold. Jeg ville afsky hende! (Bed Kis** undskyldte der findes jo undtagelsestilfælde!)

Nu er også den tid forbi. I går flyttede vi bort derfra til en egn, der giver mig til at tænke over min deltagelse i krigens fortsættelse. Der siges og tænkes jo så meget, men lad os håbe, at dem, der regner med, at krigen hurtig skal være forbi, virkelig få ret."³¹

Felttoget mod vest var en blændende tysk sejr, der i mange tyskeres øjne havde hævnnet det tyske nederlag i 1. Verdenskrig og især den "forsmædelige" fred, som sejrsmagterne havde påtvunget Tyskland med Versailles-traktaten. De fleste soldater håbede nu på, at krigen var overstået, selv om mange af dem også udtrykte en forventning om, at man ville fortsætte krigen mod Storbritannien. Det gjaldt for eksempel Christian Nielsen, der dog ikke mente, at han selv ville komme med, fordi han skulle deltage i sejrsparaden i Paris. Men Jacob Petersen havde allerede efter Hollands kapitulation 15. maj ment, at nu gik det mod England.³² Og mon ikke Bruno Friedrichsens lidt vage hentydning også sigter mod en forlægnings højere mod nord og dermed tættere på England?

* dvs. tysk soldat.

** Kis var Heinrich Hansens hustru og dansk statsborger.

Efter den franske kapitulation stod det dog ikke Hitler helt klart, hvad det næste træk skulle være. Han forventede formodentlig, at Storbritannien ville følge i Frankrigs fodspor og bede om fred. At det ikke kunne komme på tale, blev klart, da briterne afviste en opfordring til fred, som Hitler fremsatte i en tale til den tyske rigsdag den 19. juli. Tyskerne begyndte derfor på at planlægge en invasion af Storbritannien, der fik kodenavnet "Seelöwe".³³

En del af de indkaldte blev dog midlertidigt fritaget fra tjeneste og sendt hjem. Det gjaldt for eksempel lærer Andreas Petersen, der tilhørte den 83. Infanterie-Division, hvis mandskab var hjemsendt fra august 1940 til februar 1941.³⁴ Også kontorfuldmægtig ved Den danske Skoleforening i Flensborg, Hans Harck, der ligesom Andreas Petersen var blevet indkaldt i februar 1940, kunne midlertidigt vende tilbage til sit arbejde.

Slaget om England

Den vigtigste forudsætning for en invasion af Storbritannien var, at tyskerne vandt luftherredømmet. Den 13. august 1940 begyndte tyskerne derfor en luftoffensiv, hvis mål var de militære installationer og lufthavne i det sydøstlige England. Selv om briterne havde et veludbygget radarsystem, kendskab til det tyske luftvåbens koder og fordelene af at kæmpe over eget territorium, lykkedes det i løbet af de tre første uger af offensiven tyskerne at bringe briternes luftvåben under et betydeligt pres ved angreb på lufthavne og andre militære installationer. Men da englænderne bombede Berlin som hævn for et muligvis utilsigtet tysk angreb på London, rettede det tyske luftvåben al sin opmærksomhed mod London. At tyskerne indstillede deres angreb på de militære flyvepladser betød, at det britiske luftvåben fik et tiltrængt pusterum. En tid kunne tyskerne relativt uhindret angribe London, men midt i september tilføjede briterne de tyske bombemaskiner så svære tab, at man besluttede at genoptage angrebene på de militære installationer. Kort efter udskød Hitler invasionen af Storbritannien på ubestemt tid. Det betød dog ikke, at de tyske luftangreb på London ophørte, tværtimod udvidede man fra oktober angrebene til også at omfatte andre industri- og trafikknudepunkter inden for rækkevidde af de tyske bombemaskiner. Angrebene fortsattes til foråret 1941 og afsluttedes med et stort angreb på London natten mellem den 12. og 13. maj.³⁵

Luftkrigen foregik imidlertid ikke kun over Storbritannien. Allerede fra krigens begyndelse havde der været enkelte britiske flyangreb på mål i Tyskland, men først efter det tyske angreb mod vest i maj 1940 gennemførte man større angreb.³⁶ Lærer Aksel Lieb, der som så mange af mindretallets lærere blev indkaldt i februar 1940, var efter rekruttiden endt på sit regiments skrivestue i Hamborg, og oplevede dér flere luftalarmer. I et brev til sin hustru den 4. september 1940 beskrev han opholdet i en luftværnskælder:

“Mange tak for sidst. Rejsen til Hamborg forløb udmærket; men med ankomsten begyndte besværlighederne. Jeg var først lige kommet af sted med sporvognen, da flyveralarmen lød. Sporvognen kørte til den første og bedste offentlige “Luftschutzkeller”, hvor vi alle måtte stige ud. Vi sad så der i en uhyggelig kold cementkælder fra kl. 23¹⁵ til kl. 3³⁰. I begyndelsen var det meget morsomt at iagttage de forskellige mennesker, der efterhånden dryssede ind. Der var alle mulige typer, lige fra det fineste fine til det mest lurvede. Efterhånden som livligheden meldte sig, var det dog forbi med fornøjelsen, og vi sad tæt sammenkneben på umagelige bænke. Søvn var der ikke meget af. Kl. 4³⁰ da jeg endelig nåede kasernen. Den nat blev der altså ikke megen søvn; – men til gengæld er man da bleven en oplevelse rigere. Siden natten fra søndag til mandag har vi heldigvis ingen alarm haft. Det vil altså sige, vi har haft 2 uforstyrrede nætter, hvilket vi er Mr. Churchill meget taknemmelige.”³⁷

Selvom der var en del danske sydslesvigere i det tyske luftvåben, var det kun ganske få der tilhørte det flyvende personel. Langt de fleste tilhørte forskellige typer af jordpersonel, mange var for eksempel tilknyttet antiluftskytsenheder. En af dem var, som allerede nævnt, Herbert A. Petersen, hvis enhed ved årsskiftet 1940-41 lå ved Den engelske Kanal og vogtede mod britiske angreb og overflyvninger:

“Af fest har vi ikke haft meget til nytår. Vi havde nemlig regnet med et angreb på nytårsnat, så vi måtte ikke feste for galt. Klokkeren 10 gik vi så i seng. For at vi dog ikke skulle sove ind i det nye år, blev vi vækket kort før 12. Vi har så drukket en skål for det gamle og et for det nye år. Så gik vi igen i køjen klokken 1. Det var jo en meget rolig nytårsnat. Tommy’erne kom heller ikke, så fyrværkeri har vi heller ikke haft noget af.”³⁸

Under “Slaget om England” og den tidlige del af bombekrigen var det på tysk side først og fremmest flybesætningerne, der faldt i fangenskab, blev såret eller dræbt. Blandt dem var ingen danske sydsles-

vigere. Først i slutningen af 1941 mistede en dansk slesviger livet under et tysk luftangreb på England. Det var det 22-årige Axel Reckweg, der tilhørte en bomber-enhed med base i Leeuwarden i Holland, og som blev meldt savnet efter et angreb på Newcastle den 29. december.

Nordafrika

“Slaget om England” var ikke kun en kamp mellem Storbritannien og Tyskland, i de sidste tre måneder af 1940 blev Tyskland understøttet med knap 100 jagerfly fra Italien. Der var dog overvejende tale om en symbolsk støtte, og de egentlige italienske indsatsområder lå langt fra Storbritannien. I første del af august 1940 erobrede italienske styrker således Britisk Somaliland, og den 13. september angreb Italien fra sin koloni Libyen britiske styrker i Ægypten. I begyndelsen mødte italienerne ikke meget modstand, men den 9. december gik de britiske styrker til modangreb, og den 19. december var situationen blevet så alvorlig, at Mussolini måtte bede Hitler om hjælp. I begyndelsen af 1941 forlagdes enheder af det tyske luftvåben til Sicilien og Syditalien, og i begyndelsen af februar ankom de første tyske tropper til Tripolis. I løbet af april angreb de tyske og italienske tropper, og trængte briterne knap 800 km tilbage langs kysten til den ægyptiske grænse. Det lykkedes dog briterne at holde den vigtige libyske havneby Tobruk.³⁹

Hans Paulsen kom omkring årsskiftet 1940-41 til at tilhøre den 5. leichte Panzer-Division, som i februar 1941 blev landsat i Tripolis. Selv kom han dog ikke så hurtigt til Nordafrika. Først i slutningen af april var han i skib på vej over Middelhavet til Afrika. Den 14. september beskrev han de fremmedartede forhold på det afrikanske kontinent:

“Die Wüste ist tot, jedoch hier am Oasenrande kann man allerlei Tierleben beobachten. Zahlreich sind die Fliegen und die Ameisen. Es gibt tausend Sorten davon – lässig sind sie uns “Wandervögel” alle. Gegen die Fliegen habe ich mich zu helfen gewußt. Über meinen Arbeitsplatz habe ich ein, in der Plauenes Spitzenindustrie hergestelltes Riesenmosietonetz gespannt – das geflügelte Tangozieher halte ich nur dadurch von Leibe.

Morgens müssen wir unsere Stiefel gut ausschütteln, denn diese werden von den Skorpionen als Schlafstube benutzt. [... H]ier ist die Hitze nicht mehr so drückend am Tage. Nachts ist die Luft kühl und sehr feucht. Mittags laufen wir in der Badehose und Abends ist es uns im Pullover und Mantel gerade warm genug. Auch müssen wir uns des öfteren Sandstürme gefallen lassen.

Forbindelsen med Nordafrika foregik enten til søs eller i luften, hvilket ud over det ekstreme klima var med til at besværliggøre kampene. Forsyninger til det tyske afrikakorps læsses af på en siciliansk flyveplads maj 1941. I baggrunden en Junkers Ju 52, tyskernes primære transportmaskine.

Die Letzteren sind unangenehm, denn der feine Sand dringt überall hindurch. Sogar beim Essen knirschen uns die Zähne dann. Ich habe mich ganz gut akklimatisiert, mir fehlt nichts obgleich viele krank wurden.”⁴⁰

Paulsen tilhørte en motoriseret forsyningsenhed, og deltog altså ikke direkte i kampene. Men den store mobilitet, som krigen i Nordafrika blev ført med, betød, at Paulsen kom til at deltage i flere tilbagetog og fremstød.

Allerede i juni 1941 forsøgte briterne uden held at undsætte Tobruk. Efter at have modtaget forstærkninger angreb de britiske tropper igen i november. I begyndelsen af december befriede man Tobruk, og i slutningen af måneden havde man omtrent presset de tyske styrker tilbage til deres udgangspunkt i april. I slutningen af januar 1942 gik tyskerne og italienerne til modangreb. De britiske styrker, der havde måttet afgive tropper til kampen mod japanerne i fjernøsten, blev trængt tilbage. I slutningen af juni erobrede de italienske og tyske tropper Tobruk og trængte over den ægyptiske grænse, men efter

omtrent 300 km stivnede fronten ved El Alamain. Endnu engang tilførtes de britiske styrker forstærkninger, og kunne derfor i begyndelsen af august afvise et tysk forsøg på at nå Nilen. I slutningen oktober greb briterne endnu en gang initiativet og tvang tyskerne og italienerne på tilbagetog ud af Libyen til stillinger i Tunesien, som de nåede i begyndelsen af februar 1943. Mens briterne trængte frem mod vest, landsatte amerikanerne i begyndelsen af november 1942 tropper flere steder i den vestlige del af Nordafrika og rykkede derfra østpå mod Tunesien.⁴¹

I stedet for at evakuere så mange tropper som muligt, valgte Hitler at forsøge at binde flest muligt allierede tropper i Nordafrika, og han sendte derfor kraftige forstærkninger til Tunesien. Blandt de tropper, der ankom til Afrika i slutningen af 1942 og begyndelsen af 1943 var flere danske sydslesvigere. To af dem tilhørte 999. Afrika-Brigade, der som alle enheder med betegnelsen 999 var en straffe-enhed. Den ene af dem var Wilhelm Scholz fra Mürwik, der var enkemand og far til to. Han havde været medlem af Sydslesvigsk Forening 1936-39 og havde tilbragt to år i fangenskab på grund af "Zersetzung der Wehrkraft", før han sammen med andre "wehrunwürdige" blev sendt til Afrika. Den anden i en straffe-enhed var dansk-friseren Alfred Boyesen, der var blevet indkaldt i 1937 og havde kæmpet i Holland, Belgien og Frankrig, hvor han var blevet såret. Han faldt som de fleste af de danske sydslesvigere i Afrika i allieret fangenskab i maj 1943, da de tyske og italienske styrker i Afrika kapitulerede efter at være inde-sluttet i Tunis uden mulighed for at blive forsynet fra eller evakueret til Italien på grund af mangel på brændstof.⁴²

Balkan og Grækenland

Den 28. oktober 1940 angreb Italien overraskende Grækenland fra Albanien, som det siden 1939 havde holdt besat. Angrebet kørte hurtigt fast, og i et modangreb skubbede grækerne de italienske styrker 30 til 40 km ind i Albanien. I slutningen af december så Mussolini sig også her nødsaget til at bede Hitler om hjælp. Allerede før anmodningen havde Hitler besluttet at angribe Grækenland, der efter det italienske angreb havde bedt om britisk støtte. Briternes tilstedeværelse i Grækenland udgjorde en trussel mod de rumænske olieletter, som Tyskland siden efteråret 1940 havde haft kontrollen over og havde stærkt brug for under det forestående angreb på Rusland. En del af

de tropper, tyskerne siden efteråret 1940 havde haft stationeret i Rumænien som garanti for nyordningen af landets grænser i august 1940, blev i marts 1941 opmarcheret i Bulgarien, der var Tysklands allierede.⁴³ Men der kom også tropper, som havde været stationeret andre steder end i Rumænien. En af dem var skolepedel Georg Christiansen fra Slesvig, der havde været indkaldt siden marts 1940, og selvom troppebevægelser naturligvis ikke måtte omtales i feltposten, skrev han i et brev i begyndelsen af marts 1941 til Jørgen Jørgensen uden hensyn til censuren, hvor han var på vej hen:

“En venlig hilsen og tak for pakken som jeg med glæde har modtaget. Det er en stor trøst for en, når man en gang hører eller mærke noget hjemmefra. Jeg ligger et eller andet sted ved kysten for øjeblikkelig, men vi er fertige til at rejse til Balkan. Det bliver en lang rejse, men man får sikkert meget at se på sådan en tur. Jeg har det ellers godt, og håber også, at alt står vel til der hjemme.”⁴⁴

I sidste øjeblik blev endnu et land inddraget som angrebsmål. Det drejede sig om Jugoslavien, der i slutningen af marts 1941 var blevet tvunget til at underskrive den såkaldte Tremagtspagt, der oprindeligt var indgået mellem Tyskland, Italien og Japan og siden underskrevet af Bulgarien, Ungarn, Rumænien og Slovakiet. Underskrivelsen førte imidlertid til et statskup i Jugoslavien, og Hitler valgte derfor også at invadere landet.

Den 6. april 1941 angreb de tyske tropper Jugoslavien og Grækenland. Tyskerne var både jugoslaverne og grækerne teknisk overlegne, og de britiske styrker var for få til at gøre nogen afgørende forskel. Den 17. april overgav Jugoslavien sig, og den 24. april kapitulerede de sidste græske tropper på det græske fastland. De tyske tab var forsvindende små, omkring 250 tyske soldater mistede livet i kampene på Balkan og på det græske fastland. De britiske tab var noget større, men det var lykkedes dem at evakuere, hvad der var tilbage, til blandt andet Kreta. En del af de undslupne briter faldt dog i fangenskab, da tyskerne i slutningen af maj under store tab angreb og erobrede øen.⁴⁵

Med det tyske felttog var det lykkedes at fjerne briterne fra det europæiske fastland, og Tyskland havde nu fået ryggen fri til at angribe Sovjetunionen. Men samtidig havde tyskerne udvidet det område, som de blev nødt til at holde besat. Det skulle vise sig at blive et alvorligt problem, da der i de besejrede lande hurtigt opstod partisanbevægelser, der hastigt voksede sig stærke og efterhånden kom helt ud af kontrol.⁴⁶

Angrebet på Sovjetunionen

Allerede før de tyske angreb i Nordafrika og på Balkan var man i Tyskland i fuld gang med at planlægge et angreb på Sovjetunionen. Efter sejren over Frankrig i sommeren 1940 var man for alvor begyndt at overveje et angreb, og i december samme år fik militæret besked på at gå i gang med forberedelserne. De angribende styrker var opdelt i tre hærgrupper, der ved hurtige fremstød skulle omringe og tilintetgøre de russiske styrker vest for floderne Dnjepr og Dvina, og dermed ødelægge den sovjetiske hærs sammenhængskraft, før den kunne nå at trække sig tilbage. De to nordligste grupper skulle nedkæmpe de sovjetiske styrker i henholdsvis de baltiske lande og Hviderusland, og derefter erobre Leningrad. Den sydligste gruppes venstre flanke skulle støde frem mod Kiev og syd på langs Dnepr for at falde de sovjetiske styrker langs den rumænske grænse i ryggen. Herefter skulle den fortsætte mod floden Donets for siden med de to andre hærgrupper at gå mod Moskva. Det endelige mål var en linje fra Archangelsk ved Hvidehavet i nord til Volga i syd, som man mente at kunne nå, inden vinteren begyndte.⁴⁷

Tidligt om morgenen den 22. juni 1941 angreb tyskerne sammen med deres bulgarske, rumænske og slovakiske allierede med mere end 3,5 millioner soldater over en 1.400 kilometer bred front, der rakte fra Østersøen i nord til Sortehavet i syd. Lærer Hermann Tychsen, hvis enhed ikke deltog i angrebet første dag, beskrev kort de første timer af angrebet i sin dagbog: "Herligt vejr. Dejlig solopgang: blodrød. Om natten fra 2-5 vagt. Kl. 2 – flyverne begynder. Kl. 3 – de første skud. Kl. 4 – alarm. Hitlers proklamation læses op. Finland og Rumænien går med. Dagen igennem vagt. Alt roligt."⁴⁸ Angrebet kom fuldstændigt bag på russerne. Store dele af deres luftvåben blev tilintetgjort på jorden, og i de følgende uger trængte de tyske tropper langt ind på sovjetisk område. Allerede i løbet af den første uge havde den midterste hærgruppes panserenheder omringet store sovjetiske styrker i to lommer øst for henholdsvis Bialystok og Minsk, der lå næsten 300 km fra de nærmeste tyske udgangsstillinger. Efter de hurtige panserenheder fulgte infanteriet og artilleriet, hvis opgave det var at nedkæmpe de omringede styrker. Kun et fåtal af de tyske styrker var fuldt motoriseret, de måtte derfor for at følge med hjælpe sig selv som de bedst kunne, som det fremgår af Jacob Petersens brev til Jørgen Jørgensen skrevet den 7. juli 1941:

Tysk motorcykelordonans undersøger en let russisk kampvogn, som er blevet ødelagt under fremmarchen gennem Litauen juni 1941. I baggrunden anes en tysk kolonne, som formodentlig hører til Infanterie-Regiment 501, hvor Franz Wingender gjorde tjeneste.

“Her hvor vi nu opholder os, er det ikke meget fristende, nemlig Rusland. Siden slaget ved Bialystok er endt, er vi med 3 divisioner tildelt reserven. For tiden har vi to dage fri, så går det videre i sydøstlig retning.

Det lader til, at befolkningen er glad for, at vi har jaget sovjetbanditterne bort. Bønderne giver os ofte mælk og æg. Ja, vi har også fået to svin til køkkenet, det er jo altid et godt tegn. Kun befolkningen ved grænsen var ikke så glade for os, vi tog nemlig deres vogne og heste, da vi jo ikke kunne holde ud at trække kanonerne ved håndkraft videre.

Det værste her er vejene, ikke andet end sand og sand. Det holder jo både på heste og biler. For tiden er vi godt kørende, vi har nu kun udelukkende russiske biler, som vi tog fra fangerne. Ellers er krigen her jo anderledes end i Frankrig og Belgien. Det sker jo, at små afdelinger kommer om natten bagfra, af dem er der heldigvis ikke kommet mange tilbage.

I dag har vi haft en lille hovedrengøring vasket både kroppen og skjorterne. For tiden er vi ved at tage solbad. Ja, sådanne dage kan man nok holde ud.”⁴⁹

Krigen var en helt anden end i Vesteuropa, selvom den tyske hær forsøgte at udkæmpe den på samme måde i Sovjetunionen, nemlig som Blitzkrieg. Det lod også i begyndelsen til at ville lykkes, men vejene i Rusland var færre og dårligere end i Vesteuropa og distancerne betydeligt større. Det betød, at det kunne være svært for de mange ikke fuldt motoriserede enheder at følge med og udnytte de hurtige panserenheders gennembrud. Resultatet var, at en del af de omringede sovjetiske tropper kunne nå at slippe væk gennem de huller, der opstod mellem de tyske enheder, og at de øvrige efter det første chok kunne nå at samle sig til ofte hårdnakkede forsvar eller endog udbrudsforsøg.⁵⁰ Det sidste oplevede Christian Nielsen ved omringningen af sovjetiske styrker øst for Smolensk i slutningen af juli måned:

“Kære ven Heine. Tak for dit brev so[m jeg] lige har fået. Vil lige skrive e[et kort]. Sidder i min stilling under ka[non]torden og mg-ild. Den sidste tid [har] været nervepirrende, stadig kamp og [-] og lidt forplejning. Sidste uge stoppede [vi] 3 dage en kedel hvor russerne angreb dag og nat for at bryde ud. Men de bl[ev li]ge frem mejet ned af vore mg. Den krig i øst er grusom. Men man vænner sig til alt, selv om jeg har oplevet nok nu. Hils også Kis II fra mig jeg får næppe tid at skrive foreløbig.

Nu de hjerteligste hilsener til jer alle tre jeres ven Kidde Nielsen.”⁵¹

Men selvom det ved Smolensk lykkedes større sovjetiske kræfter at kæmpe sig vej ud af omringelsen, så nedkæmpede man i begyndelsen af august tre sovjetiske armeer og tog 310.000 fanger, lidt færre end ved omringelsesslagene ved Bialystok og Minsk en lille måned tidligere, hvor man tog 324.000 fanger. Også den nordlige hærgruppe var gået hastigt frem og var allerede i begyndelsen af juli gået over Dvina-floden, men havde ikke kunnet nå at indeslutte de sovjetiske styrker, der ydede kraftig modstand. For den sydligste hærgruppe var det lykkedes at omringe større sovjetiske styrker ved Uman og dér midt i august at tage 100.000 fanger.⁵²

Den 39-årige arbejder Wilhelm Thomsen fra Slesvig befandt sig som tjenestegørende ved et hestelazaret et godt stykke bag den sydlige del af fronten, fjernt fra krigens farer:

“Ja, jeg er nået forskellige hundred km længere væk fra hjemmet. Hvor vort mål ligger skal jeg ikke kunne sige. En forholdsvis skøn egn hernede. Den kan jo rigtigt nok ikke måle sig med egnen ned ved Rhinfloden, men når man som nu i aftensolen ser Karpaterne skinne i det fjerne, delvis bevokset med

skov, et dejlig syn. De varme dage i de sidste uger har frembragt kirsebær og jordbær, dejlig moden og lækker at spise. Man får de sager i denne tid til rimelig pris.

Du kan nok tænke, at her bag ved fronten er vældig færdsel både med flyvemaskiner og på jorden med biler. Uafbrudt haster de frem og tilbage. Og det er jo kun en bagatel af hele det store riges magt, man her får at se. Også fanger er nået hertil, et ynkelig syn man ser, dårlig fodtøj, slette uniformer. Man har i det hele taget ikke indtryk af, at de er vant til at spise dem mæt dér i deres hjemland. De gør i det hele taget en meget sløv og ikke ret intelligent indtryk i modsætning til for eksempel franskmændene, som er meget livligere. Om denne krig måske skulle bringe dem en bedre fremtid og gunstigere vilkår.⁵³

De mange hundredetusinder af krigsfanger, som tyskerne tog i løbet af angrebets første måneder, gik en kummerlig skæbne i møde, hvilket i øvrigt gjaldt alle de ca. 5,7 millioner sovjetiske soldater, der faldt i tysk fangenskab. Utilstrækkeligt forplejede måtte de marchere bagud, og det var ikke unormalt, at dem, der ikke kunne følge med, blev skudt.⁵⁴

På den aller sydligste del af fronten var Frederik Petersen, generalsekretæren for Det danske Generalsekretariat for Sydslesvig, tilknyttet staben for den 170. Infanterie-Division. På grund af sin stilling var også han et stykke bag frontlinjen, og kom derfor til at opleve en anden side af felttoget mod Sovjetunionen, hvilket han kort nævner i et brev til sin hustru og børn den 11. juli 1941:

“Vi har siden i går ligget i udkanten af en større by. Den er næsten fuldkommen ødelagt af det russiske artilleri, der har beskudt byen og stukket alle vigtige bygninger, fabrikker og industrielle anlæg i brand. Det hele minder om dagene for et år siden i Frankrig. Blot synes jeg, det her er endnu mere voldsomt og ubarmhjertigt. For det udarter sig i de store byer til de rene jødeforfølgelser. De rumænske soldater er rå og ubarmhjertige.”⁵⁵

I dette tilfælde var det rumænske tropper, der forestod arbejdet. Men efter de fremrykkende tyske tropper fulgte de såkaldte “Einsatzgruppen” fra SS, der skulle varetage en “Weltanschauungskrieg” mod den “Jødisk-bolsjevikiske” fjende. Det vil sige at de skulle likvidere de jøder/kommunister, de stødte på i de erobrede områder. Almindelige hærenheder deltog også lejlighedsvis i masse-likvideringerne, både når det gjaldt om at finde og bevogte jøder, og ved nedskydningen af dem.⁵⁶

Ved midten af august havde de tyske styrker nået og flere steder overskredet de to floder Dvina og Dnjepr, men selvom det var lykke-

des at tilføje russerne enorme tab, så var deres modstand på ingen måde ved at bryde sammen. Og det var ikke kun russerne, der havde haft store tab. Christian Beeck, der tilhørte den 3. Panzer Division, kom i et brev afsendt fra et hospital i Tyskland den 2. august ind på de tyske tab:

“Jeg har det ellers godt, smerterne er ved at gå væk, og armen har ellers ikke lidt nogen skade. Jeg har en ganske smule smerter, når jeg strækker armen, fordi skuddet er gået lige gennem muskelen. Jeg blev såret den 5. juli ved Dnjerpr-floden i nærheden af byen Magilen, der ligger øst for Minsk. Kompagniet havde en styrke af ca. 100 mand, og da vi trak os tilbage blev der talt 54. Alt andet var død og såret.”⁵⁷

Samme dag som Christian Beeck skrev, faldt Christian Nielsen, og på det tidspunkt havde fem danske sydslesvigere mistet livet i Rusland siden begyndelsen af angrebet. Den første var den 26-årige mejerist Johannes Lorenzen, der faldt under den nordlige hærgruppes fremstød i Litauen natten mellem den 24. og 25. juni. Han tilhørte ingeniørtropperne, og hans kompagni-chef skrev allerede den 26. juni til hans forældre:

“Sehr geehrter Herr Lorenzen!

Es ist meine traurige Aufgabe, Ihnen mitzuteilen, dass ihr Sohn in der Nacht vom 24ten zum 25ten Juni bei einem Flussübergang in Litauen gefallen ist. Wir hatten Befehl, mit Flossäcken die Infanterie überzusetzen. Bei der Annäherung an den Fluss und beim Uebersetzen wurden wir heftig beschossen. Ihr Sohn enhielt einen Schuss durch den Stahlhelm und war sofort tot. Nach der Durchführung des Angriffs haben wir ihn nach dem nächsten Ort an der Hauptstrasse gebracht. Es ist das Dorf Pajurelis am Flusse Jura. Dort haben ihn die Kameraden gebettet und einen Infanteristen daneben. Wir haben ein einfaches Kreuz mit Aufschrift angefertigt. Das Grab liegt so, dass es nicht verloren gehen kann am Westausgang des Dorfes an der Strasse. Eine Aufnahme ist gemacht worden. Die Privatsachen Ihres Sohnes sind bei der Kompanie, können Ihnen aber erst geschickt werden, wenn Gelegenheit dazu vorhanden ist.”⁵⁸

Men selvom de tyske tab var begyndt at blive mærkbare, og forsyningsvejene så dårlige og så lange, at det blev stadig vanskeligere at sørge for troppernes forplejning og brændstof og reservedele til køretøjerne, fortsatte den tyske fremmarch i august. Den midterste hærgruppe afgav styrker til den sydlige, som ved Kiev omringede

fem russiske armeer, der blev nedkæmpet i slutningen af september og bragte 665.000 sovjetiske soldater i tysk fangenskab. Den nordlige hærgruppe fortsatte mod Leningrad, som blev nået i begyndelsen af september og belejret.⁵⁹

Efter omringelsesslaget ved Kiev vendte de afgivne styrker tilbage til den midterste hærgruppe, og åbnede med yderligere forstærkning fra både den nordlige og sydlige hærgruppe den 2. oktober en offensiv, hvis mål var Moskva. Samtidig indledte de to andre hærgrupper angreb på deres frontafsnit. Efter en uge havde den midterste hærgruppe omringet store sovjetiske styrker ved Bjransk og Vjasma, og vejen til Moskva syntes nu at ligge fri. De af hærgruppens tropper, der ikke var involveret i omringelsesslagene, blev nu kommanderet mod Moskva. Samtidig begyndte den russiske regnperiode, der gjorde vejene næsten ufremkommelige og lagde en kraftig dæmper på den tyske fremrykning.⁶⁰

Den 21-årige sadelmager-uddannede Povl Jensen fra Flensborg oplevede regn- og mudderperioden på den nordlige del af østfronten, hvortil han var blevet forlagt med sin enhed fra den midterste hærgruppe i september. I et brev til sin familie skrevet den 27. og 28. oktober 1941 beskrev han forholdene:

“Igår aftes fandt vi med 2 mand en ged, som vi kogte. Kødet spiste vi endnu til aften, men det er endnu lidt suppe tilbage. Vi var 10 mand om bæstet, så kan I tænke jer vor appetit, men vi havde i går heller ikke fået varm mad i 3 dage, og vi får 1 brød i 2 dage for tiden. Jeg antager, at det ligger i, at det ikke kan komme igennem på grund af de dårlige “veje” for sådan noget af veje, har jeg endnu aldrig set.

Har vi engang sådan en vej som den fra Husbyris til farbrors vej, når den er rigtig opblødt, så siger vi glade: åh nu har vi jo en god vej. – Ja, at fartøjerne holder det ud, begriber jeg ikke. Når en sidder i et hul hedder det: “Seil raus”, og så trækker vi ham ud med vor hele IG. Zug,* og når en ikke passer på, og han får alt slammen ind i støvlerne, “naja, dann hat er Pech gehabt”, kolde fødder får han alligevel ikke. Men nu ligger vi her i en landsby, og at feltkøkkenet vel kan komme igennem foreløbig, gør så ikke så meget. Vi har en slagter hos os, og til nød har vi nok kartofler, og fedt har vi også. Så når kvæg af enhver art er forsvundet, tager vi til takke med det, om vi da ikke er kørt videre til den tid. Vor slagter er lige undervejs for at slagte en ko, hvormed

---

* dvs. Infanterie-Geschütz Zug, deling af let artilleri til umiddelbar støtte af infanteriet.

De mange ubefæstede veje i Østeuropa betød, at selv mindre skybryd kunne forvandle de tæt befærdede veje til mudderælte, som her i august måned i Sydrusland i 1941.

vi får en skinke af, så har vi igen middag. Ja, I vil sikkert ikke synes om den levemåde, men den sentimentale side af sagen må man ikke tænke på, og om nødvendig må man kunne være hård, selv om argumentet: hvordan var det gået om med os, om de var kommet hos os, jo ikke holder stik, og selv om man helst vil fare med Lempe.[...]

Lige til morgen har et par bombere (Ju 88)* smidt lidt post og forplejning ned. Vor tros er "Auf Draht"**, da de på grund af vejene ikke kan komme selv, sender de det fornødne til flyverpladsen, hvorfra det så bliver besørget. Jeg har lige fået 2 breve, et af Martha og Far afsendt 14.10 og et fra Duborg Samfundet altså så at sige luftpost."⁶¹

Mens de mudrede og opkørte veje betød, at angrebet mod Moskva gik i stå i sidste del af oktober, fortsatte den sydlige hærgruppe mod øst. Midt i november erobrede den Krim-halvøen på nær fæstningsbyen Sevastopol og halvøen Kertsj, og i slutningen af måneden faldt Rostov, der dog kort tid efter tilbageerobredes af russerne. Først da frosten i midten af november gjorde vejene farbare igen, fortsatte det tyske angreb mod Moskva. I mellemtiden havde russerne benyttet standsningen i det tyske angreb til at udbygge deres forsvar, og samtidig blev

* Junkers Ju 88 tysk bombemaskine.

** dvs. forbindelse pr. tråd, altså via telefon eller i dette tilfælde radio.

temperaturen ved med at falde. Det lykkedes endnu en gang tyskerne at trænge frem, enkelte steder til mindre end 30 km fra Moskva, men den 5. december indstillede den tyske hærledning angrebet. De mange måneders næsten uafbrudte kamp havde reduceret den tyske kampkraft betragteligt, og dertil kom det ekstreme vintervejr, som man overhovedet ikke havde truffet forberedelser for at imødegå, og som også gjorde det vanskeligt at bringe forsyninger frem.⁶²

Samme dag som tyskerne indstillede deres angreb, indledte russerne en offensiv for at fjerne den umiddelbare trussel mod Moskva. Det sovjetiske angreb kom fuldstændigt bag på tyskerne, og det lykkedes flere steder at lave dybe indbrud i den tyske front. Tyskerne blev nødt til at trække sig tilbage, men ved forbitret modstand og under høje tab lykkedes det at forhindre de sovjetiske angribere i at udnytte deres fremgang fuldt ud, også selvom russerne udvidede offensiven mod nord og forsatte angrebene helt frem til marts 1942.⁶³

Hvilket pres de tyske tropper var under, fremgår tydeligt af et langt brev fra Bruno Friedrichsen til kammeraten Heinrich Hansen skrevet den 13. april 1942. Bruno Friedrichsen var efter at være blevet såret i hånden i slutningen af juli 1941 kommet til Holland. I begyndelsen af 1942 blev han igen sendt til Rusland, og kom til at deltage i den tyske inddæmning af et sovjetisk gennembrud ved Volchov ca. 150 km øst for Leningrad:

“Siden jeg kom hertil, har jeg været med til mangt og meget igen. Hver dag har sine oplevelser, som det for mig ikke er nogen fornøjelse at berette om, men det skal dog siges, at jeg siden den 28.2. med mit kompagni har andel i begivenhederne ved en kedel i nærheden af Ilmensøen. Det har ingen fornøjelse været, hvor kulden til indtil for enkelte dage siden har været næsten uudholdelig og i det store hele har gjort sit til at vore oplevelser har været uforglemmelige. [...] Vi blev aktiv indsat i et afsnit, hvor vi stadig befinder os. I over 8 dage varede et angreb. En tid, hvor vi ikke havde megen lejlighed til at varme vore af kulden forkomne lemmer. Have vi et sted, hvor vi kunne finde lidt hvile, var det ikke andet end en granat eller bombetragt, uden noget som helst andet over os end himlens stjerner. Det siger sig jo selv, at denne hvile på en eller anden måde måtte sikres. Derfor har vi måttet stille vagter i al uendelighed og når man betænker, at udfaldene har været så betydelige, at kompagnierne til regelmæssighed var nede på 30 mand, forblive at der trods alt ikke var tid til ret megen søvn[.]

Det kan næppe beskrives, Heini, hvordan alt det føle i virkeligheden, når man samtidig ikke har nogen som helst lejlighed til sin egen personlige pleje, jeg har således først for nogle dage siden haft lejlighed til at kunne vaske og

barbere mig efter en måned. For 3 uge siden overtog vi i samme egn, men i et andet afsnit en forsvarslinie. Det har naturligvis sin fordel, at man så godt som bliver på et og samme sted. Vi har således så kunnet indrette os et telt nogenlunde hjemligt med varme fra en feltovn, men til ro og personlig pleje blev det heller ikke nu, for siden da har vi dag og nat måttet stille poster ved mg. – om natten med 2 mand – et problem, når vor "Bedienung" som regel allerhøjst var 4 mand. Regn ud, hvad der bliver til overs til søvn, når man samtidig tager hensyn til, at russeren jævnlig hver anden dag gør forsøg på at sprænge vore linier.

For 14 dage siden forøgede han sit tryk ved hjælp af svære pansere, der jagede os som vildt i 2 dage, hvorefter vi måtte rømme vore stillinger hals over hoved, efterladende den største del af vor udrustning og alle vor personlige ejendele i teltet. Siden da har vi på et andet sted nu kunnet holde stillingen, men efterhånden er man efter disse 7 sidste uger så færdig, at vi kun nærer ét håb, snarest at blive afløst. Stemningen er til tider også katastrofal, men løftes nu og da af paroler om afløsning. For tiden har man svært travlt med, at vi i slutningen af denne måned kommer ud af dette og til besætning i Sydfrankrig – naturligvis tror ingen mere på sligt; for tit har man fortalt os historier."⁶⁴

En anden bekendt af Heinrich Hansen, den flere gange tidligere nævnte Heinrich "Heie" Born gjorde hele den første vinter med på østfronten. Han slap dog takket være sin plads ved en bataljonsstab lige bag fronten for det aller værste, men giver i et brev til redaktør L.P. Christensen en begyndelsen af april 1942 et klart indtryk af de strabadser de tyske soldater gennemlevede vinteren 1941/42 i Rusland:

"Ja, krigen blev grusom, og selvom jeg med mit gode job kan krybe uden om det værste, så har jeg dog i denne vinter oplevet ting som ikke så let glemmes. Uafbrydelige angreb fra russerne, indtil 50° kulde, tilbageslag osv. siden november til nu uden en eneste dags afløsning. Jeg har set vores "Ersatz" komme den ene dag og begravet dem den næste, set dem komme om i kulden med sår, fordi de ikke kunne transporteres bort. Ja, jeg har set dem falde om i stillingen af kulde, da havde de stået på fri march i over tre døgn i isnende snestorm, og hvem der kom tilbage derfra ligger nu i lazaret med forfrysninger."⁶⁵

Også længere bag fronten herskede kulden. Det fik landmand Christian Jepsen at føle. Han var blevet indkaldt i slutningen af december 1940 og var efter sin uddannelse kommet til Frankrig. Derfra gik turen til østfronten i begyndelsen af 1942, hvor han kom til at tilhøre en transportkolonne ved den sydligste hærgruppe. Han undgik på den måde de værste vinterkampe, men kulden undgik han ikke:

Vinteren 1941-42 var hård for de tyske soldater i Rusland. Vinterbeklædningen var enten mangelfuld eller fuldstændig fraværende, forsyningslinjerne dårlige, og russerne angreb igen og igen. Flere steder blev tyskerne omringet, som her ved Strelizy, hvor besætningen ved et tungt maskingevær holder et vågent øje med russerne.

“Det er jer vel klart, at jeg er i Rusland, sådan omtrent et par hundrede km syd for Moskva. Dog her er det også helt anstændigt koldt, vi har haft dage med 45°. Jeg har i et andet brev skrevet, at min storetå på højre fod er forfrosset. Lægen mener at det heler sådan, dog går det meget langsomt og jeg har nu været udendørs dermed i en hel måned. Jeg kan ingen støvler få på foden. I den tid har jeg da haft det tåleligt og ikke været udsat for kulde. Vi er i en russerhytte og den et helt stuerum, men det kan I da intet billede danne jer om, det må ses. Sådan fattigdom og elendighed, men for os er det jo hovedsagen at der er varme. Så finder man sig af med både det ene og det andet. I behøver nu ikke at gå i stadig angst for mig. Vi kører jo med heste og dem er man lidt mere hensynsfuld imod end folk. Dog, det er krig og det kan man jo heller ikke komme udenom med hestene, dog den værste fjende for os er kulden.”⁶⁶

Jacob Petersen havde ikke været så heldig. Han havde siden angrebet på Sovjetunionen befundet sig ved den midterste hærgruppe, hvor han havde deltaget i sommerens angreb frem mod Moskva og i vinterens afværgekampe 100-150 km syd for byen. I et brev til redaktør L.P. Christensen, skrevet den 22. marts 1942, berørte han, at der var andre farer end kulden bag fronten:

“Mange tak for brevet som De sendte mig. Jeg har glædet mig meget dertil. Foråret har jo holdt sit indtog [i Flensborg], men her i Rusland mærker man endnu ikke noget til foråret. Om natten har vi op til 25%, 1 m sne, altså her har vi endnu Vinter.

For 14 dage kom vi ud af hovedkamp-linjen. Er for tiden beskæftiget med at rense de afsides liggende landsbyer i skovene for faldskærmsjægere og partisaner. Vi har endnu ca. to landsbyer tilbage, derefter skal vi sikkert afløse en panserdivision.”⁶⁷

Den 41-årige Gustav Pohle fra Slesvig tilhørte som Jacob Petersen den midterste hærgruppe, men befandt sig noget længere mod nord. Han tilhørte Landeschütze-Bataillon nr. 243, der var en del af en Sicherungs-Brigade, der udelukkende opererede bag frontlinjen og varetog forskellige bevogtningsopgaver og bekæmpelse af partisaner. I et brev til Jørgen Jørgensen i Slesvig 25. maj 1942 beskrev han bataljonens opgave:

“Mein lieber Freund, das ich zur Zeit betreiben ist nicht so schön. Wir sind mitten in Weißrusland in einem Dorf, dass heißt Gorodock. Wir haben die Aufgabe Parisaden* zu bekämpfen, dass sind Banden die in Russlands große Wälder haben, und die Dörfer überfallen und ausräuben, und das müssen wir verhindern. Es ist manchmal schlimmer als vorne an der Front, wir müssen schwer mit Ihnen kämpfen und dann und wann müssen auch einige Kameraden von uns ins Graß beißen. Sie können mir glauben lieber Freund so geht [es] manchmal auf Leben und Tod, denn die Bande ist auch gut ausgerüstet.”⁶⁸

For den midterste hærgruppe, som både Jacob Petersen og Gustav Pohle som nævnt tilhørte, blev sommeren 1942 relativt fredelig. Den tyske sommeroffensiv gik mod sydøst, mod olieklenderne i Kaukasus, og skulle udføres af den sydlige hærgruppe. Før offensiven gik i gang, gennemførtes i maj og juni, som forberedelse til det store angreb, en række mindre operationer, hvorved tyskerne samlet tog næ-

* dvs. Partisanen.

Nicolai Hansen fra Harreslev var en af adskillige sydslesvigere, der deltog i kampene ved Stalingrad. Han blev i 1938 indkaldt til rytteriet. Under kampene i Stalingrad tilhørte han Panzer-Grenadier-Regiment 26, hvor også Karl Danneberger og Jørgen Lund gjorde tjeneste. Modsat dem undgik han at falde i fangenskab. Han blev som såret evakueret med et af de sidste fly, der slap ud af Stalingrad. Efter i 1944 at være blevet såret endnu en gang blev han fritaget for fronttjeneste og befandt sig ved krigens slutning som tolk i Danmark. Billedet stammer fra årsskiftet 1939/40.

sten en halv million fanger. Ved offensivens begyndelse den 28. juni 1942 lykkedes det endnu en gang at overraske de sovjetiske styrker, der forventede en tysk offensiv mod Moskva. Man kom derfor hurtigt frem, men i modsætning til tidligere gav Stalin efter den første forskrækkelse de sovjetiske tropper lov til at trække sig tilbage. Det lykkedes derfor ikke tyskerne at omringe de sovjetiske styrker, som det tidligere havde været tilfældet. Under forfølgelsen af de vigende sovjetiske tropper besluttede Hitler at dele den sydlige hærgruppe. Den ene del, kaldet Armeegruppe B, skulle gå mod øst og afskære floderne Don og Volga ved Stalingrad, og samtidig dække den anden del,

Armeegruppe A, mens den gik mod syd for at erobre oliefelterne i Maikop og Baku.⁶⁹

Christian Beeck, deltog i sommerfelttoget i 1942 og befandt sig 27. juli ikke langt fra Stalingrad:

“Der har lige været en begivenhed, at den tyske Führer kom kørende i tank til fronten og så hen til sine Soldaten. Det bragte jubel mellem kammeraterne. Hans har skrevet mig, at han ligger i Stalino, så det er jo ikke ret lang fra mig. Jeg ligger 40 km foran Stalingrad altså tæt ved Volgafloden, og så derfra ned til Baku ved Kakasus, og så skal vi komme hjem, om det er sandt ved jeg ikke, men vi vil da gerne hjem. Hr. Jørgensen kan jo fortælle far og mor det engang, hvor vi befinder os, og måske vise det på et kort. Ellers går alt ved det gamle her, det er bare en skam, at man hver dag læser, at der er falden nogen som man kender. [...] Vejret er forfærdelig varmt og lungerne fulde af støv og om aftenen plage af myggene.”⁷⁰

Rygtet talte sandt, Christian Beecks enhed fortsatte mod syd, hvor varmen og støvet ikke blev mindre.

Skønt delingen af den sydlige hærgruppe betød en svækkelse af dens kampkraft og forøgede de i forvejen store problemer med at holde tropperne forsynet, formåede de tyske styrker stadig at trænge frem i Kaukasus, hovedsageligt fordi de russiske styrker blev ved med at trække sig tilbage. Den 9. august indtog man Maikop, og i slutningen af måneden Mosdok længere mod øst, 500 km fra sommeroffensivens nærmeste udgangspunkt.⁷¹

For Armeegruppe B gik det ikke så hurtigt frem. Stalin havde for den del af fronten i slutningen af juli befalet, at det var forbi med det taktiske tilbagetog, og at der nu skulle kæmpes om hver fodsbred jord. Man mødte derfor forbitret modstand og nåede først frem til Volga nord for Stalingrad i slutningen af august. I løbet af september lykkedes det at erobre det meste af byen, men enkelte modstandslommer langs Volga-floden holdt ud.⁷²

Der var adskillige danske sydslesvigere med i Stalingrad. En af dem var barber Nikolaus Jessen fra Flensborg, der ved krigsudbruddet havde været i gang med at aftjene sin værnepligt og derfor havde været med i Polen og i felttoget mod vest. I slutningen af september 1942 var han hjemme på orlov fra sin enhed i Stalingrad. Hans svigerinde Marie Jessen f. Christensen, der holdt sin mands plejefader, dommer J.F.S. Juhl i Danmark, underrettet om forholdene i Sydslesvig, beskrev den 24. september sit indtryk af svogeren i et brev:

“Nico er hjemme på orlov fra Stalingrad, det vil sige han skal rejse i dag, de tre uger går alt for hurtigt. Nico så godt ud, da han kom; men hvor var han snavset. Det tøj, han have på, er det samme, som han fik udleveret, da han for 4 år siden blev indkaldt – og nu alle de kampe, han har været med i -. Svigermor havde hele uniformen i vand de første 8 dage, Nico var hjemme! Nico kom ganske uventet, med 2 timers varsel havde han fået orlov, de have været i kamp hele natten, og morgenen havde [de] gravet sig ned i jordhuler for at sove, ved middagstid fik 20 mand pludselig ordre til at hente deres papirer og se at komme af sted. De første 800 km skulle de selv sørge for at komme frem, enten til fods eller hvis de kunne standse biler og hestekøretøjer, så kunne de tage dem. Nico var kun 8 dage om at nå hjem! Det gør mig så ondt for ham, for selv om han hjemme lod, som om alt var i orden, så betroede han sig til mig en aften, han besøgte mig. Selvfølgelig er det galt med nerverne; men det er vel reaktionen. Han var rastløs, kunne ikke få tiden til at gå, og prøvede han på at gå i byen for eksempel på restauration, så måtte han styrte ud for ikke at komme til at græde. Jeg kender slet ikke Nico igen! – Jeg er så bange for, at Nico ikke kommer hjem igen.”⁷³

Marie Jessens bange anelser gik i opfyldelse, Nikolaus Jessen faldt den 13. november 1942. Seks dage efter begyndte en storstilet sovjetisk offensiv, som gennembrød de svage stillinger omkring Stalingrad. Fire dage efter offensivens begyndelse havde de sovjetiske styrker indesluttet hele den 6. armee i Stalingrad. Da det tyske luftvåbens chef, Herman Göring, mente, at luftvåbnet kunne forsyne byen fra luften, gav Hitler ikke den omringede armee lov til at forsøge på at bryde ud. Der blev dog gjort flere forsøg på at undsætte de indesluttede, men uden held, og da det heller ikke kunne lade sig gøre at forsyne de tyske tropper tilstrækkeligt fra luften, måtte den 6. armee overgive sig den 31. januar 1943.⁷⁴

Da Stalingrad overgav sig, havde de tyske tropper allerede i en måned været i gang med rømningen af de erobrede områder i Kaukasus. Rømningen var nødvendig, fordi vinteroffensiven mod Stalingrad var blevet udvidet og truede med at fange tropperne i Kaukasus. Midt i januar udvidedes den sovjetiske vinteroffensiv yderligere mod nord, og der blev slået et mere end 200 km bredt hul i den tyske front. Midt i hullet befandt Nikolaus Jessens bror, typografen Marius Jessen sig. Marius Jessen var begyndt at aftjene sin værnepligt i oktober 1937, men sad ved krigsudbruddet på en regimentsskrivestue i Bremen, og dér blev han med en enkelt afstikker til Danmark, til han i begyndelsen af 1942 afgik til østfronten. I et brev til sin hustru den 23. januar 1943 gav han et kort, men klart billede af situationen:

Tyskerne led næsten konstant af mangel på kampvogne, og de måtte derfor kastes fra indsats til indsats for at lukke huller i fronten. Kampvognene på billedet dukkede op for en kort bemærkning ved Hans Detlef Andresens enhed på østfronten vinteren 1942-43.

“Jeg kan ikke fortælle dig, hvor meget dette brev har været med til. Det er så skrækkelig og grusomt alt det, jeg har oplevet, at jeg efterhånden er helt nedendomet med mine nerver. Af mine kammerater er kun ganske få tilbage”⁷⁵

Nogen tid efter blev han såret, og den 15. marts 1943 skrev han til plejefaderen i Danmark dommer J.F.S. Juhl fra et hospital i Tyskland:

“I dag ligger nu en vinter bag mig, som jeg aldrig før og forhåbentlig heller ikke mere vil opleve igen. Flere gange indkedlet og den ene gang 4 uger få det nødvendige igennem luften, fortæller det vigtigste. Ved Guds hjælp og en god portion selvopholdelsesdrift lykkedes det mig senere at komme ud af det helvede. Oplevelserne dér glemmer jeg nok aldrig mere. Jeg åndede lettet op og troede nu kunne jeg meddele mine kære hjemme alt vel. Men Skæbnen ville det anderledes, kun 14 dage senere blev jeg ved et af de angreb vi gjorde såret. Det var i begyndelsen af februar og det gik ud over begge ben. Gennem venstre lår gik et skud tværs igennem, op i højre lår blev et skud siddende. Kuglen sidder endnu temmelig dyb inde på benet, men generer ikke og vil derfor vel heller ikke blive taget ud. Efter at materien nu langsomt er kommen ud af sårene, heler det godt. I dag er jeg altså lidt ude af sengen, om nogen uger tænker jeg allerede at kunne komme hjem på en lille rekreationsorlov.”⁷⁶

Det lykkedes for tyskerne at få stabiliseret fronten, men da de sovjetiske angreb blev indstillet i marts på grund af mudderperioden, havde russerne på den sydlige del af østfronten trængt tyskerne 30-40 km tilbage i forhold til deres udgangsposition ved sommeroffensivens indledning i juni 1942. Også længere mod nord havde de sovjetiske styrker i løbet af vinteren iværksat større angreb, men kun ved Lenin-grad var det lykkedes at presse tyskerne tilbage og på den måde åbne en smal landkorridor til den belejrede by.⁷⁷

Både den tyske og den sovjetiske hær havde siden det tyske angrebs begyndelse i sommeren 1941 lidt enorme både materielle og menneskelige tab. Frem til og med juni 1943 var mere end 1 millioner tyske soldater døde, hvoraf knap en tredjedel var faldet i de første tre måneder af 1943, og dertil kom desuden savnede, sårede og tilfangetagne.⁷⁸ Russernes tab var mange gange større, men modsat tyskerne havde de meget større reserver at trække på. Det blev derfor ikke til nogen stor tysk sommeroffensiv, men til et mere begrænset forsøg på at klippe en udbulning i fronten ved Kursk over og i et omringelsesslag tilføje de sovjetiske styrker svære tab. Angrebet skulle være iværksat midt i april, men blev udskudt igen og igen, da Hitler ønskede at indsætte nye kampvognstyper. De sovjetiske styrker, der var velinformeret om de tyske angrebsplaner, havde derfor god tid til at udbygge deres stillinger. Den tyske offensiv, der blev indledt den 5. juli, blev da også kort. Den blev afblæst efter allerede 8 dage. For dels havde tyskerne lidt store tab uden at opnå ret meget og dels var englænderne og amerikanerne den 10. juli gået i land på Sicilien, og tropper fra den tyske angrebsstyrke blev trukket ud af kampene og sendt til Italien.⁷⁹

Invasjonen af Italien

Efter sejren over de tysk-italienske styrker i Nordafrika i maj 1943 lå det lige for at anvende de allierede styrker dér til at få fodfæste på det europæiske fastland i Italien. Første skridt blev taget den 10. juli 1943 med landgangen på Sicilien, som blev erobret i løbet af 5 uger. Det italienske forsvar ydede kun ringe modstand, og det stod derfor ret hurtigt klart for den tyske ledelse, at det ikke var muligt at holde Sicilien. De tyske styrker blev koncentreret på øens nordøstlige del for at sikre en evakuering til det italienske fastland over Messinastrædet. Evakueringen begyndte først i august og var afsluttet midt i måneden. I mellemtiden havde der fundet et magtskifte sted i Italien. Mus-

solini var den 24. juli blevet afsat og Marskal Badoglio indsat som regeringschef. Selvom Badoglio bedyrede at ville forsætte krigen mod de allierede, indledte Italien kort efter magtskiftet i al hemmelighed forhandlinger med de allierede om landets overgivelse. Kapitulatio- nen blev underskrevet den 3. september 1943, men blev først offent- liggjort den 8. september. Det italienske skridt kom ikke bag på ty- skerne, der allerede i foråret 1943 havde udarbejdet planer for en af- væbning og internering af den italienske hær. Planerne gennemførtes med stor hurtighed og effektivitet, da den italienske overgivelse blev offentliggjort, og var afsluttet få dage efter.⁸⁰

Allerede ved kapitulationens underskrivelse var britiske tropper uhindret gået i land ved Reggio på den sydligste spids af det ita- lienske fastland. Dagen efter kapitulationens offentliggørelse landsat- tes tropper ved Salerno og Taranto på den italienske vestkyst omtrent 250 km sydøst for Rom. Ved Salerno lykkedes det en tid tyskerne at inddæmme landgangen, men den allierede overlegenhed til søs og i luften tvang tyskerne til i anden halvdel af september at påbegynde en tilbagetrækning til en række befæstede linier tværs over Italien. Tilbagetrækningen skete under hårdnakket kamp og først i slutnin- gen af december var de allierede nået frem til den stærkt befæstede Gustav-linie lidt mere end 100 km fra Rom. Midt i januar 1944 forsøg- te de allierede at gennembryde linien med et angreb ved byen Casino, kort efter landsattes tropper ved Anzio 50 km syd for Rom. Det lykke- des dog ikke at opnå et afgørende gennembrud, og selvom de allie- rede fik etableret et brohoved ved Anzio, nåede tyskerne at forhindre videre fremstød. I marts forsøgte de allierede igen at bryde gennem Gustav-linien, men først da man midt i maj endnu en gang angreb, lykkedes det at gennembryde linien, samtidig med at man endelig brød ud af brohovedet ved Anzio. De tyske styrker kunne dog for- holdsvis uhindret trække sig tilbage, da de allierede fra Anzio gik nordpå mod Rom i stedet for at forsøge at forhindre det tyske tilbage- tog fra Gustav-linien ved at gå mod øst.⁸¹

Den 20-årige landmand Hans Jepsen fra Valsbøl – en bror til den allerede nævnte Christian Jepsen – var, efter at have ligget på lazaret det meste af 1943 på grund af sygdom, i begyndelsen af 1944 kommet til Italien. Fra marts til juni befandt han sig bag fronten mellem Anzio og Rom, men selv her var det, som han beskrev i et brev 11. juni 1944, kun med nød og næppe, at han gik ram forbi:

“Ja på allernærmeste hold har man set og sporet krigens gru og vanvid -. Siden 17.3. befandt jeg mig i nærheden [af] Rom, nemlig ved Cisterna-Littoria (Nettuno sekteren). Ofte så det meget svært ud for mig. F. eks. d. 17.3. da en 6-7 jagerfly angreb min vogn. Jeg styrtede mig ud af vognen ned i en grav, mens projektilerne peb om ørene, i dækning. Min “Beifahrer” ville søge [dækning] på modsatte side af bilen, blev i samme øjeblik gennemboret af et maskinkanonprojektil i maven. Han afgik få timer senere ved døden og led svært -. Han var familiefader (38 år gammel) --.

Jeg mistede alt, da bilen gik op i luer, med undtagelse af tegnebogen, sangbogen og mit bedste øje billeder af jer kære. Så kommer den 23.5. Bilkørslen havde gjort det af med nerverne og jeg var fritaget herfor. Lægen beordrede mig hver gang jeg var der til Tyskland til Ersatzbatallion. På grund af bækkenbruddet som stadig plager mig meget -.

Den 23. brød et helvede løs. Vi lå 10-12 bag fronten. Kl 5½ om morgenen satte der trommeild af langtrækkende artilleri ind, som varede til klokken 9. Dette fulgtes af heftige bombeangreb. Ind til aftensrumringen var himlen sort af flyvere. Vi trak os tilbage – med forstyrrelser. Når alt går tilbage, alt er bestræbte på at gå frem. Den 3.-4.6 panik – fjendtlige tanks har afskåret os og tvinger os ind i Rom. Nu går det over mark- og bjergveje tilbage over Abruzzo og Appaninerne og dette kun ved nat.

Er nu ved Mantua. Her alt roligt – herligt roligt, når man blot for få øjeblikke glemmer nutiden.

Gud har givet os så megen rigdom – og dog skal verden forbløde. Mig går det meget “godt.”⁸²

Jepsen var heldig at blive sendt til Mantua mere end 600 km nord for Rom. Så hurtigt gik det ikke med frontlinien. Tyskerne trak sig i løbet af de følgende måneder kæmpende fra den ene forsvarsstilling til den anden og stod i slutningen af august ved Goter-linien, der løb noget nord for Firenze. Linien blev allerede gennembrudt i begyndelsen af september, og i de følgende måneder kæmpede de allierede sig langsomt frem til en linie noget syd for Bologna. Her efter lå fronten fast, indtil de den 9. april 1945 åbnede en offensiv, der hurtigt brød gennem de tyske linier og stødte frem mod nord. Tyskerne trak sig tilbage mod nordøst til en linie langs Po-floden, som dog ikke kunne holdes, og den 2. maj overgav de tyske tropper i Italien sig.⁸³

De russiske offensiver 1943 og 1944

To dage efter den vestallierede landgang på Sicilien 10. juli 1943 og kort efter tyskerne havde indstillet deres angreb på Kursk, åbnede de

sovjetiske styrker en velforberedt modoffensiv nord for Kursk. Det kom dog ikke til et afgørende gennembrud, og tyskerne trak sig kæmpende tilbage. Men det var ikke kun under de store angreb, der blev kæmpet, over alt langs den mange hundrede kilometer lange østfront førtes der dag og nat stillingskrig af større eller mindre intensitet. Et stykke syd for det russiske modangreb befandt den 19-årige Otto Cordts fra Slesvig sig i juli på et relativt roligt frontafsnit:

“Jeg ligger nu ved Donezfloden, men det er rolig her, så I behøver ikke at være bange. Russerne skyder kun om natten og så enkelte skud. I nat var jeg undervejs og reparere en ledning som var skudt over. Jeg var sammen med en kammerat. Det regnede stærkt så vi blev dyngvåde, og så skød russerne med granatkaster, så vi måtte gå i fuld dækning. Granaterne fløj os om ørerne, og vi tænkte på, træffer den dig nu eller går den forbi. Og så tænkte vi på dem der hjemme, hvis vi nu faldt, hvad de ville sige. Ellers er det rolig her. Vi ligger med 6 mand i en bunker. Det er godt herinde, her er blomster og billeder herinde. Vi er alle sammen ved at skrive.”⁸⁴

I begyndelsen af august begyndte russerne på endnu en offensiv, denne gang syd for Kursk, men noget nord for det sted, hvor Otto Cordts befandt sig. Det lykkedes også her tyskerne at forhindre et gennembrud, om end de måtte trække sig tilbage under svære tab. På grund af det fortsatte russiske pres og de mange svære tab, som tyskerne havde lidt i løbet af sommeren, parret med at Østfrontens reserver blev trukket bort til Italien og Kanalkysten, valgte man midt i september at begynde en tilbagetrækning til floden Dnjepr. Foran floden tog man i en 20-30 km bred bræmme alt det brugbare med, der kunne flyttes, mens alt andet blev ødelagt.⁸⁵

Christian Jepsen, der deltog i tilbagetoget til Dnjepr, beskrev forholdene under det tyske tilbagetog fra juli og frem til oktober i et brev til sin familie den 4. oktober 1943:

“Det kan nok blive ved tiden at sende jer et livstegn. Tak for breve og pakken og i dag endda nogle cigaretter. Som tiden da går og inden man ser sig om, har vi vinter igen og vi er endnu i Rusland. Det så for kort tid næsten ud til, at vi var på vej hjem. Det var dage og uger, hvor vi er kørt ved dag og nat og det gik i den rigtige retning. Dog var russen os til tider lidt for hårdt i hælene. Det følte derfor som en hel festlighed, da vi kunne få den store flod Djnepr imellem ham og os. Og vi troede at det skulle gå videre i ro og orden, men det lader til, at der skal gøres holdt her, og vi har fået “fast kvarter” igen. Siden førstningen af juli var vi undervejs, derfor har vi i al den tid ikke

haft rigtig postforbindelse. Vi var til sidst og er stadig i Ukraine. I forhold til det øvrige Rusland er det endda noget bedre, men hvad frodighed angår så kan man møde noget langt bedre hjemme hos os. For tiden ligger vi ca. 40-50 [km] nordvestlig for byen Kiev. Og her er der noget sandet og mager jord og store sumpstrækninger.”⁸⁶

Det blev ikke til noget “fast kvarter”. De sovjetiske styrker opretholdt i løbet af efteråret presset, og det lykkedes dem flere steder i begyndelsen af oktober at trænge over Dnjepr og oprette brohoveder, som tjente som udgangspunkt for videre angreb. I syd afskar sovjettropperne i begyndelsen af november forbindelsen til de tyske tropper på Krim-halvøen. Kort efter indtog sovjetiske tropper Kiev og fortsatte videre derfra, til det i slutningen af november lykkedes tyskerne at stabilisere fronten – på det bredeste sted mere end 100 km vest for Kiev.⁸⁷

Vinteren bragte ingen standsning i de sovjetiske angreb. I løbet af december blev der foretaget flere mindre angreb, og juleaftensdag begyndte en større offensiv med udgangspunkt i det store brohoved ved Kiev. Midt i januar åbnedes en offensiv i nord for at befri Lenigrad fuldstændigt, hvilket skete den 27. januar 1944. Offensiven fortsatte mod sydvest, og midt i februar var tyskerne blevet trængt tilbage til den nuværende grænse mellem Rusland og Estland og Letland. Mod syd havde de sovjetiske styrker i sidste halvdel af januar udvidet offensiven, og fanget to tyske armee-korps ved Tjerkassy. Under de hårde kampe lykkedes det dele af de tyske styrker at undvige, som det også var tilfældet med de lommer, der opstod i de følgende måneder ved Nikolajev og Kamenets Podolsk. Midt i marts angreb russerne også på den midterste del af fronten, men angrebene blev i det store hele afvist af de tyske styrker. Da de russiske angreb blev indstillet i første halvdel af april, var det omtrent lykkedes at befri Sovjetunionen, som det havde set ud før september 1939 med undertagelse af Hviderusland og Krim. Krim blev endeligt erobret midt i maj 1944, mens den Sovjetiske sommeroffensiv, der skulle kaste tyskerne ud af Hviderusland, blev kædet sammen med de allieredes forventede landgang i Nordfrankrig.⁸⁸

De allieredes landgang i Normandiet

Lige siden det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 havde Stalin forlangt, at de vestallierede skulle åbne en anden front på det europæiske fastland for at aflaste østfronten. Landgangen i Italien sommeren 1943 havde efter Stalins mening ikke været tilstrækkelig, og først med landgangen i Normandiet på den franske Kanalkyst blev kravet indløst.⁸⁹

Invasionen begyndte om natten den 6. juni 1944 med landsætning af luftbårne tropper bag invasionskysten, hvor de allierede styrker samme morgen gik i land. En invasion i Nordfrankrig var ventet af tyskerne, men da de ikke kendte tid og sted, og da de allierede samtidig havde gjort alt for at vildlede tyskerne, kom invasionen som en overraskelse. Det var derfor relativt problemfrit for de allierede at få etableret de planlagte brohoveder, kun ved Omaha Beach mødte de amerikanske tropper hård modstand på stranden. Tyskerne sendte dog hurtigt forstærkninger mod invasionstropperne, og det lykkedes trods det næsten fuldstændige allierede luftherredømme at bremse udbygningen af brohovedet. Tyskerne ydede hårdnakket modstand og frem til midten af juli gjorde de allierede kun langsomme fremskridt. Men tilstrømningen af allieret mandskab og materiel fortsatte uhindret til brohovedet, mens de allierede flyvere sørgede for, at det var næsten umuligt for tyskerne at bringe forstærkninger over Seinen. Hen mod slutningen af juli var de tyske tropper efterhånden så nedslidte, at de allierede den 25. juli gennembrød deres linje på den vestlige del af fronten og trængte mod syd. Her nåede de den 31. juli byen Avranches ved indgangen til Bretagne, som nogle havnebyer på nær blev erobret i løbet af et par uge. Tyskerne forsøgte i begyndelsen af august ved et angreb mod vest at nå Atlanterhavskysten ved Avranches og på den måde afskære de fremstormende styrkers forbindelse til brohovedet. Angrebet mislykkedes og i stedet for opstod der en udbulning på fronten vest for byen Falaise, da en del af de gennembrudte allierede tropper gik mod vest samtidig med at de allierede styrker fra den østlige del af brohovedet trængte frem mod syd.⁹⁰

En af dem, der befandt sig i udbulningen, var lærer Niels Bøgh Andersen. Han var blevet indkaldt i foråret 1940 og efter et kort ophold i Frankrig sommeren 1941, hvor han blandt andet var tjener i officersmessen, kom han til Rusland, hvor han kom til at assistere en

Johannes Danielsen fra Flensborg blev i 1938 indkaldt til luftvåbnet, hvor han gjorde tjeneste ved en uddannelsesenhed først i Tyskland og siden i Frankrig. Sommeren 1944 deltog han i kampene i Normandiet ved en Waffen-SS enhed, som han blev afkommanderet til, da han var på vej tilbage til sin egen enhed fra et lazaretophold i Paris, og som han blev ved til krigens slutning.

feltpræst. I juli 1944 blev hans division efter et kort ophold i Tyskland og Danmark sendt til Frankrig. Det lykkedes at slippe over Seinefloden og i begyndelsen af august befandt Niels Bøgh Andersen sig bag det mislykkede tyske fremstød. Den 9. august skrev han om forholdene i sin dagbog:

“St. Paul ved Flers, vor divisions hovedforbindsplads. Vi flytter i dag vor afdeling til hovedforbindelsespladsen. På henturen forhøjet opmærksomhed, thi luften var fyldt med amerikanske fly. Så et blive skudt i brand [...]. Dalen ved Tinchebray ligger stadig under stærk forstyrrelsesild. Vi satte høj fart på, – så et knald i en afstand på 100 meter, et vejtræ splintredes og fyldte gaden; vi måtte fjerne træ og grene, før vi kunne komme videre, men det gik hurtigt! De andre nedslag lå længere borte.

Vi begravede 11, der døde på forbindingspladsen. Her er meget arbejde, to til tre hundrede gennemløb om dagen, et rædsomt syn, en amerikansk soldat fuldstændigt lemlæstet, en lang knoglet fyr, ungdommelig fyr, havde mistet

det ene ben, begge hænder knuste, granatssplinter i skulderen – mon han står det igennem. [...]

Byen står under Røde Kors. På torvet er malet et mægtigt rødt kors, og mange bygninger er forsynet med dette tegn: det respekteres. Vi begravede de faldne, medens engelske flyvemaskiner i lav højde fløj over kirkegården.”⁹¹

Den 19. august snørede de allierede udbulningen af og omringede derved omkring 125.000 soldater. Den følgende dag lykkedes det dog en stor del af dem at kæmpe sig ud af kedlen, men de efterlod det meste af deres tunge udstyr, og 45.000 faldt i fangenskab.⁹² Blandt dem var Niels Bøgh Andersen.

Efter at de allierede var brudt ud af brohovedet i Normandiet, land-satte de 15. august tropper på Middelhavskysten mellem Toulon og Cannes. Tyskerne tøvede ikke længe med at begynde evakueringen af Sydfrankrig, hvor der kun befandt sig relativt svage styrker.⁹³ Til dem hørte den 31-årige lærer Nicolai Büchert, der efter besættelsen af Danmark havde deltaget i felttoget mod vest, men var blevet syg og sendt til et lazaret i København. De næste par år gjorde han tjeneste i Vestjylland, men blev i efteråret 1943 sendt til Frankrig. I august befandt han sig ved artilleriet på en ø i Middelhavet ikke langt fra, hvor de allierede gik i land. Den 26. oktober 1944 skrev han hjem til familien fra en fransk krigsfangelejr om forberedelserne af den allierede invasion og tyskernes tilbagetog:

“Som jeg for måneder siden har skrevet til jer, var luften fuld af stål og jern. Øen, som jeg lå på, og alle militære anlæg langs kysten her blev bombarderet d. 12. og 13. august. Vores ø blev belagt med ca. 120 bomber af svær kaliber; vi havde heldigvis et absolut bombesikkert rum, så der skete ikke noget. Dog var jeg nær omkommet, men det kan jeg fortælle om, hvis jeg en gang skulle komme hjem. Det [var til] at forudse, at der efter bombardementet ville ske noget og det skete også; Anglo-amerikanerne og de Gaulle tropper gjorde landgang i omegnen af Cannes-Nizza. Den 19/8 om aftenen kl. 8 fik vi ordre til at forlade øen hurtigst muligt, dog skulle vi forinden ødelægge alt. Det blev gjort grundigt af de tyske foresatte. I en pram blev vi sat i land i La Ciotat havn. Ankommet i havnen regnede det med træ- og jernstumper og andre genstande – man var i færd med at ødelægge havnen og dets anlæg – vandalisme i ordets sande betydning – og til ingen verdens nytte. Heldigvis havde vi stålhelme på. Så holdt vi på gaden og ventede på løjtnanten, der endnu var i færd med ødelæggelserne på øen. Jeg har hele tiden sagt, at jeg ventede på det psykologiske øjeblik til at frigøre mig fra værnemagten, og dette øjeblik mente jeg var kommet. Altså da batteriet drog af sted, sørgede

Ferdinand Jensen fra Flensborg blev formodentlig indkaldt i 1942 og kom til at tilhøre 3. Fallschirmsdivision, der kæmpede i Normandiet og ved Arnheim. Her ses han som Gefreiter i november 1944 i Enschede en månedstid efter kampene ved Arnheim.

jeg for at komme helt bag hen. Mine skridt blev langsommere og langsommere. Batteriet var måske 100-150 m forude, da jeg hurtigt sprang ind i en have og skjulte mig der. Hvad klokken var, ved jeg ikke – jeg var i stor spænding. På én gang hørte jeg mit navn råbe; man havde opdaget at jeg var væk, man råbte ca. ½ time lang, men jeg reagerede ikke – jeg havde taget skridtet, og ingen magt kunne få mig til at komme levende tilbage til tyskerne. Mit gevær var skarpladt. Men det kom ingen tilbage for at søge efter mig, de have travlt med at komme af sted. Alt blev usikkert, de franske patrioter lå overalt – og bevæbnet. De hadede tyskerne [...]"⁹⁴

Büchert slap levende tilbage til La Ciotat, hvor han opsøgte bekendte, der hjalp ham med at få udstedt papirer. I et stykke tid arbejdede han for et entreprenørfirma, men efter to måneder blev han sat i fransk krigsfangenskab.

Mens de tyske tropper trak sig tilbage fra Sydfrankrig uden Nicolai Büchert, slap resterne af de tyske styrker i Normandiet over Seinefloden. De allierede styrker fulgte tæt efter de tyske tropper, der var

for svage til at yde samlet modstand. Den 25. august faldt Paris, 31. august indtog briterne Amiens ca. 200 km nord for Paris, og den 2. september faldt Bruxelles og dagen efter den store belgiske havneby Antwerpen. Den allierede fremrykning skete over en bred front, og den 11. september nåede amerikanske tropper frem til den tyske grænse ved Trier. Samme dag oprettedes der forbindelse mellem de allierede tropper i Nord- og Sydfrankrig. De allierede fortsatte deres fremrykning i løbet af september, men i nedsat tempo. Det var nemlig lykkedes tyskerne at få stablet et sammenhængende, om end svagt forsvar på benene, og samtidig begyndte de allierede at lide under forsyningsproblemer. Det var ikke fordi forsyningerne ikke var der, men man manglede transportmidlerne til at bringe dem frem til de kæmpende tropper.⁹⁵

For at muliggøre et hurtigt stød ind i Tyskland med retning af det tyske "rustkammer", Ruhr-distriktet, forsøgte de allierede ved et storstillet angreb at sætte sig i besiddelse af de vigtigste broer i Rhindeltaet i retning af den hollandske by Arnheim. Angrebet, der blev indledt med en storstilet landsætning af luftbårne tropper den 17. september 1944, mødte stærk tysk modstand. Det lykkedes tyskerne at tilføje de allierede svære tab og forhindre, at de fik etableret et brohoved på den østlige side af Rhinen. I løbet af efteråret ebbede kampene på vestfronten ud, og den 1. november 1944 kunne den 20-årige Axel Münchow, der på grund af brændstofmangel ikke havde kunnet afslutte sin uddannelse som pilot, skrive beroligende til sine forældre fra Holland:⁹⁶

"Som I ser, går det mig udmærket, også min bestilling er den rigtige. Selv om jeg ligger i forreste linie er jeg blevet godsejer, idet jeg har en gård med 4 køer og 3 svin, [-] ikke så lidt. Jeg braser og steger og malker og muger dagen lang. Af og til slagter jeg, så er der gilde og fest i bunkeren om aftenen.

Vi ligger også her over for englænderne, en behagelig fjende. Om dagen ser man ham næppe, og om natten sover han. Det er meget roligt hos os, man får indtrykket af de derovre heller ikke gider. For min skyld ingen alarm. Det er nemlig sådan, hvor vi kommer her bliver der pludselig rolig. Man har en gevaldig respekt for faldskærmsjægerne. [...]

En hund har jeg også, der guld værd, 3-4 uger gammel, jeg stjal den en nat fra tommy, da vi var hos ham på patrulje. I ser med tiden får jeg en hel dyresamling. Og den længste tid har jeg været herude, alt flyvende personale kommer nemlig væk igen, også jeg."⁹⁷

Men kæmpet blev der stadig. Fjorten dage før Münchows brev hjem slog en granat ned ved siden af den 18-årige Manfred Asmussen i nærheden af Arnheim, og han mistede en del af den ene arm og det meste af den anden. Asmussen, der var kommet til fronten i begyndelsen september 1944, blev i første omgang meldt savnet, men var endt på et britisk felthospital.⁹⁸ Omtrent samtidig med at Manfred Asmussen blev lemlæstet, men 80 km syd på ved den hollandske by Weert mistede den 22-årige Hans-Olaf Wrang livet. Han var blevet indkaldt i oktober 1941, men tilbragte de første par år i Tyskland som radiooperatør ved luftvåbnet, før han kom på officersaspirantskole i 1943. Da han faldt tilhørte han et faldskærmsjæger-regiment, der i august var blevet sammensat af mandskabet fra en våbenskole.

I begyndelsen af november kom der en smule bevægelse i fronten igen. Med et bredt fremstød forsøgte de allierede endnu en gang at få etableret et brohoved over Rhinen, og selvom det lykkedes at trænge frem mod Saar, så lykkedes det ikke at komme over Rhinen. I begyndelsen af december løb fronten omtrent langs den tyske befæstningslinie Vestvolden, der dog var blevet overskredet enkelte steder f.eks. ved Aachen, der var blevet omringet allerede den 16. oktober og erobret 5 dage efter.⁹⁹

Den sovjetiske sommeroffensiv 1944

De allieredes landgang i Normandiet havde åbnet den anden front, som Stalin længe havde bedt de allierede om. Men Stalin tøvede alligevel med at begynde den russiske sommeroffensiv, før han var helt sikker på, at det var lykkedes de allierede at etablere og sikre deres brohoved. Først den 22. juni 1944 åbnede russerne deres sommeroffensiv, hvis hovedvægt var rettet mod at kaste tyskerne ud af Hviderusland midt på østfronten.

Angrebet kom fuldstændigt bag på tyskerne. Den tyske hærledelse havde længe haft blikket rettet mod vest og den forventede landgang dér. Kun ganske få af Tysklands reserver var derfor sendt østpå, og de svage tyske styrker blev fuldstændigt løbet over ende af den sovjetiske offensiv, der omringede adskillige tyske armeer helt eller delvist. Den midterste hærgruppe brød sammen og der opstod et knap 400 km bredt hul i den tyske front. Minsk faldt den 4. juli, og den 13. juli nåede de sovjetiske styrker Vilnius. Samme dag som Vilnius faldt, indledte russerne et angreb ind i Galizien syd for den kollapsede hær-

gruppe. Det lykkedes at gennembryde fronten og trænge tyskerne tilbage. Den 23. juli erobrede Lublin og den 29. juli nåede de sovjetiske styrker Weichsel-floden. Her lykkedes det i slutningen af juli tyskerne at stabilisere fronten, ligesom det også var tilfældet på den kollapsede midterste hærgruppes frontafsnit på en linie Kaunas-Bialystok.¹⁰⁰

I nord nåede sovjetiske tropper den 1. august frem til Riga Bugten øst for Riga, og afskar den nordligste hærgruppe forbindelsen med baglandet over land. Blandt de soldater, der blev afskåret var Peter Køster, der i begyndelsen af juli befandt sig i nærheden af Daugavpils (Dünaburg) ca. 200 km sydøst for Riga. Han var kommet til den nordlige østfront i begyndelsen af 1943 efter at have været i Danmark næsten fra sin indkaldelse i 1940. Da han 1. august i et brev til sin hustru i Flensborg beskrev det tyske tilbagetog, var han maduddeler ved Infanterie-Regiment nr. 377:

“Vi har igen rodet rundt i de sidste nætter og haft en vis fart på. Brændende gårde og landsbyer får himlen til at blive rød. [...] Ja, det er et herligt liv i verden. Og det er en ejendommelig følelse at være “de sidste”. Bag os brændes broerne af, som man siger. Men ellers går det godt og humøret er efter forholdene også godt. Denger* vil hjem igen til sin Tøselil. Man kan bide sig i næsen tit ved tanken om, hvor nær man tit er ved noget andet, når man lige når at slippe ad den sidste landevej, der endnu er fri.

Og når man så om aftenen eller natten, når man endelig kan få et par timers hvil, kryber ned under vognen, og tankerne går hjem, mens man sover ind, så er det tit med en underlig følelse, som om alt er ved at tages fra en. Hvad bringer den næste og selv de næste uger. [...]

Vi hører intet her og får ingen aviser på ganske få nær, der som regel er gamle. Men så meget ved vi da, at det ville være rarest at være et andet sted.

Det at tænke på dig og hjemmet er som en drøm herude. Her er den nøgne og hårde virkelighed. Det vil jo vise sig, hvad der bliver af os. Dog håber vi jo, at der nu fra hjemlandet vil blive sat alt ind. Så det skal nok gå, min Pige. Det er underligt at se alle de ødelagte huse, der er brændt af og bombet. Landet bliver et luende bål efterhånden. Befolkningen har flyttet alt ud af husene og bor i jordhuler, og granaterne fra Ari og Pak** og pansere og granatkastere og kugler fra mg.s og geværer suser ind mellem alt. De ved knap, om hovedkamplinien går tværs over deres marker og gårde. Og kommer de ind imellem linien, bliver de plaffet ned. Det er tilstande i en krig. Og grisene og køerne løber rundt imellem alt. Og bruger vi noget slår vi det ihjel og

* Peter Køsters kælenavn.

** dvs. artilleri og antitankskyts.

slagter det. De bugnende kornmarker bliver næsten ikke afhøstet. I dag er vi der, og i morgen andre!”¹⁰¹

I slutningen af august lykkedes det tyskerne at genoprette forbindelsen, men midt september indledte russerne et voldsomt angreb, der tvang den nordlige hærgruppe til at trække sig tilbage til det vestlige Letland. Her blev den i oktober måned endnu engang afskåret i den såkaldte “Kurland-Kedel”, men vedblev at kæmpe frem til Tysklands kapitulation den 8. maj 1945 i en stadig mindre kedel. Peter Køster slap ikke ud af kedlen og måtte som de andre tyske soldater i kedlen vandre i sovjetisk fangenskab.¹⁰²

Samtidig med at de sovjetiske styrker første gang afskar den nordlige hærgruppe den 1. august 1944, begyndte den polske hjemmehær i Warszawa en opstand mod den tyske besættelsesmagt. Opstanden var et forsøg på at komme de fremmarcherende sovjetiske styrker i forkøbet og befri sig selv. Tyskerne slog den polske opstand ned med stor brutalitet, men først den 2. oktober overgav den slet udrustede polske hjemmehær sig. I slutningen af august brød der også en opstand ud i Slovakiet, som blev støttet af den slovakiske hær. Det lykkedes at befri et område, hvortil man begyndte at indflyve slovakiske tropper fra Sovjetunionen. Et sovjetisk undsætningsangreb mislykkedes, og i slutningen af oktober havde tyskerne også nedkæmpet den opstand.¹⁰³

Mens opstandene i Warszawa og Slovakiet blev slået ned, angreb de sovjetiske styrker ind i Rumænien. Offensiven begyndte den 20. august 1944, og i løbet af knap 14 dage blev den nyopstillede tyske 6. Armee omringet og nedkæmpet. Blandt de tyske enheder, der opførte sig med at eksistere, var straffe-enheden XVII. Festungs-Infanterie-Bataillon 999. Til den hørte brøndborer Emil Jessen, en aktiv, dansk-sindet socialdemokrat, der i 1933 var blevet anholdt af Gestapo. Efter et langt fængselsophold blev han sendt til fronten, hvor han i august 1944 blev meldt savnet efter kampene i Rumænien.¹⁰⁴

Den 31. august blev Bukarest erobret, efter at Rumænien den 25. august havde erklæret Tyskland krig. Den 12. september underskrev Rumænien en våbenstilstand i Moskva, og ved udgangen af september var landet befriet for tyske tropper. Dagen før Bukarest faldt, havde den bulgarske regering anmodet de tyske tropper om at forlade landet, hvilket Tyskland efterkom inden månedens udgang. I løbet af september havde tyskerne desuden påbegyndt en rømning af Græ-

kenland, der blev afsluttet i begyndelsen af november, og som fandt sin foreløbige afslutning på højde med Sarajevo. Sidst i september angreb sovjetiske, jugoslaviske, rumænske og bulgarske tropper Beograd, som faldt midt i oktober.¹⁰⁵

Tyskerne havde aldrig fået fuldstændig kontrol over Jugoslavien, hvor der fandtes flere partisanbevægelser, der både bekæmpede tyskerne og hinanden indbyrdes. Lærer Hermann Tychsen befandt sig i sommeren 1944 i Bosnien, hvor han tilhørte en forsyningsenhed. I et brev den 9. september beskrev han forholdene i Jugoslavien:

“Jeg er havnet i Kroatien i en by ved navn: Banja-Luka. Der er skønt beliggende i en liden dal midt inde i bjergene, men selve byen er der ikke meget ved. Snavset og uhygiejnisk som alt hernede. På de Område adskiller landet sig ikke meget fra Rusland. Der er mange lighedspunkter. Befolkningen her er tilsyneladende venligsindet, men meget tilbageholdende. Det er ikke mere som i 1941, hvor de tyske tropper blev modtaget med blomster og gaver. Jeg har på følelsen, at man helst så os forsvinde så hurtigt som muligt. Og så er det endda ikke sådan, at vi er her som besættelsestropper og udøver således heller ikke disses myndighed. Vi er derimod her som en slags garanti, som beskyttelse mod partisaner og andet kryb. Side om side med kroatiske militær fører vi en regelret krig mod banderne, som dog stadig tager til i tal og styrke. De er ikke lette at få fat i, da de har trukket sig tilbage i de vildsomme og utilgængelige bjerge, hvorfra de så overfalder byerne og togene og gør hele landet usikker. Det interessante ved det hele er, at der er to partier: de såkaldte tjetniks (de kongetro) og partisanerne (kommunister).

Disse partier bekæmper hinanden indbyrdes, men samtidig bekæmper de begge det tyske og kroatiske militær. Det er slet ikke let at finde ud af det hele. Men ét ved vi i hvert fald. Og det er, at vi skal være uhyre forsigtige, hvor vi end færdes. Der er ikke noget, der hedder at tage på søndagstur i bjergene. I selve byen færdes man aldrig alene og udenfor byen kun i større flokke og da altid bevæbnet til tænderne. – Lad så dette være nok. De ser i hvert fald heraf, at det ikke er lutter lagkage at færdes hernede i det “rolige” Balkan.”¹⁰⁶

Tyskerne fór frem med stor voldsomhed mod partisanerne, blandt andet med støtte fra forskellige lokale grupperinger, hvilket blot forøgede den bitterhed og brutalitet med hvilken der blev kæmpet.

Efter sommerens og efterårets massive sovjetiske angreb i 1944 herskede der nogenlunde ro på østfronten. Det gjaldt dog ikke Kurland, hvor de sovjetiske styrker opholdt presset på de indesluttede styrker og Østpreussen, hvor de angreb midt i oktober. Det lykkedes dog

med nød og næppe at stoppe angrebet. Det var også tilfældet i begyndelsen af november, da de sovjetiske tropper stødte frem mod Budapest. I begyndelsen af december angreb de byen igen og anden juledag indesluttede de den og dens tyske forsvarere, der fik ordre til at holde byen og ikke forsøge et udbrud.¹⁰⁷

Ardenneroffensiven

I begyndelsen af december 1944 fandt der på nær nogle enkelte steder ingen større operationer sted på hverken øst- eller vestfronten. Men den 16. december begyndte tyskerne et storstilet angreb i Ardennerne, hvis formål var at splitte de vestallierede styrker ved at støde frem til Antwerpen. Forberedelserne var sket i al hemmelighed og kom fuldstændig bag på de allierede. Den allierede frontlinie på angrebsstedet var kun svagt besat, og dårligt vejr forhindrede deres luftvåben i at gribe ind. I de følgende uger lykkedes det tyskerne at støde op til 60 km frem, men dels havde de ikke brændstof nok, og dels blev det igen flyvevejr. Desuden kom der gang i de allierede modangreb, og midt i januar var de tyske tropper skubbet tilbage til deres udgangspunkt.¹⁰⁸

I begyndelsen af februar 1945 begyndte de allierede et angreb frem mod Rhinen på den nordlige del af fronten, og i slutningen af februar udvidedes angrebet mod syd. Tyskerne trak sig kæmpende over Rhinen og ødelagde alle broer, på nær en. Ved Remagen ca. 20 km syd for Bonn lykkedes det i begyndelsen af marts amerikanske tropper at erobre en uskadt jernbanebro og etablere et brohoved. Det var dog først i slutningen af marts, at de allierede for alvor angreb over Rhinen. De stødte frem nord og syd for Ruhr-distriktet, og den 1. april lykkedes det at omringe den tyske Hærgruppe B. Kampene i Ruhrkedlen fortsatte til slutningen af april, og i mens rykkede de allierede videre ind i Tyskland. Den 19. april nåede de britiske tropper i nord Elben ved Lauenburg, og dagen efter indtog amerikanerne Leipzig i vest og Nürnberg i syd. Erobringen af Berlin overlod de allierede til russerne og indstillede derfor stort set fremrykningen 100 km vest for Berlin.¹⁰⁹

Mod Berlin

Efter at det tyske angreb i Ardennerne var mislykkedes, blev en stor del af de tropper, der havde deltaget, efter en opfriskning sendt mod det indesluttede Budapest, for at undsætte de belejrede tyske tropper. Efter flere forgæves angreb måtte man opgive, og den 11. februar 1945 erobrede de sovjetiske styrker byen.¹¹⁰

Imens kampene rasede om og i Budapest, var den sidste sovjetiske vinteroffensiv begyndt. Den 12. januar angreb sovjetiske styrker over Weichsel-floden, og de overlegne styrker nåede allerede den 31. januar Oder-floden ved Frankfurt, og stod nu ca. 60 km fra Berlin. Den 19-årige Siegfried Andresen fra Agtrup deltog i kampene på østfronten i januar 1945. Han tilhørte Grenadier-Regiment 90, der kæmpede på højde med Breslau, hvor han blev såret. Fra et lazaret i Naumburg skrev han den 3. februar 1945 til lærer Gustav Lindstrøm om kampene:

“Hvis man tænker tilbage på de 14 Dage, det var bestemt ingen fornøjelse. Hver dag nogle km tilbage, for at være sikker på at fjenden ikke snappede en, og alligevel har vi af og til haft sammenstød. Men jeg har igen engang haft lykken med mig. Et lille strefsår på højre lår. Så det hindrede mig jo ikke i at bruge benene. Værst var det for dem som blev hårdt såret. Af dem kom der mange ikke med tilbage.”¹¹¹

Størstedelen af de russiske styrker angreb mod vest, men en del stødte frem mod nordvest og nåede den 26. januar Østersøkysten øst for Gdansk og afskar derved de tyske tropper i Østpreussen. En af dem, der blev fanget i lommen i Østpreussen, var Peter Jørgen Lassen. I et brev til familien skrevet den 14. februar beskrev han, hvordan han slap ud:

“Nu har I nok også ventet længe efter brev fra mig. Men det er ikke altid så lige til en sag. Har jo været meget undervejs og det er jo kun godt, at man ikke mere er oppe i Ostpreußen. Det var en anstændig tur herved. Ja krigen er tit hård og så alle de Flüchtlinge, som er undervejs, som tid ingen tag har over hovedet og gaderne er overfyldt af Treks.* Og man kan snart ikke forstå, hvor de alle skal hen. Vi er også kommen 10 km over isen, og nogle steder stod der endda 20 cm vand på. Så I kan vel nok forstå, at det ikke var så helt kønt. Nå, vi vil håbe, at krigen snart har en ende og at I alle har det godt, mig går det godt”¹¹²

* dvs. kolonner.

I begyndelsen af marts nåede de sovjetiske styrker Østersøkysten vest for Gdansk. På det tidspunkt var Peter Jørgen Lassen formodentlig død. Ifølge en kammerat befandt han sig midt i februar i byen Gniev sydøst for Gdansk i en bygning, der blev jævnet med jorden af russisk artilleri.¹¹³

Også mod syd fortsatte de sovjetiske styrker deres fremmarch og erobrede i begyndelsen af april de sidste dele af Ungarn og fortsatte derefter ind i Østrig, hvor de den 13. april indtog Wien. Tre dage senere begyndte det russiske angreb på selve Berlin. Det tyske forsvar ydede hård modstand, og først den 25. april lykkedes det under store tab at omringe byen, der overgav sig den 2. maj.¹¹⁴

Hvorvidt der deltog danske sydslesvigere i det desperate forsvar af Berlin vides ikke, men sydøst for Berlin befandt sekretæren for Dansk Generalsekretariat, Frederik Petersen, sig ved staben for en af de mest berygtede tyske enheder – straffeenheden SS-Sturmbrigade Dirlewanger. Frederik Petersen kom til enheden i november, og gik til med den, da den blev fanget i kedlen ved Halbe omtrent 50 km syd for Berlin og stort set tilintetgjort.

De sidste dage

Samtidig med at Berlin blev angrebet stødte de sovjetiske styrker videre mod vest og nåede, samme dag Berlin blev indesluttet, frem til Elben, hvor de ved byen Torgau fik forbindelse med amerikanere. Mens de allierede som nævnt i slutningen af april havde indstillet deres fremmarch i retning af Berlin, var fremrykningen forsat i det øvrige Tyskland. I sydvest gik de et stykke ind i Tjekkoslaviet, og i syd blev München nået den 30. april. Samme dag begik Hitler selvmord i Berlin, og landets og hærens ledelse blev lagt i hænderne på storadmiral Dönitz, hvis hovedkvarter befandt sig på marineskolen Mürwik ved Flensborg, og her fik den "forretningsførende regering" sæde.¹¹⁵

I nord havde briterne efter at være nået til Elben holdt en pause, men i den 29. april stødte de over Elben, og nåede den 2. maj Lübeck og Wismar. Dagen efter fik de kontakt med sovjetiske tropper i Grabow, sydøst for Lübeck. Tyskerne håbede at kunne forhandle en separat våbenhvile med de vestallierede. De vestallierede lod tyskerne blive i håbet, og den 5. maj overgav de tyske styrker sig i Holland, Danmark, Norge og Nordtyskland, samt i Sydtyskland. De allierede

ville dog kun acceptere en fuldstændig og betingelsesløs kapitulation. Den 7. maj blev overgivelsen underskrevet i Rheims i Frankrig, hvor de allieredes øverstbefalende, Eisenhower, havde hovedkvarter. Underskrivelsen blev gentaget i Berlin på krav fra russerne og trådte i kraft sent den 8. maj 1945. I Tjekkoslovakiet og Jugoslavien fortsatte kampene dog nogle dage endnu, da de tyske tropper forsøgte at nå frem til de vestlige allierede for at overgive sig til dem.¹¹⁶

Krigsfangenskab

Krigens afslutning betød ikke, at de tyske soldater nu kunne vende hjem. Langt størstedelen endte i et kortere eller længere krigsfangenskab, som for enkeltes vedkommende kom til at vare helt til 1955, hvor de sidste fanger vendte hjem fra Rusland. Her ved 11 millioner tyske soldater faldt i krigsfangenskab i løbet af 2. verdenskrig. I de første krigsår var antallet af tyske soldater i krigsfangenskab dog forsvindende lille, da de heldigt gennemførte tyske felttog overvejende betød, at de få, der trods alt blev taget til fange, hurtigt kom fri igen. Det ændrede sig med den første krigsvinter i Rusland 1941/2, hvor tyskerne oplevede de første alvorlige tilbageslag. Med den 6. armés overgivelse i Stalingrad i begyndelsen af 1943 og den videre russiske fremrykning begyndte antallet at tilfangetagne at stige voldsomt, og stigningen fortsatte med de tyske styrkers overgivelse i Nordafrika og de allieredes landgang i Italien. Ved udgangen af 1943 befandt der sig 355.000 tyske soldater i fangenskab, året efter var tallet steget til 1,2 millioner. I første kvartal af 1945 var deres antal vokset til næsten 2 millioner, og med kapitulationen i maj 1945 befandt der sig henved 9 millioner tyske soldater i fangenskab, heraf 6,5 millioner mand hos de vestallierede.¹¹⁷

Udviklingen i antallet af dansksindede fanger fra Sydslesvig fulgte nogenlunde den generelle udvikling for tyske krigsfanger. Der er ikke noget der tyder på, at en større procentdel af soldaterne fra mindretallet blev taget til fange eller lod sig tage til fange. Det sidste var i øvrigt på ingen måde risikofrit, da man jo ikke kunne vide, hvordan de fjendtlige soldater ville reagere på ens overgivelse.

Hvis man ser bort fra kleinsmed Siegfried Petersen, Flensborg, der sammen med den øvrige besætning på slagskibet Graf Spee blev inerneret i Uruguay allerede i 1939, så var den første danske sydslesviger, der blev taget til fange, sandsynligvis Hans Bischoff fra Flens-

f. 14. 4. 1917. i Esbjerg Helte nr. Thimby, H.-Land.
 m. 25. 4. 1945 ca

 СОЮЗ ОБЩЕСТВ КРАСНОГО КРЕСТА И КРАСНОГО ПОЛУМЕСЯЦА
 СССР

40. Почтовая карточка военнопленного Бесплатно
Franc de port
 Carte postale au prisonnier de guerre

Кому (Destinataire) Herrn Jørgen Jørgensen

Куда (Adresse) Hotel Mesongius "Schleswig"
(с/рван, город, улица, № дома, округ, село, деревня)
Schleswig

Отправитель (Expéditeur) Erich Schmidt
 Фамилия и имя военнопленного
 Nom du prisonnier de guerre

Почтовый адрес военнопленного U. d. S. S. R. Moskau
 Adresse du prisonnier de guerre Postfach № 37

ТЛ-4 Зак. 2675 17.IX-45 г.

Forbindelsen med de tyske soldater i sovjetisk krigsfangenskab var alt andet end god, men ind i mellem kom der livstegn fra de tilfangetagne. Erich Schmidt fra Eslingholz faldt i fangenskab 29. april 1945, marts 1946 sendte han dette kort til Jørgen Jørgensen, hvor han kort meddelte, at han var ved godt helbred og gerne ville have et udførligt svar.

burg. Hans enhed blev under en patrulje ved landsbyen Werchowje ca. 300 km syd for Moskva den 26. september 1941 overrasket af fjenden. Bishoffs chef beskrev 4 dage senere episoden i et brev til Bishoffs mor:

“Der Spähtrupp bekam plötzlich aus allernächste Entfernung MG- und Gewehrfeuer, so dass es zweien Männer nicht gelang, sich vom Feinde zu lösen. Wie noch von Kameraden festgestellt werden konnte, war der Eine der Beiden verwundet worden, aber es kann nicht mit Bestimmtheit gesagt werden ob Ihr Sohn oder sein Kamerad verwundet wurde. Da es sich um einen stark überlegenen Gegner handelte, war es dem Spähtrup nicht möglich, ihre beiden Kameraden zu befreien. Ein erneut angesetzter verstärkter Spähtrupp stellte fest, dass der Gegner sich zurückgezogen und die beiden Männer mitgenommen hatte.”¹¹⁸

Om Bischoffs videre skæbne vides intet. Der blev ikke udvekslet fangelister mellem Sovjetunionen og Tyskland, og den tyske censur gjorde alt for at opsnappe breve fra soldater i russisk krigsfangenskab, som blev sendt via eksempelvis Sverige.¹¹⁹ En del af dem, der blev meldt savnet på østfronten, kan derfor godt være faldet i fangenskab, men siden være gået til i de sovjetiske fangelejre. Forholdene i de sovjetiske fangelejre var barske, fangerne måtte arbejde hårdt på en ringe og ofte utilstrækkelig kost. De hygiejniske forhold var dårlige og mulighederne for at få lægehjælp små. Dødeligheden var meget høj især i det første halve år, hvor det anslås at mindre end 10% overlevede. Russerne havde svært ved at brødføde fangerne, hærgen og ødelagt som landet var af krigshandlingerne. Forholdene bedrede sig betragteligt i løbet af krigen, dog med et drastisk fald i 1943, hvor kun 50% overlevede. I alt menes ca. 33% af de tyske soldater i sovjetisk krigsfangenskab at have mistet livet.¹²⁰

Helt anderledes var det for dem, der efter i være faldet i allieret fangenskab blev sendt til USA. Der var alt rigeligt og der var ingen fare på færde. En del af de fanger briterne tog blev overgivet til amerikanerne, mens de øvrige indtil slutningen af 1944 blev sendt til Kanada eller Mellemøsten og andre oversøiske lokaliteter. Modsat russerne overholdt amerikanerne og briterne de internationale konventioner om krigsfanger. Men hen mod krigen slutning og efter kapitulationen fik også de allierede for en tid problemer med at brødføde de millioner af fanger i Europa efter konventionerne.¹²¹

Kapitulationen ændrede også ved behandlingen af krigsfangerne i Vesteuropa. Mens soldaterne i amerikansk og britisk fangenskab sjældent blev sat til at arbejde under krigen, selvom det var tilladt efter konventionerne, var det nu i vid udstrækning tilfældet. Det skete ved at man udleverede tyske krigsfanger til de lande, der havde været besat, men også i Storbritannien blev de brugt. Krigsfangerne fandt hovedsageligt anvendelse i landbruget, minedriften eller til oprydning af krigsskader. I nogle tilfælde, særlig i Frankrig, blev de mod krigsfangekonventionerne anvendt til rydning af miner.¹²²

Efter kapitulationen forsøgte man fra dansk side at fremskynde de danske sydslesvigers hjemsendelse fra krigsfangenskab. Sammen med Det danske Generalsekretariat for Sydslesvig i Flensborg sammensatte man lister over de savnede og tilfangetagne, der blev oversat og sendt ud til de allierede. Fra allieret side mødte man kun ringe forståelse for den danske interesse for tyske statsborgere, og man var

fra dansk side derfor nødt til at opstille strenge retningslinier for hvem, der kunne optages på listerne.¹²³ For at komme på listen skulle man have været medlem af en dansk forening før kapitulationen, eller på anden måde have forbindelse til det danske mindretal, man måtte under ingen omstændigheder have været medlem af NSDAP. Opfyldte man kravene, blev man optaget på listen og der blev udstedt et certifikat på at vedkommende var dansk, og certifikatet blev sendt til krigsfangen. Men meget virkning lader det ikke til, at certifikaterne har haft. Hans-Lothar Paulsen kom i hvert fald ikke straks på fri fod takket være certifikatet, hvilket fremgår af hans brev fra Nürnberg den 2. december 1946 til Samuel Münchow:

“I håb [om], at De kan huske mig, vil jeg i dag skrive et par ord til Dem. Jeg er Enkelsøne* af den gamle afdøde Herr Oskar Bryde, Lyksborggade 58. Jeg selv befinder mig siden januar 1945 i amerikansk krigsfangenskab.[...] Siden august skulle jeg allerede blive sendt hjem, dog hvor mange gange er vi bleven snydt. Sommetider er det til at fortvivle. For et par uger siden har det danske Generalsekretariat i Flensborg tilsendt mig en legitimation, at jeg tilhører den danske Minderhed i Sydslesvig. Med denne skrivelse har jeg desværre ikke opnået min hjemsendelse.

Jeg selv ville være Dem meget taknemlig, hvis De kære Herr Münchow kunne gøre noget for mig i denne retning. Min bedstefader var dansker, mine forældre er siden 1919 i den Sydslesvigske Forening og jeg selv var fra 1925-30 elev på Duborg-Skolen og er bleven konfirmeret i Helligåndskirken. Mine børn er bleven døbt der. Det er nemlig det mærkværdige, at de allierede myndigheder har sendt en stor del S.S. osv. hjem, imens de som er politisk ubelastet må vente. Jeg [ved], at mange kammerater i russisk fangenskab har det meget dårligere end vi har det her, dog længslen efter de kære derhjemme er vel over det hele det samme.

Jeg beder om undskyldning, at jeg skriver med blyant. Jeg har ingen blæk og sender Dem dette brev illegal. Et P.W.-brev** ville tage for meget tid og De ville aldrig få det.”¹²⁴

Heller ikke for Hermann Staub, der befandt sig i fransk fangenskab, hjalp certifikatet. Han havde afleveret det til lejrkommandanten, men selvom denne var bekendt med mindretalsproblematikken i Sydslesvig, så havde han ingen instrukser om sætte de danske sydslesvigere på fri fod.¹²⁵ Værre var det i Sovjetunionen, hvor certifikatet i nogle

* Enkelsohn, dvs. barnebarn.

** dvs. Prisoner of War brev, altså krigsfangebrev.

tilfælde blev udlagt sådan, at vedkommende var dansk statsborger og derfor frivillig i tysk krigstjeneste.¹²⁶

Hjemsendelserne begyndte allerede i løbet af sommeren 1945, hvor syge, sårede og meget unge blev løsladt. Frem til årsskiftet 1946/47 frigav amerikanerne, der havde flest krigsfanger i deres varetægt, stort set alle. Frankrig og Storbritannien havde frigivet alle deres krigsfanger inden udgangen af 1948, mens de sidste sovjetiske krigsfanger – som nævnt – først vendte hjem fra sovjetisk krigsfangenskab i 1955.¹²⁷ Blandt dem var også en dansk sydslesviger, nemlig Asmus Matthiesen, der var blevet taget til fange i marts 1945. Hans kompagni havde i nogle måneder gået vagt ved KZ-lejren Sachsenhausen og i 1948 idømte en russisk domstol Matthiesen 25 års straffearbejde for grusomheder i KZ-lejren i Sachsenhausen og Oranienburg. Matthiesen nægtede, han havde ikke deltaget i vagttjenesten, men siddet på kompagniets skrivestue. Lige lidt hjalp det, han blev sendt til en lejr i Ishavet.¹²⁸

Behandlingen af mindretallets indkaldte

Principielt var der ikke noget der adskilte soldaterne fra det danske mindretal og deres tyske kammerater. De var fuldgyltige statsborgere i en stat, der på højeste sted principielt accepterede de nationale mindretal. Dette kom ikke kun til udtryk i Hitlers tale 17. maj 1933, som mindretallet altid kunne henvise til, men også rent praktisk ved særordninger som for eksempel fritagelsen af det danske mindretals ungdom fra deltagelse i Hitler Jugend og tilladelsen til at opretholde et uniformeret dansk spejderkorps.¹ Ganske vist forsøgte den lokale administration at presse mindretallet, hvor den kunne, men den tyske hær var ikke noget lokalt foretagende, og antallet af danske sydslesvigere i den tyske hær var forsvindende lille. Selv ikke i deres rekrutteringsdistrikt har de fyldt meget. Schleswig-Holstein hørte til Wehrkreis X, og den omfattede også Hamburg og Bremen, et område der i 1940 rummede adskillige millioner mennesker. De var også for få og aldersmæssigt for spredt til at kunne optræde i større koncentrationer i enkelte enheder, sådan som det havde været tilfældet med de dansksindede sønderjyder i begyndelsen af 1. verdenskrig. Det betyder dog ikke, at de nødvendigvis gik ubemærket hen. Men i hvilket omfang lagde det tyske militær mærke til de danske sydslesvigere som dansksindede, og hvordan reagerede det på deres nationale sindelag?

Registrering af de dansksindede?

Selvom det tiende rekrutteringsdistrikt var stort, så foregik selve forarbejdet til mønstringen og indkaldelse på lokalt plan og varetoges i vidt omfang af de stedlige myndigheder. De værnepligtige skulle før selve mønstringen give møde hos politiet for at blive optaget i lægdsrullen. Samtidig oprettedes et "Wehrstammblatt", det vil sige en sagsmappe på hver enkelt, og der udarbejdedes en straffeattest. I den sammenhæng noteredes det, hvis den værnepligtige var politisk upålidelig eller havde opført sig statsfjendtligt. Oplysningerne skulle ved mønstringen bruges til at vurdere, om den værnepligtige var værdig til at tjene i den tyske hær.² Der er ingen eksempler på, at personer

4		5	
nach I. Angaben zur Person		II a. Musterung	
10	Schulbildung (nur Abschluss)	Gemustert Ärztlich untersucht } als Dienstpflichtiger (Dienstpflichtiger, Freiwilliger)	
11	Kenntnisse in Fremd- sprachen *)	Wehrbezirkskommando Schleswig 22.6.39.	
12	Berufliche, techn. oder sportl. Be- fähigungs- nachweise **)	III	
13	Anschift der nächsten Ange- hörigen (nur im Falle auszufüllen)	Entscheid	
	Nachträge	I	
		II	
		III	

*) Schulkenntnisse, mündliche Beherrschung in Wort oder Schrift, Dolmetschprüfung.
**) Kraftfahren, Reiten, Schwimmen, Segeln, Seefahrtszettel, Schlagen, Werfen, Sinken, Winken, Schwimmen, Leibübungen usw.

Soldatens Wehrpass blev udleveret ved mønstringen og afleveredes ved indtrædelse i hæren til skriøvestuen for den enhed, soldaten kom til at tilhøre. Passet indeholdt informationer om soldatens militære løbebane, men gav også besked om skolegang og sprogfærdigheder. Her et opslag fra Franz Wingenders Wehrpass, hvoraf fremgår, at han kunne tale dansk og engelsk, og at han havde kørekort.

fra det danske mindretal er blevet kendt uværdige til militærtjeneste på grund af deres nationale tilhørsforhold. Men det er ikke umuligt, at politiet, der stod for det meste af det praktiske arbejde ved mønstringen, og som i kraft af deres lokale tilknytning var bekendt med mindretalsproblematikken, har tilføjet oplysninger om dansk tilhørsforhold, som jo fra en slesvig-holstensk synsvinkel kunne opfattes som et tegn på politisk upålidelighed eller statsfjendtlighed.

I sine upublicerede erindringer beretter lærer Aksel Lieb i hvert fald, hvordan han i begyndelsen af krigen arbejdede som skriver på en skrivestue, og i den forbindelse kunne se, at der var indlagt en særlig rød seddel i de danske sydslesvigeres militærpas. Af den røde seddel fremgik dansk skolegang og medlemskaber af danske foreninger – sedlen var altså et tegn på, at soldaten tilhørte det danske mindretal.³ Militærpasset, eller "Wehrpaß" som det hed på tysk, blev ud-

leveret til den værnepligtige ved mønstringen. Ved indtræden i militæret afleverede han det til den enhed, han blev tildelt. I stedet for fik soldaten udleveret en lønningsbog, en Soldbuch, mens militærpasset blev sendt fra kompagniskrivestue til kompagniskrivestue, alt som han skiftede enhed, indtil han ved udtræden af hæren fik det tilbage igen. Militærpasset indeholdt ud over oplysninger om forfremmelser, ordner, militæruddannelse og hvilke kampe besidderen havde deltaget i, også informationer om erhverv, ægtestand og religiøst tilhørsforhold, ligesom afsluttende skolegang og kendskab til fremmedsprog blev noteret.⁴ Da militærpasset først udleveredes ved udtræden af hæren, findes der ikke ret mange bevaret privat. Størstedelen af krigsdeltagerne faldt efter krigen i allieret krigsfangenskab, og da de blev frigivet eksisterede den tyske hær ikke længere. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har derfor kun enkelte militærpas fra danske sydslesvigere, der deltog i 2. verdenskrig. Et af dem har tilhørt Aksel Jepsen fra Valsbøl. Han faldt i efteråret 1944, og familien modtog derfor hans kasserede militærpas. Af det fremgår, at han beherskede dansk og at han havde afsluttet folke- og realskolen, men ikke at realeksamen var taget på Duborg-Skolen.⁵ Et andet bevaret militærpas har tilhørt flensborgeren Franz Wingender. Han blev så hårdt såret, at han i 1944 udtrådte af hæren og ved den lejlighed modtog han sit Wehrpass. I det er der ikke kun noteret, at han beherskede dansk, men også at han havde gået på dansk realskole.⁶

De røde sedler, som Aksel Lieb hævder at have set, kendes der ingen eksempler på i dag. Oplysningerne på sedlerne kan have været leveret af de lokale politimyndigheder, eller måske have stammet fra det såkaldte "Lebenslauf", som i hvert fald nogle af rekrutterne blev sat til at skrive. Det var i hvert fald tilfældet for Povl Jensen, da han blev indkaldt formodentlig i oktober 1940:

"Jeg har endnu ikke hørt et ord for, at jeg er dansk. Sidst skrev vi vores Lebenslauf, så man skulle jo næsten antage, at de vidste at jeg var dansk. Og på stuen ved de ikke engang, at jeg er dansk, men det får de nok tids nok at vide."⁷

Om landmanden Christian Lassens stuekammerater vidste, han var dansk sydslesviger, fremgår ikke af hans breve. Men hvis hans overordnede løb an på hans levnedsløb, som der er bevaret et par udkast til, så ville de næppe være kommet på den tanke, at han skulle være dansksindet:

“Mein Lebenslauf.

Ich der Sohn des Bauern Peter Lassen Jardelund wurde am 8.7.1908 in Jardelund geboren. Von 1914–1923 besuchte ich die Volksschule in Jardelund. Bin bis 1930 in den Betrieb meines Vaters tätig gewesen. November 1930 – April 1931 habe ich die Hochschule in Uldum besucht. Habe dann die Bewirtschaftung meines Väterlichererbhofes von 91 ha übernommen. Am 1 April 1926 – Oktober 1926 war ich auf einer gröseren Hof in Turnum zu Erlernung der Landwirtschaft. Habe dann der Betrieb bis zu meiner Einberufung bewirtschaftet.”⁸

Christian Lassen befandt sig på Høvelte Kaserne på Sjælland, da han i slutningen af november 1942 skrev sit levnedsløb. Men chancen for, at de, der fik hans levnedsløb i mellem hænderne, vidste, at Uldum og Tornum ligger i Danmark, var forsvindende lille. I det omfang at levnedsløbet blev noteret i militærpasset, eller på anden vis – måske som rød seddel havde den indkaldte altså indflydelse på, hvor meget han afslørede om sit danske tilhørsforhold.

Hans Ronald Jørgensen pegede den 24. oktober 1939 i et brev til Hermann Tychsen på en helt anden informationskilde, som lå uden for soldaternes indflydelse:

“Wenn ich Deutsch schreibe, hat das selbstverständlich seinen guten Grund. Nämlich ich möchte, dass meine Brief auch wirklich ankommen. Habe ich Dir erzählt, dass bei meinem Regiment eine Akte der Gestapo über meine Person liegt? Dann verstehst Du wohl?”⁹

Hvordan Hans Ronald Jørgensen havde fundet ud af, at der skulle findes papirer fra Gestapo om ham, fremgår ikke. Fuldstændigt umuligt var det ikke at komme til sine papirer, da de som nævnt blev opbevaret decentralt. Så arbejdede man på skrivestuen som Aksel Lieb eller var man som landmand Hans Detlef Andresen gode venner med kompagniets ansvarlige for personale-akterne, var det ikke helt umuligt at finde ud af, om der stod noget særligt noteret om en. I Hans Detlef Andresens papirer stod i øvrigt ifølge kammeraten ingenting om hans nationale tilhørsforhold.¹⁰

Men sedler indlagt i militærpasset kunne selvfølgelig blive forlagt og gå tabt. Det var i hvert fald ikke på alle skrivestuer, man var lige omhyggelige, som det fremgår af Frederik Petersens brev hjem til hustruen og børnene i Flensborg den 1. marts 1940:

“Ja, tiden løber; jeg er snart en gammel soldat – og alligevel skal jeg til at begynde forfra, havde jeg nær sagt. Jeg skal atter tages i ed. Min tidligere kolonne har ikke passet på at indføre i mit Wehrpass, at jeg har aflagt soldatered, og derfor skal jeg og andre atter hen. Det skal ske mandag eftermiddag. En af mine bedste kammerater, Brandt fra omegnen af Hamborg, skal aflægge eden for 4. eller 5. gang.”¹¹

Før krigen

Om nedskrivning af levnedsløb eller vedlæggelse af et rødt “syn-deregister” har været normal praksis, og om den er blevet opretholdt gennem hele krigen vides ikke. Alligevel er der før krigsudbruddet flere eksempler på, at man i et eller omfang har registreret eller bidt mærke i de danske sydslesvigeres nationale tilhørsforhold. Christian Lassens broder Peter Jørgen Lassen blev indkaldt til militæret i Rendsburg i efteråret 1936. Han tilhørte det danske mindretal, og det vidste hans foresatte godt. Det fremgår af et brev Lassen skrev hjem til sin familie 9. november 1936:

“Jeg var inde hos Hauptmann i dag, og han sagde, hvad det var dansk-mindertal, og at jeg ikke måtte være deri, så længe jeg var soldat. Og jeg skulle give ham en skriftlig afmeldelse, at jeg ikke mere var deri. Og den skulle jeg give ham den 13. november.

En skriftlig afmeldelse kan jeg dog ikke godt give ham. Eller skal jeg sige, at jeg så bliver nødt til at gå ud af den. Nu kan I jo skrive hvad I synes, hvordan jeg bedst gør det, for jeg ved det snart ikke. Men I skal ikke skrive alt for meget derom, hvorfor kan I jo tænke Jer. [...] Det er jo alt sammen ikke så farlig, for jeg har jo kun, eller sige at I kan melde mig ud af Ungdomsforeningen Ydun, til Hauptmann’en.”¹²

Også Heinrich Hansens overordnede var opmærksom på, at han tilhørte det danske mindretal. Kort efter at han var blevet indkaldt til marinen på Dänholm ved Stralsund i foråret 1939 fik han besked på at stille sit medlemskab af det danske mindretal i bero. Hvilket han berettede om i et brev til lærer Frederik Dinsen Hansen 14. maj 1939:

“Det vil måske interessere dig at vide, at jeg har måttet underskrive en erklæring om: dass ich mir der deutschen Sprache zu befließigen hätte und an dän. politischen Veranstaltungen nicht teilnehmen dürfe, die Mitgliedschaft in der dän. Minderheit ruht während der Dienstzeit:

Selvfølgelig nægtede jeg først dette med den begrundelse, at dette medlem-

skab ikke bare stod på papiret, men var følelsesmæssigt og at jeg ikke for to år kunne smide mine følelser over bord: Herpå blev jeg beordret til kompagnichefen, der sagde mig, at jeg ikke kunne nægte underskriften da indholdet var "ein Dienstbefehl", for hvilken jeg skulle kvittere, at jeg have fået den. Desforuden var hvert medlemskab af en civil forening afhængig af kompagnichefens tilladelse, og på mit spørgsmål om jeg kunne deltage i selskabelige møder, svarede han ja. Så blev jeg nødt til at underskrive."¹³

De krav Peter Jørgen Lassen og Heinrich Hansen blev stillet overfor gjaldt i princippet for alle soldater i den tyske værnemagt. Den tyske Wehrgesetzes paragraf 26 slog nemlig fast, at "die Soldaten dürfen sich nicht politisch betätigen". Det gjaldt udtrykkeligt også for aktiviteter i det tyske nazistparti, NSDAP, og dets forskellige underafdelinger. Desuden skulle medlemskab i en hvilken som helst ikke-politisk forening godkendes af de foresatte.¹⁴ Men hvor man i Stralsund i Heinrich Hansens tilfælde stort set har fulgt loven bogstav for bogstav, har man i Rendsburg skærpet den ved at kræve udmeldelse af mindretallet. Det kan skyldes, at man i Rendsburg var tættere på den danske grænse, og derfor har taget lidt hårdere på de dansksindede. Men den overordnede indledende spørgsmål: "hvad det var dansk-mindertal", tyder dog ikke på det store kendskab til sagen. Kravet om Peter Jørgen Lassens udmeldelse af det danske mindretal og ikke blot berostillelse af medlemskabet kan naturligvis også skyldes, at man i Rendsburg ikke har opfattet det danske mindretal som politisk, men som en almindelig forening, som man så ikke har accepteret medlemskab af. Det er også muligt, at håndhævelsen af paragraf 26 har hængt sammen med de enkelte officerers opmærksomhed og interesse for spørgsmålet. Der er nemlig ikke noget i brevene, der tyder på, at Lassen eller Hansen har været bekendt med lignende tilfælde. For Lassens vedkommende kan det ikke undre, da han tilhørte en af de første årgange, der blev indkaldt til aftjening af den genindførte værnepligt. Anderledes forholdt det sig med Heinrich Hansen, der ikke blot tilhørte en senere årgang, men også kendte adskillige ligesindede, der enten havde aftjent deres værnepligt eller var i gang med det.

En af dem var Hans August Paulsen, der i sine upublicerede erindringer ikke nævner noget om at være blevet stillet overfor et krav om udmeldelse eller berostillelse af sit medlemskab af mindretallet. Han nævner dog et par andre episoder fra sin militærtid før krigen, der tyder på, at der fandt en eller anden form for registrering sted. Paulsen var i 1936 blevet indkaldt til en anti-tank enhed i Hamborg,

og da han ved en skydeøvelse opnåede et godt resultat, roste majoren ham med henvisning til, at danske spejdere altså også godt kunne skyde. Paulsen var ikke selv helt klar over, om det skyldtes, at det var rygtedes til majoren, at han havde et Dannebrog hængende i sit skab, eller om informationen kom fra anden side.¹⁵ Af et brev til Heinrich Hansen fra den 15. november 1936 fremgår dog, at Paulsen ikke kun "flagede" med sin danskhed i sit skab, men at han også vedgik sig den mere åbent og direkte:

"Det er noget underligt noget at være "dansk tysker". Jeg kan godt forstå, at Kitte* har svært ved at finde sig i den tyske, skrappe, militære tone; det har jeg nemlig også. Jeg kan just ikke sige, at jeg har det dårligt, jeg har det endog forholdsvis godt. I fredagsaften var jeg hos vores Spiess** på hans værelse. Jeg skulle melde, at jeg har udenlandsk korrespondance. Ved den lejlighed fik jeg en "Klot Schnack" med ham. – det drejede sig om det dansk-tyske forhold. Han er ret fornuftig. Han mente jeg skulle kapitulere og siden hen blive dansk-tysk tolk (militær). Jeg sagde ham dog, at dette af visse grunde var umulig for mig. – Kommt gar nicht in Frage."¹⁶

Der har altså ikke kunnet herske nogen tvivl for Hans Paulsens overordnede om, at han tilhørte det danske mindretal. Det forhindrede imidlertid ikke, at han efter knap et års tjeneste blev sendt på officerskursus, for at blive uddannet til reserve-officer. Kort før kurset var afsluttet, blev Paulsen dog efter direkte ordre fra X. armékorps sat af sit hold og overflyttet til et infanteri-regiment med udtrykkelig ordre om kun at måtte tjene i geleddet.¹⁷ Også lærer Christian Harck, der var samme årgang som Paulsen, var tilsyneladende blevet forhindret i at blive officer, da han aftjente sin værnepligt. I hvert fald svarede han, da han i 1943 blev opfordret til at blive officer: "Nej Tak!" med begrundelsen: "For 5½ år siden ville man ikke ha' mig, så skal de heller ikke ha' mig nu, da der er så stor brug for den slags soldater!"¹⁸

Men det var ikke kun muligheden for at blive officer, der synes at have været begrænsede for medlemmerne af det danske mindretal. Heinrich Hansens kompagni-sergent i Kiel var i hvert fald forundret over at have en dansksindet soldat under sig: "Interessant var det også, at vores "Spieß" fortalte mig, at han ikke kunne forstå, jeg var antaget i marinen, da både marinen og flyvevæsnet ellers var spærret for os danske."¹⁹ Hvad enten kompagni-sergentens kommentar var

* Heinrich Hansens danskfødte hustru.

** dvs. kompagnisergent.

udtryk for en officøs linie over for mindretallet i den tyske værne-magt, eller måske blot var en personlig forestilling hos ham uden egentlig bund i virkeligheden, så viser det dog, at der i den tyske værnemagt fandtes personer, som kendte til det danske mindretal og i et eller andet omfang betragtede dem som upålidelige. Om der på nogen måde er hold i kompagni-sergentens udtalelse, er svært at afgøre, da der kendes for lidt til de værnepligtiges tjenestesteder før verdenskrigens udbrud.

De ovenstående eksempler, er bortset fra spørgsmålet om berostil-lelse henholdsvis udmeldelse af mindretallet, ikke utvetydigt forbun-det med de indkaldtes danskhed. Men det er behandlingen af typo-graf Marius Jessen. Han var i efteråret 1937 blevet indkaldt for at aftjene sin værnepligt på Gottorp Slot ved Slesvig. Her havde han til at begynde med problemer med at få sin post til Danmark, men fik dog tilladelse af sin løjtnant til at sende breve over grænsen til sin kæreste. Brevene skulle, også selvom det var fredstid, underkastes censur. Forbindelsen med Danmark fik tilsyneladende hurtigt konse- kvenser, hvilket han forklarede sin plejefar, dommer J.S.F. Juhl, i et brev 22. december 1937:

“Jeg skrev til Dem at jeg var kommen til Slesvig og lå på Gottorp Slot. Der er jeg ikke mere i dag. Sidste uge blev jeg ganske pludselig forflyttet til Lüne-burg. Grunden til forflyttelsen kan De nok tænke Dem til. Jeg har åbent be- kendt mig som dansker i Slesvig, og det førte nu til, at jeg blev forflyttet. Vores chef sagde til mig, at han var nødt til at forflytte mig, engang på grund af min danskhed og for det andet fordi min kæreste boede i Danmark. Jeg havde ikke lov til at tjene så tæt op af grænsen. Men det gør heller ikke noget, det styrker kun troen på det land, man kalder sit fædreland. Jeg har været nødt til at finde mig i forflyttelsen, og trøster mig med at Lüneburg er en smuk gammel by, og at de 2 år altså også nok skal gå der. [...] Sammen med mig blev også en anden dansker, der har boet ude i Schobül,²⁰ altså vestpå, forflyttet til Lüneburg. Men ham har jeg ikke set noget til siden, da han er kommet til et andet kompagni, og tjenesten jo der er en helt anden. Men jeg træffer ham vel nok en skønne dag igen. Det er dog rart, når man har en kammerat, der har samme interesser.”²¹

Der hersker altså ingen tvivl om, at der før krigen i et eller andet omfang blev holdt øje med de danske sydslesvigere, og at deres nation- ale tilhørsforhold kunne have konsekvenser for tjenestested og tilsy- neladende også mulighederne for advancement. Mere usikkert er, om

der har været tale om en systematisk registrering af de danske sydslesvigere eller om en eventuel registrering har været benyttet systematisk. Hvis det havde været tilfældet, så ville Marius Jessen og hans danske kammerat fra Schobül ikke være blevet sendt til Schleswig, men i stedet være indkaldt direkte til Lüneburg eller et andet sted tilstrækkeligt langt fra den danske grænse, ligesom Hans Paulsen aldrig ville være blevet sendt på officerskursus.

Under krigen

Under krigen findes der også eksempler på, at det var så som så med systematikken i den tyske hær, når det gjaldt spørgsmålet om de dansk-sindede sydslesvigere, og at det tilsyneladende kunne være ret tilfældigt, om det havde nogen betydning, om man var dansksindet. Det gælder for eksempel Karl Budach, der var blevet indkaldt i efteråret 1939. I sine erindringer beskriver han, hvordan han i begyndelsen af 1940 blev sendt på underofficerskursus. Han opnåede den næsthøjeste karakter, men modsat de øvrige deltagere blev han ikke forfremmet. Det kom bag på hans bataljonschef, der i første omgang antog, at det måske skyldtes, at Budach havde været ungt kommunist. Da han hørte, at grunden skulle være Budachs tilhørsforhold til det danske mindretal, blev han rasende. Han kunne ikke se, at det skulle kunne gøre nogen forskel. I sidste ende gik forfremmelsen igennem, men Budach valgte at takke nej. Forfremmelsen ville nemlig have betydet, at han skulle forlade sin enhed og de gode kammerater, han havde dér.²²

Bataljonchefens reaktion, og Budachs efterfølgende forfremmelse, tyder på, at der ikke var enighed om behandlingen af de danske sydslesvigere. Det understøttes også af, at der allerede før krigsudbruddet fandtes danske sydslesvigere med underofficersrang. På listen over de indkaldte fra mindretallet dateret oktober 1939 optræder der således fire underofficerer.²³ Det er selvfølgelig en mulighed, at nogle af underofficererne på listen ikke er blevet erkendt som danske eller først er blevet del af det danske mindretal efter, at de blev forfremmet. For én af underofficererne på listen var det dog næppe tilfældet. Det gælder lærer Christian Harck, der som allerede nævnt blev forhindret i at blive forfremmet til officer. Desuden var Peter Jørgen Lassen, der trods sin utvivlsomme danskhed underligt nok ikke optræder på listen over mindretallets indkaldte fra 1939, også underofficer ved krigsudbruddet. Han var i øvrigt ved slutningen af den 2-årig værne-

Den 8. oktober 1942 blev Hans-Olaf Wrang efter et år som soldat forfremmet til Gefreiter. Samme dag sendte han et brev hjem med en ironisk tegning af sig selv med de nye gradstegn: to vinger på hver krave og en vinkel på venstre arm – og næsen høvent i sky.

pligt blevet tilbudt en 10 års kontrakt som underofficer i den tyske hær.²⁴ Det skete selvom der i Lassens papirer på dette tidspunkt må have stået, at han var medlem af det danske mindretal; andet er næppe sandsynligt da han allerede i efteråret 1936 var blevet kaldt ind til sin Hauptmann og afkrævet en udmeldelse af det danske mindretal.

Generelt set havde man under krigen ingen problemer med at benytte de dansksindede som underofficerer. Man kender rangen for 814 af de 972 sydslesvigske krigsdeltagere. Langt den største del af soldaterne tilhørte naturligvis det menige mandskab, der var inddelt i en række forskellige grader. Der fandtes de menige, der i infanteriet frem til 1942 betegnede *Schützen*, hvorefter de blev *Grenadiere*. Derover stod *Oberschütze*, over ham *Gefreiter*, *Obergefreiter* og *Stabsgefreiter*. Gefreiter-titlerne var uanset afskygning ikke noget særligt, og var egentlig ikke at betragte som en selvstændig rang. I fredstid blev gefreiterne udvalgt blandt de soldater, som havde et års tjeneste bag sig.

I krigstid reduceredes det til seks måneder, men udnævnelsen kunne ske tidligere som belønning for tapperhed. Gefreiterne blev anvendt som hjælpeuddannere og til særlig tjeneste.²⁵ Knap halvdelen af de danske sydslesvigere, nemlig 477, var gefreiter i løbet af krigen. Blandt gefreiterne udvalgte de, der var egnede til at blive underofficerer, det vil sige lavere befalingsmænd. Modsat udnævnelsen til gefreiter krævede forfremmelse til underofficersgraderne normalt, at man gennemgik en kortere uddannelse. Under krigen, især hen mod dens slutning, blev der dog i vidt omfang dispenseret for dette, og det var muligt at blive forfremmet til underofficer som følge af frontindsats. Den laveste underofficerrang var slet og ret *Unteroffizier*, mens den højeste var *Stabsfeldwebel*. Af sydslesvigere med underofficersrang kendes 92. Det vil sige lidt over 10% af de sydslesvigere man kender rangen på. Det er noget under underofficerernes generelle andel i det tyske militær, som lå på en 16-18%.²⁶ Af de 91 underofficerer var i hvert fald to tredjedele udnævnt under krigen, da det fremgår, at de i løbet af krigen har båret en lavere rang. Tallet er formodentligt højere, da den fuldstændige udvikling for de enkelte personer ikke er kendt. Forskellen behøver ikke være udtryk for diskriminering på grund af sindelag. Den kan dels skyldes, at ingen sydslesvigere var professionelle soldater, og samtidig sydslesvigerne selv.

Det var nemlig ikke alle dansksindede, som fik muligheden, der havde lyst til at blive underofficerer. Karl Budach er allerede nævnt, men heller ikke bibliotekar Frederik Mommsen, der var blevet indkaldt i foråret 1943 og krigen ud befandt sig som radiotelegrafist på den jyske vestkyst, greb muligheden, da den i efteråret 1944 bød sig:

“Jeg skulle have deltaget på en slags forskole “Sonderklasse”, til en Unteroffizier-Lehrgang, men jeg sagde til vor løjtnant, at jeg hjertens gerne ville blive underofficer, men jeg måtte give afkald på det, fordi mit hoved ikke kunne rumme alt, som der skulle proppes i det. Han gik virkelig ombord i den, og jeg slap. Jeg har det jo meget bedre sådan som nu. Nu er jeg en af de gamle ræve, bagefter står man atter som den yngste der skal springe efter alt.”²⁷

Sådan som Mommsen beskrev det i sit brev, var årsagen til, at han ikke ville være underofficer, ikke et spørgsmål om nationalitet. Det drejede sig om, hvor han kunne regne med at have det bedst. Han ville hellere beholde de fordele, det var ved at være gammel i gårde, end at havne nederst i et nyt hierarki, uanset at underofficersrangen medførte en række privilegier som eksempelvis højere løn.

Holger Petersen fra Westerholz studerede ved krigsudbruddet medicin i Marburg, hvorfra han blev indkaldt til artilleriet. Han deltog i felttoget i Frankrig, men fik ved dets afslutning lov til at gøre sit studium færdig. Herefter blev han indkaldt igen og blev i kraft af sin uddannelse udnævnt til officer. Han opnåede endda at blive udpeget til politisk officer, da hans kammerater mente, at han som dansksindet ville gøre mindst skade.

Mens de dansksindede således meget vel kunne bliver underofficerer, så kendes kun en officer blandt mindretallets indkaldte. Det drejer sig om Holger Petersen, der under krigen færdiggjorde sit lægestudie, og i kraft af sit fag endte som Oberartz. Men selvom rangen svarede til Oberleutnant, så gav den ingen befalingsret på andet end det lægelige område. Rangene hang sammen med uddannelsen, var man læge, så var man også officer.²⁸ Der var altså ingen dansksindede i det almindelige officerskorps. Om det skyldes, at man fra tysk side ikke ønskede de danske sydslesvigere eller om de, der fik muligheden, undslod sig, er vanskeligt at sige. For det sidste taler en bemærkning i et brev fra Frederik Petersen, hvor han kommenterede et rygte om, at en dansksindet kammerat var i gang med at blive officer:

“Du fortæller samtidig om Lekke at han skal være officer. Det er ikke umuligt, at han er blevet udset hertil. Men vi ved jo, at vejen til officeren går over liget af det danske menneske. Bliver Lekke officer, har han fornægtet sin danskhed. Og det havde jeg ikke troet om eller ventet af Lekke.”²⁹

Det er formodentlig den samme indstilling, der har gjort sig gældende for Christian Harck, der i 1943 som allerede nævnt ikke ville være officer i en hær, som fem et halvt år tidligere ikke havde tilladt ham at blive det:

“Man er ude efter mig igen, – det vil sige, man var! Jeg skal absolut være officer, synes man her, og man kan ikke forstå, at jeg har så meget imod det. Og så sommerferierne, når der en gang hersker normale tilstande igen! Dem skulle jeg gi’ afkald på for at ligge i én eller anden garnisonsby og spille stor mand i uniform! Nej, må jeg så be’ om Flensborg Fjord, med roklubben og St. Hans-blus og alt det der!”³⁰

Det fremgår ikke entydigt af brevet, om Christian Harcks modstand mod at blive officer skyldtes, at man ikke tidligere havde fundet ham anvendelig eller om den var nationalt funderet. Men som med Mommsen er der også en rent praktisk side af sagen. Som reserveofficer ville Christian Harck være forpligtet til at deltage i den årlige militærmanøver, når krigen var overstået, og det ville ødelægge hans sommerferie.

Tilsyneladende var Harck-familien godt officersmateriale, for også Christian Harcks bror, Hans, blev i begyndelsen af 1943 af sin enheds adjutant spurgt, om han ville være interesseret i at blive officer:

“I forgårs havde jeg en særlig oplevelse. Jeg var ude med vor adjutant, og han spørger mig da, om jeg ikke kunne tænke mig at blive officer. Helt uventet kom spørgsmålet egentlig ikke for mig – og jeg forklarede ham da mit nationale og politiske standpunkt – og spurgte ham rent ud, om han troede, at dette mit sindelag kunde forenes med en tysk officers gerning. Han ville spekulere over spørgsmålet – Ja – vi får se, hvad det kan føre til.”³¹

Hans Harck nævner ikke siden spørgsmålet i sine breve, og kommer heller ikke ind på, om han selv kunne have lyst til at blive officer. Men officeren lader ikke til på forhånd at have vidst, at Hans Harck var dansksindet, og var tydeligvis ikke ganske klar over, om det ville have nogen betydning for at indtræde i det tyske officerskorps. Officerens manglende viden betyder ikke nødvendigvis, at der ikke har været et eller andet noteret i Hans Harcks militærpas, men blot at officeren ikke nødvendigvis har haft passet i hånden eller også har det ikke været så entydigt, at det kunne forstås som noget umiddelbart diskvalificerende.

I sidste del af krigen fandtes der et par officersaspiranter blandt de

danske sydslesvigere. Blandt dem var Harald Lieb, der ifølge sin broder Holger i begyndelsen af 1944 skulle være "tvungen officersaspirant"³². Lige som med underofficererne kunne den tyske værne-magt i krigens sidste år ikke tillade sig at være for kræsen, men faktisk havde den allerede fra indførelsen af værnepligten i 1935 lidt af mangel på officerer. Det tyske officerskorps kom derfor efterhånden i udstrakt grad til at bestå af folk, der var avanceret fra mandskabsgraderne. Et træk der yderligere forstærkedes, da man i 1943 begyndte at vægte udviste lederevner tungere end anciennitet. Samtidig blev den politiske pålidelighed i stigende grad vigtig for udvælgelsen af egnede officersemner, hvilket ikke kan have været en fordel for de danske sydslesvigere efter som de ikke kunne fremvise partimedlemskab eller tilhørsforhold til andre af de nazistiske organisationer.³³

Harald Lieb blev i øvrigt ikke officer. Da han efter det tyske tilbage-tog fra Kreta i marts 1945 blev meldt savnet, var han gefreiter, hvilket som nævnt ikke en gang er en underofficersrang. Hvorfor han ikke blev officer, vides ikke.

Edsaflæggelse og forflyttelse

Som før krigen er der også under krigen enkelte eksempler på for-flyttelser, der kan skyldes soldaternes tilhørsforhold til det danske mindretal. De tre danske sydslesvigere Hans Harck, Hermann Tychsen og Henrik Kienke var blevet indkaldt til Hamborg i sidste halvdel af februar 1940, og var alle tre havnet i det samme kompagni. Som alle andre indkaldte skulle de kort efter deres indtræden i værnemagten aflægge soldatereden, og allerede den 27. februar blev de indviet i dens betydning. I et brev samme dag forklarede Hans Harck sin hustru sit syn på eden:

"I dag fik vi også forklaret edens betydning. Jeg er lidt i tvivl om jeg ikke skal meddele vor løjtnant, som er en pæn mand, at jeg er dansk – og at eden for mig kun kan blive en formsag. Men jeg vil tænke lidt over det; det er en lang vej. Lidt kvaler har man i den anledning. En ed er jo alligevel en ed – og jeg synes jeg vil gøre opmærksom på min stilling – så må de selv om det."^{33a}

Med soldater-eden svor man troskab og ubetinget lydighed til det tyske riges og folks fører, Adolf Hitler, og eden var et centralt led i soldatens indtræden i hæren. Underforstået var også, at man tilsluttede sig den nationalsocialistiske verdensanskuelse.³⁴ Det brød ingen af de tre sig

Aflæggelsen af faneeden var en højtidelig begivenhed, som foregik i soldaternes stiveste puds. Nogle enkelte udvalgte svor med den ene hånd på regimentsfanen, mens de øvrige med højrehånd løftet og med udstrakt pege- og ringfinger svor fører og fædreland troskab.

om, og Harck gik til deres underofficer og meddelte sin og sine kammeraters reservation overfor eden. Ifølge Hermann Tychsen gav det anledning til en del ballade, da man i første omgang betragtede dem som edsnægttere. Det var en alvorlig sag, da edsnægttere blev betragtet og straffet på lige linje med militærnægttere.³⁵ Det fik Karl Andresen fra Agtrup at føle, da han i 1944 nægtede at aflægge eden. Han endte i en straffeenhed efter at være tævet til at opgive sin modstand mod edsaflæggelsen.³⁶ Harck, Thyhsen og Kienke gik det ikke så galt, de fik gjort deres overordnede forståeligt, at de ikke var edsnægttere, men at de blot ville udtrykke deres forbehold.³⁷ Den foreløbige ende på historien fremgår af et brev fra Hans Harck til hustruen først i marts 1940:

“På onsdag skal vi aflægge eden. Den generer mig stadig væk. Der er alligevel noget, der som ikke helt forliges med min samvittighed; men vi har gjort opmærksom på forholdet og har fået ordre til at stille den dag sammen med de andre, så vort forhold er rent.”³⁸

De tre danskere aflagde altså eden sammen med deres tyske kammerater. Men da deres enhed, Infanterie-Ersatz-Bataillon 76, halvanden

måned senere blev sendt til Danmark, blev de danske sydslesvigere som de eneste tilbage, og blev tilmed forsat til hver sin enhed. Hverken Tychsen eller Harck var i tvivl om hvorfor; som den sidste udtrykte det 16. maj 1940: "Grunden til, at vi ikke kommer med de andre og at vi deles, ligger lige på hånden, nu hvor det kun er os tre, der forflyttes." I et andet brev samme dag fortsatte han: "Vort hele forhold er sikkert opstået ved historien med edsaflæggelsen. Men efter min mening handlede vi dengang kun korrekt og rigtigt. Men man ved jo aldrig, hvad der er rigtig eller forkert før bagefter."³⁹

Der er næppe nogen tvivl om, at Hans Harck har ret i, at det var omstændighederne omkring edsaflæggelsen som førte til, at han selv og hans to dansksindede kammerater blev sorteret fra, da deres enhed flyttede til Danmark. Pudsigt nok udviste Harcks og Tychsens overordnede efter edsaflæggelsen i flere tilfælde ukendskab til, at de to skulle være dansksindede, og diskuterede endda muligheden af at bruge i hvert fald Tychsen som dansk tolk.⁴⁰ I andre enheder havde man ikke samme problem med at sende dansksindede nordpå, både Karl Budach og Frederik Petersen deltog begge som tolke i besættelsen af Danmark den 9. april 1940.⁴¹ Budachs dansksindhed var som allerede nævnt hans overordnede bekendt, og det samme gjaldt også for Frederik Petersen.⁴²

Landmand Hans Detlef Andresen, der var blevet indkaldt til det tyske luftvåben i Travemünde i foråret 1939, oplevede også som Harck, Kienke og Tychsen pludseligt at blive forflyttet til en ny enhed:

"Vi er to mand som bliver forflyttet, og jeg alene til Pillau! Af hvad grund ved jeg ikke, og dog måske. Jeg tænker nemlig, de ved god besked om min danskhed her, og så tænker de nok, det er bedre at få mig afsides."⁴³

I en kommentar til brevet, skrevet mange år efter 2. verdenskrigs afslutning, tilføjede Hans Detlef Andresen, at en af hans kammerater gerne ville sendes til Pillau i stedet for ham. Men det var ikke muligt, for ordren, der kom direkte fra Kiel, gjaldt Andresen personligt. I Pillau kom han til at ligge på stue med en, der arbejdede med kompagniets personakter. De udviklede et nært venskab, og Andresen benyttede chancen til at få efterprøvet sin mistanke om grunden til sin forflyttelse: "Jeg har i grunden fortalt ham alt [om det nationale tilhørsforhold], fordi jeg ville vide hvad der stod i mine personaliepapirer. Han siger, der står intet."⁴⁴

Kammeraten fortalte ham dog senere, at hans papirer indeholdt et hemmeligstemplet telegram. Det gjorde opmærksom på, at Andresen skrev til udlandet om forhold i den tyske hær, og at han derfor ikke burde tildeles en stilling, der ville give ham en større indsigt i de militære forhold.⁴⁵ Da Hans Detlef Andresen befandt sig længere tid i Pillau, er det ikke til at vide, om det allerede fandtes i hans papirer, da han blev forflyttet til Pillau, eller om det først er blevet tilføjet efter forflyttelsen. Det kan derfor ikke siges, om det var årsagen til, at han blev forflyttet. Telegrammets opfordring blev under alle omstændigheder ikke fulgt, da kammeraten også havde en finger med ved fordelingen af opgaver, og fik Andresen placeret på skrivestuen. I begyndelsen af februar 1942, dukkede der dog pludselig en afløser op for at overtage hans arbejde på skrivestuen. Selv var Andresen ikke i tvivl om, at det skyldtes hans danskhed, men sin stilling beholdt han:

“Nu er alt i sin bedste orden, og jeg roder videre i papirerne. – Jeg gik jo som jeg havde bestemt mig mandag morgen hen at melde mig af. – Feldweblen ville dog ikke lade mig gå, og han gav mig lov til at optage min gamle plads. Inden det var aften den dag, har han så været hos kommandanten, og han har bestemt, at jeg skulle blive her. Han vidste dog ligeså godt som Feldweblen, at jeg var dansk; og han havde sagt, at han kun på grund af, at Feldweblen var så godt tilfreds med mig, ville beholde mig. – Men de må også alle have lidt forståelse for, at det godt kan give anderledes tænkende mennesker i det store tyske rige.”⁴⁶

Ifølge en senere kommentar til brevet skyldtes Andresens afløsning, at de havde fået en ny kompagnichef. Sammen med kompagnisergenten, der i øvrigt kom fra Flensborg, skulle han have gennemgået kompagniets personalepapirer, og altså angiveligt være stødt på noget belastende.⁴⁷

Det er som sagt svært at vurdere i hvilket omfang de danske sydslesvigere blev registeret som dansksindede. Men den ringe plads som diskriminering overfor mindretallet fra højere sted fylder, synes at pege på, at der ikke fandtes nogen egentlig linje overfor mindretallet. Et er, at en sådan fast linje ikke kommer til udtryk i brevene, det kan der – som allerede berørt i kapitlet om kilderne – være mange gode grunde til, men at diskriminering heller ikke kommer til udtryk i erindringslitteraturen, tyder på, at den var begrænset. Erindringslitteraturen forholder sig nemlig uden undtagelse kritisk til tyskernes forhold til mindretallet og skulle nok have vidst at medtage alle de

episoder, der kunne underbygge et negativt billede af tyskerne og den tyske værnemagt.

Forhold til kammerater og umiddelbare foresatte

Uanset om der fandt en registrering sted og man på højere sted havde gjort sig tanker om begrænsninger for det danske mindretals soldater, så var det i høj grad op til den enkelte soldat selv, i hvilket omfang hans kammerater og umiddelbare overordnede blev opmærksom på, at han tilhørte mindretallet. Den enkelte soldat kunne, som for eksempel Jens Matthiesen gjorde det, åbent vedgå sig sit danske tilhørsforhold:

“Jeg har altid været ærlig over for mine foresatte og mine tyske kammerater, og de ved, at jeg er dansksindet, helt og holdent, og jeg er glad over, at kunne sige, at de agter mig for mit faste standpunkt. Nok har det somme tider givet drøftelser om tysk og dansk, men det skete i en yderst fordragelig tone – jeg er jo sammen med flensborgere og “slesvig-holstenere” –, og vi var altid enige i, at bare man holder fast ved det, man elsker og altid bevarer det samme standpunkt, så “skal man agte og ære det.”⁴⁸

Jens Matthiesen mødte altså forståelse for sit synspunkt, hvilket er en smule overraskende netop blandt flensborgere og andre slesvig-holstenere. I en sådan kreds kunne man netop på grund af nationalitetskampen have forventet, at meningerne havde stået skarper overfor hinanden. Tanken var i hvert fald ikke fremmed for Fritz Kienke, da han i forbindelse med aftjeningen af arbejdstjenesten før 2. verdenskrig kom til Torgau midt i Tyskland:

“Jeg er den eneste fra Slesvig-Holsten blandt kammeraterne fra Sachsen og Lausitz og de taler et sprog, der næsten ikke ligner det, vi kender i Flensborg. De er gode kammerater og siger aldrig noget til, at jeg tænker anderledes end dem. Det rører dem ikke, at jeg tilhører et mindretal, så det er måske godt for noget, at jeg er kommet så langt bort.”⁴⁹

Bruno Friedrichsen, der i november 1939 tilhørte Infanterie-Regiment 27, som var hjemmehørende i Mecklenburg, vedgik sig også åbent sit danske tilhørsforhold, uden at det tilsyneladende kom ham til skade:

“Jeg [er] glad for det lille Dannebrog, I har sendt mig. Jeg bærer det altid hos mig i min lommebog. Alle kammeraterne forstår mig og er der nogle i blandt, der kender lidt til Danmark og måske også har været der, så kan jeg godt i

timevis stå og sludre med vedkommende og så er det min største glæde og stolthed, at vise det lille flag frem.”⁵⁰

Hvis ikke Bruno Friedrichsens snakkesaglighed om Danmark og hans danske flag havde afsløret ham som dansk sydslesviger, så havde hans abonnement på Flensborg Avis gjort det.⁵¹ Det samme gjaldt naturligvis andre danske skrifter som eksempelvis ugebladet Hjemmet, som i stort tal blev sendt til de danske sydslesvigere, og som det fremgår af et brev sendt til Soldaterpakkeudvalget af Mathias Petersen den 30. maj 1943, også interesserede hans tyske kammerater:

“Det er en stor glæde for mig at modtage Hjemmet, for da er meget læsestof i. Mine kammerater bladrer også gerne deri. Men det er jo bare, at de ikke kan læse det. Så må jeg altid være tolk, og forklare det hele. [...] Men så meget som jeg færdes omkring her i Rusland, er jeg endnu ikke truffet på nogen danske. Jeg må sige, selv om jeg slår meget reklame for Danmark, er der ikke nogen af kammeraterne, som jeg kommer sammen med, som foragter mig – tværtimod, jeg kommer meget godt ud af [det] med dem.”⁵²

Også Hans Beeck oplevede interesse for de tilsendte eksemplarer af Hjemmet, da han i november 1942 befandt sig ved en forsyningsenhed i Kaukasus:

“Mange tak for deres breve De har sendt mig og mange tak for Hjemmet [...] Jeg glæder mig mest over Hjemmet, for der går tiden hen med om aftenen. Det er altid rart, hvis man siger, så nu er det fyraften. Og de andre kammerater siger altid til [mig]: kan du læse det? det er doch engelsk. Så siger jeg: nej, det er dansk. De lærer sig under en anden og prøver på om de kan læse det. Jeg har en kammerat her, han læser [det] meget godt. Det har han også først lært ved mine Hjemmet. Når han ser, at jeg har post på skrivestuen og han ser Hjemmet der, så tager han dem altid med og siger: luk dem op, hvad giver de to drenge [Knold og Tot] denne gang for streger.”⁵³

Men det var ikke kun Hans Beecks kammerater, der var opmærksomme på, at han var dansk. Kort efter sin indkaldelse til Tübingen i det sydvestlige Tyskland i december 1941, henvendte hans løjtnant sig til soldaterne i kompagniet: “Vores løjtnant har også sagt og spurgt hvem der hørte til Mindretal. Så sagde han til mig, hvis de spottede med fordi, jeg hørte til de danske, så skulle jeg sige det til ham.”⁵⁴

Det er ikke helt klart af brevet, om løjtnanten på forhånd har vist, om der fandtes soldater fra nationale mindretal i enheden, eller om

han simpelthen har ønsket at få klaring på spørgsmålet. Under alle omstændigheder var det tilsyneladende for at forhindre, at soldater fra nationale mindretal blev dårligt behandlet. Løjtnantens spørgsmål kunne tyde på, at man tidligere har haft problemer med dårlig behandling af mindretallene. Ud over det danske mindretal, fandtes der jo også et polsk, der voksede voldsomt da en stor del af indbyggerne i de dele af Polen, der blev indlemmet i Det tyske Rige, fik tysk statsborgerskab og dermed også skulle opfylde deres værnepligt i den tyske hær. Efterhånden indførtes også værnepligt i andre indlemmede områder, som det franske Alsace-Lorraine, det belgiske Eupen-Malmedy, Luxemburg, Slovenien og Tjekkoslaviet, men det skete først i 1942 og det er altså ikke på grund af erfaringer derfra, at løjtnanten forhørte sig om mindretal.⁵⁵

Den ukendte løjtnant var ikke den eneste officer, der kendte til mindretallet. Det berettede murer Alfred Albertsen, der i foråret 1940 blev behandlet for sine øjne i Neumünster, i et brev til Flensborg Avis:

“For nogle dage siden havde jeg en lille episode med vores kompagnifører, Oberleutnant Sommer, en dejlig mand. Jeg var alene på værelset for at gøre mig færdig til lægebehandling (Han bor langt inde i byen). Jeg sprang op og stod ret. Oberleutnanten spurgte mig følgende: Naa, Albertsen, wie geht es mit den Augen. Jeg svarede: es wird so langsam besser, Hr. Oberleutnant;

Han svarede: Es wird schon werden, Albertsen.

Derpå sagde han: Sie sind doch gerne Soldat, nicht wahr, Albertsen, og ville gå ud af værelset. Jeg stod ret og svarede: Das kann ich nicht behaupten Hr. Oberleutnant, jedoch es ist ja Staatsbürgerpflicht. Ich gehör der dänischen Volksgruppe in Südschleswig an.

Derpå vendte han sig hen til mig igen og sagde til mig: Stellen sie sich nur bequem hin, Albertsen, og han sagde, at han forstår mig godt. I verdenskrigen havde han også haft nordslevigere i hans kompagni. Das waren ein par “feine Kerle”. Sie haben ihre Pflicht getan, sagde han.

De 2 nordslevigere havde dengang over for ham erklæret det samme som jeg, nemlig, at de var danskere. Så gik han ud og sagde: Naa, wir werden uns schon vertragen, es wird schon gehen.

Jeg var glad ved denne samtale, jeg havde allerede ønsket en passende lejlighed.”⁵⁶

Albertsen havde allerede før sin samtale med sin kompagnifører fortalt sine kammerater, at han tilhørte det danske mindretal:

“Jeg er den eneste flensborger og dermed også den eneste dansker her. Der er kammerater fra alle egne, fra Hamborg, Elmshorn, ja fra Bayern og fra Sachsen, og også fra Thyringen, vi hører altså mange dialekter her. [...] Det er godt kammeratskab her i blandt os. Vi forstår os udmærket. Jeg har straks fortalt dem, at jeg hører til det danske mindretal. Først kunne de ikke rigtig forstå det, men efter en længere forklaring, var vi fuldt ud enig om det spørgsmål.”⁵⁷

At Albertsens kammerater har haft svært ved at forstå, hvad det danske mindretal egentlig var for noget, kan man næsten ikke fortænke dem i. Dels var mindretallet ikke særligt stort; hvis man ikke var født i Flensborg eller et andet sted i Slesvig-Holsten, var chancen for, at man som almindelig tysk borger havde hørt noget om det danske mindretal, forholdsvis lille. Desuden havde der ikke været nogen særlig interesse eller fokusering på mindretallene inden for Tysklands grænser – nationale mindretal var noget, der fandtes uden for Det tyske Riges grænser, og de var tyske.

Peter Køster fortæller også i “et feltpostbrev” i Flensborg Avis, at det kunne være vanskeligt for de tyske kammerater at forstå mindretals-problematikken.⁵⁸ I hans breve til hustruen fremgår det dog flere steder, at det lykkedes ham at gøre dem sit standpunkt forståeligt. I et brev fra Rusland den 21. maj 1943 kom han også ind på nødvendigheden af denne forståelse:

“Nedenunder er en hilsen fra nogle af de tilstedeværende kammerater. De er glade for at have deres danske kammerat iblandt sig. [...] Det er helt morsomt, at de fyre kan forstå ens standpunkt. Og man skal være kammerat med dem. Vi er anvist på hinanden i nøden, og det hjælper altid på det hele.”⁵⁹

Peter Køster tilhørte en frontenhed, der befandt sig i forreste linje. Hvor det drejede sig om den nøgne overlevelse, gled spørgsmålet om national og politisk indstilling i baggrunden, så længe man gjorde sin pligt.

Den overvejende del af de danske sydslesvigere, der omtaler spørgsmålet om deres danskhed og omgivelsernes reaktion på den, blev mødt med forståelse og til tider endda interesse. Men det var ikke alle, der var så heldige. Overvejende lader der dog til at have været tale om småchikanerier, selv om det sjældent er muligt at gennemskue deres omfang og natur. Det gælder for eksempel de erfaringer med sine tyske soldaterkammerater, som Ernst Hansen skrev om til soldaterpakkeforeningen den 23. marts 1940:

“Forhåbentlig er det snart slut med denne krig, man bliver mere og mere ked af det, hvor ville det ikke være skønt at komme hjem til Flensborg og gå til møder igen for at være iblandt venner igen, for her er der alligevel ikke den kammeratskab som derhjemme. I ved jo sikkert, hvordan det er, når man fortæller en tysker, at man har gået i dansk skole.”⁶⁰

Arbejder Ernst Jørgen Hansen, der var formand for Den slesvigske Forening i Flensborgs 8. distrikt, oplevede noget lignende, da han foråret 1941 befandt sig ved Ausbildungs- und Ersatzabteilung 225 i Hamburg: “Kære Hr. Harck, jeg stå her som eneste danske mand, men det kan ikke røre mig, fordi jeg holder til mit folk. Jeg føler ikke de små krænkelser, de har for os, vi er så vant dertil [til] at blive skuffet”⁶¹

Lauritz Nissen, der var blevet indkaldt i foråret 1942, havde problemer med sine sydtyske kammerater, hvilket han berettede til vandre-lærer Jørgen Jørgensen i et brev fra Rusland sommeren 1943:

“Igen er en dag til ende, og det regner igen i stormen. Man vi sidder da i vor bunker, hvor der er tørt, men det er da ikke som hjemme. Og især når man har sådan nogen djævlede sydtyskere med i bunkeren. Jeg skændes hver dag med dem, de kalder mig Beutedeutscher og so videre, men det kan ikke bringe mig rasende. Jeg har Hjemmet, og Flensborg Avis og det er det eneste, jeg er tilfreds med her i Rusland.”⁶²

“Beutedeutscher” var en nedsættende betegnelse for soldater fra de områder, der, som ovenfor nævnt, blev indlemmet i Det tyske Rige i løbet af krigen. Selvom betegnelsen således egentlig ikke dækkede over den situation, som det danske mindretal befandt sig i, er det betegnende, at folk fra de fjernere dele af Tyskland kunne opfatte de dansksindede soldater som sådan. Forholdet til de sydtyske kammerater havde lige fra Nissens indkaldelse været et problem: “Vi ligger her med 15 mand i en stue, og det er alt sydtyskere, så de vist nok kan lave Dem et begreb om det. Venskabet er ikke så stort imellem os.”⁶³

Som Nissens underforståede kommentar om sydtyskerne viser, så var der også andre modsætninger end den nationale, der havde betydning for de danske sydslesvigere. De tilhørte ikke kun i national henseende en særlig region, og kunne derfor ikke fuldstændig undsige sig den stærke regionalisme, som kendetegnede den stadig relativt unge tyske stat. Sådan som Nissens kommentar falder, har den ikke noget at

gøre med, hvordan han rent faktisk er blevet behandlet, men afspejler alene en forestilling om sydtyskerne, som han går ud fra er en selvfølge også for vandrelerer Jørgen Jørgensen, der stammede fra Amager. Nissens brev fra 1943 viser dog, at forestillingen ikke var grebet ud af luften, og Nissen var ikke den eneste, der fandt det besværligt at omgå med sydtyskerne. Allerede før krigen skrev Heinrich Hansen hjem om sine soldaterkammerater i Kiel: "En stor del af mine kammerater er sydtyskere, de er ikke altid nemme at komme til rette med, men gudskelov er der også enkelte fra vor kant."⁶⁴

Det var dog ikke altid en fordel, at være sammen med folk fra sin hjemegn. Hans Detlef Andresen var i hvert fald ikke synderligt begejstret for sin Kompagni-sergent:

"Vores herre "Spieß" er nemlig igen efter os skrivere. Han gør det igen spændende. I aften har vi allerede skurret og skrubbet, så det var en pragt, hele to timer. – Jeg er ham særlig sympatisk, vel netop fordi han ved om mit sindelag nu, hvor han dog også er fra Flensborg."⁶⁵

Andresen var ikke den eneste, der havde problemer med sine overordnede. Nicolai Büchert, der i 1942 befandt sig i Thy, blev endda udsat for omvendelsesforsøg:

"Oberleutnanten, min chef, er dog en hård hund; han har vist nok sat sig i hovedet at få lavet en tysker ud af mig og af den grund løber vi altid imod begge to. [...] Min chef bebrejder mig, at jeg altid holdt med danskerne, og at man havde indtrykket af, at jeg hellere ville være dansker end tysker. Selv om det sidste er naturligt og sandt, så blev det mig alligevel for meget, og jeg bad om at blive forflyttet. Men nej, det ville han ikke høre tale om, jeg hørte nu en gang til her og så trøstede han mig med, at jeg skulle deltage i et underofficerskursus i oktober. Så er jeg altså nødt til at blive her. Heldigvis har jeg dog opnået, at man igen behandler mig ordentligt. Det andet var heller ikke til at holde ud, for når man gør sin pligt, måske bedre end mange andre, så vil man ikke behandles som andenklassensvare."⁶⁶

I flere breve fra foråret 1942 beklagede Nicolai Büchert sig over sine kammeraters "stikpiller og nedværdigelser", men det kunne altså lade sig gøre at få dem stoppet. Hvilket man må formode er sket med hjælp fra overordnede. Og selvom der var uoverensstemmelser mellem ham og hans overordnede på grund af hans sindelag, så betød det altså ikke, at man ville af med ham, eller at man forhindrede ham i at kunne blive forfremmet.⁶⁷

Hermann Münchow havde, mens han lå i Tallin i 1943, også en del sammenstød med sin overordnede på grund af sin danskhed, men det foregik trods alt i al fredsommelighed: "Chefen her er heldigvis et mandfolk og helstøbt nationalist. Vi har tit drøje diskussioner men er netop derfor fine venner. Jeg står på mit standpunkt og han på sit."⁶⁸

Forholdet til kammerater og umiddelbare forsatte kan altså ikke bare reduceres til et spørgsmål om dansk eller ikke dansk. Det er klart, at umiddelbar antipati mod dansksindede – hvilket grundet mindretallets lidenhed nok har været minimalt uden for Slesvig-Holsten – eller mistænksomhed over det fremmede kan have besværliggjort de dansksindedes forhold til kammeraterne. Men i det daglige og kammeraterne imellem har det danske næppe udgjort noget stort problem. Måske fremstår det endog mere tydeligt i brevene, end det har været en realitet i dagligdagen. Man skal ikke heller ikke glemme, at den enkeltes personlighed også har haft stor betydning for forholdet til kammeraterne, og at en stridbar eller smålig natur kan have betydet, at vedkommende er blevet chikaneret, og at henvisning til det nationale sindelag i så fald kan have fungeret mere som forklaring end have været den egentlige grund. Noget sådant er det dog næsten umuligt at trænge ned i, da meddelerne jo udelukkende er soldaterne selv, og begivenhederne derfor alene ses fra deres synsvinkel.

Medaljer

Uddelingen af ordner bruges i det militære såvel som det civile til at udmærke den enkelte for særlig indsats, og kan derfor tages som udtryk for en pligtopfyldenhed ud over det sædvanlige. Ganske vist kan ordenssystemet degenerere, så det i højere grad kommer til at afhænge af personforbindelser end af egentlig personlig indsats. Det tyske ordensvæsen under 2. verdenskrig skal dog have været forholdsvis velfungerende.⁶⁹

Den mest uddelte tapperhedsmedalje var jernkorset af anden grad, der i alt blev givet til ca. 2,3 millioner mand i den tyske hær, hvilket svarer til ca. 16% af de ca. 13,6 millioner soldater i den tyske hær.⁷⁰ Jernkorset blev også givet til soldater med andet statsborgerskab end tysk, hvilket dog næppe forskyder andelen af tyske modtagere ret meget. Der findes ikke nogen systematisk viden om hvor mange danske syd-

Tre soldater i Flensborg sommeren 1942. Fra højre er det Phillip Friedrichsen og Franz Wingender, mens den sidste er ukendt. Alle bærer de båndet for jernkorset af anden klasse i andet knaphul og på venstre brystlomme Sturmabzeichen for deltagelse i tre angreb. Ingen af dem er tilsyneladende blevet forfordelt med hensyn til udmærkelser til trods for, at i hvert fald to af dem tilhørte det danske mindretal.

slesvigere, der modtog jernkorset. I det gennemgåede materiale er der oplysninger om 21 jernkorsmodtagere. En enkelt af dem har modtaget jernkorset af første grad, mens 14 vides at have modtaget det af anden grad. De øvrige 6 jernkors er uspecificerede, men det drejer sig formodentligt langt overvejende om jernkors af anden grad. De 21 jernkors fordeler sig med 19 på hæren, et i luftvåbnet og et ukendt. Fraregnet jernkorset af første grad, vil det sige, at 3,8% af de dansksindede sydslesvigere, som tjente i hæren fik et jernkors af anden grad. Hvilket er betragteligt under de nævnte 16% for hele den tyske hær.

De danske sydslesvigere modtog også andre ordner, f.eks. nævnes flere som modtagere af det såkaldte "Kriegsverdienstkreuz mit Schwert". Aksel Lieb gav følgende forklaring til sin hustru i et brev sommeren 1942, da en af deres bekendte havde modtaget medaljen:

"Så Ulli har fået K.V.K.II. Det er den samme udmærkelse, som Fr. Petersen har fået for nogen tid siden. K.V.K.II = Kriegsverdienstkreuz II. Klasse. Medens

Jernkorset gives for fremragende ydelser med våben i hånd, gives K.V.K. for fremragende ydelser på andre områder. Betegnelsen "mit Schwert" siger bare, at det er som soldat, han har modtaget denne udmærkelse. Andre, f. eks. rustningsarbejdere, kan nemlig også modtage denne udmærkelse, men så er det "ohne Schwert". Nu håber jeg så, at du også er klar over de dele. Du spurgte, om det er noget meget fint? Det er den almindeligste udmærkelse, som man kan få, når man ikke hver dag kæmper med våben i hånd; men da udmærkelser er meget sjældne i denne krig, kan Ulli altså nok have grund til at være stolt. Og det er han da vel også. Et er nemlig sikkert, at der skal ganske ekstraordinære ting til, før man får ordener."⁷¹

Aksel Lieb havde tilsyneladende et positivt syn på ordner, eller mente i hvert fald, at man kunne tillade sig at være stolt af dem. Men de dansksindede sydslesvigeres syn på medalje-væsenet som det kommer til udtryk i deres feltpostbreve, er ikke entydigt. Lauritz Nissen kunne ikke mobilisere nogen synderlig begejstring, da han i foråret 1944 blev dekoreret med jernkorset: "Sidste søndag blev jeg udmærket med jernkors. Men det er jo ikke så vigtig. Jeg er glad, når jeg må beholde min kors."⁷² Heller ikke hos Hans Detlef Andresen var der megen glæde at spore, da han fik samme orden i januar 1943:

"[Mener] du, jeg har fortjent jernkorset? – Jeg ved det næsten ikke selv. Du vil måske tro, at jeg har været en farlig forkæmper? – [...] Jernkorset er jo for resten ingen sjældenhed mere. – men glad er jeg for det alligevel. – Dokumentet ønsker jeg ikke, at det skal have nogen hædersplads i din stue. Men opbevares skal det. Man kan aldrig vide senere hen, hvor man også som dansker kan bevise, at man gjorde sin pligt."⁷³

Andresen var tydeligvis ikke helt tilpas ved at have modtaget jernkorset. Den var jo et udtryk for en "fremragende ydelse" og altså symbol på en ivrighed, der måske nok var passende for "en forkæmper" for den tyske sag, men nok ikke for en dansksindet sydslesviger. Samtidig betragtede han medaljen som udtryk for, at han havde gjort sin pligt. En opfattelse som Franz Wingender delte, da han i begyndelsen af september 1941 fik jernkorset: "Jeg har for at være ærlig glædet mig til det, for det er da altid bevis på, at man har gjort sin pligt, synes jeg."⁷⁴ Da Christian Beeck modtog en udmærkelse kædede han det ikke umiddelbart sammen med pligttopfyldelse: "Så er jeg blevet udmærket med panzertegnet i bronze, det er jeg stolt af."⁷⁵

Panzertegnet i bronze var ikke en egentlig medalje, men et blandt flere forskellige "Kampfabzeichen". De blev givet, når man havde

deltaget i et bestemt antal kamphandlinger. Det gjaldt også det såkaldte "Verwundenabzeichen", der blev givet til alle sårede i forskellige grader efter hvor mange gange eller hårdt, den enkelte havde været såret.

På grundlag af de få og usystematiske oplysninger man har om uddelingen af medaljer til de danske sydslesvigere, er det ikke muligt at vurdere, om de blev forfordelt i forhold til deres tyske kammerater. Man kan alene slutte, at det rent faktisk var muligt for mindretallets indkaldte at blive hædret med medaljer.

Modtagelse og læsning af Flensborg Avis

Det eneste klare eksempel på diskriminering af de danske sydslesvigere i tysk uniform fra en højere instans, der kendes, er forbudet mod at udsende Flensborg Avis. Sagen tog sin begyndelse i november 1939, hvor to soldater af deres enhed fik forbud mod at modtage avisen. De tog kontakt til Flensborg Avis, og avisens ledelse valgte på den baggrund helt at indstille udsendelsen af avisen til abonnenter i tysk militærtjeneste.⁷⁶ En af dem, der måtte undvære avisen var Hans Ronald Jørgensen, som den 6. december 1939 skrev til Hermann Tychsen og klagede sin nød:

"Ja, jeg blev meget forbavset over ikke at få avisen – og meget ked, for jeg savner dem meget. Jeg skrev til L.P.* og fik i dag svar, dels en duplikeret meddelelse om, at avisen ikke måtte sendes og at der var indledet skridt til at få det ordnet, og dels personligt. –

Det med at alle lokale blade er forbudt passer ikke. Min deling modtager, også efter 1. december, en række småblade blandt andet sådanne som "Sylter Zeitung" og andre helt små. Så det er nok bare bleven angivet som grund. "Das Kind muß einen Namen haben". Jeg håber, at I gør alt for at få det ordnet."⁷⁷

Da Hans Ronald Jørgensen skrev sit brev var sagen tilsyneladende blevet ordnet ved mellemkomst af avisens korrespondent i Berlin, Jacob Kronika. Han havde taget kontakt til Oberkommando der Wehrmacht (OKW) og fået en udmelding om, at Flensborg Avis gerne måtte sendes til de soldater, der ikke havde modtaget et direkte forbud. Men midt i januar udstedte OKW, uden begrundelse, et generelt for-

---

* L.P. Christensen redaktionssekretær på Flensborg Avis, foråret 1940 chefredaktør for avisen.

bud mod udsendelsen af Flensborg Avis til de indkaldte soldater. Forbudet gjaldt underligt nok kun Flensborg Avis selv, andre var ikke udtrykkeligt omfattet af forbudet og kunne i princippet sende avisen uden problemer. Efter henvendelse til både OKW og propagandaministeriet i slutningen af januar lykkedes det at få hævet forbudet allerede i første del af februar.⁷⁸

Hvad den dybere liggende årsag til forbudet var, kan man kun spekulere over. Hele forløbet kunne tyde på, at henvendelsen til OKW i december 1939 har ført til, at man overhovedet er blevet opmærksom på Flensborg Avis, og at forskellige instanser derefter efterfølgende har underkendt hinandens afgørelser. Forbudets pludselige indførelse og dets næsten lige så pludselige ophævelse tyder ikke på, at det har været særlig gennemtænkt eller udtryk for en overordnet linje over for mindretallet.

At OKW havde tilladt, at Flensborg Avis udsendte avisen til soldaterne, hindrede ikke, at forskellige enheder fra tid til anden forsøgte at få de dansksindede til at opgive deres abonnement, eller forbyde dansk læsestof i det hele taget. Det skete i hvert fald for Karl Engelke, der 2. juli 1943 skrev til Jørgen Jørgensen: "Herved måtte jeg bede Dem, ikke at sende mig dansk læsestof, for det er ikke gerne set, at jeg som tysk soldat læser udenlandske journaler."⁷⁹

Det var dog ikke kun direkte krav fra enheden, der kunne føre til, at soldaterne ikke ønskede at modtage avisen. Soldaterne kunne selv finde det klogt at give afkald på avisen. Det gjaldt Aksel Lieb, der kort efter sin indkaldelse i begyndelsen af 1940, mente at: "Man må hyle med de ulve man er i blandt og vogte sig for at sætte skel. Det er min opfattelse af tingene. For øvrigt – der sker vel ikke store begivenheder i verden, uden at man får dem at vide, enten man læser avis eller ej."⁸⁰ Samme år fandt også hans bekendte Hans Harck det mest tilrådeligt at undlade at holde Flensborg Avis, mens hans ansøgning om midlertidig fritagelse fra militærtjeneste var under behandling.⁸¹ Heinrich Petersen fra Moldenit fik i slutningen af 1942 sin familie til at bede Jørgen Jørgensen om at indstille tilsendingen af Flensborg Avis, da han gerne ville beholde sin gode stilling.⁸²

I august 1944 blev det igen forbudt Flensborg Avis at udsende avisen direkte til soldater, denne gang gjaldt forbudet dog alle tyske aviser og tidsskrifter. Formålet var at aflaste det tyske feltpostsystem, så det først og fremmest blev brugt til personlig post. Flensborg Avis lavede derfor et særtryk til soldaterne på størrelse med en

avisside med udpluk fra avisen, som udkom et par gange om måneden. Særtrykket var et enkelt opslag og fyldte derfor ikke mere end at det kunne puttes i en kuvert og sendes som almindelig feltpost.⁸³

Efter det foreliggende kan således konstateres, at intet tyder på, at de danske sydslesvigeres nationale tilhørsforhold har haft nogen større betydning for, hvordan de er blevet behandlet. I de relativt få kendte tilfælde på særbehandling, hvor der enten er en fuldstændig åbenlys sammenhæng med sindelag, eller soldaterne selv har betragtet det som sådan, lader der under alle omstændigheder ikke til, at behandlingen har været udtryk for en overordnet linje fra hæren eller myndighederne. Det gælder også, når det en sjælden gang er fra højere instanser, at man griber ind over for de dansksindede. Denne mangel på systematik kan både skyldes, at den har været vanskelig at gennemføre for så lille en gruppe, eller at der ingen har været og at de tilfælde, hvor man har grebet ind, udelukkende skyldtes at et enkelt led i det militære bureaukrati enten har haft en kendskab til de dansksindede og ikke brudt sig om dem, eller intet kendskab har haft og derfor har fundet den nationale afvigelse for mistænkelig. For selvom der under det nazistiske regime rådede en meget høj grad af kontrol, hvilket naturligvis også gjaldt militæret, så var systemet på nogle områder også meget decentralt – hvilket gav et vist spillerum for den enkelte.

Samtidig med at det altså fremgår, at mindretallets medlemmer som soldater ikke blev mødt med en systematisk diskriminering, er det tydeligt, at en del af det uorganiserede mindretal, ikke har skiltet med deres nationalitet af frygt for konsekvenserne, og selv blandt de organiserede er der eksempler på, at man fandt det for mest tilrådeligt ikke at stikke for meget ud. Det gjaldt om at overleve, man måtte hyle med de ulve man var iblandt.

Hjemstavnsens støtte til de indkaldte

Ved krigsudbruddet i 1939 var det danske mindretals organisationer en broget samling af mere eller mindre uafhængige foreninger og institutioner, der var relativt løst forbundet. De ønskede naturligvis alle hver især på den ene eller den anden måde at understøtte deres indkaldte medlemmer. Fra flere sider var der dog et ønske om en samlet indsats, så man kunne fastholde så mange som muligt af de indkaldte i mindretallet. Man kunne dels trække på erfaringen fra 1. verdenskrig, og dels havde man siden den almindelige indførelse af værnepligt og den halvårslige arbejdstjeneste i 1935 sendt pakker og læsestof ud til de indkaldte. Krigsudbruddet betød dog en helt ny situation, fordi så mange blev indkaldt, og fordi krigsudbruddet medførte rationering på en lang række områder, samtidig med at muligheden for at få forsyninger over grænsen fra Danmark i hvert fald i krigens begyndelse blev begrænset betydeligt.

Soldaterpakkeudvalget

Arbejdet med en samlet indsats for mindretallets indkaldte begyndte kort efter, at felttoget i Polen var afsluttet. Den 13. oktober 1939 blev der indbudt til møde på "Hjemmet" i Mariegade i Flensborg for at diskutere videreførelsen af det understøttelsesarbejde, som var blevet påbegyndt efter værnepligtens genindførelse i 1935. Arbejdet med at sende pakker til de indkaldte i både arbejds- og militærtjeneste havde været forestået af lærer Hans Meng. Det var blevet økonomisk understøttet af Flensborg Samfundet i Danmark, og havde tilsyneladende kun dækket Flensborg. Da Hans Meng blev indkaldt i slutningen af august 1939, havde Flensborg Samfundet henvendt sig til lærer Hermann Tychsen, og bedt ham om at fortsætte arbejdet. Han betingede sig dog, at arbejdet skulle gælde for alle mindretallets indkaldte, hvilket Flensborg Samfundet accepterede samtidig med at de hævdede tilskuddet betydeligt.¹

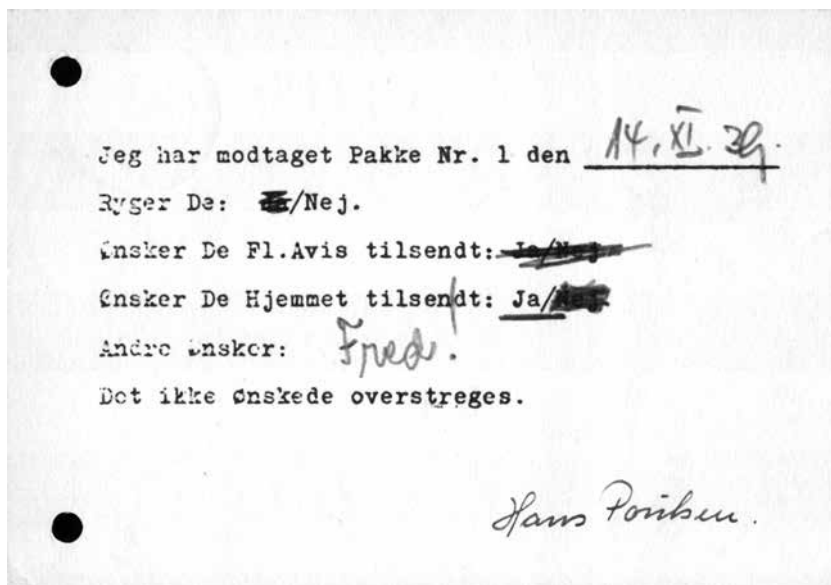
På mødet erklærede den ene af Flensborg Samfundets fremmødte repræsentanter, overretssagfører Knud Dahl, at man var villig til at

fortsætte arbejdet og foreslog nedsættelsen af et udvalg med Tychsen som formand. Derefter forelagde Tychsen sin plan for udvalgets arbejde. Som grundlag for forsendelserne skulle de enkelte distrikter i de slesvigske foreninger og mindretallets andre foreninger opstille lister over de indkaldte, hvoraf navn, hjemadresse, feltadresse og fødsels- og indkaldelsesdato skulle fremgå. Listerne skulle samles i et overordnet kartotek, hvor datoen for de afsendte pakker og deres indhold løbende skulle noteres ved hver enkelt soldat. Pakkerne skulle forsynes med en privat afsenderadresse, formodentlig for ikke at vække opsigt, og modtageren skulle i stedet ved brev i selve pakken gøres opmærksom på, hvem den egentlige afsender var. Desuden skulle der findes medarbejdere til at fremskaffe varer og til at stå for pakning og forsendelse. Endelig blev det foreslået, at "Eventuelle breve eller skrivelser fra soldaterne til foreningerne bedes afleveret til udvalget, der samler dem i en mappe, for således at bidrage til at samle historisk stof til brug og oplysning for eftertiden".²

Da Tychsen var færdig med at skitsere udvalgets arbejde, valgtes tre bisiddere, som blev Hans Harck, Andreas Petersen og J.N. Jensen. Man diskuterede desuden Tychsens plan, og ud over en bred glæde over, at arbejdet blev sat i gang, var der også en række råd og forslag. Det blev blandt andet foreslået, at der i udvalget skulle være personer, der ikke kunne blive indkaldt. Desuden blev det foreslået, at man for at samle kræfterne bedst muligt og for at "undgå sammenstød med andre, der muligvis havde tænkt paa et lignende arbejde" skulle tage kontakt med de dansksindede foreningers fællesrepræsentation, Folkerådet.³

På et møde i Folkerådet tre dage senere aflagde Tychsen beretning om udvalgets arbejde. Det viste sig at Folkerådet have beskæftiget sig med tanken om en centralisering af pakkeforsendelserne, men da man fandt ud af, at arbejdet allerede var i gang, var man ikke gået videre. Man erklærede sig indforstået med fremgangsmåden, men ønskede blot, at Johs. Lieb, der på grund af sin alder ikke kunne blive indkaldt, indtrådte i udvalget. I de efterfølgende drøftelser blev det efter et spørgsmål fra frk. Gudme, KFUK, slået fast af Tychsen, at man ikke på nogen måde forbeholdt sig eneret med hensyn til at sende soldaterne pakker. Udvalgets formål var alene at sikre, at alle de indkaldte modtog i hvert fald en pakke om måneden.

Soldaterpakkeudvalget trådte allerede sammen den 14. oktober. De forskellige opgaver med at skaffe adresser, varer og indpakningsmateriale blev fordelt, og det blev besluttet, at listerne over indkaldte

Følgeseddel til den første pakke som Soldaterpakkeudvalget sendte til mindretallets indkaldte i slutningen af oktober 1939. Følgesedlen er returneret af Hans Paulsen, og hans ønske om fred deltes vel af de fleste.

skulle været indleveret senest den 20. oktober. Det blev desuden besluttet, at listerne også skulle indeholde oplysninger om den indkaldtes stilling/rang og om hvorvidt vedkommende var ryger eller ikke-ryger. Man ville også bede en af "de førende Mænd henede" om at udforme et brev, der skulle med de første pakker til soldaterne. Med hver pakke skulle følge et kort, hvor soldaterne kunne afkrydse om de ønskede Flensborg Avis eller Hjemmet. Udover pakkerne vedtog man også at sende en liste med soldaternavne til lærerne på Duborg-Skolen med en bøn om at skrive et brev til soldaterne.⁴

Udvalgets arbejde gik for alvor i gang på Duborg-Skolen den 19. oktober, hvor man afholdt den første "Pakkeaften". Ved pakningen deltog ud over udvalgets medlemmer også Inge Harck og Minna Nansen. "Pakke No. 1" kom til at bestå af: "2 ribler chokolade, 1 pakke tobak el. cigaretter og bolsjer og kiks". Derudover indeholdt pakken et brev forfattet af pastor H.F. Petersen og det omtalte kort til afkrydsning af læseønsker og rygevaner. I løbet af tre aftener fik man pakket og afsendt 126 pakker. Man gik også i gang med at udarbejde kartoteket over de indkaldte. I begyndelsen af november havde man navne på 170, af dem kom 120 fra Flensborg og de øvrige 50 fra Slesvig og Tønning.⁵

I februar indkaldtes Hans Harck, Hermann Tychsen og Andreas Petersen alle tre til militærtjeneste. Arbejdet blev fortsat af Joh. Lieb og J.N. Jessen med støtte fra en større kreds af kvinder, nemlig ud over de før nævnte Ingrid Harck, A.M. Boller, Martha Nissen, Gudrun Jensen, Minna Hansen og Anne Mau.

I de følgende måneder steg antallet af afsendte pakker stødt, og i marts afgik 215 pakker til soldaterne. I begyndelsen af 1940 kunne man supplere pakkernes indhold med smør og forskellige uldsager – vist hovedsageligt strømper. En del af uldvarerne kom fra de forskellige sydslesvigske foreninger, men var i hvert fald delvist strikket på uld fra Danmark, og man modtog også strikvarer fra de forskellige sønderjyske foreninger i Danmark. I juli opstod de første forsyningsproblemer, men man var dog stadig i stand til at afsende mere end 100 pakker hver måned. Da man i december 1940 gjorde status over arbejdet, glædede man sig over, at det måned efter måned var lykkedes at få pakker af sted.⁶

For soldaterne var det en stor glæde at modtage pakker fra udvalget, hvilket de mange takkebreve med al tydelighed bevidner. Det var dog ikke kun pakkernes indhold, som soldaterne var glade for, som det fremgår af et brev fra Lorenz Büchert, jr., skrevet 27. april 1940:

“Kære Venner!

Hjertelig tak for pakken N° 6 og tak for alt andet, som jeg til tider har fået. Hver gang jeg hører og får af jer, går der en varmt strøm igennem mig af glæde, som I måske slet ikke kan tænke jer, til tider har jeg en så stor glæde i mig med iblandet længsel, at jeg næsten kan græde af glæde. Jeg ser og hører jo, I tænker på os danske, som nu er i den grå dragt og så fjernt fra jer.”⁷

De første måneder af 1941 lykkedes det at opretholde niveauet i antallet af pakker, og man kunne føje nye varer til sortimentet, så som skinke og honning. Felttoget mod Sovjetunionen, der begyndte i juni 1941, synes at have lagt en dæmper på udvalgets arbejde, og det lader til, at man i stedet for pakker måtte nøjes med at udsende hilsner til de indkaldte.⁸ Den 9. november 1941 opsummeredes situationen således i udvalgets protokol:

“Pakkeforsendelsen standses eller indskrænkes til det mindst mulige. Beholdningerne slipper samtidig op og intet kan købes. Brevforbindelsen bliver usik-

ker, breve er 3-4 uger undervejs. Adresserne skifter. Udvalget må derfor afvente begivenhedernes gang, men holder vågent udvig.”⁹

Det lykkedes dog at få samlet forsyninger til 87 julepakker, idet man valgte ikke at sende til alle, men i stedet for lavede nogle ordentlige pakker, som blev sendt til soldaterne med færrest forbindelser. Man nåede at få pakkerne af sted, før der blev indført postspærre i begyndelsen af december. I begyndelsen af januar 1942 blev postspærren ophævet for en kort tid, og det lykkedes at få samlet sammen til 60 pakker og afsendt dem.

Udvalget fortsatte tilsyneladende med at udsende både Flensborg Avis og Hjemmet, men arbejdet i 1942-43 er vanskeligt at følge, da udvalgets ”dagbog” ikke blev ført løbende. Blandt de mange kort og takkebreve, som findes bevaret i udvalgets arkiv, er der ikke ét fra 1942, og kun ganske få fra 1943. Af den afsluttende bemærkning i dagbogen fremgår, at det i tiden frem til julen 1943 blev stadig vanskeligere at sende pakker ud, da der ofte var spærret for afsendelsen af pakkepost. Desuden reduceredes den tilladte vægt til 100 gram pr. pakke, hvilket betød, at der på grund af indpakningen kun kunne afsendes 55 gram varer. Det blev også hele tiden vanskeligere at få forsyninger, selvom man fra tid til anden modtog varer fra Danmark.

Sidste forsendelse fandt sted julen 1943, hvor de sidste 100 gram pakker blev afsendt, og de tiloversblevne rester blev givet til Duborg-Skolen, så de kunne blive udleveret til besøgende soldater på orlov. Samtidig udsendte man en julehilsen til samtlige soldater, som man kendte adressen på.¹⁰

Mindretallets foreninger og institutioner

Trods soldaterpakkeudvalgets store arbejde forsøgte langt de fleste af mindretallets foreninger og institutioner hver især at holde forbindelse med de af deres medlemmer eller ansatte, der var blevet indkaldt. Det er vanskeligt at få et fuldstændigt overblik over omfanget af den indsats, som mindretallets foreninger ydede, da der kun i ringe omfang er blevet ført protokol over det. Men i adskillige af foreningsarkiverne i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek findes dog enkelte protokoller og samlinger af takkebreve, som giver et indtryk af arbejdet.

For mange af foreningerne betød krigsudbruddet ikke kun, at flere

af deres medlemmer blev indkaldt, men også at dele af ledelsen måtte trække i uniformen. Det fik naturligvis betydning for foreningernes arbejde, og førte i nogle tilfælde til, at det simpelthen måtte indstilles. Det gjaldt for eksempel Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger (SdU), hvis mødeprotokol meddeler, "at arbejdet har ligget stille i SdU i krigsårene fra 1939 til maj 1945". Det betød dog ikke nødvendigvis, at de enkelte ungdomsforeninger lå stille. Harreslev Ungdomsforening udsendte i hvert fald pakker til de indkaldte medlemmer frem til 1942.¹¹

En af de foreninger, der ikke umiddelbart led meget under indkaldelsen af medlemmer, var Kristelig Forening for Unge Kvinder for Flensborg (KFUK). Allerede i midten af september 1939 overvejede bestyrelsen at sende pakker til soldaterne, og i oktober gik man i gang med at strikke, og i november var medlemmerne så optaget af arbejdet, at man valgte at udsætte den årlige bortlodning til næste år. Allerede i december 1939 besluttede man, at der skulle afsendes pakker i marts. Men først i efteråret 1940 nævnes pakker til soldaterne igen, da man diskuterede muligheden af en julepakke. Men som det var tilfældet med soldaterpakkeudvalget, led KFUKs arbejde allerede i slutningen af 1940 under den tiltagende vareknaphed i Tyskland:

"Da det er vanskeligt at skaffe garn, og det også er vanskeligt at skaffe andre ting til pakker til soldaterne, vil vi anmode hver enkelt om at lægge lidt i pakkerne, og bede dem skrive brev, så alle de danske soldater kan få et godt julebrev."¹²

KFUK's hovedindsats lader efter julepakken i 1940 til at have indskrænket sig til brevskrivning. De to hæfter med adresser og notering af det, der var sendt til hver enkelt soldat, er kun ført for årene 1939-40. Pakkerne nævnes ikke siden, og på bestyrelsesmødet i august 1941 blev det foreslået: "alle medlemmerne at få hver sin danske soldat at skrive til en gang om måneden. Vi har fået flere breve fra soldater, der fortæller, at de personlige breve betyder så meget."¹³

Feltpostbreve er der ikke bevaret nogen af i KFUK's arkiv, hvilket ikke kan undre, hvis praksis var, at kontakten mellem KFUK's medlemmer og soldaterne var personlig. Anderledes forholder det sig med spejderne og folkedanserforeningen, hvor brevene kun sjældent er adresseret til foreningens enkelte medlemmer, men til den eller de ledende personer, og derfor også er bevaret samlet. For spejdernes vedkommende var det frem til 1942 lærer Oscar Nielsen og derefter

lærer Hans Futtrup og Valdemar Albrechtsen, mens det for folkedanserne under hele krigen var Lotte Schubert. Overvejende lader begge foreningers arbejde til at have indskrænket sig til udsendelse af breve og medlemsblade.¹⁴ Men at der ind i mellem også blev afsendt andre ting, fremgår for eksempel af landmand Hans Nicolaisens takkebrev fra Warszawa den 19. juni 1943:

“Kære Duborg-Samfund, kære spejderkammerater!

Mange tak for Dannebrogssflaget, spejderliljen og hilsenen. Det glæder mig jo altid at få en hilsen fra kammeraterne, og særligt når det er fra Duborg-Skolen og spejderkammeraterne.

De venligste hilsener og tanker sendes til jer alle i hjemstavnen af Hans Nicolaisen.”¹⁵

I foråret samme år var der også blevet udsendt en spejderlommebog, mens folkedanserne i december 1939 modtog en julepakke.¹⁶ Når man afholdt arrangementer eller møder, brugte begge foreninger at sende fælleshilsner med alle eller mange af de fremmødtes underskrift. I foråret 1944 modtog snedker og folkedanser Ernst Matzen sådan en hilsen:

“Kære Fru Schubert!

Først siger jeg mange tak for den hilsen, som blev afsendt i anledning af afslutningsfesten på Flensborg Hus den 22.4. Desværre var jeg selv derved og [har] underskrevet mit eget brev. Trods alt har det glædet mig, at jeg ikke er bleven glemt i eders rækker derhjemme.”¹⁷

Spejderne og folkedanserne var ikke de eneste, der benyttede deres arrangementer til at sende hilsner til de indkaldte. Da Duborg-Skolen i oktober 1943 fyldte 23 år, havde man ladet en hilsen trykke på bagsiden af en tegning af skolen, og fødselsdagsgæsterne skulle så blot tilføje navn og adresse. Helt så let kom eleverne på mindretallets skoler ikke om det, da de blev sat til at skrive om skolernes vandredag i september samme år. I alt blev der afsendt 450 breve, blandt modtagerne var Günther Beck, der var i gang med at aftjene sin arbejdstjeneste i Heide: “Jeg fik også et brev fra Duborg-Skolens elever. De have skreven alle sammen til en soldat og jeg fik jo også en. Det er rart, når man får noget at vide [om], hvordan det går med Flensborg og det danske deroppe.”¹⁸

Juleevangeliet -

Men det skete i de Dage, at en Befaling udgik fra Kejser Augustus at al Verden skulde skrives i Mandtal.

(Denne første Indskrivning skete, da Kvirinius var Lands-høvding i Syrien.)

Og alle gik for at lade sig indskrive, hver til sin By. Og ogsaa Josef gik op fra Galilæa, fra Byen Nazareth til Judæa til Davids By, som kaldes Bethlehem, fordi han var af Davids Hus og Slægt, for at lade sig indskrive tillige med Maria, sin trolovede, som var frugtsommelig. Men det skete, medens de vare der, blev Tiden fuldkommet til, at hun skulde føde. Og hun fødte sin Søn, den førstefødte, og svøbte ham og lagde ham i en Krybbe; thi der var ikke Rum for dem i Herberget. Og der var Hyrder i den samme Egn, som laa ude paa Marken og holdt Nattevagt over deres Hjord. Og se, en Herrens Engel stod for dem, og Herrens Herlighed skinnede om dem, og de frygtede saare. Og Engelen sagde til dem: „Frygter ikke; thi se, jeg forkynder eder en stor Glæde, som skal være for hele Folket. Thi eder er i Dag en Frelser født, som er den Herre Kristus i Davids By. Og dette skulle I have til Tegn: I skulle finde et Barn svøbt, liggende i en Krybbe.“ Og straks var der med Engelen en himmelsk Hærskares Mangfoldighed, som lovede Gud og sagde: „Ære være Gud i det højeste! og Fred paa Jorden! i Mennesker Velbehag!“

Luk. 2, 1-14.

„... H a n Juleglæden os bringer.“

Julen 1943 bad rektor Bernhard Hansen en række af mindretallets indkaldte om at skrive en julehilsen til deres kammerater. Hilsnerne lod han trykke og rundsende til de øvrige indkaldte.

Bag udsendelsen, der synes at have været en engangsforeteelse, stod rektor på Duborg-Skolen, Bernhard Hansen.¹⁹ Samme år stod han også bag "Kammeraternes Julehilsen", et lille hæfte med hilsner fra en række af mindretallets soldater til alle indkaldte.²⁰

Blandt de tilbageblevne lærere blev der gjort et stort arbejde for at holde forbindelse med indkaldte ansatte og tidligere elever. Det gjaldt for eksempel rektor på den danske Kommuneskole, Heinrich Fischer, lærer Oscar Nielsen, Duborg-Skolen, og vandrelererne Jørgen Jørgensen, Slesvig, Gustav Lindstrøm, Ladelund, og Niels Kjems, Harreslev. I deres arkiver er bevaret et stort antal feltpostbreve, men som det fremgår af både feltpostbreve og kartoteker i Kjems' og Jørgensens arkiver, var det ikke kun et stort antal breve, men også en hel del pakker, de sendte til soldaterne. Blandt modtagerne var Frederik Petersen, der fik den første pakke fra Kjems i februar 1940.

"I dag fik jeg den af dig omtalte pakke fra Kjems. Den var uhyre praktisk. Den indeholdt: et par ejendommelige strømper, lange op til knæene, strikket af islandsk uld og sendt Kjems af en ung dansk pige: Ketty Kjær, Viggo Rothsesvej 19, Charlottenlund. Inde i strømpen var der fra hver sin side puttet: et stykke billigt dansk sæbe og et batteri til en lommelygte, netop sådan en, som jeg har. Var det ikke pæne rare ting? Man kan se, Kjems selv har været soldat. Jeg vil straks skrive til ham i aften."²¹

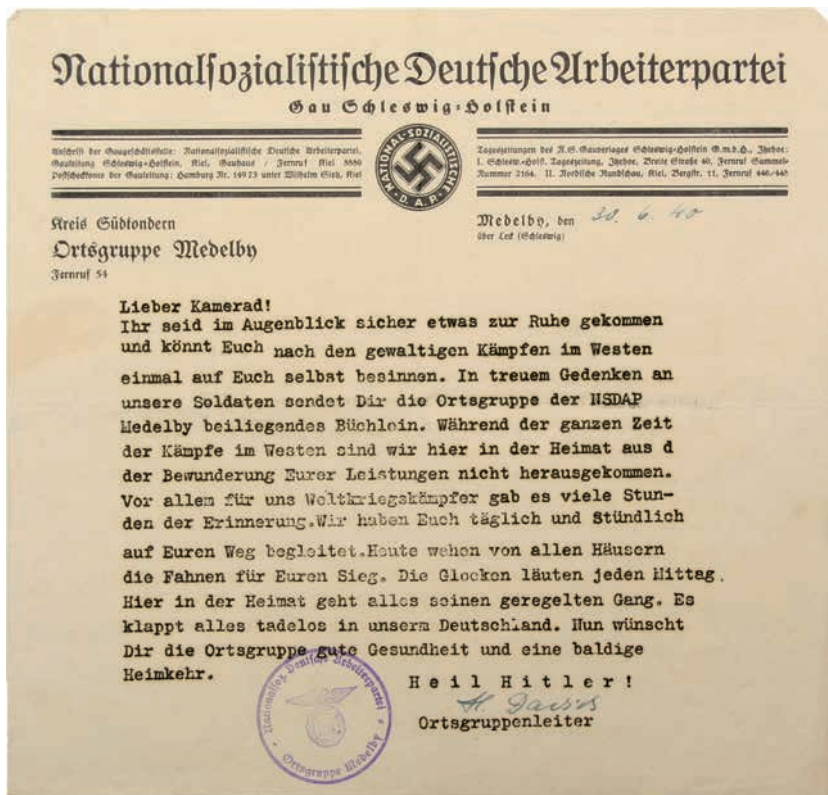
Ud over Frederik Petersen er der nævnt 86 andre personer i Kjems' kartotek, som dog ikke alle har fået pakker. Pakkerne indeholdt ud over de allerede nævnte strømper, sæbe og batterier også tobak, chokolade, smør, kage og skinke. Som det er tilfældet med soldaterpakkeudvalget er der flest pakker de første år, men Kjems formåede at finde ting at sende frem til 1944, hvor han selv blev indkaldt, selvom der blev længere mellem pakkerne og færre som fik. Det var ikke kun praktiske og spiselige ting Kjems sendte til soldaterne, men også læsestof og andet materiale til tidsfordriv, som for eksempel træ til børstebinding.²² Jørgen Jørgensen bedrev et lige så omfattende arbejde som Kjems, men synes i endnu højere grad at have sendt læsestof. Utallige er de Hjemmet og Flensborg Aviser, som han nåede at afsende i løbet af de næsten 6 år krigen varede, men han sendte også udfinerede bog- og bladopakker, sangbøger og en enkelt bibel til soldaterne. I det hele taget er der meget stor forskel på hvad de enkelte soldater har modtaget, og det virker som om, at der i høj grad har været tale om individuelle forsendelser.²³

Med de nævnte er kredsen af afsendere ikke sluttet. For eksempel sendte fra Valsbøl sygeplejerskerne Kathrine Bøjlesen og Maren Sørensen breve og pakker, præster og menigheder gjorde det samme. Mindretallet stod sammen om sine indkaldte.

Danmark

Som det allerede er berørt modtog man en del støtte fra Danmark til understøttelsen af de indkaldte. Soldaterpakkeudvalget blev således understøttet af Flensborg-Samfundet, dels økonomisk, men også ved tilsendelsen af varer, som sangbøger og smør.²⁴ Foreningen modtog som allerede nævnt også uldsager fra forskellige sønderjyske foreninger rundt om i Danmark. Det gjaldt Niels Kjems, som ikke kun fik strikkede strømper fra Viggo Rothesvej i Charlottenlund, men også fra mange andre steder i Danmark. En del af Flensborg Avis' soldaterabonnementer var også finansieret fra Danmark, dels ved bidrag fra enkeltpersoner, men også fra de sønderjyske foreninger.²⁵ En af dem, Sønderjysk Forening af 1879 i København, bad i et lykønskingsbrev til Flensborg Avis i oktober 1939 om at få "nogle navne og adresser på "danske sønderjyder" ved fronten som vi kan skrive til og sende opmuntringer til. Vore medlemmer er næsten alle tidligere frontsoldater, og kender derfor så godt den kedsomhed og savn, disse vore landsmænd lider." Brevet gik videre til Soldaterpakkeudvalget, der ikke vidste, om de overhovedet måtte sende soldaternes adresser ud af landet, og i stedet opfordrede foreningen til at sende chokolade og lignende.²⁶

Udførelse af varer fra Danmark var dog ikke nødvendigvis så lige til. Det fik Holte-afdelingen af foreningen "18. April" at mærke, da Valutacentralen i Danmark i begyndelsen af 1940 nægtede at give til-ladelse til udførelse af pakker til soldaterne med blandt andet chokolade og smør.²⁷ Hvorfor Valutacentralen ikke tillod udførelsen vides ikke, men som Flensborg Samfundets forsendelser viser, var det ikke umuligt at få lov. Det samme gjaldt for forsendelse af breve til danske soldater, der i hvert fald senest efter Danmarks besættelse den 9. april 1940 ikke var noget problem. De fleste breve fra Danmark til de indkaldte sydslesvigere synes dog overvejende at være kommet fra bekendte, og ikke fra velmenende og patriotisk indstillede danske statsborgere. Det kan i hvert fald næppe have været noget særligt omfattende fænomen, for så sent som maj 1944 blev det på Grænse-

Mindretallets indkaldte modtog både breve og pakker fra nazistiske organisationer. Om det var et forsøg på at hverve dem for tyskheden, eller om det skete automatisk på grundlag af lister over egnens indkaldte er svært at sige. Denne hilsen blev sendt til Peter Jørgen Lassen, Jarlund, som bestemt ikke var medlem af nazistpartiet.

foreningens sendemandsmøde foreslået "at danske mænd og kvinder skal søge at få direkte kontakt med de indkaldte folkefæller, der ligger på de forskellige fronter". Interesserede kunne henvende sig på Grænseforeningens kontor for at få udleveret adresser.²⁸

Interessen for at hjælpe på den ene eller anden måde var til stede i Danmark, men selvom landet blandt de tyske soldater gik under tilnavnet "flødeskumsfronten", så blev krigen også der mere og mere mærkbar i form af en stadig voksende varemangel. Indskrænkningen af de forskellige mindretalsforeningers udsendelse af pakker skal ses i lyset af situationen i Danmark, mere end af udviklingen i Tyskland, hvor der lige fra krigen begyndelse herskede varemangel, og viser hvor afhængig mindretallet i materiel henseende var af hjælp fra Danmark.

Nazistiske foreninger

Overraskende nok fik de dansksindede soldater ikke kun tilsendt pakker og breve fra deres nationale bagland. Af feltpostbrevene fra en lille håndfuld soldater fremgår det, at de også blev betænkt af forskellige nazistiske foreninger. Ingen af modtagerne var synderligt begejstrede, som det tydeligt fremgår af Hans Detlef Andresens brev til sin fremtidige hustru den 28. august 1940:

“Jeg har allerede en gang før fået læsningstof tilsendt fra N.S.D.A.P. (Kreisleitung) og det gentog sig forleden igen. Denne gang var der også lidt brevpapir deri; men også en bog med “Deutsche Sprüche”. De skriver på grund af de mange taksigelser for den foregående [for]sendelse, sender de os igen en hilsen. Min tak havde de dog ikke fået og skal heller ikke få den; men jeg er enig med dem i, når de skriver, at de snart håber at se os derhjemme, som de sejrende, hedder det så endnu til sidst. – Jeg tror længslen efter freden er umådelig. Jeg tror, der har vi to endnu mange fæller.”²⁹

Hans Harck reagerede noget mere høfligt, om end med en ironisk distance, da han i et brev til sin hustru den 5. november 1940 fortalte om det brev, han havde modtaget fra NSDAP:

“Jeg har skrevet til [...] N.S.D.A.P.-Ortsgruppe Gallwitz – og takket for den “Heimatsgruss” de sendte mig. Jeg synes at det er al ære værd, at partiet sender mig en sådan hilsen, når de da må vide, at jeg er dansk.”³⁰

Man kan med Hans Harck undre sig over, at NSDAP brugte ressourcer på at sende hilsener til en dansksindet. Måske skyldes det, at man uden undtagelse har sendt hilsener til alle de indkaldte soldater i det område, som den pågældende “Ortsgruppe” dækkede, eller også har det været et første skridt for at hverve nye medlemmer?

Hvis man skal dømme ud fra antallet af feltpostbreve såvel som soldater, der nævner at have modtaget breve eller pakker fra NSDAP, så har der ikke været tale om en særlig udbredt praksis. De allerede citerede eksempler stammer ganske vist fra krigens første år, men hverken Andresen eller Harck nævner senere noget om, at de skulle have modtaget flere forsendelser fra NSDAP. At det skulle have været særlig hyppigt forekommende, tyder heller ikke Peter Jørgen Lassens kommentar i et brev til sin familie den 5. juli 1942 på: “Har fået et sjal til at binde om halsen ved Frauenschaft. Det skal jo være godt nu i varmen. Jeg ved snart ikke, om jeg skal skrive til dem?”³¹

Heller ikke det allerede citerede brev fra Axel Münchow til familien fra den 13. december 1943 tyder på, at han havde fået post fra NSDAP tidligere. I brevet skælder han medlemmerne af NSDAP-Ortsgruppe Duborg ud for at være gået fra snøvsen og frabad sig på det kraftigste, at man gav den slags mennesker hans adresse.³² Det kan selvfølgelig være, at de få feltpostbreve, der nævner post fra NDASP, skyldes, at de dansksindede modtagere er blevet ligeså ophidsede som Münchow, men i stedet for har valgt at holde det for sig selv for ikke at støde censuren, eller måske at de har været glade for erkendtligheden, men har holdt det for klogest ikke at fortælle om det?

Soldaterhverdag

Den tilværelse som mindretallets indkaldte førte som soldater, var gruppens lidenhed til trods meget forskelligartet. Det skyldtes ikke kun, at de gjorde tjeneste i forskellige lande på forskellige tidspunkter i løbet af krigen, men også at de varetog en lang række forskellige opgaver. Soldaternes hverdag kunne derfor tegne sig meget forskelligt, også selvom der naturligvis er nogle ens grundtræk. Begrebet hverdag brugt i forbindelse med krig kan virke underligt, fordi krig normalt betragtes som en undtagelsessituation. Men en så lang undtagelsestilstand som den 2. verdenskrig, der varede knap seks år, havde naturligvis en hverdag.¹ Soldaterne måtte hver dag forrette deres tjeneste, om det så skete på et kontor Tyskland, på en kaserne i et af de besatte lande eller i en skyttegrav på østfronten. Hverdag skal altså i denne sammenhæng forstås bredt: hvad gik soldaternes tid med, og under hvilke vilkår levede de? Med udgangspunkt i soldaternes breve skal det forsøges at give et så vidt muligt bredt favnende et billede af hverdagen, også selvom det stof som hverdagen er gjort af, sjældent kommer til orde, eller kun dækkes med få ord eller vendinger. Som Lars Schubert udtrykte det i slutningen af januar 1940: "Nå, der kunne jo skrives en hel bog og flere salmer om livet her, men det vil jeg nu ikke."²

Rekruttiden

Krigshverdagen begyndte for alle tyske borgere den dag, den tyske hær overskred grænsen til Polen i 1939. For langt de fleste mærkedes krigsudbruddet kun ved den begyndende rationering, mørkelægning og indkaldelsen af dele af den mandlige befolkning. For de indkaldte var krigens udbrud naturligvis langt mere skelsættende. En del syd-slesvigere havde mærket den militære tilværelse allerede før angrebet. Nogle af dem var i gang med at aftjene deres værnepligt ved krigsudbruddet, mens tidligere uddannede blev indkaldt ved mobiliseringen den 26. august 1939. Det gjaldt ikke kun dem, der havde aftjent fuldstændig eller delvis værnepligt efter 1935, men også dem

fra årgangene 1893 til 1900, som havde fået en militæruddannelse før og under 1. Verdenskrig.³ Med mobiliseringen begyndte også indkaldelsen af de uudannede årgange, i første omgang 1918-19, men allerede kort efter krigsudbruddet begyndte man at indkalde de uuddannede, ældre årgange. For dem der blev indkaldt for første gang efter krigen var udbruddt, og som ikke havde været et halvt år i arbejdstjeneste, var det en stor omvæltning at komme fra det civile liv. En af dem, der blev rykket direkte ud af sin civile tilværelse, var Gustav Bunck. Han var født 1912 og havde derfor været for gammel til at aftjene det halve år i Reichsarbeitsdienst. Som andre tjenesteduelige af sin årgang blev han indkaldt for at aftjene sin værnepligt i foråret 1940, og kommenterede nogle uger efter sin indkaldelse soldatertilværelsen i et brev til soldaterpakkeudvalget: "Det at være soldat er at bryde helt med det civile levned. Først efter en tid som soldat kan man finde sig i det nye liv".⁴ Hans Harck, der tilhørte årgangen før Bunck og blev indkaldt omtrent samtidig med ham, giver i et brev til sin hustru et indblik i, hvori bruddet med det civile liv bestod:

"Man bliver i øvrigt behandlet som et barn her – men måske er det nødvendigt for at blive en ordentlig soldat. Når jeg tænker på, at vi har været her en uge – ryster man uvilkårlig på hovedet. Uforståelig er det næsten – men efterhånden må man vel blive en maskine, som kører – så snart stikordet er givet. I dag blev vi ellers jaget op og ned, opad bakke ned i et stort hul, hvor der stod vand – men vi havde da den glæde, at underofficerens støvler løb fulde af vand."⁵

Man fornemmer af Harcks brev, at rekrutuddannelsen var hård fysisk såvel som psykisk. Som rekrut måtte man underkaste sig, hvad der umiddelbart kunne virke som uddannernes forgodtbefindende. Rekrutterne blev udsat for fysiske strabadser, som de måtte gentage igen og igen. Samtidig skulle man holde sig selv og sine ting i ordentlig stand, hvis man ikke ville udsættes for underofficerernes vrede og chikane.⁶ Det krævede, som det fremgår af et senere brev fra Hans Harck, som regel en ekstra indsats efter, at den normale tjeneste var forbi:

"Tjenestetiden er meget lang, næsten uafbrudt fra kl. 6 morgen til kl. 10 aften. Ganske vist er tjenesten officiel forbi kl. 6½ hver aften, men så skal der spises, vaskes, børstes, pudses, man skal nette sig lidt og kl. er 10. [...] Soldatertilværelsen er jo – i hvert fald her – så meningsløs, som noget kan være. At man skal sin tid her og ikke vide hvor længe det vil vare er det, der tager lysten."⁷

Heller ikke Christian Jepsen, Stiglundsand, der var blevet indkaldt i slutningen af 1940, kunne se megen mening i soldatertilværelsen.

“Jeg havde tænkt at skrive til jer, men man har ikke lyst til nogen verdens ting. Og det man ved at fortælle er heller ikke noget særligt. Vi får vores uddannelse, og så kan I nok forstå, hvordan det hele går til. Det er så idiotisk, at man næsten ikke kan forstå, at det er nødvendigt at bruge voksne mennesker til sådan noget. Dog gør [man] bedst i at lade være med at tænke, for så kan man blive tosset. Dog får dette her vel også ende engang. Ellers har man det jo helt godt, og et held er det, at vejret er som det er. For at ligge og kravle rundt i sne eller pløre er nu ikke sjov. Det som volder en mest bekymring er, hvordan Hanne klarer det derhjemme. Og så savner man børnene og deres snakken og pludren.”⁸

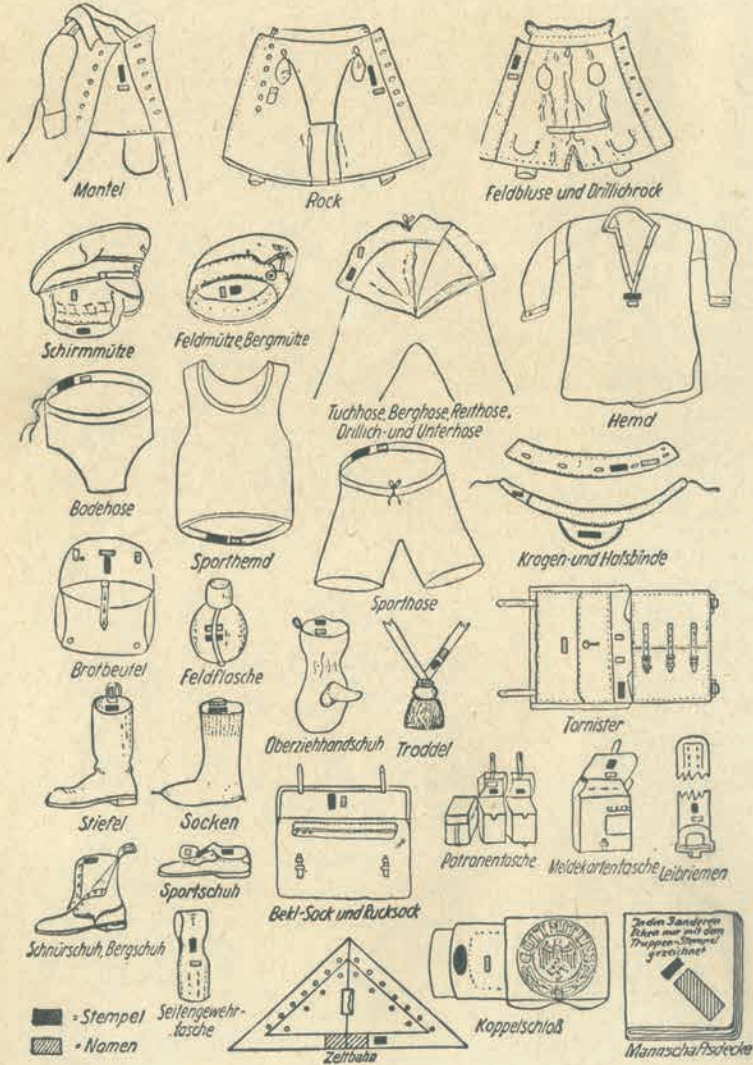
Den da 33-årige Jepsen savnede naturligt nok kone og børn, og var bekymret for driften af gården. Samtidig havde han tilsyneladende ikke helt let ved at vænne sig til disciplinen i den tyske hær. I begyndelsen af 1941 gjorde han status over sine erfaringer som soldat:

“Det er jo kedeligt, men der går nu ikke altid som man helst vil. Og der er så meget som man *skal*. Det får man nu at vide hver eneste dag her. Her gælder det om at glemme, at man i det hele er et menneske. Hvis man har en mening, så er det om at holde den godt for sig. Men skal så at sige være dobbelt menneske. Og allerhelst er, om man kan glemme og lade være med at tænke. Bare leve for øjeblikket og hverken tænke frem eller tilbage, for begynder man at tænke alvorligt over tingene, så kan man blive idiot derved. Og man gør sig alle selv livet uudholdeligt derved. Nej, det eneste som man skal ha’ alvorlig interesse for her er: at snyde sig for så megen som mulig tjeneste og så se at få maven fuldt på bedste måde. Det er i hvert tilfælde det, jeg har fået ud af min soldatertjeneste indtil dato, og jeg tror næppe det bliver stort anderledes.”⁹

Bunck, Harck og Jepsen var forholdsvis gamle, da de blev indkaldte. De var alle begyndt på deres livsgerninger, og i hvert fald to af dem var gift. De måtte derfor ikke kun lide under strabadserne ved at lære at blive soldater, med alt hvad det indebar af pudsning, geværgreb, mudderkravling og forhånelser fra officerer og underofficerer. De måtte gøre det alt sammen i visheden om, at deres pladser derhjemme stod ubesatte, mens de var væk. De yngre årgange havde for det meste ikke den slags forpligtelser, og var samtidig ved det halve år i Reichsarbeitsdienst blevet forberedt på en del af det, der ventede dem under den militære uddannelse. Måske var det erfaringerne fra Reich-

Alle Bekleidungs- und Ausrüstungsgegenstände müssen richtig gestempelt und mit dem Namen des Soldaten versehen sein (vgl. S. Dv. 121, Anlage zum Anhang 9). Der Name ist an der vorgeschriebenen Stelle einzunähen, bei Ledersachen einzukleben (siehe Beispiele!).

Side fra bogen "Der Dienstunterricht im Heere" også kaldet Reibert efter sin forfatter, med oversigt over de mange beklædningsgenstande, som den enkelte soldat skulle holde i hel og ren stand.

sarbedienst, der gjorde, at Christian Beeck i slutningen af februar 1941 til vandrelærer Jørgen Jørgensen positivt overrasket kunne skrive:

“Men rigtigt talt så havde jeg forestillet mig soldaterlivet her med foragt og spot, men vi bliver behandlet her som et par gode kammerater, og ingen spørger hvor vi er fra, det hele går automatisk. Vi er også uddannet i løbet af 4 uger, så kommer vi nok til Sydfrankrig, men bestemt er ingenting, det er bare de rekrutter, som er blevet indkaldt den 28. december, de er blevet flyttet for et par dage siden. Nu ved jeg ikke mere at skrive for denne gang, for jeg skal til at pudse maskingevær. Jeg har også skudt med skarpladt gevær, og jeg er kompagniets bedste skytte, for jeg skød 35 ringe. Overløjtnanten sagde til mig, hvis jeg skød 36 ringe næste gang, får jeg orlov, så vi skal til at skyde på fredag.”¹⁰

Den knap et år yngre Hans-Olaf Wrang, som blev indkaldt til Luftwaffe i oktober 1941, var ikke kun positivt overrasket, han var nærmest begejstret for soldaterlivet:

“Ich fuhr damals von Hamburg ab, Marziale brachte mich zur Bahn. Als ich in Pinnenberg ankam, stand schon ein Funker an der Sperre und draussen standen schon ca. 50 Mann, dann ging es zur Kaserne; ungefähr eine viertel Stunde von Bahnhof.

Es ist ein sehr grosses Gelände mit 20 Gebäuden. Erst kam ich in den 4. Zug. Dann wurden wir den grösse nach eingeteilt und bin nun in 1. Zug. Wir haben fabelhafte Ausbilder. Alles Reservisten. Nur unser Zugführer, ein Offiziersanwärter, Feldwebel, aus Wien, ist ein Zyniker und Schleifer.

Wir haben jeden Tag 5 Stunden Exerzieren. Da passieren die dollsten Sachen. Zum Beispiel: “Auf die Bäume ihr Affen, der Wald wird gefegt!” Dann klettern wir in die Büsche und müssen wie eine Nachtigale zwitschern. Oder: “Alles in die Kuhle, marsch, marsch!” Dan sitzen wir in der Kuhle und singen: “Vom Himmel hoch, da komm’ ich her...” manchmal heißt es: “Auf die andere Strassenseite!” Da brüllen wir: “Hier stehe ich, ich kann nich anders, Gott helfe mir, Amen!”

Das kommt jeden Tag vor!!!

Ich liege auf einer Stube mit 4 Mann und einem Gefreiten. Wir haben es fabelhaft. Die anderen Flensburger liegen im 2. Zug.”¹¹

Et næsten stereotyp billede på det hårde, men frejdige soldaterliv. Et billede som, hvis man skal dømme ud fra Wrangs efterfølgende breve, holdt gennem hele den cirka to måneder lange grunduddannelse. Grunduddannelsen varede, alt efter hvornår i krigens løb man blev

Ud over uniformen skulle soldaterne også sørge for at deres våben var rene og vel-smurte. Her er rekrutter på deres forlægning i Westerallé i Flensborg i gang med at rengøre deres Karabiner 98 K, den tyske infanterists standardvåben gennem hele krigen.

indkaldt, 8-16 uger. I princippet var man så som infanterist klar til frontindsats, men normalt fortsatte uddannelsen dog ved en felt-enhed, før man eventuelt kom til fronten.¹² Det var dog langt fra alle, der blev sendt af sted til feltenheder, hvad enten det var fordi, de skulle videreuddannes eller fordi de fandt anvendelse i de mange forskellige funktioner, som skulle varetages i både Tyskland og de besatte lande.

I Tyskland

Før Tyskland selv blev krigsskueplads, var hjemmefronten et godt sted at gøre tjeneste. Ganske vist var der ikke den overdådighed af varer, som man kunne finde i nogle af de besatte lande, men selv efter de store luftangreb begyndte, befandt man sig i nogenlunde sikkerhed. Desuden havde man adgang til en række faciliteter, som mange frontsoldater kun kunne drømme om. Alt sammen ting, der gjorde det muligt at føre et tåleligt hverdagsliv, der bortset fra uniformen og de ofte noget skæve arbejdstider kunne minde meget om en normal tilværelse før krigen med faste rutiner og mødetider. Carl Nissen fra

Aventoft var tilsyneladende godt tilfreds med at gøre tjeneste i Tyskland, da han i begyndelsen af marts 1942 skrev til vandrelærer Gustav Lindstrøm i Ladelund:

“Vi er bleven forflyttet til Slesvig til Reservelazarett III, det på Hesterberg helt ude for byen til Flensburg kanten. Jeg blev tildelt som sygeplejer og sygebærer. Min arbejdstid går fra tidlig morgen til sent om aftenen, og tit kommer det for, at jeg har nattevagt. Som jeg ser i dit brev, er tobakken heller ikke for rigelig i Ladelund. Her i Slesvig er det ligeså knap som i Neumünster. [...] Her på lazarettet er kosten meget bedre som i Neumünster, hvis kosten bliver ved med at være så god, så kan jeg holde det længe ud.”¹³

Kosten var naturligvis vigtig for soldaterne, men det er meget forskelligt, hvor ofte den bliver nævnt. Det synes nærmest at hænge sammen med personen der skriver, og ikke så meget om maden nu var speciel god eller dårlig. Det ville ganske vist være nærliggende at forestille sig, at maden særligt ville blive nævnt, når den ikke var tilstrækkelig eller af for ringe kvalitet. Men som ovenstående tilfælde viser, var det ikke tilfældet. Kosten i Tyskland var heller ikke altid hverken god eller rigelig, det mente i hvert fald Hans Beeck, da han kom til Tyskland efter at have gjort tjeneste på Østfronten: “Kære Herr Jørgensen jeg var glad, hvis jeg kommer til Rusland, for kosten den er så knap, at man må gå hver aften sulten i seng”.¹⁴ Hans Beeck befandt sig da som fangevogter i Mühlhausen, og havde altså hverken den gode kost eller den nærhed til sin hjemegn, som Carl Nissen havde.

En anden Aventoft, Peter Andersen, var stationeret endnu tættere på sit hjem end Carl Nissen. Efter at være blevet uddannet i Lüneburg i begyndelsen af 1940, blev han dér sat til at bevogte polske krigsfanger. I august blev han først forflyttet til Nordstrand i Vadehavet, hvor han kom til at bevogte franske fanger, der arbejdede ved landbruget. Senere kom han endnu nærmere sit hjem:

“Ja så har jeg jo nu omsider fået min gerning og passer på polakkerne her ved bønderne. Jeg kan heller ikke sige andet, end jeg har haft lykke, for jeg sidder her i Humptrup 6 km hjemmefra, så jeg kan smutte af og til hjem. Sådan kan det jo gå, nu er Tyskland jo så stort, og så kommer en endda hjem til de gamle kendte egne, men det er nu det samme, her føler jeg mig nu bedst tilpas. Nogle af mine kammerater er gået til Koblenz, andre til Polen og atter andre til Holland. Nu i dag 8 dage er der så årsmøde i Flensborg, og jeg ville i grunden gerne have været med, men om jeg får fri, ved jeg ikke. I Eftermiddag har jeg været et smut hjemme. Marie og børnene kom jeg i møde

En del af de soldater, der befandt sig i Tyskland, bestred stillinger af administrativ karakter og havde derfor en forholdsvis regelmæssig arbejdsdag. På billedet en af Hans Detlef Andresens foresatte, Oberfeldwebel Körner, på den skrivestue hvor han og Andresen arbejdede i Pillau i 1942.

her lige udenfor Humptrup, de ville besøge mig, men så tog vi alle med hinanden hjem til Aventoft.”¹⁵

Lykken var også med lærer Aksel Lieb. Ifølge hans erindringer havde han ikke gjort nogen synderligt fremragende figur i løbet af sin uddannelse, men ved et tilfælde var det blevet opdaget, at han kunne skrive på maskine. Da hans uddannelse var færdig, forblev han derfor på uddannelsesenhedens skrivestue i Hamburg, mens en stor del af hans kammerater blev sendt til Frankrig i maj 1940.¹⁶ Hvis man skal tro et brev, som han sendte til sin hustru i midt i august 1940, så var han alt andet lige godt tilfreds med sit lod:

“Du kan stole på, jeg er glad ved at være på skrivestuen. Nu da jeg ikke mere har tolkearbejdet at varetage, har jeg fået en bunke andre ting at rive i, og jeg sidder ofte i arbejde til op over begge øren; men morderlig interessant er det – lige noget for mig. Det minder om korpskontoret ved spejderne før – sådan noget med kartotek, lister, formularer etc.”¹⁷

Også han havde fordel af at have sit tjenestested i nogenlunde nærhed af sit hjem i Flensborg, og kunne frem til sin forflyttelse i 1942 i et vist omfang bruge sine fridage hjemme. En anden lærer, Frederik Dinsen Hansen, befandt sig noget længere væk hjemmefra. Efter at have gjort tjeneste ved en Bau-Bataillon i Frankrig var han i begyndelsen af 1943 kommet til et af luftvåbnets flak-regimenter i München, som var en del af byens luftforsvar:

“Jeg har det ellers så godt, som jeg kan få det, når jeg endelig skal være soldat og ikke kan være hjemme. Når man har det godt, så ønsker man at få det lidt bedre endnu. Tilfreds er man selvfølgelig aldrig – Jeg kunne således godt tænke mig at rykke lidt mod nord, så man engang kunne komme på lørdags-søndags orlov.”¹⁸

Selvom Dinsen Hansen gjorde tjeneste ved et antiluftskysregiment, så gjorde han ikke tjeneste ved selve skytset. Det var ligesom Aksel Lieb lykkedes ham at få et skrivebordsjob, der passede både til hans evner og til hans samvittighed:

“Arbejdet som regnskabsfører ved staben kan jeg overkomme, kun er der det kedelige ved den bestilling, at man ikke gerne må være borte for længe ad gangen. Om kort tid må jeg desværre afgive den bestilling til en ung dame. Det svage køn er nemlig ved at trænge os tilbage fra kontorerne – Der er dog en mulighed for, at jeg kan få en anden post, hvor der ganske vist er meget at bestille – men som har den samme store fordel som min nuværende, at man er fri for alt, hvad der hedder at skyde. I forstår det betyder meget for mig -”¹⁹

At Dinsen Hansen hørte til regimentsstabens kontorpersonale, og endda var betroet med noget så vigtigt som dets regnskab, betød dog ikke, at han kun forrettede tjeneste om dagen, han var også nødt til at gøre tjeneste om natten. Natten mellem det 14. og 15. oktober 1943 benyttede han tiden til at skrive et brev til lærer Niels Kjems for at takke for modtaget tobak:

“Du kan tro, rygevarerne var velkomne. Jeg var fuldstændig på bar bund, og tænkte med gru på, hvordan jeg skulle komme gennem min nattjeneste uden at have spor af den opstrammende gift. Nu har jeg dine pakker liggende her ved siden af mig, og når søvnen hen på de små timer kræver sin ret og vil tage magten over én, da er det godt at have en lille pind at stramme sig op ved. [...] Som sagt, jeg har telefontjeneste i nat. Sidder i et, bombesikkert tårn

og skal holde mig vågen til kl. 7 i morgen tidlig. "Bombsikkert" skal det være her, men jeg tvivler lidt om, at det kan stå for en rigtig lufttorpedo. I nat bli'r der nok ingen alarm, for jeg har lige hørt, at der for tiden ingen fjendtlige flyvere er over Tyskland"²⁰

Bombekrigen mod Tyskland

De allieredes bombekrig mod Tyskland begyndte allerede i krigens første dage, men var i den første tid både forholdsvis begrænset og ikke særlig præcis. Et af de tidlige angreb gik for eksempel ud over Esbjerg, da en af de engelske maskiner mistog byen for at være Brunsbüttel.²¹ Det var dog ikke alle engelske flyvere, der fløj forkert. Johann Tychsen kunne i oktober 1939 meddele om engelske flyvere over Hamborg. Tonen var dog næsten spøgende, da han en passant berettede om det i et brev til Soldaterpakkeudvalget: "Og det skete også, at engelsmanden kom og vækkede os, medens vi sov hvor uskyldige søvn. Men det var kun en nat, og da var han der 2 gange, så blev han ked af legen og lod os få vor nattero."²²

Luftalarmerne blev dog efterhånden et ofte tilbagevendende, naturligt indslag i mange af de større byer i den vestlige del af Tyskland, og angrebene blev mere og mere virkningsfulde. Da amerikanerne trådte ind i krigen blev luftangrebene også gennemført om dagen. Det var dog ikke amerikanske bombemaskiner, der bombede Lübeck, da Marius Andersen befandt sig i byen pinsen 1942:

"Kort efter min orlov kom der jo en frygtelig dag for Lübeck. Aftenen fra den 28/29 havde vi jo angrebet på byen som ikke var i særlig milde former. Et sådant bombardement har jeg kun sjældent oplevet. Brand og sprængbomberne praslede* ned fra oven. Og i løbet af en lille time stod byen i lys lue og den røde hane galede over en stor del værdier, som aldrig kan blive godtgjort igen. Dagene derefter har vi ryddet Trymmer** og bjærget døde og sårede, som lå kvæstet mellem de ødelagte huse. Vor tjeneste faldt lad i denne tid, dog var vort sidste arbejde mere anstrengende. I de sidste fire dage var vi nogle timer i kælderens. Tommy skal have været i Rostock og har vel ikke skånet byen alt for meget."²³

---

* dvs. plaskede, raslede.

** det tyske ord Trümmer, dvs. ruiner.

Elever fra flyverskolen i Tutow, hvor Axel Münchow blev uddannet, på vej ud for at udbedre skaderne på landingsbanen efter et amerikansk angreb i april 1944. Selvom de egentlig hørte hjemme i deres flyvemaskiner, måtte de også gribe hakke og spader i en snæver vending.

Luftbombardementet af Lübeck var krigens hidtil værste, og markerede et skel i den allierede bombekrig. Det lykkedes for de allierede at få startet en fladebrand, og tre af byens fem store, rige kirker blev flammernes ofre, sammen med talrige andre bygninger og en del af byens befolkning. Marius Andersen var ikke den eneste, der kom til at deltage i oprydningsarbejdet efter luftbombardementerne, hvor de stedlige myndighederne gerne lagde beslag på alle hænder, der var i nærheden uanset om de lå stationeret i eller i nærheden af byen, eller var på gennemrejse til eller fra orlov. Albert Friedrichsen, der lå ved en veterinær enhed i Hamburg-Osdorf, deltog i oprydningen efter det flere dage lange dag- og natangreb på Hamborg i slutningen af juli og begyndelsen af august 1943. I løbet af den en uge lange operation med det bibelske kodenavn "Gomorrha" mistede mere end 30.000 mennesker livet og store dele af byen lagdes i ruiner:²⁴

"Jeg er sund og rask, glæder mit at høre det samme om Dem, det er så meget værd i denne tid.

Vi er siden de første store bombeangreb den 24. til 25. juli været til indsatsarbejder i Hamborg, lørdag og mandag, vi kører altid med lastbiler, og kom-

mer derved kryds og kvær gennem Hamborgs gader, det er forfærdelige syner man ser, de store ødelæggelser, er ubeskrivelige.”²⁵

Selv for erfarne frontsoldater kunne angrebene gøre et stort indtryk. Det gjaldt for eksempel Marius Jessen, der var hjemme på orlov i Flensborg, da byen den 19. maj 1943 blev udsat for sit værste bombardement. Hans hustru beskrev i et brev hans reaktion på angrebet:

“Kedeligt at Marius skulle opleve det, han var meget urolig og syntes at disse 5 min. var værre, end en times kamp ude! Hvorledes det ellers er gået os, har De vel set i avisen. Ja, det var tunge Dage. – Hos mine svigerforældre gik det kun nogle ruder – hvilket var et stort mirakel!”²⁶

Om det var følelsen af ikke at kunne foretage sig noget mod de angribende maskiner eller om det var angrebsmålet, der gik Marius Jessen på, fremgår ikke af hans hustrus brev. Måske var det en blanding af begge dele. Marius Jessen og hans hustru oplevede formodentligt angrebet i en kælder eller i en af Flensborgs luftbeskyttelsesbunkere. Luftalarmen var gået en halv time før, de angribende fly kastede deres last af bomber over byen, så der havde været god tid til at nå i beskyttelsesrummene.²⁷

Anderledes forholdt det sig med Axel Münchow, der knap et år efter angrebet på Flensborg måtte tage til takke med betydelig ringere dækning, da hans uddannelsessted, flyvepladsen i Tutow 20 kilometer syd for Greifswald, for anden gang blev angrebet af amerikanske bombemaskiner:

“Endelig i Dag kommer jeg dertil at skrive nogle ord til jer. Det var en begivenhedsrig tid der gik, vi havde igen besøg af vore kolleger sidste fredag, det varede denne gang noget længere end sidst, og kommer de igen på samme måde som sidst er der ikke noget tilbage af pladsen her. I kan jo omtrent tænke jer, hvordan det var, da de angreb os ved højlys dag i 3000 m højde fra skyfri himmel. Klokken 13 blev vi angrebet, og først om aftenen kl. 20 havde vi fundet de sidste af vore kammerater, da der gik en fuldtræffer ned i vor skyttegrav. Heldigvis var nogle kammerater og jeg stukket af i rette tid. Det eneste vi gør, er at vi løber bort fra pladsen ind til bøndergårdene, så langt væk som muligt, og det har også denne gang bevist at være det rigtigste. [...] Det er helt godt at vide, hvordan sagerne kommer ned. Man kan næsten som ved artilleriet gå efter lyden, dog er det bedst, når man ser kufferterne. Det var helt uhyggeligt i begyndelsen, men man vænner sig til det. Det sjoveste var jo, at jeg dagen i forvejen ikke har bestilt andet end hele dagen at flyve med bomber til vores øvelsesplads

i Østersøen og læsse dem af der. Jeg kan kun sige, de lå helt godt, og så dagen efter kommer der kolleger og benytter os som bombekors. Men hovedsagen er jo, at vi er sluppet godt fra det også denne gang.”²⁸

Axel Münchow var en af de få dansksindede sydslesvigere, der tilhørte det tyske luftvåbens flyvende personel. En gruppe der aldrig havde været særlig stor, men som blev mindre og mindre efterhånden som krigen skred frem, og de allierede fly næsten fuldstændigt dominerede luftrummet over de kæmpende tropper på jorden og over Tyskland. Münchow nåede da heller aldrig at blive færdiguddannet som flyver, men kom i stedet for til infanteriet.

En stor del af de soldater, der var stationeret i Tyskland, tilhørte som Münchow luftvåbnet. De fleste i stillinger, der havde at gøre med luftforsvaret af Tyskland. Flere gjorde som Dinsen Hansen tjeneste ved antiluftsskytseheder, mens andre havde mere specielle opgaver i forbindelse med de allieredes luftbombardementer. Hans Clausen tilhørte Kriegsgefangenen-Glaser-Bataillon X, hvis opgave det var at udskifte knuste ruder og udbedre andre skader på vinduer efter luftangrebene. Enheden der var stationeret i Hamborg, kom vidt omkring, som det fremgår af et brev, som Hans Clausen sendte til soldaterpakkeudvalget i juni 1943:

“Det undrer dem vel at høre fra Bochum, da jeg oven i købet ikke er flaksoldat. Men det er nu engang min tjeneste, at fare rund indenfor Tysklands grænser. Først kommer englænderne eller andre fjendtlige maskiner, i deres spor følger vi efter. Så jeg har ingen grund til at klage over mit lod som soldat i forhold til mange andre danske kammerater.”²⁹

Hans Clausen var blevet indkaldt i løbet af 1941, og selvom han var årgang 1921 og altså 20 år gammel, da han trådte ind i hæren, så gjorde han kun tjeneste ved krigsfangeenheder. Til det brugtes normalt lidt ældre soldater eller soldater, der af en eller anden grund var begrænset krigsduelige. Hans Clausen faldt med sine tyve år ikke i den første kategori, og som maleruddannet har han næppe haft kvalifikationer, der gjorde ham specielt egnet til at passe på krigsfanger.

Den et halvt år yngre Hans-Olaf Wrang var fra begyndelsen af sin militærtjeneste havnet et sted, der passede med den uddannelse, han havde været i gang med på en teknisk skole i Breslau før sin indkaldelse. Efter at være uddannet til radiotelegrafist endte han i slutningen af 1942 på toppen af Grosser Feldberg i Taunus-bjergene i det

Sende- og pejlevogn på toppen af Grosser Feldberg, hvor Hans-Oluf Wrang og hans kammerater levede en fredsommelig tilværelse i slutningen 1942. Deres opgave var at pejle de engelske bombemaskiner, så de truede områder kunne alarmes.

vestlige Tyskland, hvor han skulle pejle de fjendtlige bombemaskiner. Meget var der dog ikke at lave, som det fremgår af et brev til forældrene i november 1942:

“Habt Ihr in letzterzeit Alarm gehabt? Die Meldungen, die wir bekommen, ließen so etwas vermuten. Bei uns ist es ganz ruhig, obwohl wir gerne Einflüge zu verzeichnen hätten. Im übrigen ist es wahnsinnig langweilig hier oben. Das Wetter ist grau. Man weiß nicht, was man Anfangen soll. Wenn Post und Billed-Bladet kommen, dann stürzt man sich darüber. Nun habe ich ja was zu tun, wenn ich Schallplatten sammeln kann. Und wenn es mal langweilig wird, spielt man Gramofon.”³⁰

Kedsomheden på toppen af Grosser Feldberg var så stor, at Wrang lige frem håbede, at de allierede ville angribe. Hvad et luftangreb indebar, har nok været temmelig abstrakt for ham. Han havde aldrig selv oplevet et, og tiden skulle jo gå med et eller andet, og grammo-

fonlytning kunne også i længden blive trættende. Heldigvis viste den forestående vinter sig at byde på rig mulighed for underholdning:

“Wie ich Euch schon schrieb, laufe ich jeden Tag Schi. Von morgens bis abends. Es ist augenblicklich herrlich im Taunus. Heute morgen bin ich so ganz alleine über den Gerbrundis-Hügel gefahren. Der Himmel war blau, keine Wolken am Himmel die weite Schneefläche [--] vor meinen Augen. Ich kann Euch sagen, ein herrlichen Anblick.

Dort jeden Tag geht es zweimal ins Tal. [...] Der Dienst ist bei uns jetzt ziemlich Nebensache. Aber wenn nur das Wetter so bleibt.”³¹

Det var formodentligt kun for de færreste soldater i Tyskland, at tjenesten var en biting og fritiden fyldte så meget. Hans-Oluf Wrang var endt i et rigtigt smørhul, også selvom han af kedsomhed ikke altid kunne sætte pris på det. Da sneen forsvandt, blev skiturene byttet ud med forholdsvis hyppige ture til det nærliggende Frankfurt am Main, som havde meget mere at byde på end bjergtoppen. Der var i begyndelsen af 1943 stadig café-liv, variaté-forestillinger og fodboldkampe.³² De tyske storbyer bød i det hele taget på mange muligheder for adspredelse, også efter at de allierede luftangreb for alvor satte ind i slutningen af krigen. Der blev gjort meget for at underholde storbyernes befolkning, for eksempel ved i videst muligt omfang at sørge for at biograferne kunne fortsætte med at vise film, og det nød soldaterne naturligvis også godt af.³³ Men storbyerne kunne også byde på andre former for underholdning i kraft af de institutioner og undervisningsanstalter, som de husede. Lærer Hans Tønnsen, der i slutningen af 1943 befandt sig i Halle a.d. Saale benyttede blandt andet sin fritid til at gå til forelæsning:

“I denne uge har vi jævnlig haft besøg af englænderne, men de har endnu ikke vist interesse for os. Fredag aften gav de ligesom tirsdag aften anledning til at universitetsprofessoren ikke kunne gøre sit foredrag færdig om Kopernikus.”³⁴

Krigsanvendelighed

Tønnsen gjorde tjeneste ved et såkaldt “Standort-Kompanie zu besondere Verwendung” og befandt sig i Tyskland, fordi han på grund af sit helbred havde fået betegnelsen “arbeitsverwendungsfähig”. Det vil sige, at han kun var egnet til at gøre begrænset tjeneste i Tyskland. Men at være “a.v.”, som “arbeitsverwendungsfähig” forkortedes, var

ikke noget permanent. Med regelmæssigt mellemrum blev "a.v."-soldater undersøgt af en læge, og det blev vurderet om deres status skulle ændres. Det kom Hans Tønnsen ind på lidt senere i sit brev:

"I min orlov talte jeg noget om, at jeg igen skulle til lægeundersøgelse; den skulle have fundet sted for en uge siden, men lægen blev forhindret. Nu viser det sig, at der står i min sundhedsbog, at jeg er a.v. indtil august 1944, jeg behøver ikke at gå til undersøgelse før om $\frac{3}{4}$ år. Derefter vil der vel foreløbig ikke ske nogen forandring i min tilværelse. Laut Verordnung* skulle jeg jo have været afløst af civilister, men kompagnichefen sagde nej."³⁵

Tønnsen slap foreløbig med skrækken, en skræk som mange af de soldater, der forrettede tjeneste i Tyskland havde. En stor del af dem var nemlig enten "a.v." eller "g.v.H" – garnisonsverwendungsfähig in der Heimat, der gav mulighed for anvendelse til mere end "a.v.", og som også kunne indebære tjeneste i de besatte områder. Allerede fra december 1941 blev der fra højeste sted lagt pres på tjenestestederne i Tyskland og de besatte lande for at reducere mandskabsforbruget, for at frigøre hænder til egentlig kampindsats. Et pres, der som krigen skred frem, ikke blev mindre, og som medførte en række "Auskämm-Aktionen". En måde at frigøre personale på var, som både Tønnsen og Dinsen Hansen kom ind på i deres breve, at overlade forskellige opgaver til civile. En anden at slække på kravene til soldaterne, det skete per forordning 1. januar 1944.³⁶ Hans Detlef Andresen opsummerede sit indtryk af den nye ordning i et brev til Gustav Lindstrøm i slutningen af januar:

"Det begynder jo også godt her hos os; idet man skriver alt som har to arme og to ben "k.v." (kriegsverwendungsfähig). Det er den hårde totale krig! Det er de uhyre reserver! – Jeg hører jo også til dem, og snart er jeg også nok ude et sted ved de mange fronter. Det må gå – men mod øst ville jeg ikke gerne."³⁷

Hans Detlef var blevet lettere såret i begyndelsen af 1943, men havde efter at være kommet sig over sine sår efterfølgende fået fjernet sine mandler og havde senere gennemgået en hjertekur. I slutningen af januar var han nået så vidt, at han befandt sig som "k.v." ved sin ersatz-enhed i Neumünster, og ventede på, hvad hans videre skæbne ville blive. Hans frygt for at komme til fronten var ikke ubegrundet, nogle dage før brevet til Lindstrøm havde han skrevet til sin kone om en hverveseance:

---

* dvs. ifølge forordning.

“I dag forsættes så godt som det halve kompagni til en faldskærmsenhed. – I Aftes var her en Offizier og hvervede frivillige; men mig ikke, hvordan han hvervede. Han truede med, at vi ellers kom til infanteriet. – Jeg har dog ikke meldt mig og undskylder mig med, at jeg ikke følte mig rask. Den gik han ind på. – Han rettede jo første en appel særlig til lametta-bærerne* og til dem som bærer udtegnelse,** idet han sagde, at begge dele forpligtede. – men du kan tro, jeg skulle ikke gå med til denne frivillige tvang – som bagefter hedder frivillig.

Jeg håber altid, at der endnu står en plads til mig åben inden for luftvåbnet.”³⁸

Hans håb blev indløst. I Neumünster mødte han en gammel soldaterkammerat, der fik ham overflyttet til en Transport-Begleit-Bataillon med base i nærheden af Stuttgart. Resten af krigen forrettede Hans Detlef Andresen tjeneste som transportleder på det tyske jernbanenet, hvor han blandt andet kørte med dele til V1-raketterne.³⁹ Ufarligt var det naturligvis ikke at bevæge sig på det tyske jernbanenet, især ikke i krigens sidste måneder, hvor lavtgående allierede maskiner skød på alt hvad der bevægede sig, men det var alligevel så langt at foretrække for egentlig fronttjeneste. Det var dog de færreste, der var så heldige, at de med et “k.v.” kunne få lov til at blive i Tyskland – før eller siden måtte de forlade Tyskland for at gøre tjeneste i de besatte områder eller ved fronten.

I de besatte områder

Det kan være svært at skelne mellem soldaterlivet i Tyskland og de besatte lande. Når de besatte lande ikke længere var krigsskuepladser udførte soldaterne deres tjeneste på nogenlunde samme måde som i Tyskland. Men modsat tjenesten i Tyskland befandt man sig ikke blot i fremmed land, men i fjendtligt land. På nær nogle enkelte lande, hvor tyskerne opholdt sig som allierede, var de tyske soldater besættelsestropper. Det var derfor forskelligt hvor stor imødekommenhed, man kunne forvente af befolkningen, som man i øvrigt også ofte vanskeligt kunne kommunikere med. Erich Schmidt, der i foråret 1941 befandt sig ved Infanterie-Regiment 432 i nærheden af Warszawa følte sig i hvert fald meget langt hjemmefra:

---

* dvs. underofficererne, der havde et sølvbånd (lametta) om krave og skulderklapper.

** dvs. udmærkelser, ordner m.v.

Hans Detlef Andresen med sin transport-kommando et eller andet sted i Tyskland 1944-45.

Transporterne var ofte hemmeligstemplede, og deres rejsepapirer angav derfor hverken rejserute eller -mål. Det benyttede Andresen og hans kammerater til efter endt transport at lægge tilbagemturen omkring deres hjem og tage sig et par ekstra fridage.

“Ich bin jetzt wieder weit von der Heimat entfernt, in einer Gegend wo es weder Radio noch elektr. Licht gibt, die Leute können zum großen Teil nicht schreiben und lesen.

Sonst gehts mir ganz gut, nur die Verpflegungslage läßt vieles zu wünschen übrig. Wir hoffen ja alle daß der ganze Krempel bald vorbei ist, aber gleichzeitig zweifeln wir auch daran. Es ist auch sehr langweilig, augenblicklich schneit und friert es noch etwas, na bei den Maharadpfäs* würde es uns wohl auch nicht gefallen, wer weiß ob wir dort noch einmal landen.”⁴⁰

Tilfreds med situationen var han på ingen måde. De polske beboere var tilbagestående, maden kunne være bedre, vejret var koldt, han kedede sig og han og hans kammerater havde ingen tro på, at hele miseren ville være overstået inden for overskuelig tid. Det eneste Erich Schmidt ikke beklagede sig over, var tjenesten i det infanteri-kompagni, som han tilhørte, så den var nok til at overkomme. Det

* dvs. maharaja.

var måske derfor, han kedede sig? Han måtte dog indrømme, at han og hans kammerater nok også ville have brokket sig, uanset om de havde haft det nok så godt. Peter Andersen, der i efteråret 1941 befandt sig i Hviderusland, var mere neddæmpet i sin beskrivelse af forholdene, selvom hans oplevelse af dem var omtrent den samme som Erich Schmidts:

“Selv har jeg det jo også [så] godt hvad* man efter omstændighederne kan forlange. Lidt at spise kan man jo da købe, så hunger lider vi ikke af. Hvor lander du egentlig? hvad hedder den egn, hvor du er? Så jeg da nogenlunde kan følge med, hvor du ligger. Hvad er jeres gerning, du? Står I vagt ligesom os, for vi trækker den ene dag på og den anden af. Det er egentlig et kedeligt liv, men altid bedre end der hvor kuglerne piber.”⁴¹

Heller ikke hvor Peter Andersen befandt sig i oktober 1941, var soldaternes kost særlig rigelig. Heldigvis havde han og hans kammerater mulighed for at supplere forplejningen ved at købe hos de lokale, en mulighed Erich Schmidt ikke nævnte i sit brev. Om det så skyldes, at der intet var at få, eller at kvaliteten og hygiejnen var for ringe. Soldaterlivet var dog ligeså kedsommeligt for Peter Andersen som for Erich Schmidt. Som fangevogter for nogle tusinder af de hundrede af tusinder krigsfanger, tyskerne tog i begyndelsen af felttoget i Sovjetunionen, var hans dag meget ensformig. På grund af krigens udvikling havde han dog lettere ved at sætte pris på sin situation end Erich Schmidt et halvt år tidligere, hvor der kun foregik kampe i Nordafrika og Jugoslavien. Det forhindrede dog ikke Peter Andersen i knap et halvt år efter at beklage sig over forholdene i Frankrig, hvor han for en kort bemærkning befandt sig de første måneder af 1942:

“Ja kære bror jeg er nu rykket langt fra den nordiske vinter og befinder mig langt mod syd [i] dine drømmes land. Du har jo selv været her en gang og ved hvordan det er. Tiden har jo forandret meget fra denne gang indtil nu. Her hvor vi er, har fået det navn “grønne helvede” af os. Der er langt mellem byerne og befolkningen, og [det] minder mig meget [om] den gang jeg var hos Therkelsen i Frøslev.”⁴²

Også i Frankrig var soldaterlivet ensformigt, selv om der var grønt og ikke som på det tidspunkt i Hviderusland – snedækket og meget koldt. Det syntes den 22-årige Hans Wiese fra Tønning også, da han

---

* dvs. som.

Tyske soldater holder vagt ved den franske Atlanterhavskyst efteråret 1940 i en interimistisk stilling. Efterhånden som krigen skred frem blev Atlantvolden, der løb fra den spansk-franske grænse til Nordnorge, udbygget med betonbunkere, men vagttjenesten var stadig den samme.

gjorde tjeneste ved et antiluftskytzbatteri et eller andet sted i det vestlige Frankrig i slutningen af 1942: "Vi ligger her i Vestfrankrig ensomt og øde, og er meget ked af det. Altid det samme dag for dag. Nu da vi er så langt hjemmefra, hører jeg næsten ingen ting mere, hvad der sker og hvordan det går med arbejdet der nede."⁴³

Den evige vagttjeneste, som var en fast bestanddel af soldaterlivet, kunne være hård for nerverne, især når man befandt sig øde steder, hvor intet rigtigt skete i hverken militær eller civil henseende. Bibliotekar Frederik Mommsen, der havde været så heldig at komme til Danmark, da han blev genindkaldt i foråret 1943, skrev efteråret 1943 hjem om problemerne med at holde humøret oppe i stillingen ude i klitterne langs vestkysten:

"Selvfølgelig er jeg glad for at kunne ligge i Danmark, men I må tro mig, det er ikke lutter lagkage. Vi ligger fuldstændig afsondret fra omverdenen bag pigtråd og minefelter, kun én gang om ugen får vi lov til at gå til den nærmeste landsby, Ny-Mindegab, og her må vi opholde os i 2-3 timer. Der hører

både tålmodighed og vilje til at holde humøret op, ellers giver det en sygdom, som vi kalder "Dünenkoller".⁴⁴

Det var selvfølgelig så langt at foretrække, at ens vagt eller tilværelse ikke blev afbrudt eller forstyrret af fjenden. Men i forholdsvis sikkerhed havde elektriker Heinz Müller fra Flensborg ikke noget mod at blive overfløjet af fjendtlige maskiner, da hans regiment lå ved Den engelske Kanal i nærheden af Dunkerque i foråret 1941:

"Som infanterist oplever man en masse. De første uger lå vi i dynerne,* med næsen lige mod fjenden. Det var ikke sjov og stå nattevagt, når vinden peb en om ørene. Sommetider har vi også haft interessante nætter, når søgelysene strejfede himlen af. Derimellem dundrer de svære flaks, som lå lige i nærheden. I min frie tid har jeg tit været hos dem. De har nemlig radio og meget andet luksus. Det er det, der mangler [hos] os. Jeg ved næsten ikke, hvordan jeg skal slå søndagen ihjel. Det man gør, når pengene er udbetalt, er at drikke det hele op."⁴⁵

På trods af enkelte interessante episoder, så lader Heinz Müller til at have taget munden lige fuld nok, da han indledningsvis hævdede, at en infanterist oplever en masse. Vind i klitterne og enkelte overflyvninger virker ikke så overvældende, og den oftest sparsomme fritid, soldaterne fik tildelt, havde han i hvert fald svært ved at udfylde. Da han skrev i begyndelsen af maj, forrettede han ikke længere vagttjeneste, men marcherede rundt i det nordfranske landskab. Landskabet kunne han godt lide, især da foråret var i fuld gang. At marchere så meget, som de gjorde, var han dog ikke helt tilfreds med. Heldigvis var der forandring i udsigt: "Men i næste uge skal vi alle sammen have cykler. Så bliver vi spændt efter en bil og af går den. Det bliver helt sjov, men uden at styrte går det vist ikke af."⁴⁶ Hvordan cykeløvelserne spændte af, melder ingen af de bevarede breve fra Heinz Müller om, men glæden over det forestående brud på den ensformige dagligdag er i hvert fald tydelig.

Nogle var så heldige at havne steder, hvor tjenesten måske nok kunne betegnes som ensformig, men var så overkommelig eller behagelig, at den – når det nu ikke kunne være anderledes – ikke medførte brud på en rolig dagligdag. Sådan havde Bruno Friedrichsen det i Holland, hvor han befandt sig årsskiftet 1941/42 efter at være kommet sig over et sår, han havde pådraget sig under kampene i Sovjet-

* det tyske Dünen, dvs. klitterne.

unionen: "Til Holland kom jeg altså d. 9. okt., men jeg må sige, jeg er svært tilfreds med tilværelsen der, da jeg lever en fredelig dag som aldrig før."⁴⁷ Selvom han efter orlov i december 1942 vendte tilbage til ændrede forhold, så forandrede det ikke hans grundlæggende syn på situationen:

"Jeg var den eneste, der var tilbage og fik i stedet for besked om, at jeg med omgående virkning var "Ausbilder". Denne virksomhed udøver jeg stadig – dvs. for tiden tager jeg del i en 14 dages Lehrgang* udenfor vor bataljon. Jeg regner dog med en snarlig afbrydelse, da vi hver dag venter et nyt hold rekrutter. Det er altså mit håb, at jeg kan holde mig her et stykke tid endnu. Personlig går det mig altså rigtig godt og nyder denne udsøgte tilværelse i fuld bevidsthed om, hvor godt jeg har det forud alle vore kammerater i Rusland. Tjenesten er altså ikke særlig krævende for mig mere, endskønt jeg jo er mere bundet end den første tid, jeg var her."⁴⁸

For Bruno Friedrichsen var det ikke kun den overkommelige tjeneste, der gjorde opholdet i Holland behageligt. Bevidstheden om, at forholdene på østfronten var meget værre, betød, at han satte ekstra pris på sit held. Lærer Hans Meng hørte også til de heldige, men modsat Friedrichsen havde han ikke nogen fronterfaring. Han var en af mange lidt ældre sydslesvigere, der kort efter krigsudbruddet kom til Bau-Bataillon 228. Derfra kom han til flyvepladsen ved Flensborg, og siden gik turen til Prag, hvor han blev uddannet på Reichs Wetterdienstschule. I foråret 1943 gjorde han tjeneste ved vejrmeldetjenesten i Ostende i Belgien:

"Tjenesten ved vejrtjenesten er ret behagelig og særlig her. Her er nemlig ingen U.v.D.** (det begreb kender De), det er Kommissar[†] her, men alligevel ingen Kommissar. Vi er for tiden 3. Én U.D. sekretær, en assistent og en Obgefrierer Meng, så er der til hjælp ved højdevindmåling 4 flaksoldater, det er alt. Vi tre gør skiftevis tjeneste. 1. dag 14-22, 2. dag 6-14 og nattetjeneste fra 22-06, så 1½ dag fri og forfra igen. Ved tjenesten er man alene på skansen og skal hver time indberette per telefon om vejret, alt i talgrupper. Dertil kommer så beregninger til skydning for flak og kystartilleri osv. Det er ret interessant og tiden går hurtig, kun natten er stille, da er der kun vejret og så brevskrivning til mor derhjemme og venner rundt omkring i verden. Hver har vi en stue og bor i et før fornemt privathus ved den verdensførende promenade klods op

* dvs. kursus.

** dvs. Unteroffizier von Dienst, tjenestehavende underofficer.

† dvs. soldaterliv.

Som krigen skred frem øgedes den væbnede modstand mod tyskerne i de besatte områder. Sikringen af militære og militærvigtige installationer mod sabotage blev mere og mere nødvendig, og samtidig også farligere for bevogtningsmandskabet. Soldat fra luftvåbnet bevogter transporttog i slutningen af krigen.

ad havet, der er skønt, hvor man kommer. For nogle dage siden var vi for første gang i, de[t] var i brændingen. Lidt koldt var der, så vi besluttede at vente 8 dage endnu. De ser altså, vi har ingen grund til at klage, og en gang er også dette forbi, så "far kan komme rigtig hjem", som Bent siger."⁴⁹

Meng var ikke kun havnet ved en af Belgiens fineste strandpromenader og indkvarteret med eget værelse, men han forrettede også tjeneste uden umiddelbar indblanding fra sine foresatte. Dertil kom, at han oven i købet fandt sin tjeneste så interessant, at tiden ikke faldt ham alt for lang. Ydermere var han så heldig, at han udover sin brevkorrespondance en gang i mellem stod i mere direkte kontakt med en sydslesvigsk kollega:

“Med Hermann Tychsen talte jeg i dag i telefon, han sidder i Ant[werpen] og ringer engang imellem til mig; desværre må vi snakke tysk. Det lyder underlig i mine øren, men et lille ord på dansk imellem lyser op. Det er mig en særlig glæde at have disse få minutter engang imellem, når vi begge på samme tid har nattetjeneste. Ellers er der her såmænd intet oplivende.”⁵⁰

Også Herman Tychsen var glad for den lejlighedsvis kontakt: “Hans Meng talte jeg med i telefonen forleden dag. Afstanden mellem ham og mig er kun ca. 45 kilometer, så vi kan altså få os en lille sludder engang imellem. Det er nu rart med lidt hjemlig snak af og til.”⁵¹ Mens Hans Meng blev i Belgien, blev Tychsen i efteråret 1943 forsat til Kroatien, hvor både hans tjeneste og forholdene i øvrigt var af en helt anden karakter end den havde været i Belgien:

“Hjertelig tak for [brevet] som for Berlingske Tidende, som kom samtidig. De er ikke rigtig glad for at vide mig henede. Det er jeg såmænd heller ikke selv, for her er ærlig talt ikke stort bedre end i Rusland. Men hvad er der at gøre? Man kommer til at tage tingene, som de falder. Man kan jo desværre ikke rende fra det. Og nu har jeg da også efterhånden vænnet mig helt godt til Sigøjnerlivet igen. Som De vel har hørt, er jeg bleven bilist og køre for tiden rundt i Kroatiens bjerge hver eneste dag fra tidlig morgen til sen aften. Det vil sige fra Kl. 6 om morgenen til Kl. 6 om aftenen, idet vi helst færdes på landevejene så længe det endnu er dag. Den øvrige tid af døgnet kan vi nemlig ikke vove os uden for de befæstede områder, de såkaldte Schützpunkter, for da behersker partisanerne landet. Om disse fortalte jeg vist en del i mit sidste brev, som De forhåbentlig nu har modtaget. – Vi ligger for tiden på en permanent ledning (Postledning) tværs gennem Bjergene, som myldrer med Partisaner. Et anstrengende og på flere måder ikke ufarligt arbejde. Siden 1. oktober opholder vi os nu her, og der vil nok gå små tre uger endnu, inden vi er færdige med dette arbejde. Endnu har vi dog ikke været ude for noget uheld i form af nedstyrtninger eller overfald. Forhåbentlig slipper vi lige så godt fra det resten af tiden. Ledningen vi bygger, kommer for størstedelen til at føre gennem en dal på små 300 meters bredde med stejle op til 400 meter høje klippevægge til begge sider. Gennem denne dal, som for øvrigt er umådelig køn, fører den eneste landevej ad hvilken vi kan nå til kysten, så De kan forstå, at partisanerne er stærkt interesserede i at afskære denne forbindelseslinje.”⁵²

Efterhånden som krigen skred frem, øgedes både den civile og den væbnede modstand i de besatte lande, og greb mere og mere ind soldaternes hverdag. I Øst- og Sydeuropa blev partisanbevægelserne mange steder så stærke, at det udviklede det sig til regulære kampe mellem dem og de tyske besættelsesstyrker, der hele tiden måtte være

beredte på faren. Andre steder havde tyskerne så meget kontrol, at modstanden fik form af sabotagehandlinger eller overfald på enkelte soldater. I sådanne områder kunne soldater, der var i tjeneste, regne med en vis sikkerhed. De befandt sig da oftest steder, hvor der blev holdt vagt, og hvor hjælp hurtigt kunne alarmeres, eller de besad så stor styrke, når de bevægede sig rundt, at det udelukkede angreb fra en forholdsvis let bevæbnet modstandsbevægelse. Men det betød også, at det kunne være farefuldt for de tyske soldater at bevæge sig på egen hånd i deres sparsomme fritid. Aksel Lieb befandt sig i flere omgange i Warszawa. I sine breve nævnede han ikke meget om forholdene i byen, men i nogle breve skrevet efter krigen kom han ind op emnet. Om sit første ophold i byen i 1942 skrev han:

“Vi var anbragt på en tidligere politiskole og havde, når man betænker, at verden befandt sig i krig, egentlig gode dage. Vores dag gik med almindeligt kontorarbejde, og højst 1 gang om måneden drog vi ud til en nærliggende skydebane for at skyde efter skive. Nærmest for at vi ikke helt skulle glemme, at vi var soldater.

Warschau var i alle henseender en trist by. Folket led nød, og besættelsesmagten (særlig SS og Gestapo) regerede med rædselsfuld brutalitet. Modstandsbevægelsen forsøgte selvfølgelig at tilføje tyskerne så megen skade som mulig; – men for hver sabotageakt fulgte svaret omgående, og man kunne så på opslag på murene læse, hvilke gidsler der var blevet skudt eller hængt som gengældelsesaktion.”⁵³

Da han sommeren 1943 kom tilbage til byen igen var forholdene blevet endnu værre:

“Tilstanden i byen havde da forværret sig mærkbar. Sabotagehandlinger hørte til dagens orden. Disse rettede sig både mod liv og ejendom. Skulle vi derfor f.eks. i biograf (“Wehrmachtskino”) var det nødvendigt at gå i flok, midt på gaden og væbnet til tænderne. At lysten til at gå i biograf under sådanne forhold aftog meget siger sig selv.”⁵⁴

Men det var ikke kun lysten til at gå i byen der manglede – som det fremgår af et brev til hans hustru i september 1942 – det kunne også være vanskeligt at få tiden til at slå til. I brevet opremsede han alt det, han skulle nå, når den almindelige tjeneste var forbi. Årsagen til den detaljerede gennemgang var et svar, Aksel Lieb havde modtaget fra hustruen efter at have beklaget sig over, at hun ikke skrev så mange breve som ham:

Som besættelsessoldat skulle uniformen naturligvis også holdes ordentlig i stand, og støvlerne være blanke. Soldater fra Infanterie-Regiment 490 nyder solskinet formodentlig i Frankrig 1940, mens et par pudser deres støvler. Støvlepudseren til højre er Jacob Petersen fra Westerholz.

“Så vil jeg lige rette en lille misforståelse, som jeg måske selv er skyld i. Du skriver, at når jeg har fyraften, så er jeg færdig med arbejdet. Ak du lille, naive skabning! Har du nogensinde hørt om bæltet og patrontasker, der altid skal være skinnende blanke. Om to par støvler, der altid skal have det på samme måde? Ved du at et gevær og sidevåben* altid skal drive af olie både indvendig og udvendig, at stuen, vi ligger på, ikke må opvise et støvgran? Kravebind skal vaskes, strømper stoppes og knapper syes i. Hvornår, tror du, dette arbejde skal gøres? Jeg angiver dette kun til eftertanke, for at der ikke skal opstå yderligere misforståelser på dette område. Hvad du skriver om dig selv, gælder på samme måde for mig “der er altid noget arbejde at gøre – færdig er man aldrig”.⁵⁵

At gøre tjeneste under kasernemæssige forhold kunne være noget af en prøvelse. Man havde de overordnede omkring sig næsten kon-

* dvs. bajonet

stant, og der var sjældent noget hverken i eller uden for tjenesten, der kunne retfærdiggøre, at man så gennem fingrene med reglementet. For Aksel Lieb, som nogle enkelte øvelser på nær ikke kendte andet end kasernegården og dens krav, kunne det være slemt nok. For dem som i mange år havde tilhørt felthæren, kunne det være noget af en omvæltning at skulle underlægge sig forhold, som de ikke havde været udsat for siden rekruttiden. Hans Wilhelm Carstensen fra Flensborg var ligesom lærer Hans Meng blevet indkaldt til Bau-Bataillon 228 i efteråret 1939. I 1941 kom han til Rusland, hvor han gjorde tjeneste ved forskellige Bau-Bataillonen. Juni 1944 blev hans enhed for en tid forsat til Warszawa, der endnu befandt sig flere hundrede kilometer bag fronten, et ophold som Carstensen havde set frem til:

“Ja, I ønsker mig til lykke til mit ophold her, men det er bleven den rene fiasko, jeg ville helst ikke haft set det. Der kan man jo igen gribe til det gamle ordsprog: det er ikke altid guld (was glänzt). Vi får jo ingen ro. Det går jo her både dag og nat, og det kan man jo ikke holde til i længden. Vi er jo fuldstændig rekrut og så i kaserne-tonen: Stuben-Ordnung og Spindt-Orden, fertig machen zu Bettruhe, Kaffeholen, raus treten, Appel, Appel. Sådan går det ustandselig, og så 2 dage vagt, en dag fri, så kan vi gå ud og eksercere. Vi var ind i sådan et rolig tempo, tjenesten har nok været streng men ikke noget imod dette her. Og så er det forbudt og gå ind til byen for os. Det knalder på alle hjørner her, vi må ikke gå længer væk [end] at de kan se os.”⁵⁶

Det er ikke svært at forstå Carstensens skuffelse over sit ophold i Warszawa. Stuen han lå på skulle holdes i orden, det samme gjaldt hans skab. Det blev befalet, hvornår man skulle i seng og når der skulle hentes kaffe, alt foregik ved kommando. I tide og utide blev der kommanderet til appel, hvor soldaternes uniform, udstyr og evne til eksercits blev underkastet en grundig undersøgelse. Han havde end ikke glæde af byen, hvor forholdene var blevet endnu værre, end da Aksel Lieb befandt sig dér i sommeren 1943. Byen var på randen af oprør, som brød ud den 1. august 1944. Om Carstensen befandt sig i byen under opstanden er uklart.

Omtrent 100 kilometer mod vest var en anden sydslesviger, Fritz Clausen fra Hollingsted, endt i en militærlejr ved rekonvalescensenheden ved Sturmgeschütz-Ersatz-Abteilung 200 efter at være kommet sig over et benbrud, han pådrog sig i foråret. Meget hvile fik han dog ikke:

Langt den overvejende del af langdistancetraffikken foregik med tog, og ofte måtte soldaterne tage til takke med kreaturvogne uden hverken vinduer eller andet inventar end noget halm strøet på gulvet. I denne kreaturvogn på vej mod østfronten i november 1942 lader soldaterne dog til at have fået sig indrettet, og der bliver både barberet og spillet skak, mens toget for åben dør nærmer sig fronten. Øverst i billedet anes en række geværkolber.

“Jeg vil ikke beskrive Dem mine følelser, med hvilke jeg igen tiltrådte her. De ved jo besked! Men behandlingen er værre end i rekruttiden.

Til alt held kom jeg 2 dage efter min indtræffen straks ud på brobevogtningskommando, sammen med en snes andre kammerater. Det er et forholdsvis roligt job, 28 km fra lejren. I lejren selv er djæveln løs. Det gælder derfor at komme væk derfra.”⁵⁷

Fritz Clausen var ikke glad for at komme tilbage til tjenesten efter sit hospitalsophold og den efterfølgende sygeorlov hjemme i Hollingstedt, også selvom der ikke var tale om fronttjeneste. Bedre blev det ikke af de forhold, der herskede i lejren, og som formodentlig har svaret til hvad Carstensen oplevede på Kasernen i Warszawa. Det behagede ikke en gammel frontsoldat som Clausen, der siden foråret 1940 havde tilhørt en kampvognsenhed, at blive hundset rundt som en rekrut. Heldigvis var der mulighed for at undslippe livet i lejren, men den tilsyneladende fredsommelige vagttjeneste ved en bro skulle kun blive af kort varighed. Dele af hans enhed blev sat ind i kampene i Warszawa, og senere kastet ind i kampene mod de fremrykkende russere.⁵⁸

Efterhånden som krigen skred frem, blev det sværere og sværere at undgå fronten. Ikke blot rykkede den hele tiden tættere på Tyskland, men manglen på soldater til at holde den blev stadig større. Som allerede nævnt betød det, at man forsøgte at frigøre så mange soldater i Tyskland og de besatte lande som mulig fra opgaver, der kunne varetages af civile, samtidig med at man sænkede kravene for at blive vurderet “kv” – anvendelig til fronttjeneste.

Ved fronten

Mens adskillige af mindretallets indkaldte altså i kortere eller længere perioder forrettede tjeneste langt bag fronten, så gjorde en stor del af dem tjeneste ved eller i nærheden af den. Men i en krig, hvor ordet hjemmefront havde fået en mere direkte og mindre symbolsk betydning end tidligere på grund af kampene i luften, er det ikke nemt fuldstændig entydigt at definere fronten. Efter at have hørt om sin kollega Hermann Tychsens nye tjenestested efteråret 1943 gjorde lærer Aksel Lieb sig således nogle tanker om krigens uforudsigelighed:

“At Tychsen er kommet til Kroatien er jo ikke så morsomt; – skønt man ved jo næsten ikke, hvor der er værst! Der findes folk, der er så heldige, at de

kommer hen til ret rolige afsnit i Rusland eller Italien, medens andre til gengæld kan opleve et sandt helvede i de samme lande. Der er ikke så lidt kismet* i enhver soldaterskæbne.⁵⁹

Fjenden kunne dukke op mange steder, og en fredelig post langt bag den egentlige kamplinje kunne pludselig blive ramt af lemlæstelse, død og ødelæggelse. Mens stillinger tæt på fjenden i perioder kunne være fredelige og for en tid lade soldaterne glemme krigens realiteter. Fronten var altså mange ting, og det glædede sømand Hermann Münchow sig over i et brev april 1943, da han befandt sig på en ø ud for estiske hovedstad Tallin:

“Nu er jeg landet på en blå ø, men kan stadig se byen, hvor jeg snart har været længe. Det kalder sig front her, men det mærker kun maven og pengepungen. Vi får nemlig fronttædelse og så det vigtigste, fronttillæg, ellers er vi langt uden for skud. Her er vi med tre mand og går vagt, det vil sige vi sidder på r---- i et tårn og passer kakkelovnen og venter ellers på afløsningen. 6 timers vagt 12 timer fri. Det er endda til at holde ud, men hvis I kan få fat i et godt middel mod små dyr, må I gerne sende meget af det, væggelus osv. er der mere af end skidt her på øen. Jeg kunne i grunden godt bruge lidt småt værktøj til metalarbejder. Der er fuldt op af patronhylstre her, artillerimunition, selvfølgelig, nogen er næsten lige så store som jeg.”⁶⁰

Da Münchow skrev, løb frontlinjen mere end 150 km mod øst, og fjendtlige skibe så han og hans kammerater ikke noget til, selvom de store hylstre fra artilleriammunition formodentligt var et vidnesbyrd om, at der tidligere havde været ført kamp fra øen. Alligevel mente den tyske marine altså, at øens besætning fortjente det såkaldte “Frontzulage” – fronttillæg. Tillægget var på 1 Reichsmark om dagen, hvilket lige knapt betød en fordobling af Münchows månedsløn, der som gefreiter beløb sig til 36 Reichsmark. Fronttillægget blev givet for de forværrede forhold soldaterne var udsat for som følge af kamp-handlinger eller nærhed til fronten, men der var ikke tale om et egentligt fare- eller kamptillæg.⁶¹ Om Christian Harck, der i august 1943 befandt sig betydeligt tættere på fronten end Münchow fik fronttillæg vides ikke, men som det fremgår af et brev til rektor Heinrich Fischer befandt han sig i egne øjne ikke ved fronten:

---

* dvs. forudbestemt skæbne, her vel anvendt med betydningen tilfældighed.

Forsyningstropperne gjorde tjeneste mellem fronten og baglandet, hvor de som regel hentede forsyninger ved nærmeste jernbanestation og kørte det så langt frem som muligt. Ved siden af kolonnen en russisk panjevogn, et køretøj der også blev anvendt af tyskerne.

“Man har fundet en plads til os ude i det tykkeste, sorteste, midterste af midten af det, man kalder Østfronten! Fronten ligger en 10-15 km længere mod øst, så den har vi ikke så meget at bestille med – og det er man såmænd glad [for]! Alligevel mærker vi nok til Ivan også her. Han er her hver eneste nat og har udvalgt netop denne bydel som legeplads. Bydelen ligger nemlig lige midt imellem tre banegårde, og dem er han særlig ude efter. Indtil dags dato er alt gået godt, – og jeg tror videre på den gode ledestjerne.”⁶²

Selvom fronten ikke var så langt væk, så havde Christian Harck været heldig. Da han skrev i august 1943 tilhørte han ikke en kampenhed, men den såkaldte *Streifendienst*, der skulle opretholde mandstugten i den tyske hær bag linjerne. Andre enheder opererede både ved fronten og bag den, som det var tilfældet med den enhed, som Matthias Petersen fra Flensborg tilhørte i foråret 1943:

“Jeg skriver jo fra felten, men jeg er da ikke med i selve kampene. Jeg arbejder i mit fag som rørlægger. Vi forsyner tropperne med vand. På den måde er jeg

altid undervejs. Sommetider helt foran ved fronten, og næste gang i etappen. Det skifter for hver gang.”⁶³

Selvom om man gjorde tjeneste ved en kampenhed, behøvede man ikke dagligt at stå med gevær i hånd eller være helt fremme i aller forreste linje. Christian Harcks bror Hans Harck tilhørte sommeren 1943 en kampenhed, nemlig Grenadier-Regiment 253, hvor han forrettede kontortjeneste, og det i en sådan grad, at han i begyndelsen af juni sukken- de skrev hjem til sin hustru: “I dag havde vi igen det herligste vejr, men jeg har ingen tid til at nyde solskinnet. Vi har igen en bunke arbejde. – Krigen er efterhånden ved at udvikle sig til en papirkrig.”⁶⁴ Hans Harck gjorde tjeneste ved en bataljonsstab bag en “forholdsvis rolig” front, som han udtrykte det i slutningen af maj.⁶⁵ Hvor langt fra fjendtlige tropper han befandt sig, er ikke nemt at sige. En bataljonsstab ville under kampindsats befinde sig i det såkaldte “Gefechts-gebiet”, det vil sige kampområde, et område der under stillingskampe som regel strakte sig ca. 5 km bag ud fra de forreste fjendtlige stillinger.⁶⁶ Afgørende for bataljonstabens placering var en række forskellige faktorer som for eksempel længden på det frontstykke bataljonen skulle holde og indsatsområdets geografi og bevoksning. Harck lader til i sommeren 1943 at have befundet sig ude af fjendens umiddelbare synsfelt. Det var i hvert fald ikke fjenden, han nævnede som største fare for sin og sine kammeraters fritidsbeskæftigelse på toppen af deres bunker sidst i april: “I dag har det været det rene forårsvejr. Vi brugte en middagstime til at anlægge en lille have på ca. 4 m² oven på vor bunker. Men jeg er bange for, at haven, når vi får lidt mere regn, skyller bort, da grunden skrånere ret stærkt.”⁶⁷

Forholdene var helt anderledes for Hans Detlef Andresen, da han med sit kompagni i begyndelsen af december 1942 i sne og frost blev indsat for at deltage i et angreb, der skulle befri de indesluttede tyskere i Stalingrad. Helt frem til kamplinjen kom hans kompagni dog ikke lige med det samme, som han forklarede hustruen i et brev: “Det er den femte dag, at vi er ude ved fronten. Tiden er knap, fingrene er kolde, dog du skal høre lidt fra mig. – Endnu var vi heldige, vi kom ikke helt ud til fronten, lå kun i reserve. Dog, vi går stadig fremad, og hver aften bygger vi nye huler.”⁶⁸ Andresens brug af front er noget dobbelttydig. Han har været fem dage ved fronten, men er endnu ikke helt ude ved den. For den uerfarne var det ikke så nemt at se, hvor tingene begyndte, og hvor de sluttede, også selvom Andresen

godt vidste, at hans regiment lå i reserve. En lille uges tid efter var tingene dog blevet meget mere klare:

“Det er den femte dag igen, hvor vi nu er ude ved den rigtige front. – Ja, nu kender vi den, du, kender den med al sin rædsel med al sin elendighed. – Jeg sidder i mit jordhul; thi “oven dæks” er det for hårdt. Granaterne hyler fra vores og den fjendtlige side over os, hid og her omkring os slår de ned; men de rammer da ikke alle.”⁶⁹

Hans Detlef Andresen var havnet, hvor det gik hårdest til. Kulde, død og lemlæstelse var blevet en del af hans hverdag. Der var ikke længere tvivl, om han befandt sig ved fronten eller ej. Men som det allerede ovenfor er blevet bemærket, så var det ikke kun afstanden til frontlinjen, der afgjorde hvordan livet tegnede sig. I begyndelsen af april 1944 befandt den lige knap 20-årige snedker Ernst Matzen fra Flensborg sig ganske tæt på fjenden, uden at han mærkede noget som helst til ham:

“Her på fronten er det for tiden så rolig, som om der ingen krig var. Jeg sidder for tiden helt alene i den lille bunker og venter på mine to kammerater, der er gået en tur til stillingen, som ligger 200 meter foran os. Jeg ligger på Narwafronten. Her er alt under sne endnu, trods solskin.”⁷⁰

Der var enorm forskel på at befinde sig midt i et undsættelsesangreb i retning Stalingrad i december 1942 og på at ligge i stilling i Letland under en standsning i de russiske angreb i april 1944, og derfra endnu større forskel på at befinde sig langs den fransk-tyske grænse vinteren 1939-40. Men uanset om soldaterne befandt sig i angreb, på tilbagetog eller i stillingskrig, så var frontlivet fuld af farer og strabadser. Soldaternes indsats blev dikteret af den militære nødvendighed, og alt måtte underordnes den. Det var derfor ikke kun fjenden, der satte soldaterne på en hård prøve. Tjeneste under åben himmel, på alle årstider uanset vejrliget, i alle typer terræn. Indkvartering alle mulige og umulige steder mellem alle mulige typer af kryb, ofte uden ordentlige sanitære forhold, på en kost af meget svingende kvalitet og mængde. Forhold der påvirkede soldaten både materielt og psykisk. I slutningen af marts 1943 beskrev Hans Detlef Andresen fra et lazaret i Tyskland sit første møde med den tyske frontsoldat i december 1942:

“Vi mødte en flok infanterister, som havde en halmstak som kvarter. De sad omkring et jernrør, som var deres ovn, og kogte kaffe af sne, som de smeltede.

Frisk ankommet til fronten står Hans Detlef Andresen (yderst til højre) og hans kammerater i deres funklende nye snecamouflage og stirrer ud i det uvisse, december 1942.

Langskæggede, skidne, madrester i skægget, pjaltede og livløse af træthed, næsten ikke til at få svar ud af. Et stykke videre hen stod et par, som forsøgte at bekæmpe lusene. – - Det er den rejsende tyske soldat i vinterkrigen i Rusland. – 14 dage senere var vi selv de samme stakler.”⁷¹

Krigens fordringer kunne hurtigt forvandle velbarberede og veludhvilede soldater til apatiske og møgbeskidte eksistenser. Krigen kunne skubbe de mest basale behov til side, eller i hvert fald presse dem til et minimum. Tjenesten gik frem for alt.

I krig er soldatens vigtigste opgave at bidrage til at bekæmpe fjenden. Som det allerede er beskrevet ovenfor, indebærer det ved tjeneste i Tyskland og de besatte lande ikke, at man kæmpede med våben i hånd. Der var en lang række opgaver, som skulle varetages i baglandet for at få krigsmaskineriet til at fungere. Men også ved fronten kunne man bidrage til at bekæmpe fjenden på meget forskellig vis. De forskellige stabe, hvorfra tropper blev ført, havde brug for kontorpersonale til at holde styr på tingene. En række af specialtropper varetog forbindelsen mellem front og bagland, hvad enten det så drejede

sig om at bringe ammunition, forplejning og andre forsyninger frem eller om etablering af telefon- og radiokontakt. Andre havde mere underordnede opgaver i forhold til de våben, de gjorde tjeneste ved. Artilleriet behøvede chauffører eller kuske, kampvogne og fly behøvede mekanikere. Soldater som varetog disse opgaver befandt sig ofte ganske tæt på fjenden, men deres opgave var ikke at kæmpe med våben i hånd.

Fremmarch og stillingskrig

For de soldater, som tilhørte de egentlige kamptropper, afhang tilværelsen af om deres enhed deltog i en offensiv, om den befandt sig i stillingskrig, eller på tilbagetog. Under en fremmarch var soldaterne i bevægelse frem mod fjenden eller åben kamp, sådan som Franz Wingender beskrev det i et brev til lærer Oscar Nielsen i 1941:

“Vi gik som de første over Grenze den 22. juni, var med igennem Litauen, så Letland og gik så over den russiske Grenze og var med ved gennembruddet gennem Stalin-linien ved Isebesch. Vi indtog så en forsvarsstilling i to dage, vi lå der i svær artilleriild, bare én rørte sig lidt, kom der et hagl af granater over os. Vi angreb så og indtog Indriza. Det var ved dette angreb, som begyndte den 13. juli, at Hans Clausen faldt. Han var jo i samme division som jeg, bare i det andet regiment. De gik frem på vor venstre fløj. Vi blev så trukket ud af fronten og blev indsat igen den 25. juli og er stadig i forreste linie, siden den dag har vi ikke haft ro. Dag og nat var vi i lag med fjenden. I al den tid har vi ikke kunnet skifte undertøj, ikke fået støvlerne af fødderne, i dagevis ikke engang fået bæltet af, kun lidt søvn. De røde kæmper forbitret og uden hensyn på tab. Det vi frygtede mest, var hans artilleri, i direkte skud fra åbne ildstillinger skød de på os. Infanteriet havde vi slået, så de havde trukket sig tilbage til langt bag artilleristillingerne; men fra dem endnu blev sendt salve på salve. Så snart vi lavede en pause f. eks. for natten, gravede vi os ned i jorden, vi er efterhånden bleven til hele muldvarpe. Når det lykkedes at få forplejningen frem til os om natten, så kan de tro det smagte, skønt vi var nok så snavset, for at vaske eller barbære sig var der slet ikke til at tænke på i over 3 uger, så vi så ud som nogle værre Urtidsmennesker.

Værst var for os den ene uge, hvor vi ikke kom ud af de mørke og filtrede granskove. Et par gange angreb russerne os med uhyre kræfter, engang med 2 regimenter anden gang med 1, og vi var kun et lille bataljon, og hver gang på den fløj mit kompagni var og det var anden bataljon, og her brød de igennem. Vi var på den måde indesluttet hver gang, dertil kom så, at russerne råber deres forfærdelige “Hurræ – Snime” De kan tro det gav et skyderi og

knalderi som nytår, bare man vidste ikke hvor alle kuglerne kom fra, dertil kunne man jo ikke se noget, førend der pludselig kom én frem bag et grantræ, ja så fløj også allerede håndgranater. Russerne kom med dem sådan en hel arm fuld af gangen, vi fik så understøttelse fra et andet kompagni, og så måtte fjenden vige. Utallige døde og sårede lod de tilbage, de løb i hele skarer mod vore maskingeværer. De kan nok tænke Dem, vi åndede lettet op, da vi igen fik en slette for os. Vi har så været med i kampen om Staraja Russa og taget den ene svære feltstilling efter den anden. Vi faldt så, efter at byen var faldet, en russisk armee, som ville mod vest og så mod nord for at indkassere os og byen, ud i flanken og tvang ham til at ændre hans march. Det lykkedes. Vi trak os så tilbage til Staraja Russa og med vort regiment forsvarede vi byen i en uge mod en overmagt af 4 divisioner og en rytter-brigade. At vi holdt denne vigtige knudepunkt, var afgørende for at Nowgorod faldt. Hvis man så tænker, at vi selv kun var meget svage, langt over det halve kompagni var allerede falden ud, død eller såret, hos de andre kompagnier endnu mere. Så De kan nok tænke Dem, at der var ikke tid til at tænke på andre ting. For vore maskingeværer har russerne den største respekt, hvis de bare hører dem, så glemmer de deres "Hurræ" råb og stikker af. Officerer og kommissærerne må drive sovjetsoldaterne frem ellers går de ikke mere. Føreren selv lod sig daglig personlig berette om stillingen i Staraja Russa. De ser, at det må har været meget vigtig. Vi kan takke, at flyverne understøttede os helt gevaldig. Jeg tror ellers havde vi ikke kunnet klare os så godt. Vi har nu angrebet igen, sat over nogle floder, Sowat og Polat, [den] sidste [som var] 150 m bred, vadede vi over, gik i vand til op over bæltet; men det lykkedes. Den ene dag tog vi så en landsby med hurra, sikke fjenden løb. Ja, trods alt at det er så bitter og alvorlig, så har vi lavet en del sjov, at opmuntre hinanden er det vigtigste. Nedslående er dog det, at den ene kammerat efter den anden bliver revet fra os. Vi har nu taget en ny landsby, hvor vi ligger siden den 3. [september] i forsvar. Vi havde håbet, at blive afløst; men nej, nye er kommet til og kampen går videre. Alle håber at der gives en god ændring, når Leningrad er falden ellers sidder vi nok vinteren over her oppe, og på orlov må man slet ikke tænke. Vi skal forhindre at de russiske nord- og mellemarmee kan komme sammen, indtil Leningrad er falden, derfor ligger vi nu her øst for Ilmen-søen. Ja – nu har jeg fortalt lidt om krigen her; men De kan også tro, at vi har haft dage og timer, hvor vi ikke gav mange sure sild for vort liv. Kræfterne forlod os, nerverne var fuldkommen oprevne, humør var kun galgehumør og mod var sunket ikke så lidt; men når der så var en dag lidt ro blev alt bedre. Vi var alle mavesyge, også det er nu bedre. Det var tit at forplejningen ikke kunne komme frem, så der kunne gå et døgn og mere inden der kom noget. Vi spiste så alt, hvad vi fandt i haverne, gulerødder, kål, løg, rødbeder osv. Det smagte alt sammen. Værst var vandspørgsmålet, ikke alle landsbyer har en brønd."⁷²

I deres hastigt udgravede skyttehuller holder tyske soldater vagt på en af Ruslands vidtstrakte stepper vinteren 1942–43, klar til at rykke frem eller tilbage alt som situationen dikterer det.

I tre uger var Wingender og hans kammerater indsat i forreste linje, hvor der kun var tid til at tænke på det aller nødvendigste. Når der endelig blev holdt hvil, måtte soldaterne først grave sig ned for at sikre deres stilling mod eventuelle modangreb. Selvom de ikke blev angrebet i deres skyttehuller, så var det ikke alle soldaterne, der kunne få hvilet sig med det samme. For som Hans Detlef Andresen skrev om sin deltagelse i undsætningsangrebet mod Stalingrad: "Dog vi går stadig fremad, og hver aften bygger vi nye huler. Om natten har vi vagt og sover så igen et par timer."⁷³ Det var nødvendigt at holde vagt, og vagttjeneste var en fast bestanddel af tilværelsen ved fronten, uanset om man befandt sig på frem- eller tilbagemarch, eller i stillingskrig.

Vagttjenesten gav livet i stillingskrig et regelmæssigt præg, men hvordan vagten forløb, afhang af fjendens aktivitetsniveau. I maj 1943 befandt landmanden Christian Lassen fra Jarlund sig ved Füsilier-Regiment 26 lige øst for byen Staraja Russa syd for Ilmensøen, hvor kampene for en tid var stilnet af:⁷⁴ "Skoven, som jeg står og ser over i mod ved dag og ved nat, når jeg har vagt, begynder at grønnes. Græsset begynder også at grønnes, men her er jo alligevel ingen dyr

her som kan æde det.”⁷⁵ Om der var helt så roligt, som den korte passage synes at antyde, er svært at sige. Christian Lassen var nemlig ikke nogen særlig meddelsom brevsriver. Det var til gengæld Peter Køster, der i august 1943 befandt sig nogle hundrede kilometer længere mod nord i et skovområde ved Volkov. Her var der ikke så fredeligt, som da Christian Lassen lå foran Staraja Russa:

“Hver nat, når Denger står i 4-5 timer ude, vandrer mine tanker hjem til dig og den varme seng. Det er et himmerig for en, som er så langt borte. Så står man klam og kold og længes! Og ens kammerat optages af de samme tanker. Vi tænker ikke på andet, mens øjene glider søgende frem gennem mørket, og det piber forbi en. Fra Ivans stilling kommer ildtunger frem hen imod os, og atter og atter ryger hovedet ned i en fart. Den tur kender vi snart. I hånden i lommen føles æggehåndgranaten kølig og kold. De er altid parate mod overraskelser. Dog, vi er tilfredse, når vi ikke behøver at få brug for dem. Når afløsningen så kommer, er man glad, at man atter kan lægge sig på sin “Rollbahn”.”⁷⁶

Men dagen efter skulle frontsoldaten på vagt igen og kunne, som Peter Køster var ude for natten til den 5. august 1943, risikere at skulle på natpatrolje mellem linjerne i ingenmandsland. Et farligt og nervepirrende foretagende i en så livlig stilling, som den Peter Køster befandt sig i:

“Denger vil lige skrive et par ord til sin skat, sove kan Denger alligevel ikke. Jeg kom først kl. 4 i seng i nat. For tiden er det et natteroderi, men det går nok. Noget må der jo stadig gøres, selv om det jo ikke just er morsomt at krybe rundt i ingenmandsland ud under modpartens stillinger i en sammen-skudt skov, hvor man må krybe og glide mellem tørre grene, træstammer, buske og vand og meget mere. Og ved hver bevægelse kradser grenene, så det er en gru. Og over hovedet på en piber det forbi, og fra tid til anden eksploderer granaterne, og så er der de forbandede miner. Og en 3-4 timer er en lang tid, når man venter på at snappe nogle eller blive snappet.

En af mine bedste kammerater i min gruppe blev såret i nat ved et skud i hovedet. Den gik lige igennem stålhjelmen. Han var dog ved bevidsthed, da han blev båret bort. Det er jo den slags ting, der kan hænde også i en forholdsvis god og rolig stilling. Vi vil jo ikke have det værre. Og når humøret er godt, kan det jo nok gå.”⁷⁷

Peter Køster lå bestemt ikke i en rolig stilling i sensommeren, der blev udvekslet gevær- og maskingeværild mellem stillingerne, patruljeret i ingenmandsland, og artilleribeskydning var ingen sjældenhed. Men

Russiske granater slår ned et stykke bag de tyske linjer. I forgrunden aner man skikkelser, formodentlig soldater, der er blevet fanget i det åbne land. Det langtrækkende artilleri gjorde, at man selv mange kilometer bag fronten ikke var uden for dets rækkevidde.

kamphandlingerne i stillingskrig kunne blive betydeligt voldsomere. Ind i mellem blev der nemlig foretaget større men begrænsede angreb på stillingerne. Enten fordi man ønskede at tage fanger, ødelægge stærke punkter i den fjendtlige stilling eller for at give den umiddelbare frontlinje et mere fordelagtigt forløb. Lauritz Nissen, der i sommeren 1943 befandt sig ved Pionier-Bataillon 671 syd for Ilmen-søen oplevede at blive udsat for sådan et angreb:

“Sidste søndag havde vi en meget sort dag, den vil jeg aldrig glemme i min liv. Russerne var inde i vore stillinger, vi blev alarmeret og måtte smide dem ud igen. De kan tro det var en dag. Han skød med granatkaster i det helvedes. Til middagen havde vi så russerne drevet ud igen, men ikke uden tab. I dag, på pinsesøndagen har jeg bundet krans til vores faldne kammerater. Vi håber det må ikke komme alt for rask igen.”⁷⁸

Hvor stort det russiske angreb har været, er ikke til at sige, men det lader til at have været relativt begrænset. De tungeste våben, der lader til at have været involveret, var granatkastere, og da det lykke-

des at kaste russerne ud af stillingen, lader russernes mål til at have været ret begrænset. Den 21. august 1943 deltog Povl Jensen i betydeligt tungere understøttet, og formodentligt også betydeligt mere omfattende angreb på russiske stillinger, men russerne svarede igen:

“I går lavede vi et angreb med flyvere, svær panser og artilleri, men det går ikke som i det første år mere, russerne skød nemlig også, blandt andet med 172 cm og lignende småting. Nu ligger vi et roligere sted, og når brevet når jer, er vi sikkert i ro igen. Gør jer ingen sorger for min skyld, tiden har nemlig vist at jeg – trods fars skepsis hører til ukrudtet.”⁷⁹

Povl Jensens enhed blev tilsyneladende trukket ud af angrebet med det samme, eller også var angrebet trods indsats af både kampvogne og fly en mindre aktion, der kun varede en dag. Under alle omstændigheder endte Povl Jensen og hans kammerater i en temmelig rolig stilling. Herfra skrev han fire dage efter, at han og hans kammerater havde taget del i det tyske angreb:

“Vi ligger stadig her, og har det roligere fra dag til dag, nu er han endda holdt op med sin artilleriild, så vi lever som i den dybeste fred nu. [...] Nogle kammerater er, da de ikke har andet at bestille, gået til at lægge det tredje lag stammer – og hvad for nogle – på deres bunker. Det er jo altid bedst at være på den sikre side, selv om “Iwan” har trukket sit artilleri bort derfra – hvem han nu mon vil drille?”⁸⁰

Selvom om stillingen var meget rolig, så var der alligevel nogen af Povl Jensens kammerater, der mente, at deres bunker burde have sit tag forstærket. De lader til at have gjort det uden for tjenesten, altså i deres ellers sparsomme fritid, som måske nok har været lidt rigelige, fordi stillingen var så rolig. Arbejdstjeneste var ellers en fast del af stillingskrigen, stillingens bunkere, skytte- og løbegrave skulle holdes ved lige og om nødvendig udbygges. Jacob Petersen og hans kammerater brugte i efteråret 1942 det meste af deres nætter på den form for tjeneste: “Vi har for tiden travlt med at arbejde. Det hele foregår jo om natten. Stillingen og løbegrave laves, bunkere bygges. Om dagen seer man ingen, men så snart at solen går ned, så kommer musene jo ud af hullerne.”⁸¹

Det var et større anlægsarbejde, hans enhed var involveret i. Efter at han have været på en længere orlov, var hans enhed stadig i gang med arbejdet, da han vendte tilbage:

“Det er jo noget vanskeligt at leve sig ind under disse forhold igen efter en så dejlig orlov. Godt var det jo, at vi havde så meget at bestille med stillingsbygning. Det var jo lidt hårdt til sidst, frosten overraskede os jo, men vi blev dog færdig. Nu samler vi jo noget træ sammen, her ligger jo mange forkullede stammer. Lørdag lave lidt om på indretningen i vores bunker. Vi har været 4 mand i en 6 mands bunker, vi har altså plads nok. Jeg har jo fået nu mange Hjemmet i alt 16, som jeg ikke har læst endnu. Jeg vil håbe, at det ikke giver så megen sne ellers får jeg dem ikke læst, for så skal vi jo bygge snestillinger.”⁸²

Jacob Petersen og hans kammerater var blevet overrasket af frosten, men nåede dog at få stillingen færdig før vinteren satte ind. Et år tidligere blev landmand Jacob Nissen, Klint ved Ladelund, og hans kammerater kort før jul sendt på march fra deres veludbyggede stillinger til en skov, hvor de blev sat til at bygge en stilling fra bunden. Om dagene før og efter den første krigsjul i Rusland berettede Jacob Nissen først i januar til sin søster Caroline og hendes mand Christian Petersen – på tysk fordi svogeren ikke forstod dansk:

“Eine Weinachten haben wir belebt, die ich wohl nie vergessen werde. Vor Weihnachten tippelten wir einige Tage hin und hier 12-13 Stunden auf der Landstrasse. Eine Tasse Kaffee war unterwegs das ganze Essen, wer einen Knusten Brot hatten konnte den ja verdrücken, meistens war der schon Morgens runter gerutscht. Am 20. abends kamen wir hier an einen Wald unsere Herberge, dann wurde gezeltet. Im Sommer schläft man sehr schön in solche kleinen Häuser, aber bei Gott ist es im Winter sehr unangenehm erst einen halben Meter Schnee wegschauffeln, und dann hinlegen und doch gut geschlafen. 2 Nächte haben wir so geschlafen. Die dritte hatten wir unsern Bunker fertig, fertig war wohl viel gesagt, aber Dach über Kopf. Am 24. bekamen wir einen Ofen und konnten uns nach vielen Tagen aufwärmen. Jeden Tag haben wir gearbeitet. Weihnachten durch Bunker gebaut, Gräben gezogen, jede 4 Stunde auf Wache und was dann alles noch dazu kommt. Jetzt geht's hier einiger Massen ruhiger hier, dann müssen wir weiter, wann ist noch nicht bekannt. Es wird etwas verlangt von den Landser,* ihr könnt euch keinen Begriff davon machen. Weihnachten war für uns sehr traurig, keine Post die ganzen Weihnachtstagen, am Sonntag zwischen Weihnachten und Neujahr schnabten die Russen die ganze Verpflegung, Mittagessen, Weihnachtsgeschenke von sämtlichen Kompanien in Bataillon. Einen wetten Happen und wir einen Tag ohne Essen eine lange Nase. Die Geschenke haben wir jetzt nach und nach bekommen. Diese Geschichte kostete uns 5 Mann und 11 Pferde.”⁸³

---

* kælenavn for den tyske soldat.

Bunkeridyl et sted på østfronten. Bunkeren lader til at være anlagt på flad mark, men er ikke gravet særlig langt ned, i stedet for har man opkastet en høj. Det kan skyldes, at grundvandet stod højt. Normalt gravede man sig ned, så bunkerens tag var omtrent på niveau med jorden.

Jacob Nissen havde ret i, at der til tider blev trukket meget store veksler på den tyske "Landser". Når situationen tillod det, trak man derfor fra tid til anden enhederne ud af linjen, enten i reserve et stykke bag kamplinjen, så de umiddelbart kunne forstærke fronten i tilfælde af angreb, eller et godt stykke bag fronten for at få hvilet ordentlig ud. Den 19-årige Siegfried Andresen – en bror til Hans Detlef Andresen – ankom til østfronten ud på efteråret 1944. I begyndelsen af november blev han sendt ud i forreste linje, hans første ophold i frontlinjen blev dog ret kort:

"Nu har jeg jo prøvet, hvordan det er ved fronten, men dog kun hvor det var helt roligt. Ved fronten var jeg kun i tre dage. Nu ligger vores kompagni i ro nogle dage, et par kilometer bag fronten. Så i øjeblikket er det på en måde helt godt. Vi bor i bunkere, med 12 til 14 mand i en."⁸⁴

Det var dog ikke alle, der fandt opholdet i hvilestillingen tilfredsstillende. Jacob Nissen havde det i hvert fald bedre i sin lune bunker ved fronten:

“Habe es sonst gut, es ist nicht so kalt in diesen Tagen gewesen. Einen gemütlichen Bunker haben wir hier, da hätten ihr rein schauen sollen. Ofen, Betten, Tisch u. Bank. Alles dran belegt mit 6 Mann. Jede 6 Stunde auf Wache. Es ist hier bald besser und ruhiger als in den Ruhetagen.”⁸⁵

Der kan vist ikke være nogen tvivl om, at den stilling hvor Nissen befandt sig, var rolig. Fjendtlig aktivitet nævner han ikke, og tjenesten lader til at have indskrænket sig til at holde vagt. Hvilket arbejde han og hans kammerat blev sat til mens de lå i ro, nævner han ikke, men måske det var gået dem, som det gik handelsmedhjælper Viggo Julius fra Flensborg halvandet år senere: “Jeg har det helt godt, hvad jeg også håber om Dem. Jeg er nu for nogle uger kommet væk fra fronten, vi ligger i “Ruhestellung”. Men ved fronten har vi haft mere ro end her. Her har vi hver dag uddannelse og appeller.”⁸⁶

Fritid og hygiejne

Det hele afhang naturligvis af forholdene ved fronten, Lauritz Nissen var i hvert fald ikke ked af at bytte opholdet ved fronten med et kursus 200 km bag fronten, også selvom det var nok så hårdt arbejde: “Vi er nu kommen videre tilbage i Rusland. Det er ca. 200 km fra fronten, her bliver vi uddannet igen. Det varer vist 6-8 uger. Vi har streng tjeneste, men det er dog bedre end for ved fronten.”⁸⁷

Fjorten dage senere kunne han tilfreds meddele om en behageligt overstået påske, hvor ikke kun mad, men også underholdningen havde været god:

“Vi har her rigtig haft en dejlig påske. 1. påskedag var vi til opera og varieté, anden påskedag var vi i en hestestald til biograf, vi så filmen “Diesel”. Når man en gang ser kino så glemmer man, hvor man er henne. Ellers har vi fået vin, spiritus, øl, æg, kage, chokolade og flest sager til påske.”⁸⁸

Hans Harck befandt sig ikke så langt bag fronten, som Lauritz Nissen. Men havde alligevel i april 1943 mulighed for at opsøge en biograf for at få lidt adspredelse. En chance han greb, også selvom den lå temmelig langt væk:

“Jeg har lige været i vort frontkino og set Heinz Rühmann i Quaxs, der Bruchpilot [tilføjet senere]. Nå, navnet har jeg igen glemt, Du ved jo, at jeg ikke kan huske den slags ting. Men det var altså en afveksling fra det daglige her,

som det leves her. Men 15 km for at se den film er jo en ganske anstændig ydelse.”⁸⁹

Det var en anselig distance Harck var nødt til at tilbagelægge, men han var trods alt heldig, at han havde mulighed for at opsøge biografen. Soldaterne i forreste linje havde sjældent mulighed for at forlade stillingen for at se en film, uanset om de havde frivagt eller ej. De ledige stunder, de havde, måtte de selv fylde ud. Johann Budach fra Jaruplund tilhørte Artillerie-Regiment 30 og havde formodentligt med sit batteris heste at gøre:

“Jeg kunne i grunden godt trænge til lidt husflidsarbejde, for aftenerne er jo forfærdelig lange. Har du et par træer liggende endnu til at binde børster i? Jeg har nemlig hestehår nok her, og når du så ville sende mig nogen træer, så kunde jeg dog få nogle aftener til at gå med det.”⁹⁰

Læsning og brevskrivning var andre muligheder, men det afhang meget af årstiden og de forhold, soldaterne boede under. Franz Winger og hans kammerater måtte i hvert fald i de korte vinterdage begrænse den slags sysler til et minimum:

“Som så mange andre af mine kammerater må jeg også fejre jul her i det kolde Rusland. Jeg ligger stadig her i den koldeste egn af det europæiske Rusland mellem Wældei-højene og Ilmen-søen. Vi havde i går -32° og i dag er det ingenlunde varmere. Man gider virkelig ikke stikke næsen ud af Bunkerne, men det nytter jo ingenting. De Røde prøver i de sidste dage gang på gang at bryde igennem vore linier; men de henter sig kun brådne pander hver gang. Det er sikkert de sidste forsøg for denne vinter. Vi har lavet os et par brætspil og slår sådan de lange aftener ihjel. Vi har jo kun 8 timer dagslys og 16 timer nat, læse kan man ikke meget om aftenen, da vi må spare sådan med lyset, tællelysene er så knappe.”⁹¹

Men soldaternes fritid var ikke altid noget, som det kunne være et problem at fordrive. Den 20. august var den så kort udmålt for Peter Køster, at der ikke var nogen tvivl om, hvad den skulle bruges til, når han var færdig med at skrive brev til sin hustru:

“Denger skriver lidt til dig, mens han er ude igen. Kl. 5 kom Denger først ind igen efter næsten 5 timers vagt i regn og sjask. Og kl. 8 gik det ud til arbejdstjeneste med at bryde en bunker ned og bygge den op igen et andet sted. Og

nu som sagt vagt igen. Og sådan bliver det ved. Så den er vel nok fin, hvad? Men man kan jo godt nøjes med 3 timers søvn, ser det ud til.”⁹²

At det var alt, det kunne blive til skyldtes, at så mange af Køsters kammerater var blevet såret eller dræbt, uden at der var kommet erstatning. I frivagterne måtte soldaterne klare alt det, der lå uden for den almindelige tjeneste, spisning, skrivning, personlig pleje. Det sidste var ikke kun vanskeligt på grund af tidsmangel, men også fordi man i forreste linje ikke havde de nødvendige faciliteter. Det var først og fremmest vand, der var et problem. Vandet skulle som regel transporteres frem i stillingen, og blev derfor ikke brugt til at vaske sig med. I slutningen af maj 1943 var Peter Køster kommet til en ny stilling, et ubehageligt sted som dog havde et lyspunkt:

“Så er Denger der igen. Man er begyndt at vænne sig til livet her. Det er en skam, der er dejlig sol, og vi kan ikke nyde det. Først er der Ivan med hans granater, og så er der de idiotiske myg. [...] I nat var der det rene Feuerzauber. Kuglerne ryger forbi en og ind i træerne. Det er et under, at man ikke bliver ramt. [...] Det eneste gode her er, at der findes en bæk, så man med lidt forsigtighed og med stålhjælm på kan vaske sig. Tager man lige skjorten af, så har man mindst i et nu 100 myg på sig.”⁹³

Rindende vand var lidt af en luksus i forreste linje, Køsters svoger Povl Jensen måtte i oktober 1941 tage til takke med det, han kunne finde i det nærmeste granatkrater, og det rakte ikke ret langt:

“Hænderne ser ud som en sigøjners, og om end skægget er lyst, ser det sort ud – wie die Räuber. Lige fandt jeg lidt vand i en bombetragt, som jeg benyttede til at vaske hænder. Jeg kom ikke til bunds i huden, men det går nok bedre næste gang. Da jeg fortalte, at jeg havde vasket fingre, fik jeg af en kammerat det lakoniske: “selbst Schuld!” medens han rykkede nærmere til ovnen.”⁹⁴

Hans Detlef Andresen havde i december 1942 adgang til masser vand, selvom det først skulle bearbejdes for at kunne blive brugt til at vaske sig i:

“Jeg sidder stadig i mit jordhul – men du venter jo sikkert på brev – og også i dag en lille hilsen selvom du jo også vil kunne forstå, at der imellem fire lervægge i en øde russisk steppe ikke vil ske meget nyt. [...]

Jeg har lige besørget min morgentoilette. – “Storartet!” kan jeg sige dig, efter følgende recept: Man tager en håndfuld sne og gnider den i hånden så

længe, til den bliver vand. Man vil opdage, at dette vand drypper som snavs fra hånden. Når hænderne på den måde er nogenlunde rene, kan man på samme metode vaske ansigtet. Man skal dog gnide godt på for at trænge igennem et 12 dage gammelt ragskæg. – Kan du forestille dig, hvordan jeg ser ud.”⁹⁵

Hans Detlef Andresen indskrænkede med gode grunde morgenvasken til hænder og hoved, en mere grundig rengøring ville kræve, at han smed dele af tøjet, og det var ikke tilrådeligt i den kolde russiske vinter. Sneen skræmte også hans svoger Jacob Nissen i februar 1942:

“Jeg ser helt godt ud, håret er lidt lang og sommetider skægget også. Håret har jeg fået klippet sidste gang i november måned, og når det kan blive denne gang ved jeg endnu ikke. Her har vi jo intet at pynte os for, sådant ser det jo bedre [ud] hos flak eller flyvere. Vasket får vi os ikke hver dag. Vand har vi intet af og hver dag ud i sneen er jo lidt ubehageligt, så vi dagsætter med de ting – det er jo forståeligt – [des] mere ivrigt er vi med at slå lusene død, ellers det bliver de for rigelig.”⁹⁶

Vanskelighederne ved at holde sig selv og sit tøj rent, når man uge efter uge, ja måned efter måned lå i skyttegrave i de forreste linjer uden at komme væk, førte næsten uundgåeligt til, at man fik lopper eller kropslus. Men lus var ikke de eneste kryb, der generede soldaterne, som Peter Køster humoristisk berettede til sin hustru:

“Lige nu kom en af mine kammersjukker ind [i bunkeren] igen. Han havde lige været på W.C. og måtte holde numsen med begge hænder, fordi myggene var ivrige i at tappe ham for blod “alle” vegne. Men sådan går det os alle. Ja, man må tit grine af de mærkeligste ting. En anden har kløet sig over hele kroppen på grund af myg, lus og vandet, at hans hud er en skorpe. Denger er lidt forsigtig med at klø sig for meget.”⁹⁷

Men myggene var i det mindste en plage, som var tidsbegrænset, den begyndte i foråret og sluttede når det lakkede hen mod vinter. Lusene de var der hele tiden. I november 1941 var Christian Beeck godt træt af dem, og de manglende muligheder for at bekæmpe dem:

“Det er jo forfærdelig koldt her særlig om natten, som* det er helt forfærdelig, og når man så er klædt tyk på, så begynder lusene, og løber rundt på kroppen,

---

* dvs. hvor.

To soldater i gang med den daglige lusejagt. Kropslus var en uundgåelig del af frontlivet, et resultat af de dårlige muligheder for at få sig selv og sit tøj vasket.

så kan man ikke engang loppe sig, fordi man har så meget tøj på. Bare man da først var hjemme igen, og så fri for lus.”⁹⁸

Det kolde vejrlig forhindrede vask såvel som jagt på lus, men det var ikke de eneste problemer, som vinteren medførte. Vind og vejr spillede i det hele taget en meget stor rolle for soldaterne ved fronten, ikke blot fordi de forrettede det meste af deres tjeneste i det fri, men også fordi deres opholdssteder uden for tjenesten til tider var temmelig interimistiske og ikke alt for sikre mod nedbør. Under fremmarch var det særligt slemt. Når man gravede sig ned, gik det først og fremmest ud på at skaffe sig dækning for granatsplinter og kugler, mens beskyttelse mod vejrliget kom i anden række.

Den 20-årige landmand Hans Iver Hansen fra Agtrup deltog i efteråret 1942 i den tyske fremmarch ned gennem Kaukasus. Hans regi-

ment blev opholdt, men formodentlig fordi man forventede, at det snart gik videre, var man ikke gået i gang med at udbygge de skyttehuler, som Hans Iver Hansen og hans kammerater havde gravet sig som et første nødtørftigt dække:

“Vi har her haft Regen i dag, og ligger i huller og lidt telt[dug] over. Vi ligger så godt som i Stellungskrieg. Vi ligger allerede fjorten dage på dette sted, og kommer ikke videre. Vi har ellers haft godt vejr end til nu. De sidste par dage har det regnet let stadig. Det er ikke kønt og ligge i jordhuller. Og det skyder hver dagen. Wenn* den tid en gang kommer, hvor vi kan ligge i vor varme Seng.”⁹⁹

Dér hvor Peter Køster befandt sig august 1943, var der længe blevet ført stillingskrig i en stilling med både løbegrave og bunkers. Men det betød ikke, at Peter Køster og hans kammerater var meget bedre beskyttet mod regnen end Hans Iver Hansen under sit stykke teltdug. Efter en lang og våd vagt blev han i hvert fald afbrudt i sin brevskrivning, da der trængte vand gennem taget:

“Det øser ned igen. Sidste nat stod Denger næsten 5 timer i regn. Så du kan tro, det er noget møg. Man kommer næsten ikke i støvlerne, så våde er de. [...] Nu kom der en god skylle igennem taget og ned på bordet og noget på brevet. Ja, sådan kan det også gå. Det er noget griseri alt her i landet. Dog – det må man jo finde sig af med. Bare dette møg snart var overstået. [...] Nu regner det også igennem der, hvor vi sover. Det er noget kønt noget. Nej, må jeg så bede om at være hjemme hos min egen Pige.”¹⁰⁰

Landmand Christian Lassen fra Jarlund havde i slutningen af april 43 betydeligt bedre vejr end Peter Køster fire måneder senere. Det betød dog ikke, at han og hans kammerater slap for problemer med vand. Deres bunker lå nemlig så lavt, at der trængte grundvand op gennem gulvet, hvilket gav en del ekstra arbejde:

“I dag skinner solen smukt, blot det blæser lidt. Alligevel er det lidt mørkt i vor bunker. Jeg er kommen i en anden bunker og har fået 3 nye kammerater. I denne bunker skal vi pumpe vand hver 2 time ellers svimme alt. I går var der ingen bleven vågen, da vi blev vågen, stod vandet et stykke op i bunkeren. Ja nu kan man sove, når russerne skyder. Jeg har fået to pakkemærker, som jeg sender med hjem. Når I sender en pakke vil I så ikke sende mig et batteri og et pære til mit lommelygte. I bunkeren brænder vi tællelys.”¹⁰¹

---

* dvs. når.

De bunkere som soldaterne opholdt sig i på østfronten var overvejende bygget af træ, og de var sjældent udstyret med bekvemmeligheder af nogen art. Senge, eventuelt en bænk, et bord og om vinteren en ovn. Bekvemmeligheder som elektricitet fandtes stort set aldrig, og da bunkerne som regel var bygget ned i jorden, havde de ikke andre lysåbninger end døren. Dertil kom, at pladsen som regel var meget begrænset. Fuldræffere kunne de ikke modstå, med mindre man var så heldige som et par af Peter Køsters kammerater: "Ved et ildoverfald røg der en granat gennem en af bunkerne. Som ved et mirakel kom ingen til skade. En af kammeraterne havde sin jakke hængende ved siden af sig. Den blev revet op. Havde han været i den, var han blevet delt! Så du kan nok se, at der skal held til."¹⁰²

I begyndelsen af april før Christian Lassen kom helt ud til fronten, havde han og hans kammerater måttet nøjes med telte: "Jeg ligger her i et finsk telt i Rusland sammen med 14 kammerater, her har vi været et par dage. Vi har også ligget et par dage ved Staraja-Russa. I går middag var det ikke så kønt her, men kan man vente sig noget kønt i krig."¹⁰³ Teltene blev brugt som midlertidigt opholdssted, mens de byggede deres bunker. Jacob Nissen havde som ovenfor nævnt også ligget i telt, mens han og hans kammerater byggede stilling i dagene omkring julen 1941. I begyndelsen af december samme år havde Povl Jensen ikke engang haft det:

"Ja nu for tiden spiller jeg syg, – bronchialkatharr, [det er] dog langt fra så skønt, som jeg ellers var vant til, og så efter al den kulde, det er jo ikke til at undres over. Her har næsten alle noget, men det er jo ikke mærkeligt, når man har ligget ude i 3 uger i indtil 28 graders kulde uden at kunne grave sig ind i jorden, da grundvandet stod lige med overfladen, det område der om sommeren er helt ufremkommeligt. Vi stillede nogle grantræer sammen og lavede et bål i midten, og sov, et tæppe over ryggen, på en træstamme. Dog gik det ofte ud over støvlerne, når man i søvne strakte benene, så lå støvlerne inde i bålet, men det har vi jo en skomager til. Værre er det, at jeg har brændt ærmet af min pullover. Den fra Kommiss har jeg byttet, så jeg nu har en ny, men forhåbentlig giver man sig nu ikke til at ribe op [i det], men indtil nu går det. Men jeg vil håbe, at lusene, som jeg var ude efter også fik nok af det, men de er jo temmelig syge."¹⁰⁴

To frysende soldater foran deres interimistiske bunker, som de i mangel af bedre har indrettet under en bro over en lille bæk. De og deres kammeraters mad var frossen, de fleste var derfor mavesyge, alle var de plaget af lus og flere led af influenza. Eneste varmekilde var et lille bål i en gammel spand. Strelizy, marts 1942.

Østfrontens vinter og pløje

Bortset fra heden i Nordafrika, var kulden på østfronten nok det mest ekstreme vejrlig, som de tyske soldater oplevede. Dertil kom, at den tyske hær den første vinter i Rusland var meget dårligt forberedt på de lave kuldegrader. Der var kun i meget ringe omfang sørget for tilstrækkelig vinterbeklædning. Man havde nemlig forventet, at Rusland var nedkæmpet før vinteren satte ind, og der var derfor kun beregnet passende beklædning til de enheder, som var forudset til at holde landet besat. Det vil stort set sige, at ingen af de regulære kampenheder fik vintertøj. I begyndelsen af oktober 1941 skrev Povl Jensen hjem om den tiltagende kulde, og midlerne mod dem:

“Men afset fra at kaffen fryser i feltflasken går det mig udmærket. Andre har smerter – alle mulige steder, men jeg fejler indtil nu intet, og i dag har vi fået vinterbeklædning, så nu er det værste jo forbi. [...] Jeg har ikke haft nødig at fryse endnu[.] Jeg har 2 uldtæpper i papirerne, og to som jeg har fundet fra russerne, og desuden har jeg sørget for hø, og når vi står vagt har vi, alt efter kulden et eller 2 uldtæpper med. Et om kroppen og et over hoved og skuldre, men nu har vi det jo ikke mere nødig, da vi foruden frakke nu i dag har fået en overfrakke, der er foret, og som går helt ned til fødderne.”¹⁰⁵

Da Povl Jensen skrev, var den russiske vinter endnu kun i sin vorden, og det er nok tvivlsomt, om det udleverede har kunnet holde den russiske kulde ude. Den lange overfrakke med for blev formodentlig kun udleveret til dem, der havde vagt, og som derfor var nødt til at opholde sig udendørs, mens de andre kunne krybe i ly.¹⁰⁶ Andre var i hvert fald selv nødt til at supplere, det gjaldt i hvert fald Niels Bøgh Andersen, der i begyndelsen af februar 1942 skrev til sin bror Marius, som befandt sig på lazaret i Tyskland.

“Det ser ud til, at du har det held at undgå den russiske vinter. Denne er nu på sit Højdepunkt, helt op til -45° . Vi har ligget 10 dage på banen i denne kulde, kreaturvogne med kanonovne; men det gik forbavsende godt. Vi har jo vænnet os til kulden og har desuden mumificeret vor klædning. Man skal mange gange kigge godt efter; stort sjov bliver det så, når man tiltaler en knap så godt kendt kammerat på russisk. [...] Vi ligger nu i den nærmere frontlinie, dog udenfor geværiden. Kammeraterne fra kompagniet ligger dog i hårde kampe. Vor særopgave gør os jo livet lettere. Det eneste vi mærker er de daglige russiske flyvere; men de er meget højt til vejrs, et par bomber falder jo også en gang imellem. Vi har fundet et godt kvarter, efter at vi første nat sov i et “opvarmet” skur, hvor vi dog ikke turde sove af angst for forfrysninger. Her er det dejligt, når ovnen får træ nok at æde, så stråler den helt festligt, træ henter vi ved at nedrive gamle huse.”¹⁰⁷

Niels Bøgh Andersens almindelige uniformering kunne ikke holde de 45 kuldegrader ude, heldigvis havde han mulighed for at supplere sin beklædning. At det betød, at han og hans kammerater kunne være svære at identificere som tyske soldater, tog de så med i købet, og fik endda en smule sjov ud af det. Niels Bøgh Andersens fungerede som degn, og slap derfor at gøre tjeneste i forreste linje. Med sin ekstra beklædning og sit varme kvarter havde han trods sin frygt for forfrysninger nemmere ved at holde dem fra døren end de fleste. I skyttegravene var livet meget mere besværligt, og kulden en fjende der kunne føre i døden. Så galt gik det dog ikke for Johann Kähler, der deltog i belejringen af Sevastopol på Krim langt syd for Niels Bøgh Andersen, men han slap ikke fri af den russiske vinter af den grund:

“Ich bin hier auf der Krim und liege vor Sewastopol. Wir liegen jetzt schon Monatlang draussen in der ersten Linie. Man sieht aus wie ein alter Stielch[?] Dreckig und spekig und einen Bart wie ein Weihnachtsmann. Ich bin nun von 2 Tagen aus den Stellung gekommen, denn ich habe mir die Füßen erfroren. Weihnachten haben wir in einem Haus gefeiert. Das Glück hatten wir 2 Tage,

und dann ging's weiter los. Ins neue Jahr sind wir alle mit russischen Feuerwerk gekommen. Sonst geht es mir soweit ganz gut, mir nur die Rauchware fehlt. Ich bin mir froh wenn ich erst mal wieder zu Hause bin."¹⁰⁸

Sne og kulde udgjorde ikke kun en direkte fare for soldaterne, når de færdedes uden for. For som lærer Andreas Petersen skrev fra østfronten januar 1942: "Kulden lammer mange Ting og tager megen ekstra Tid."¹⁰⁹ Som det fremgår af Jacob Nissens tidligere citerede brev, så var der problemer med at få forsyningerne frem. I dette tilfælde var det russiske tropper, der havde opsnapet mad og julegaver. Men kulde og sne ramte mennesker og lastbiler, såvel som den tyske hærs vigtigste trækraft hestene, og forsinkede i bedste fald forplejningen. I januar 1942 kom Hermann Tychsen ind på vanskelighederne med at få forsyningerne frem om vinteren:

"Siden 1. januar er vi nu på tilbagetog. Vore divisioner er udmattet. Kulden ødelægger mandskabet, hestene og maskinerne. Utallige forfrysninger. Russerne kaster friske, veludrustede sibiriske tropper frem. I små grupper bryder de igennem om natten og samler sig så til kamp og divisioner bag fronten. Det er infanterister på skier og i snekapper. Vi var lige ved at blive omringet. Det hedder sig, at vi nu skal afsløses. Men? Posten ligger fast.* Vi modtager ingen og kan ingen sende. Sådan går det nu 3 Uger. Nu bliver de urolige igen derhjemme.

Ingen forplejning, kan ikke komme frem. Vejene tilsneet og fyldt med Kolonner. Lidt forplejning og Munition bringes frem med flyvemaskiner. Undervejs beskydt med maskingevær fra russiske flyvemaskiner. Det er ulideligt koldt bag på bilerne. Særlig om natten, når vi må vente flere timer midt på landevejen, fordi vejen er spærret af en bil, der er kørt fast i sneen. Snedriverne er flere meter høje. På Markerne ligger et jævnt tykt lag på op imod 1 meter sne."¹¹⁰

Når forsyningerne svigtede, måtte man forsøge at klare sig på egen hånd. Men vintervejret gjorde det vanskeligt, fordi man ikke kunne komme så langt omkring. Man måtte derfor nøjes med det man kunne finde på stedet. Det krævede naturligvis, at man befandt sig i beboede og opdyrkede egne. I øde egne kunne man ikke som Jacob Nissen og hans kammerater i slutningen af november 1941 være så heldige at kunne grave kartofler frem under sneen:

---

* dvs. kommer ingen vegne.

I overgangen fra efterår til vinter og fra vinter til forår indtrådte mudderperioden i Rusland, de ubefæstede veje blev til bundløst morads eller som her til en smeltevandsflod. Tyske soldater rykker frem til beredskabsstilling i april 1942.

“Augenblicklich kochen wir uns Kartoffeln, die wir uns unterm Schnee rausgeholt haben. Hunger haben wir immer. Die Verpflegung ist gut und genügend, wird uns gesagt, aber von Erzählung können wir nicht leben.”¹¹¹

Men det var ikke kun vinteren, som var ekstrem i Rusland. Det russiske efterår og forår kunne også opvise et vejr, der besværliggjorde transport, og derfor også forsinkede forsyningerne til fronten, hvad enten det nu drejede sig om mad, ammunition eller post. Store mængder regn i efteråret, og regn og smeltevand i foråret førte nemlig til, at de i store dele af Østeuropa i hovedsagen ubefæstede veje blev de rene muddershuller. Landmand Albert Friedrichsen fra Ladelund, der gjorde tjeneste ved Armee-Pferde-Park 47 et stykke bag fronten, beskrev i november 1944 den uheldige kombination af østeuropæiske veje og efterårsvejr:

“Nu er vi i november måned, og vinteren snart for døren, vi håber jo på en ændring inden, så vi kan komme hjem til vores kære. Det bliver rigtig nok langt, det havde man aldrig tænkt. Vi har nogle snavsede vejr her for tiden. I den sidste tid, har det regnet hver nat, og så langsomt hele dagen. Vejene er næsten ufremkommelig her, et værre pløre er det. Det koster hestekød, det er et svært kørende.”¹¹²

Povl Jensen hjemme for første gang i 21 måneder. Soldaterne var ikke forvænt med orlov, slet ikke frontsoldaterne, der ellers var dem, der kunne have mest brug for den.

En måned senere skrev Peter Køster fra Letland. Heller ikke han befandt sig i den umiddelbare kamplinje, men som tilknyttet trosset ved et infanterikompani var den sjældent særligt langt væk, og som maduddeler kom han til at kende vejene fra kompagnikøkkenet og frem til de forreste stillinger godt. I begyndelsen af december 1944 var det ikke nogen behagelig tur:

“Det er et ækelt vejr, bidende blæst, frosten er knap stærk nok til, at pløret fryser; men heste og vogne bliver siddende fast i et pløre, man ikke har set magen til. Og det løber en ind i støvlerne.

Vognene, der kører med forplejning foran hen, har ikke nok med 4 heste af de svære slags. Hjulene kan man slet ikke se. Det er som om vognene eller kassen flyder ovenpå. Men du kan slet ikke danne dig et billede af det.”¹¹³

På orlov og i lazaret

At Peter Køsters hustru skulle have svært ved at danne sig et billede af tilstandene, er svært at forstå. Peter Køsters beskrivelse af strabadserne med mudderet er meget malende. Men det han sigtede til, var måske ikke så meget at forestille sig situationen, som det at forstå, hvad billedet indebar. Hvordan kampen med mudderet indvirkede på sjæl og legeme, især vel det første. Frontsoldaterne var presset fra mange sider, de måtte som deres kammerater i Tyskland og i de besatte lande leve med en adskillelse fra deres familie og venner. Men frontsoldaterne fik i forhold til deres kammerater langt bag fronten betydeligt sjældnere orlov. I september 1942 skrev Johannes Cordsen om sin mulighed for et besøg hjemme:

“Jeg havde håbet, at jeg kom på orlov til efterår, men det ser ikke ud efter det. Der kører kun 1 mand om ugen, og der er 50 mand før mig, før jeg er på tur. Vi håber stadig på, at der kommer en ændring på dette spørgsmål, men vi har jo håbet så meget.”¹¹⁴

Da Cordsen skrev, havde han ikke været hjemme siden foråret 1941, han havde altså ingen orlov haft i halvandet år. I november 1942 blev Cordsens enhed indesluttet i Stalingrad, hvor han faldt i januar 1943.

For det meste måtte soldaterne ved fronten ikke vente så længe på orlov, og de kunne alt efter fronten og den militære situation regne med orlov i hvert fald en gang om året. Peter Køster, der ankom til østfronten i foråret 1943, var hjemme på orlov i december samme år. Det blev ganske vist hans eneste orlov som frontsoldat, da han i slutningen af 1944 var blandt dem, der blev indesluttet i Kurland, og først vendte hjem i november 1945. Til den lange adskillelse føjede sig en ofte uregelmæssig og især sidst på krigen meget langsommelig postforbindelse, der gjorde adskillelsen endnu mere mærkbar.

Den eneste måde at få orlov på før tid, var hvis man blev syg eller såret. Men det var ligeså lidt som orloven noget, man var herre over. I forreste linje var der til tider stor risiko for at blive såret, men det var sjældent noget, der blev skrevet om i detaljer. En undtagelse var Peter Køster, som gang på gang berettede om sine kammeraters uheld, og sit eget held, når han var sluppet helskinnet gennem farlige situationer. Den 19. juni “prellede” en kugle af på ham:

“Så har Du også hørt kukken! I dag kukker den her igen som så tit før. Så tænker Denger altid på sin skat. I går nat kl. 11³⁰, mens Denger lå og hvilede sig, for kl. 12 skulle han ud igen, kom en kugle ind ad bagvæggen, som vender ud til den side, hvor Ivan ligger, og den plaskede ned på Dengers mave og for videre til den, der lå ved siden af mig og slog ham en rød plet på hvirvelsøjlen. Ja, vi var heldige denne gang. Hvis den direkte var gået igennem med et lige skud, kunne det være blevet galt nok. Jeg har gemt kuglen. Den skal bringe mig held. men sådan kan man også godt gå og få svineheld.”¹¹⁵

To måneder senere var han ved at blive ramt igen: “I nat røg der en kugle lige forbi næsen af mig ind i min stand. Den havde nær barberet mig. Han skyder tit som vanvittig, den idiot”.¹¹⁶

I oktober 1944 blev han beskudt af en flyver, men forblev igen uskadt:

“I middags ved 1½ tiden har Denger ligefrem haft “fødselsdag”. Han har været meget heldig. Der kom pludselig flyverangreb, og jeg springer ind under vognen, og få sekunder efter rammer en granat fra en Bordkanon netop der, hvor jeg før stod. Så Du kan nok forstå, at jeg blev glad min pige, at jeg var sprunget væk fra det sted. Det har nok været den skytsengel, du har sendt ud til Denger, der har været hos mig.”¹¹⁷

Det er blot et udsnit af de mange “nærdødsoplevelser” Peter Køster oplevede i løbet af de omtrent to år, han befandt sig ved fronten. Men det var ikke alle, som slap uden sår på kroppen. En af dem, der ikke gik fri, var Hans Detlef Andresen, der blev såret 9. februar 1943:

“Vi var jo igen ude ved fronten med vort nye kompagni, dog havde nogle af os det held at blive liggende i reserve i varme kvarter[er]. Vi var tre mand på en stue hos en russisk familie. – Fronten var vel 2–3 km fra disse huse og fjenden skød med artilleri og granater. Nogle huse var allerede blevet ramt og af og til skød de på ny. Vi huede dog godt at være i det gode kvarter, og [hvor] skal man også løbe hen, når man skal opholde sig så nær fronten. – Vi havde intet at gøre og spillede skat og også det [samme] den 9.2. om formiddagen. Vi havde lige købet os mælk (3 mark for 1 liter). Konen havde kogt den dyre drik, og vi nød den til ved kortspillet. – Pludselig gyngede alt for os. Stuen var grå af røg, ler og kalkstøv. Jeg greb straks efter mit hoved og føler blod, men var ved bevidstheden. Jeg søgte også straks ud af huset, fandt en sanitæter, og han forbandt mig. Jeg har to eller tre sår i hovedet, en vældig skramme på halsen, og den venstre hånd er fuld af små lette sår. Venstre øre skal også have fået noget af. Ja, pigelil, sådan skete det, at jeg blev såret. –

Det var en granat. Den var gået igennem taget og eksploderet, da den skulle igennem loftet. Hvor var jeg igen heldig. En af de mange grimme jernsplinter har kun strejft mit hoved. – Hvad kunne der ikke alt have sket? De andre to kammerater fik desværre mere af. Den ene fik en granatplint i armen, temmelig hårdt på knoglen. Den [anden] blev såret i låret og i hovedet. – Jeg kom altså igen bedre væk.”¹¹⁸

Hans Detlef Andresen slap med relativt lette sår, som bragte ham bort fra fronten, og som helede forholdsvis hurtigt. På længere sigt havde han på sin vis større held end Peter Køster. Køster måtte blive ved fronten, mens Andresen slap tilbage til Tyskland, hvor det som ovenfor beskrevet lykkedes ham at slippe for fronttjeneste. Den 11. juni året før var Hans Detlef Andresens bror Peter også blevet såret, men betydeligt hårdere end broderen. Allerede to dage efter at være blevet såret skrev han hjem med en overraskende optimisme:

“Kære Forældre!

Det er mig en glæde at skrive i dag, thi jeg ligger i lazaret. Men for livet er der ingen fare, det er venstre arm, som er skudt af ved albuen og højre ben ved anklen. Jeg har det godt og er nok om et par dage i Tyskland. Tager det nu med ro. De kærligste Hilsner sender eders Peter.”¹¹⁹

Tre dage senere skrev han igen, denne gang på tysk men stadig i samme tone:

“Heute werde ich jetzt mal versuchen euch etwas mehr schreiben. Jetzt habt ihr ja wohl die leider sehr traurige Nachricht von meiner Verwundung empfangen. Ja liebe Eltern, es ist sehr hart für uns alle: für mich, für euch aber für Edith ist ja auch 'ne schlimme Nachricht. Nah, es konnte ja keiner von was[?] dafür, und wenn alles wieder in Ordnung ist siehts vielleicht schon gar nicht so schlimm aus. Mit dem Gehen wird [es] wohl ganz in Ordnung kommen, und für den Arm gibt es wohl auch Rat. Ich bin schon näher der Heimat zu gekommen pr. Flugzeug, hoffentlich geht's jetzt bald weiter mit dem Lazeretzug. Bloß weiter fort von den Hölle hier. Hier bei Sewastopol kommt wohl kaum einer heil raus. Ketel ist auch verwundet wurden, aber ich sage noch lieber meine Verwundung und Leben. Gut das Thode da war, er hat mich gleich mit 7 Gefangenen weg geschaffen, es war ein Granatvolltreffer der mich langte. Ein Kamerad war gleich tot. Nah, ich schließe für heute, es fällt mir doch noch etwas schwer, und man will am liebsten keine Anstrengungen machen.”¹²⁰

Trods de meget svære sår Peter Andresen havde lidt, var han alligevel optimistisk. Det hele skulle nok gå på den ene eller den anden måde,

Billede taget efter stormen på landsbyen Garitzky sommeren 1941. Foran et brændende hus hviler de tyske soldater sig. Billedet er et af to, begge lige rystede, måske et udtryk for den store anspændelse det har været for fotografen – formodentlig Franz Wingender – at gennemleve angrebet.

vigtigst for ham var, at han var kommet ud af det i live. Han var sluppet fri af dødens kreds, og syntes af hans sår var en billig pris.

Dødens kreds

Marius Andersen slap også ud af dødens kreds for en tid, da han blev let såret i begyndelsen af Rusland-felttoget. Først på lazarettet i Tyskland begyndte det, han havde oplevet, at blive klart for ham. I begyndelsen af september skrev han til sin svigerinde, Ingrid Andersen:

“Hård er krigen og sætter mange blodige spor. Min vej er også gået over bjerge af lig, men stumpfsinnig er vi vandret uden at se til højre eller venstre, uden at se de unge mennesker, der lå i en blodpyt med næsen i græsset. Vore nerver var uddøet og tankerne uddøet, først nu, hvor jeg atter er i ro, har jeg haft tid at tænke over det, som er hændt, men det kan jeg ikke skrive.”¹²¹

Fjorten dage senere gjorde han alligevel et forsøg, da han skrev til sin bror Niels Bøgh Andersen:

“Tavse vidner om den grimme krig” er Hans Detlef Andersens kommentar til dette billede af tyske uniformsdele og forskelligt udstyr, som er blevet samlet sammen på slagmarken. De fleste af tingene er blev truffet af kugler eller granatsplinter, og deres ejermænd er sikkert blevet på slagmarken.

“Du skriver så smukt, hvad må vi ikke alt æde i os. Jeg synes, det er så smukt sagt navnlig for os danske. Navnlig i Rusland har jeg måttet æde meget i mig, hvor jeg på den anden side har måttet kæmpe for at blive det gamle menneske, og dog er jeg det vist ikke mere udadtil – vel? Men om mit indre er det, er jeg ikke selv helt klar over. Du må forestille dig et menneske, hvis fingre klæber af blod, det går ikke forover helt uden spor. Der gives et ord som hedder: “tid heler sår” og jeg håber, at også den ting en gang kan heles, om ikke glemmes. Vi er vandrede over bjerge af lig, fjendens men også vore egne kammerater, som en blind gik det over disse. Vi hørte ikke skrig mere. Jeg tør næsten heller ikke sige om nerverne var som stål eller om de var uddøet. I denne tid, hvor livet hængte i en sytråd, har jeg først lært, hvor værdifuld det er. Men når kampen var vildest, hårdest, så glemte jeg faren til dels, når det fjendtlige artilleri beskød os i bølger, så hørte jeg hylet i luften og braget på samme tid og næsen lå i jorden. Mere uudholdelig var det, når de skød enkeltvis et skud lang, et skud kort og efter hvert skud skulle jeg se, hvor de slog ned. Snart var de langt borte og snart i nærheden. Sådanne tilfælde gjorde hovedet hedt. Under alle de hårde kampe var tankerne også borte. Jeg tror, det er ikke for meget, når jeg siger: “jeg kæmpede allerede i en anden verden”. Jeg var med det ene ben i graven.”¹²²

“Russerne angriber Opasch I 12.2.42.” er Franz Wingenders tekst til dette billede. Forrest en panserværnskanon, langs et brystværn står infanteriet klar til at modtage russerne. Det russiske angreb blev afvist.

Det er sindbilleder Marius Andersen beskriver, og ikke de konkrete begivenheder. Ikke hvor og hvornår tingene skete, men at det skete og hvilket indtryk oplevelsen gjorde på ham. Her drejer det sig ikke om, hvordan kamp førtes, men om et destillat af et virvar af forvirrende og voldsomme oplevelser. Marius Andersen giver billede efter billede på det psykiske tryk, kampen udøvede på ham, og den tilstand af ligegyldighed over for venner og fjender, den havde hensat ham i.

Den 18-årige klejnsmed Christian Hansen fra Flensborg tilhørte i juni 1944 Grenadier-(Feldausbildungs)-Bataillon 52, der lå i en af Ruslands mange dybe skove, hvor de ofte blev angrebet. I et brev til lederen af Folkedanserforeningen i Flensborg beskrev han, hvordan de slog angrebene tilbage:

“Vi har næsten hver nat alarm, men det er slet ikke så slemt, som det er hos jer, når der falder bomber, for her har vi jo et gevær og kan forsvare os dermed. Vi skyder så vidt det er muligt over hovedet på dem, så de flygter, men

når de kommer for nær, så må vi jo træffe nogen, selvom det gør os ondt. Ja, man bliver hård her i Østen.”¹²³

Selvom det lyder utroligt, at de tyske tropper ikke skulle have skudt for at ramme, så er Christian Hansens korte beskrivelse af kampen ikke til at tage fejl af. Han var en del af en gruppe, der skød og man skød for at dræbe. Så længe det foregik på afstand kunne det være svært at se, hvad ens egen skydning egentlig udrettede, og de lidt vage formuleringer kunne opretholdes med god samvittighed. Nærkamp, hvor man stod lige over for sin modstander var ikke hverdagskost, men forekom dog ofte nok.

Nærkamp er faktisk kun nævnt to gange i det gennemgåede brevmateriale. Den ene er Christian Beeck, hvis beskrivelse trods situationens alvor har et komisk anstrøg: “Jeg ligger for øjeblikket i lazaret med min fod, som jeg kom til skade med i en nærkamp med to russere som forsøgte at flygte, og de kørte mig med deres bil så over foden, men de nåede alligevel ingen vegne.”¹²⁴ Nærkamp og biler er ikke noget, man umiddelbart forbinder med hinanden. Der kan i hvert fald i dette tilfælde ikke have været tale om hånd-til-hånd kamp. Hvad udfaldet helt præcist blev for russerne, om de faldt i fangenskab eller blev dræbt, kommer Beeck ikke ind på.

I begyndelsen af februar 1942 beskrev den 21-årige landmand Jep Lorenzen, Harreslevmark, i et brev hjem til sine kammerater i Harreslev Ungdomsforening livet og kampene et eller andet sted på den russiske østfront i den dybeste russiske vinter:

“Kære Allesammen!

Endelig får jeg engang tid til at skrive en kort hilsen. Vi er siden den 10. januar uafbrudt i kamp. Det går fremad dag for dag. Kampen er i og for sig jo hård nok, men værst er dog kulden.

Den 21. januar havde vi 44 Grader Kulde. Siden den dag har vi altid rundt 30–40 grader. Dette er dog en kulde, som er sjælden derhjemme, og vi er nu vant til det også. Værst er jo nu alligevel, at vi intet [har] at ryge. 12 dage har vi nu intet fået at ryge, men også må vi jo overvinde for at kunne holde ud. Russerne er jo nogle forfærdelig feje og listige modstandere. For gør de som om, de er døde, og når vi så er forbi dem, skyder de os ned bagfra. Sådan har jeg tabt min bedste kammerat, men spørg ikke, hvordan jeg har behandlet russeren. Mindst fem skud har jeg jaget ham gennem hovedet. Hvis jeg skulle komme sund og rask hjem, ved jeg noget at fortælle. Med russernes paradiser er jeg færdig for altid. Hellere et år [i] Frankrig end en måned i Rusland. Det er der vises i ugerevnen er langt fra det værste, vi ser hvordan disse folk

lever. De bor jo værre som dyr hos os. Sådan noget havde jeg nu langt fra forestillet mig. Hvis vi bare en gang om ugen får en rulle drops, så er vi glade, og har det hele ugen godt af det. Ja, her kan man først se, hvor lidt man bruger, blot for at leve. Vi har for nogle dage siden slået nogle kammerater fri, der var omkredset. I går har vi kommet en skov igennem. Overalt havde russerne store tab, men de har jo mennesker nok, for de løber jo ind i den værste ild uden at prøve at dække sig. Vi lader dem, når de går over til angreb komme an på 50 m. og så begynder vi at skyde med alle våben. Hvad der så kommer levende væk har held. Derfor de store tab. Sådan omtrent ser krigen i Rusland ud. Men jeg vil slutte for denne gang og sove et par timer endnu, inden vi begynder at tappe igennem den meterhøje sne igen. Til slut de hjerteligste hilsener i håb om et snarligt sundt og rask gensyn sendes jer alle fra Jep. NB: vi har ingen post fået endnu, men om tre uger skal vi få den første.”¹²⁵

Et meget frimodigt brev, det eneste i det gennemgåede materiale, der beskriver et drab, beskriveren selv har begået. En måned efter at have skrevet brevet delte han skæbne med sin gode kammerat, og den russer, han i raseri skød fem gange i hovedet, han faldt.

Opfattelsen af lande og folk

I løbet af verdenskrigen kom de danske sydslesvigere i tysk uniform til en lang række forskellige lande og i større eller mindre berøring med deres befolkninger. Allerede før krigsudbruddet havde Tyskland udvidet sit territorium. De indlemmede områder kunne dog indtil besættelsen af Tjekkosllovakiet i 1939 opfattes som tilhørende den tyske kulturkreds. Med angrebet på Polen 1. september 1939 begyndte den tyske fremmarch for alvor, og frem til sommeren 1944 indtog og besatte den tyske hær en række meget forskellige lande. De spændte både geografisk og kulturelt vidt, og gik fra at være nærmest hjemlige, som det var tilfældet med Danmark og Holland, til at være meget fremmedartede og eksotiske som eksempelvis Grækenland og Afrika.

Soldaternes opfattelse af de lande, hvor de opholdt sig, og de folk, som de mødte i løbet af den knap seks år lange krig, giver ikke kun et billede af det, de mødte i det fremmede. Man får også et billede af soldaternes selvforståelse og de forskellige åndelige og politiske strømninger, de var påvirket af og definerede sig selv ud fra. Der er dog stor forskel på hvilke ting den enkelte brevscriber var opmærksom på eller fandt værd at meddele. Deres opmærksomhed var nemlig styret af deres arbejde og deres interesser.

Selvom de danske sydslesvigere kom igennem alle de lande, hvor tyskerne trængte frem, så er det ikke alle lande, der er lige godt beskrevet i den gennemgængede feltpost. Til tider er det heller ikke til at se, hvilke lande soldaterne egentlig skrev om. Det gælder især for Østeuropa, hvor grænserne i perioden 1918-45 vekslede en del. Det betyder, at det ikke er muligt at give en udtømmende beskrivelse af alle lande, som de danske sydslesvigere så dem, og at beskrivelserne for nogle landes vedkommende kommer til at hvile på udsagn fra ganske få af de indkaldte sydslesvigere. Men det interessante er heller ikke landebeskrivelserne i sig selv, men måden mindretallets indkaldte beskrev lande og folk på, og om den adskilte sig fra den måde de tyske soldater i øvrigt opfattede de lande og folk, som de mødte på deres vej.

Tyskland

Det første fremmede land sydslesvigerne kom til, var faktisk Tyskland. De fjernere egne af Tyskland kunne sagtens virke som noget fremmed. Kommentarerne er ikke mange, for så fremmedartet og ukendt var Tyskland trods alt heller ikke. Men de er interessante, fordi de foregriber den måde og de ting, som mindretallets indkaldte beskæftigede sig med i deres oplevelse af de egentlige fremmede lande og folk.

I slutningen af oktober 1939 skrev Carl Böwadt en hilsen til ungdomsforeningen fra det vestlige Tyskland, hvor han som en anden turist udviste interesse for den landskabelige ynde: "Egnen her er ellers meget pæn med vinbjerge og floder; som feriemål ganske idyllisk; dog man er jo soldat og har andre opgaver at opfylde."¹ Tre år senere passerede Hans Detlef Andresen gennem Tyskland, hvor han fra krigens begyndelse havde været stationeret i den østpreussiske by Pillau:

"Ja, Heda,* selv om det er tyske egne så er de skønne. De mægtige bjerge, de pæne huse og de mange frugthaver. Denne del af Tyskland kan man med rette være stolt på. Her finder man som i Danmark smagfulde anlæg."²

Dansk er – ikke overraskende – godt eller i hvert fald i dette tilfælde smagfuldt, men dets lige findes altså også i Tyskland. Andre brugte et mere ubestemt sammenligningsgrundlag. Det gælder for eksempel Marius Andersen, der formodentlig befandt sig et eller andet sted i den østligste del af Tyskland.

"I den sidste tid har vi flyttet lidt rundt og vi befinder os noget længere mod nord i en lille landsby. Meget bedre som det var i Polen, er det ikke, men det er jo lidt andet igen. Byen er meget snavset, men egnens befolkning ser det ikke, og jeg tror nok, at jeg med rette kan skrive, at de føler sig veltilpas deri. Bønderne er 100 år længere tilbage, så det er næsten tilstande som i det gamle Rom. I byen er der kun en vandpost og der henter hele byen vand. Ved bondegårdene er der nok branddamme, men vandet er hverken til at drikke eller til at vaske sig i, når man er vant til at have bedre tilstande oppe fra os i nord."³

Hvor bredt eller snævert "oppe i nord" skal forstås, er ikke umiddelbart indlysende. Det kan både dække Nordtyskland, Sydslesvig, Danmark eller alle tre ting. Under alle omstændigheder kommer Marius Andersen ind på et emne, som beskæftigede de danske sydslesvigere

* dvs. hustruen Hedwig.

meget, nemlig renlighed. Et interessefelt de i øvrigt i vidt omfang delte med deres tyske soldaterkammerater, men som efter Marius Andersens mening altså ikke havde samme høje standard i alle dele af Tyskland.⁴ Det er dog ikke helt klart, hvor Marius Andersen befandt sig. Det kan være i Østpreussen, men også Wartheland, som var det tyske navn for den del af Polen, som blev optaget i "Det tyske Rige". Men Hans Harcks beskrivelse af tilstandene i det tyske kerneland Harzen i det sene efterår 1940 afviger i hovedsagen ikke fra Marius Andersens:

"I aften skal vi til en K.D.F.* foranstaltning i en landsby ca. 6 km herfra. Vi bliver gennemblødt. Og så i en stopfyldt sal med soldater og måske med et program, der ikke tiltaler en. Jeg blev hellere her, selvom det også er i omgivelser, der ikke kan tiltale min skønheds- eller renligheds-sans. I det hele taget, hvor er man dog forfinet, hvad smag og skønhed angår. Jeg mærker det gang på gang, at ting, der ikke synes at genere kammeraterne, virker frastødende på mig. Ja – sådan har jeg jo egentlig altid haft det. Ting, der var grimme i form eller farve eller lugt og renlighed – frastødte mig. Og sådan er mine omgivelser her på gården. Der findes ikke en eneste smuk genstand her. Man kan gå fra hjørne til hjørne fra væg til væg, ud i loen eller stalden eller haven – intet er smukt – alt er forfaldent og forsømt. Jeg forstår ikke helt, at denne bondebefolkning danner en vigtig bestanddel i det tyske folk – og at denne egn her har fostret så mange betydelige mennesker. Men det må jo til dels skyldes den landskabelige skønhed, der igen og igen giver nye impulser og livskraft. Befolkningen er også intelligent, det være langt fra, at jeg ville frakende dem en god forstand og en god hukommelse – men alligevel kan jeg ikke forene dette uæstetiske i den nærmere omgivelse med en livskraft, der kan skabe værdier. For mig er det en gåde. Hvis en husmor i Danmark skulle komme til en sådan gård – ville hun vel ikke have ro, før alt dette var ændret."⁵

Selvom det ikke er helt let at vurdere, hvornår Hans Harck betragter sin skønheds- og renlighedssans som noget rent personligt eller som et udslag af sin danskhed, så er der i hvert fald til sidst i det citerede en klar forbindelse mellem de to. Men når mindretallets soldater først befandt sig uden for Tysklands grænser, var det ikke sjældent, det var Tyskland de sammenlignede med.

---

* dvs. K[raft]d[urch]F[reude].

Vesteuropa

Verdenskrigen begyndte med angrebet på Polen, men krigen i øst og den besættelsespolitik, der dér blev ført, var fuldstændig forskellig fra den, der blev ført i vest. I vest var der som udgangspunkt tale om besættelser og ikke om egentlig annektering. Undtaget var en række områder langs den tyske vestgrænse, som tyskerne mente at have gammel hævd på. Efter de militære sejre blev befolkningen i de vesteuropæiske lande i hovedsagen behandlet korrekt. I første omgang var besættelsesmagten kun ude efter politiske flygtninge fra Tyskland, mens jagten på jøder og politiske modstandere først begyndte noget senere. Efterhånden som krigen trak ud, og den væbnede modstand blev bedre organiseret og mere omfattende, blev den tyske besættelsesmagt mere og mere hårdhændet. Men trods hårde repressalier, så som henrettelse af civile gidsler som hævn for drab på tyske soldater, og enkelte deciderede massakrer på civilbefolkningen, nåede det aldrig et omfang som i øst.⁶ Det er derfor mest nærliggende at betragte de forskellige lande ud fra deres geografiske placering og deres generelle placering i nazisternes race-hierarki, og ikke i den rækkefølge de blev erobret. Danmark behandles for sig selv, på grund af den særlige betydning landet havde for mindretallet.

Frankrig

Frankrig blev i hvert fald i de første krigsår betragtet som en slags ferieland. Kampene var hurtigt overståede, og tabene trods alt begrænsede. Soldaterne befandt sig nu i et sommerligt Frankrig, hvor klimaet var varmere end de var vant til, og hvor varerne endnu flød mere rigeligt end i Tyskland. Mens kampene stadig stod på blandedes overfloden med en følelse af, at man som "Palle alene i verden" kunne tage for sig af retterne, sådan som Herbert A. Petersen antydede det i et brev til kollegerne på Flensborg Avis i slutningen af maj 1940:

"En fordel har vi dog her. Hvad vi bruger tager vi os. Største delen af befolkningen er jo flygtet. Men mange kommer tilbage igen. Vin er her nok af. Den franske vin er jo bekendt, så der har vi rig lejlighed til at prøve den. Champagne, sekt og megen anden god vin. Men der er jo mange på avisen, der ved besked fra 14-18."⁷

Selvom udenlandsrejser ikke var almindelige før 2. verdenskrig, så var Frankrig, som det fremgår af brevet, ikke fuldstændigt ukendt land for soldaterne. Under 1. verdenskrig kæmpede langt den største del af den tyske hær i Frankrig, og de fleste af soldaterne i den tyske værnemagt havde fædre, onkler eller andre bekendte, som havde tjent i den tyske hær i Frankrig 1914-1918. De havde fortalt om deres krigsoplevelser, og den næste generation af soldaterne kom ikke fuldstændigt forudsætningsløse til Frankrig. Naturligvis var det ikke kun soldaterhistorier, der prægede soldaternes forestilling om verden. En fast vending som "Leben wie Gott in Frankreich" var også med til at forme de ideer, som soldaterne havde om det land, de invaderede og besatte.⁸ Forholdene kunne da også blive næsten eventyrlige, når man som nordeuropæer anvendte champagne på den måde, som Johann Tychsen fortalte det i et brev den 10. juli 1940:

"Jeg håber da, at de og Deres familie er ved godt humør. Selv om tiderne er temmelig vanskelige, så er det dog det bedste at holde humøret oppe. Jeg gør det på samme måde. Nå humørvand er her nok af. Og når vi ikke har mere så bliver der hentet nyt. En flaske champagne kommer det ikke an på. Nå, vi har jo også nok andet, så humøret stor altid højt. Eller den bliver lavet kunstig det går alt. Ja det var endda så galt, at vi måtte vaske os i den. Vand var kostbarere end vin. Det gik også, champagne ud- og indvendig. Ja på denne måde får vi noget at se og oplever noget."^{8a}

Også Franz Wingender beretter i sine publicerede dagbogsoptegnelser om et vellevned mellem kampene:

"I en dal fandt vi et fransk militærdepot, og alle fik travlt med at slæbe kasser med konserves og andet til feltkøkkener og trosvogne. Hver mand fik en halvkilo-dåse kød, og hvorhen man så, lå kammeraterne i færd med at åbne dåserne, eventuelt med bajonetten, og hugger i sig med kniv, gaffel – eller fingre. Vi havde lært at leve som landsknægte."⁹

Det lykkedes også at anskaffe en lastbil, og da den brød sammen rekvirerede en fransk politimand en ny til dem. Glæden blev dog kort, da en arméordre kort efter forbød rekvirering af køretøjer.¹⁰ Værnemagten var trods alt ikke en landsknægthær, også selvom man tillod soldaterne et vist spillerum under kampene. Dog betød den fordelagtige vekselkurs mellem mark og frank, som Tyskland dikterede efter Frankrigs overgivelse, at de tyske soldater kunne få de franske varer særdeles billigt.¹¹ Men med et sådant prisforhold kunne

I den første tid efter den franske kapitulation var Frankrig lidt af et slaraffenland med mange varer, som det ikke længere var til at opdrive i Tyskland – især tekstiler. Desuden betød vekselkursen, at tingene næsten intet kostede for de tyske soldater. Frankrig, sommeren 1940.

overfloden naturligvis ikke vare ved. Allerede i juli 1940 beskrev Hans Paulsen i et brev til sin chef, I.C. Møller, mangel på varer:

“Zu kaufen gab es leider [in Orleans] nicht viel mehr; vieles ist zerstört und vieles haben die “Landser”* schon weggekauft. Textilwaren sind sehr billig wie überhaupt nach unserem Gelde fast alles Wohlfeil ist.”¹²

Et halvt årstid senere var situationen ikke blevet bedre:

“Übrigens gibt es in Frankreich seit den 1. ds. Mts. Lebensmittel, Schuhwaren und Textilerzeugnisse – mit Ausnahme von Seidensachen – gegen Bezugschein. Jedoch sind die Franzosen nicht so diszipliniert wie die Deutschen – man kann, wenn man sich verständlich machen kann, doch noch allerlei hinter den Ladentisch kaufen. Ich persönlich stehe auf dem Standpunkt, daß man solche Scherze unterlassen soll, denn Frankreich ist mittlerweile zu Frankarm geworden! Die Läden sind leer.”¹³

---

* dvs. de tyske soldater.

Hans Paulsen nærede nok en overdreven forestilling om tyskernes disciplin, men han var ikke den eneste sydslesviger, der betragtede franskmændene som udisciplinerede eller endda uciviliserede. Landmanden Jacob Petersen blev skuffet allerede før, han kom til Frankrig. Under det tyske fremstød i Belgien i maj 1940 beskrev han sin opfattelse af franskmændene til redaktør L.P. Christensen:

“Belgiernes forbundsfæller franskmændene har udplyndret befolkningen på det værste. De huse som var forladt af befolkningen har de slået alt i stykker og rodet alt hinanden. I kælderne har de slået alle vinflasker i stykker! I butikkerne har [de] smidt alt mellem hinanden og overhældt det med alle mulige flydende varer, som de kunne få fat på. De værste banditter er dog marokkanerne og senegaleserne, som har huseret hist og her. Jeg har fået det indtryk, at befolkningen er glad for, at vi er kommet så hurtigt herind og har jaget franskmændene ud.

I de sidste dage har modstanden ikke været så stor. Fjenden flygter og det han ikke kan få med sætter han ild på eller slår i stykker. Der bliver altid talt om, at franskmændene er et fornemt og dannet folk og at de står på et højt kulturtrin. Men Jeg har fastslået det modsatte. De er i hvert tilfælde sunket betydelig i mine øjne. Den kultur som de har, skal jeg ikke have noget af.”¹⁴

Hans indtryk blev ikke meget bedre, da han i de følgende måneder befandt sig i selve Frankrig. Den 20. juli 1940 kommenterede han landbruget:

“I de dage hvor vi holder hvil, går jeg gerne lidt rundt og ser på sagerne. Landbruget interesserer mig jo særligt. [...] Man har næsten på følelsen, som om kvæg er et nødvendigt onde. Ellers er de langt tilbage med landbruget, kun nogle enkelte gårde er på højde. Deres ejere har så været i andre lande for at se og lære landbrug.”¹⁵

Jacob Petersens tiltro til franskmændenes evner var altså ikke stor, siden han mente, at de godt drevne gårde måtte skyldes en eller anden form for udenlandsk påvirkning. Men Jacob Petersen var bestemt ikke den eneste, der blev overrasket over forholdene i Frankrig. Det gjaldt for eksempel også lærer Andreas Petersen, der i slutningen af juni 1940 befandt sig midt i Frankrig:

“Her er folk ikke flygtet bort, som det var tilfældet i nordligere egne, derfor kan vi også få folkelivet at se. Jeg er forundret over at se, hvor fattigt folk bor de fleste steder her i landet. Det tåler ingen sammenligning med Danmark.”¹⁶

To franske kvinder på en flodbred i selskab med hvad der synes lidt ældre, tyske soldater. Desværre er Hans Paulsens kommentar til dette billede gået tabt, men i flere af sine breve nævner han venskabelige forhold.

Det var dog ikke alle, der blev overraskede eller forholdt sig udelukkende kritisk til franskmændene og deres evner som landmænd. Landmand Christian Jepsen, der oplevede høsten 1941 i nærheden af Dunkerque, anerkendte at der var forskelle, men skosede de tyske soldater for at være for kritiske:

“Nu går høsten ellers sin gang også her. [...] Ja det er selvfølgelig noget anderledes end hos [os] derhjemme. Og de fleste af soldaterne mener, at det er noget skidt, hvad de her har. Dog må man jo tage flere ting i betragtning og så dårligt er det nu ikke. Dog er det jo det sædvanlige med tyskerne de kun er de bedste.”¹⁷

Man fornemmer trods afvisningen af den tyske kritik, at der også efter Jepsens mening var noget om snakken. Men irritationen over tyskerne, der optræder hyppigt i Jepsens breve, lader til at have taget overhånd, for “ikke så dårligt” kan vel næppe anses for godt?

En anden landmand, Hans Detlef Andresen fra Agtrup, nøjedes tilsyneladende med en rent æstetisk vurdering af Frankrigs bygninger såvel som af landets befolkning:

“Det er dejlige egne, man kommer igennem [i Frankrig]. Husene i byerne og på landet er dog næppe så tiltalende som de tyske. Man ser mange marker, som var i kultur og nu ligger øde. – Men trods alt kan man kalde folket lykkeligt. Arm bliver de jo også nu, dog man ser dem an, at de ikke har de tunge sorger, som man har det hos os. – Desuden har de vel aldrig burdet slide så hårdt som gennemsnitstyskeren. – Pæne mænd er det her synes jeg, kvinderne gør næppe et så godt indtryk på grund af dem så stærke sminke de bruger.”¹⁸

Hvad enten Andresens karakteristik af de franske kvinder nu er rent æstetisk, moralsk eller måske blot ment som den nygifte ægtemands beroligelse til hustruen hjemme i Sydslesvig, så var det ikke det indtryk Bruno Friedrichsen fik, da han befandt sig på Atlanterhavskysten. Han var omgivet af “udelukkende skønheder”. Men dels forbød hæren samkvem, dels var de franske skønheder aldeles afvisende.¹⁹ Men det var bestemt ikke alle steder hæren forbød samkvem eller kunne opretholde det. I sine erindringer beretter Holger Petersen om, hvor hurtigt der blev dannet forbindelser mellem de tyske soldater og franskmændene. Det foregik blandt andet på det stedlige bordel, som Holger Petersen i sin egenskab af sanitetssoldat besøgte i jagten på en smittekilde.²⁰ I Paris frekventerede Bruno Friedrichsens ven Christian Nielsen som tidligere nævnt også den slags etablissementer, og det var ikke i embeds medfør.²¹ Men Bruno Friedrichsen var ikke den eneste, der blev mødt afvisende. Andreas Petersen skrev den 14. juni 1940 “fra langt i vest” om Frankrig og befolkningen:

“Jeg sender Dem de bedste hilsner fra Tysklands fjenders land. Her er helt rart at være. Man kan købe mange ting, som ellers var rare. Det er ikke rart at se folk se på én som fjende.”^{21a}

Omtrent samtidig fik Hans Paulsen et ganske andet indtryk af befolkningen: “Die Bevölkerung ist nun sehr freundlich gesonnen. Beide Parteien sind ein ander höflich.”²² Paulsen nævner i flere af sine breve fra sommeren 1940 det venlige forhold mellem de tyske soldater og den franske befolkning.²³

Niels Bøgh Andersen bemærkede som Andreas Petersen også

Tyske turister anno 1940 på vej ind i kongeslottet i Versailles. De fleste tyske soldater stationeret i Frankrig fik et par dages orlov til Paris, hvor de som alle andre turister naturligvis skulle se byens berømte attraktioner.

franskmændenes fjendtlige blikke, da han i foråret 1941 besøgte Paris. Men af både hans dagbog og hans erindringer fremgår, at han udover mere eller mindre tilfældige samtaler med forskellige franskmænd, også plejede venskabelig omgang med flere franskmænd de steder, hvor han var indkvarteret.²⁴ Det samme gjaldt Karl Budach, der efter det franske nederlag blev stationeret tæt på Paris. En del af hans tjeneste bestod i opkøb af varer, og i den forbindelse kom han i kontakt med indbyggerne. Særlig tæt forbindelse fik han til byens borgmester og hans familie; og med familiens to døtre som guider besøgte han Paris' seværdigheder.²⁵

Men nogle franskmænd nøjedes ikke med at tilkaste de tyske soldater fjendtlige blikke, en del begyndte også at modarbejde tyskerne. Der er dog ikke mange referencer til den franske modstandsbevægelse. Da Niels Bøgh Andersen var stationeret i byen Montargis i 1941 fandt der flere relativt harmløse aktioner sted, såsom spredning af udklippede V-tegn og H'er. De første var det allierede sejrstejn, mens h'erne skulle symbolisere Hitler, som man så kunne træde på.²⁶ Karl Budach beskriver dog, hvordan tyske soldater allerede i 1940 fik skå-

ret halsen over, og hvordan han var med til at tage civile gidsler. I marts 1943 skrev Gustav Bunck fra det belgiske Flandern om forholdene i det Frankrig, han kort for inden havde forladt:

“[Franskmændene] kan jo ikke lide tyskerne alt for godt. Sidst hvor vi var, har en ung fyr på 16 år stukket en kvindelig efterretningstjenestemedhjælper ned. Vi måtte heller ikke gå ud ene efter mørkets frembrug. De har jo bragt flere om dér.”²⁷

Forholdene i Frankrig spidsede til som krigen skred frem. Modstandsbevægelsen blev stærkere, og den tyske besættelsesmagt fór frem med større og større hårdhed. Efter at være deserteret i Sydfrankrig i august 1944 berettede Nicolai Büchert i oktober til sin familie om tyskernes fremfærd i tiden op til den allierede invasion:

“[Franskmændene] hadede tyskerne, fordi de ikke gav dem mad og fordi man havde deporteret mange, mange unge franskmænd til Tyskland; mange patrioter var kommet i tysk fangenskab, hvor de siden er blevet dræbt på den mest dyriske måde; andre patrioter var skudt i kamp. Altså også for mig var det risikabelt at forblive her, hvor mange kun kendte mig som tysk soldat, men ikke vidste besked, at jeg er dansker.”²⁸

Forholdene i Frankrig ændrede sig naturligvis radikalt efter den allierede landgang i juni 1944. Men selvom forholdene mellem den tyske besættelseshær og franskmændene blev stadig værre efter de første henrettelser af civile gidsler i 1941, så var det ikke nødvendigvis dårligt at være i Frankrig før den allierede invasion.²⁹ Meget afhæng af hvornår, man befandt sig der, og hvilket grundlag man havde at sammenligne med. I begyndelsen af august 1940 drog Jacob Petersen et lettelsens suk, da han forlod Frankrig: “Nu er vi jo kommet ud af det beskidte Frankrig og er kommet til Danmark”.³⁰ Nu var Danmark på mange måder de danske sydslesvigeres idealland, og Jacob Petersen, som det med al tydelig fremgår af de ovenfor citerede breve, ikke særlig begejstret for Frankrig. Men selv soldater, der godt kunne lide Frankrig, kom med bemærkninger om den manglende renlighed. Marius Andersen var i begyndelsen af september kommet fra Frankrig til Holland:

“Jeg husker ikke, om jeg skrev i sidste brev, at jeg nu havde forladt Frankrig og sidder i Holland. Men jeg synes nu bedre om Frankrig, selv om det med renlighed og lignende vel ikke kommer med Holland.”³¹

Hvad det var Marius Andersen fandt bedre i Frankrig end i Holland, fremgår desværre ikke af hans breve. Arbejder Wilhelm Wieck fra Flensborg kom til Frankrig i december 1940. Han berettede heller ikke meget om Frankrig i sine breve, men de hygiejniske forhold var han ikke tilfreds med:

“[...] wir liegen mit 26 Mann in unser kleinen Stube auf Stroh, die Waschgelegenheit läßt sehr zu wünschen übrig, na und das fehlt gerade uns Nordschleswiger, die Franzosen scheinen sehr unsauber und schmutzig zu sein [...]”.³²

Selvom der måske var skidt i krogene, kunne Frankrig senere på krigen være en lise at komme til. Ganske vist var det endeligt forbi med den franske overflod i 1943, men sammenlignet med Rusland, så var der altså ikke nogen grund til kritik. Sådan havde Heinrich Nicolaisen fra Thumbby det i hvert fald, da han i foråret 1943 kom til landet:

“Wir befinden uns ja nicht mehr in dreckigen Rusland sondern im schönen Frankreich. Es ist aber doch ein grosser Unterschied auf die beiden Länder. Russland so öde und unkultiviert und hier ist es genau das entgegengesetzte. Zu kaufen gibt es hier in Frankreich auch nichts vieles, und alles so furchtbar teuer.”³³

De danske sydslesvigeres beskrivelser af Frankrig er ikke fuldstændig enslydende. Det ville også være underligt, da soldaterne befandt sig forskellige steder i Frankrig og på forskellige tidspunkter. Der er dog visse træk der går igen. Vinen og overfloden udgør i hvert fald i begyndelsen noget bemærkelsesværdigt. Man mærker tydeligt, at vin den gang var noget eksotisk i Nordeuropa, og først og fremmest blev drukket i bedrestillede kredse. I vurderingen af den franske befolkning er der en tendens til at placere dem på et lavere niveau end tyskere og sydslesvigere. De færreste går ganske vist så vidt som Jacob Petersen. Hans første voldsomme udbrud hænger også mere sammen med opfattelsen af de franske soldaters opførsel end af Frankrig som sådan. Vreden gælder i særdeleshed de franske kolonial-tropper, som vil blive behandlet i et senere kapitel. Men Frankrig fremstår i brevene som både fattigere, landbrugsteknisk mere tilbagestående, mere snavset og franskmændene mindre arbejdsomme end tyskerne, sydslesvigerne og danskerne. I et eller andet omfang hvilede opfattelsen på selvsyn, i hvert fald med hensyn til snavs og landbrugsdrift, men beskrivelserne kan næppe sige sig fri for at afspejle nogle af

Et billede af et lokum fra Franz Wingenders krigsalbum med titlen "Fransk Hygiejne".

Billedet og dets tekst siger formodentlig mere om opfattelsen af fransk hygiejne end de faktiske generelle forhold.

Renlighed blev anvendt som civilisatorisk målestok, og i både tyske og dansksindede øjne befandt franskmændene sig på et lavere trin.

de klassiske Frankrig-stereotyper som eksempelvis degeneration og usædelighed.³⁴ Niels Bøgh Andersen nævner i sine erindringer, hvordan den tyske propaganda forklarede det franske nederlag ud fra disse stereotyper.³⁵ Og det lader til, at propagandaen har haft en vis virkning blandt de danske sydslesvigere. Tydeligst kommer det til udtryk i Hans Detlef Andresens vurdering af franskmændenes sorgløshed, også selvom det er i ret mild form. Jacob Petersens afvisning af den franske civilisation skyldes derimod, at han har haft en forventning, som ikke er blevet indfriet.

Holland

Holland havde, når man ser bort fra Marius Andersen, der hellere ville være i Frankrig, en særlig plads i sydslesvigernes hjerte. Grunden var, som Carl Sönnichsen udtrykte det i et brev til vandrelærer

Niels Kjems og hans familie den 12. april 1943: "Jeg har også været i Holland 12 dage, der har jeg rigtig følt mig hjemme, der var det lige sådan som i Danmark."³⁶ Ligheden mellem Holland og Danmark går igen i mange af brevene. Johann Tychsen manglede dog en enkelt ting, da han var i landet i maj 1940:

"Alt er her fredelig og rolig. Befolkningen er rigtig flinke. Man kan godt få sig en ordentlig snak med dem. De har meget tilfælles med danskerne. Et rigtig gemytlig folk. Og her nok at få. Vi lever her som kongen af Frankrig. Selve landskabet er også rigtig kønt, kun bankerne* mangler. Hvis de havde været der, så kunde man havde troet, man var i Danmark. Og flotte bondegårde er her. Stuehuset ligner et lille slot. Alt er her så rent og venligt. Vinduerne er så blanke, jeg har ikke set nogen snavset rude her endnu. Her kan man nok holde det ud."³⁷

Det lader dog til, at han overlevede denne ene mangel endda. Hygiejnen fejlede i hvert fald ingenting, og ved krigens begyndelse var der – ligesom i Frankrig – stadig rigeligt at købe. Desuden var befolkningen venlig stemt. Det samme indtryk fik Lorenz Büchert jr., da han sidst i 1940 var stationeret i Holland.

"Ja nu er jeg allerede 7 uger i Holland og har det meget godt her i dette land, vældig godt forplejning, lette dage og megen fornøjelse. Jeg føler mig her, som om var jeg i Danmark blandt venlige folk, jeg er i privatkvarter hos en bager. Hvad vil en menneske mere, når den har det så godt?"³⁸

Når det kom til stykket, så ville Lorenz Büchert jr. dog gerne hjem til familien og den daglige dont. Det var dog ikke over alt, at de fremrykkende tyske soldater blev modtaget med venlighed i Holland. Christian Nielsen, der skrev flere begejstrede artikler om Holland, beskriver en episode under indmarchen i midten af maj 1940:

"Befolkningen er ikke fjendsk til os, og ofte får vi et venligt nik. Nogen er dog anderledes. Ved en havelåge står to unge piger. Som svar på vort morgenhilsen ser de koldt til den anden side. Jeg tænker om de sønderjyske piger. Et sted står befolkningen på gaden med kaffe, uhm, rigtig bønnekaffe. Hvor vi nyder det! Nu mangler bare fløde og sukker, og vi kunne føle os hensat til Frk. Heisselberg, Kruså eller andet steds i Danmark."³⁹

---

* dvs. bakkerne.

Til at begynde med var hollænderne altså generelt set de tyske soldater venlig stemt. Det var heller ikke alle de hollandske piger, der var så afvisende, som dem Christian Nielsen mødte. Hans kammerat Bruno Friedrichsen havde i hvert fald bedre held, da han i 1942 befandt sig i landet:

“Tjenesten er altså ikke særlig krævende for mig mere, endskønt jeg jo er mere bundet end den første tid, jeg var her, men jeg har dog aldrig tid til noget, da jeg helliger al min fritid en lille sød og absolut pæn hollandsk pige, som jeg nu har kendt hele 3 måneder. Jeg afskyr ellers den slags forhold, men jeg er jo kun tysk soldat, men som dansker forstår jeg bedre hollænderne. Og ikke mindst er vor forbindelse absolut respektabel, endskønt jeg ærligt talt ikke ved – eller gør mig tanker om – hvordan det skal ende. Der er så meget i al vor tilværelse, der afhænger af krigen og dens slutning.”⁴⁰

Selv så sent som juli 1944 kunne den hollandske befolkning optræde venligt over for soldaterne i den tyske besættelsesmagt. Niels Bøgh Andersen befandt sig da i den hollandske by Middelburg, og oplevede dér en lystig markedsfest: “Glæden er så stor, at endogså vi, deres “fjender” får et strålende øjekast, mens de dansende glider forbi.” Det glade leben blev dog brutalt afbrudt, da uniformerede og civilklædte hollændere dukkede op for at fange de 20 til 24-årige mænd, der endnu ikke havde meldt sig til det befalede tvangsarbejde i Tyskland. En tysk værne-magtsofficer gjorde vrøvl over forstyrrelsen, men festen var forbi, og de strålende øjekast forsvundet: “[Tyskland] har fået flere uvenner – man kan læse det i øjnene nu i aften, de måler os med kold foragt...”⁴¹

I sommeren 1944 var vreden dog stadig først og fremmest rettet mod de hollandske nazister, og de hollændere der gik deres og tyskerne ærinde. Soldater fra værnemagten kunne stadig få tilkastet glade blikke. Med de allieredes fremtrængen til Holland i sensommeren 1944 ændredes det radikalt. Tyskerne for frem med stor voldsomhed med internering, deportation og drab på civile. Den værste episode fandt sted i Putten i oktober, og har en forbindelse til Sydslesvig. Efter en modstandsaktion deporteredes byens mandlige befolkning nemlig til KZ-lejren i Ladelund, hvor langt de fleste mistede livet.⁴²

Selvom der var adskillige danske sydslesvigere i Holland i krigens sidste dage, er der ingen af deres feltpostbreve, der beskæftiger sig med lokalbefolkningen. De fleste af dem befandt sig i frontlinjen, og det er nok begrænset, hvor meget de har haft at gøre med civilbefolkningen.

Der er ingen tvivl om at sydslesvigerne var meget positivt stemt overfor Holland og hollænderne. Grunden er formodentlig, at mindretallets indkaldte uden større problemer kunne genkende sig selv i folket og landet. De følte sig simpelthen hjemme, og blev oven i købet modtaget venligt, og ikke at forglemme var der rent over alt. For Marius Andersen blev det dog lidt for meget af det gode med al den renlighed, som det fremgår af et brev til broderen midt i september 1940:

“Her [i Holland] er det meget renlig, det er så slemt, så folk om dagen går ud og stænker gaden, for at der ikke skal flyve støv ind i huset og hver dag bliver stænket, som holder blomsterbede i haven sammen, vasket og skuret og m.m. så det næsten er for slemt. Det er ikke blot et enkelt sted sådan, nej over hele Holland.”⁴³

Det skulle dog vise sig, at der også i Holland var forskelle fra den ene ende af landet til den anden. Knap halvanden måned efter, i slutningen af oktober, beskrev Marius Andersen en anden og noget anderledes del af Holland:

“Jeg har atter været på march og befinder mig atter i en anden ende af landet. Her er der en stor modsætning til det øvrige Holland ikke nær så renlig som ellers og menneskerne er meget sorte i huden og hår. Det er en gammel spansk koloni, men nu har tabt en hver karakter som tyder tilbage på Spanien. Befolkningen er katolsk og meget fattig. Det eneste pragtværk i hele byen er en mægtig kirke.”⁴⁴

Belgien

Marius Andersens må, da han skrev i oktober, have befundet sig i den sydlige del af Holland. Her hvor landet grænser op til Belgien er befolkningen nemlig overvejende katolsk. Belgien var også overvejende katolsk, og det bemærkede Nicolai Büchert, da han i sidste halvdel af 1940 befandt sig i det nordøstligste hjørne af landet:

“Hvad jeg ikke kan lide her, er for det første deres religion; jeg kan ikke gøre for det, men det støder mig så forfærdeligt, at jeg tit ligefrem væmmes ved det. Alene at se præsten spadsere (rundt til sine får) fylder én med væmmelse. Legemligt set er han udtryk for den fødte materialist, tyk, fed og næsten glinsende og meget lad i bevægelsen. Men hvor kan man spore hans magt, når man taler med folket. Hvad præsten siger og befaler, er lov og rettesnor

for dem. [...] men når folk er glade for deres, så må de for mig gerne beholde deres, jeg ville hellere i fængsel for resten af mit liv end at blive katolik.”⁴⁵

Christian Nielsen bemærkede også belgiernes religiøsitet, da hans regiment marcherede gennem Belgien i maj 1940. Men modsat Büchert kommenterede han ikke deres katolicisme.⁴⁶ Belgierne selv havde Nicolai Büchert tilsyneladende ikke noget imod, men betragtede dem nærmest med medfølelse:

“Nu er jeg i et land, som jeg næsten vil kalde ulykkeligt. To gange efter hinanden er det blevet skueplads for krig. Mange, mange folk her har mistet en mand, en fader eller en broder i verdenskrigen, og nu er antallet af disse ulykkelige steget – ja, hårdt må det være for dem. Vi må jo ikke give os for meget af med dem, jeg kunde ellers rigtig ønske mig at snakke med bønderne, arbejderne eller håndværkerne for få noget at vide om deres daglige liv. En del får vi dog at vide ved selvsyn og det hænder jo også, at vi snakker med én eller anden. Man kan mærke på dem, at de har været meget lykkelige før krigen og at de nu længes efter fred, hvad vi jo alle gør, for at bygge deres land op på ny.”⁴⁷

Nicolai Büchert var ikke den eneste, der bemærkede at landet var hårdt ramt. Harriot Lorenz blev med sin RAD-afdeling sendt til Belgien kort efter den tyske besættelse af landet. I første omgang blev han indkvarteret på et badehotel i Ostende, og var glædeligt overrasket over befolkningen, der “slet ikke [var] så fjendtlige indstillet, som man havde troet”.⁴⁸ Senere oplevede han de mange belgiere, der i maj var flygtet fra de angribende tyskere, og som i løbet af sommeren vendte hjem til deres beskadigede eller fuldstændigt ødelagte huse. Hans indtryk af Belgien var, at det var fattigt, og at fattigdommen ikke kun skyldtes krigen: “Folk er forfærdelig fattig, der er arbejdsløse, som ikke har haft arbejde i 10 år og understøttelsen er 500 fr., 1 fr. – 10 Pf. om ugen, ellers er Belgien en lille dejlig land synes jeg.”⁴⁹

Jacob Nissen, der tilhørte samme regiment som Nicolai Büchert, men tjente i andet kompagni, fik et andet indtryk af landet før verdenskrigen end Harriot Lorenz:

“Jeg har det rigtig godt her. Familien jeg bor hos, er meget flinke og forstående, heldet har jeg haft med mig for både konen og datteren kan tysk, så det er jo kun halft så slemt, som jeg havde forestillet mig. [...] Fødemidlerne er meget knappe her. Det er befolkningen ikke vant til, kan man tydeligt se. Datteren sagde en dag, at en der ikke havde set Belgien inden krigen, kunne

slet ikke gøre sig noget begreb om, hvordan det havde set ud. Godt har de haft det, kan man se på indretningen på møblerne og sådan. De fleste af befolkningen er kularbejderne, men de er meget pæne og hyggeligt har de det, det er meget som lignende Danmark.”⁵⁰

Men Nissen og Lorenz var enige om, at landet kunne de godt lide. Forskellen i deres vurdering hænger formodentlig sammen med, at de befandt sig i hver deres ende af landet, der trods sin liden størrelse er meget forskellig fra øst til vest. En fordel ved Belgien var, at man i store dele af landet uden større besvær kunne tale med folk. Det flamske mindede meget om det plattyske, og langs den belgisk-tyske grænse talte mange tysk.⁵¹ Så selvom ligheden mellem Danmark og Belgien var knap så stor som i Holland, og Nissens sammenligning nok mere skal tages som et kvalitetsstempel end direkte lighed, så kunne man i det mindste gøre sig forståelig.

Østfronten

Krigen på østfronten var fra begyndelsen helt forskellig fra, hvad den blev i vest. Krigen var allerede fra angrebet på Polen ikke alene rettet mod nedkæmpelsen af fjendens militær, men også mod de erobrede områders civilbefolkning. Ganske vist var det først med angrebet på Sovjetunionen, der åbent blev talt om en “Weltanschauungskrieg”. Men som det senere skete i Sovjet blev kamptropperne i Polen efterfulgt af enheder fra SS. De skulle, som det blev udtrykt: “bekæmpe alle rigs- og tyskfiendtlige elementer i det fjendtlige territorium bag de kæmpende tropper”. Det betød i realiteten arrestation og likvidering af store dele af den polske intelligentsia.⁵² Den del af Polen, der ikke blev inkorporeret i “Det tyske Rige”, blev et Generalgouvernement, der blev drevet som en koloni. Landets produktion, der hovedsagligt bestod af landbrugsvarer, blev udbyttet uden hensyntagen til befolkningen. Folk blev udskrevet til tvangsarbejde og sendt til Tyskland.⁵³

Med angrebet på Sovjetunionen videreførtes den linje, der var blevet lagt i Polen. Før angrebet udstedtes en række ordrer og retningslinjer, som skulle sikre den raceideologiske tiltetgørelseskrig mod den “jødiske bolsjevisme”. Der skulle slås hårdt ned på al modstand, militær såvel som civil, aktiv såvel som passiv. Politiske officerer skulle uden videre likvideres. Kollektive repressalier mod civile blev accepteret, og overgreb på “fjendtlige civile” skulle kun retsforfølges

Alle de besatte lande blev i et eller andet omfang udsat for udbytning af den tyske besættelsesmagt. I Østeuropa gik man dog særlig hårdt til værks og tog hvad man havde brug for uden hensyn til befolkningen. Polske bønder afleverer korn og kartofler, efteråret 1942.

for så vidt som de udgjorde en trussel mod opretholdelsen af disciplinen i de tyske styrker. Både de russiske soldater og civile blev på den måde fuldstændigt retsløse.⁵⁴ Samtidig planlagdes en fuldstændig udbytning af landet, der i første række skulle tjene til at brødføde den tyske hær, og i det omfang det var muligt Tyskland. Det skulle ske uden hensyn til den stedlige befolkning, der kun skulle brødfødes i det omfang den bidrog til fødevareproduktionen.⁵⁵

Polen

Polen eller måske rettere det polske var ikke ukendt for sydslesvigerne. Før århundredskiftet var der kommet en del polske arbejdere til Nordtyskland fra de tyske dele af Polen, og efter 1920 havde man samarbejdet med det tilbageblevne polske mindretal i Tyskland. Selve Polen var det nok de færreste af sydslesvigerne, der før krigen havde noget kendskab til ved selvsyn. Men i løbet af krigen må temmelig mange af de sydslesvigske soldater have været i landet. En del deltog

i Polen-felttoget i krigens første dage, og adskillige af dem i det tyske tilbagetog ved krigens slutning. Mange flere passerede igennem landet på vej til fronten i Rusland, og flere var en tid stationeret i Polen. Alligevel er der forbløffende få beskrivelser af landet og dets befolkning. En af de tidligste stammer fra Gustav Bunck, der i sommeren 1940 blev sendt fra Hamburg til Polen:

“Snart opdagede vi dog, hvorhen det gik, mod Berlin gik det og videre over Frankfurt a/Oder til den tidligere tysk-polske grænse [...]. Men hvor forskelligt er det straks i landskabet her og der. Der var ingen græsmarker med græssende køer, som herhjemme og i Danmark. Det var udelukkende kornmarker, roemarker og kartoffelmarker. De fleste havde kun én eller to køer, mere tror jeg bestemt ikke. En gang imellem kørte vi forbi en stor gård, der var der nok noget mere kvæg, men ellers kun endnu større marker. Det var en køretur, 3 dage og 2 nætter var vi undervejs, så kom vi over Warszawa til et ensomt sted ca. 50 km mod syd. En by med 8.000 indbyggere, heraf 75% jøder. Der blev straks givet ordre til ikke at komme i kontakt med nogen af befolkningen. Hist og her så vi noget af ituskudte huse eller broer, men til dels er det lavet i orden eller rømmet af vejen. I den by hvor vi kom hen var der skudt en 10-12 huse i grus. Det værste vi måtte udholde var den varme, som er helt anderledes end hos os. Det er jo indlandsklima, der var på enkelte dage en varme på 45° i skyggen. Det værste var så ingen steder lejlighed til bad. Vandet fik vi af en brønd og så hældte den ene den anden over hovedet, det var vor dusch. Vandet var også forbudt at drikke af i ukogt tilstand, der var fare for smittende sygdomme. Ellers lod hygiejnen også meget til at ønske over.”⁵⁶

Som mejerist lagde Bunck naturligvis mærke til landbruget og især kvægdriften, som ifølge hans beskrivelse altså ikke var synderlig udbredt. Modsat af hvad Jacob Petersen gjorde i Frankrig, er der i Buncks brev ikke nogen kvalitativ vurdering af dette forhold. Han giver i det hele taget indtryk af at være en meget nøgtern betragter. Krigens ødelæggelser nævnes uden nogen stillingtagen eller vurdering, det samme gælder for den jødiske befolkning. Sommeren året efter gav Wilhelm Thomsen et skudsmål af Polen og dets befolkning. Den 23. juni 1941 skrev han til vandrelærer Jørgen Jørgensen:

“Det indtryk, man har fået om land og folk, er, at det er overordentlig fattigt land, dette Polen, og det har nok aldrig været anderledes. Folk er dårlig klædt, husene små og efter vore forhold meget primitiv indrettet. Hestene og køer er ringe. Jeg tror, det ville være iøjnefaldende at fremvise sådanne dyr derhjemme. Det er bleven rigtig sommer hernede. Heden er stor. Jeg tror vi har

det ikke så varm i Slesvig. Bønderne er ved at køre hø med deres små vogne. Afrøden synes at være god.”⁵⁷

Thomsen befandt sig på det tidspunkt i det sydlige Polen ved et hestelazaret. Længere nordpå var lærer Hermann Tychsen med sin enhed rykket over den tysk-sovjetiske grænse. I sin dagbog noterede han den 30. juni sit indtryk af forholdene i den del af Polen, der kort forinden havde været besat af sovjetiske tropper:

“Husene er næsten alle bygget af træ. En stenbygning er en sjældenhed. Boligerne er så snavsede, beskidte og usle, at man ligefrem gruer for at betrede dem. Usle rønner er det, det dårligste udhus hjemme hos os er et palads imod disse.

Folkene er udtærede og magre og gør et degenereret indtryk. Dog synes de at befinde sig vel i deres snavs og elendighed. Det er ubegribeligt, at et folk kan bestå på den måde.”⁵⁸

Tychsens indtryk af tingenes tilstand i Polen ligger på linje med Thomsens: landet er fattigt. Men hvor Thomsen ikke nævner noget om polakernes renlighed, så er det næsten det bærende element i Tychsens beskrivelse. Hans opfattelse af befolkningen som udtæret og ikke mindst degenereret tangerer på mange måder den nazistiske race-ideologi, det samme gælder også befolkningens tilfredshed med vilkårene. En beskrivelse, der interessant nok svarer til den Marius Andersen ovenfor gav af befolkningen i det østlige Tyskland. Nogle dage senere satte han dog forholdene i forbindelse med den sovjetiske besættelse:

“Byen Nowy Dwor ligger i den nordlige del af den af Rusland annekterede del af Polen. Befolkningen i disse grænseegne har slet ikke haft det morsomt under russerherredømmet. Udvisninger hørte til dagens orden. Hver familie, der ejede en nogenlunde ordentlig gård, blev sendt til Sibirien. Gården blev så overtaget af en russisk familie. Nu står disse gårde dog tomme, idet russerne er flygtet. Befolkningen er os derfor meget venligsindet, idet vi ved hver fremtrængen her har reddet dem fra at blive slæbt bort til Sibirien og befriet dem for det russiske åg. Hvordan fremtiden vil forme sig for dem, ved de ikke, men den kan ikke blive værre end de sidste år.”⁵⁹

Der er ingen tvivl om at det sovjetiske regimente, der blev indført efter den sovjetiske besættelse af det østlige Polen i september 1939, var yderst brutalt. Ikke blot blev flere tusinde tilfangetagne polske officerer likvideret, men man gik også i gang med at omordne samfundet efter sovjetisk mønster. Landbruget blev tvangs-kollektivise-

ret, og dem der satte sig imod blev deporteret.⁶⁰ Tyskernes ankomst betød ganske vist en fjernelse af det "russiske åg", men det blev hurtigt erstattet af et tysk, der var mindst ligeså brutalt som det sovjetiske havde været. Hans Detlef Andresen, der befandt sig ved Mława i det nordlige Polen i efteråret 1942, beskrev tilstandene i Polen: "Her i Polen er heller ikke noget at arve mere. Sådant en elendighed er da nok ingen andre steder, da ikke i Tyskland."⁶¹ Andresen kommer ikke nærmere ind på grunden til forholdene, men antyder trods alt, at de har været anderledes. Hans Nicolaisen, der i foråret 1943 befandt sig på en sygehjælper-skole i Warszawa, var mindre tilbageholdende, når han skulle forklare tingenes tilstand: "Du kan ellers stole på, det er kønt her, selv om de forb.* tyskere har lagt meget i ruiner, og kønne piger er der også mange af; men det forbandede er jo, at man ikke [må] gå ud alene, for så er man nemlig dødsens."⁶²

I de første dage af 1945 befandt Karl-Heinz Hannberg, der tilhørte eliteenheden Grenadier-Regiment Großdeutschland, sig i Polen. Hans indtryk af befolkningen, var overraskende – tilsyneladende også for ham selv – et andet end det, som Hans Nicolaisen havde fået i Warszawa: "Vi ligger nu i Polen, og er nu indkvarteret hos polakkerne. Men de er meget venlige. De vasker vort undertøj, varmer stuen for os, og mere. Vi ligger her med ti mand i en stue. Gudskelov har de ingen utøj her i huset."⁶³

Om polakkernes venlighed alene kom til udtryk ved deres tjenesteivrighed eller om den stak dybere, er svært at sige. Deres hygiejne havde han under alle omstændigheder intet at udsætte på. Der blev både vasket og var lusefrit.

Det er vanskeligt at tegne et entydigt billede af soldaternes indtryk af Polen, kommentarerne er relativt fåtallige og beskæftiger sig med mange forskellige aspekter af landet. Desuden er der ikke altid tale om entydigt positive eller negative vurderinger. Som det var tilfældet i Frankrig og det sydlige Holland fokuseres der på fattigdom og snavs, men der er også hos flere brevskrivere en forståelse for, at der er en sammenhæng mellem fattigdommen og russernes og tyskerne fremfærd.

---

* vel forbandede.

Sovjetunionen

Langt størstedelen af den tyske hær var indsat i kampene mod Sovjetunionen eller Rusland, som er det navn for landet, soldaterne brugte i deres breve. I modsætning til de tyske felttog i årene 1939-1940 så sporer man blandt adskillige af mindretallets indkaldte en positiv indstilling over for krigen mod Sovjetunionen. Bruno Friedrichsen forklarede Heinrich Hansen sit syn på sagen fra et lazaret i Østprøjsen, hvor han opholdt sig efter at være blevet såret i Rusland i juli 1941:

“Denne gang har vel også vi en særlig interesse i krigens udgang i Østen; mig selv var det denne gang ikke så vanskeligt at klarlægge mine følelser og min samvittighed under deltagelse i Østen. Nu kunne man indirekte gøre det for Finland og Norden, som vi i sin tid, hvor vi alligevel skulle gøre vor “pligt”, helst ville have gjort [det] på finsk side. Dog er det for os at ønske, at så mange som muligt af os er fri for og være med, da det jo alligevel og trods alt er under særlige følelser, vi gør vor pligt i en grå trøje.”⁶⁴

Frygten for Sovjetunionen og regimets tanker om verdensrevolution og internationalisme var udbredt i Europa. Det var naturligvis i særlig grad tilfældet i det nazistiske Tyskland, som var antikommunistisk pr. definition, men for eksempel også i Danmark. Det er derfor ikke nogen overraskelse, at denne frygt også fandtes hos mange af mindretallets medlemmer. Selvom mindretallet hævdede at være upolitisk, så var det i hvert fald nationalt, og måtte derfor stå i modsætning til den kommunistiske internationalisme, som Sovjetunionen i kraft af sin styreform repræsenterede. Det kommer blandt andet til udtryk i et brev fra lærer Aksel Lieb til hustruen i juli 1942, hvor han gjorde sig tanker om krigens udfald:

“De sidste uger har jo sat vældig fart i kamphandlingerne på østfronten. Der er altså håb om, at vi endnu i dette år bliver færdige med russerne. Sker det, kan hele Europa ånde lettet op. Hvis man i de øvrige europæiske lande så lidt af det, som den tyske soldat dag for dag ser i sovjetparadiset, så ville man måske bedre forstå denne kamps uhyre betydning for hele vort kontinent.”⁶⁵

Aksel Lieb var så heldig at undgå fronttjeneste under krigen, og var det meste krigen stationeret i Polen og Østprøjsen. Han kendte altså kun Sovjetunionen på anden hånd, og det er måske også derfor, at han bruger en afart af den ironiske og i den tyske propaganda gængse

Russiske børn tigger mad af soldater på vej til fronten. Kamphandlingerne og den tyske udbytning betød, at store dele af befolkningen havde svært ved at blive mæt.

beskrivelse af Sovjetunionen som et arbejderparadis.⁶⁶ Kommunismen, eller bolsjevismen som er den mest almindelige betegnelse for Sovjetstyret i brevene, får dog også mange hårde ord med på vejen af soldater, der oplevede Rusland med egne øjne og på egen krop. Det gjaldt også for de områder, som var blevet annekteret af Sovjetunionen i 1939-40. Fritz Clausen fra Hollingstedt, der tilhørte en panserenhed, passerede gennem Estland, Letland og Litauen sommeren 1941:

“Kære hr. Jørgensen! Endelig får jeg tid til at skrive Dem et par ord. Vi er for tiden i Estland efter at have passeret Litauen og Letland, og vi var således de første tyske soldater, der var i Riga. Det var i det hele taget en mærkelig forskel mellem de to lande. I Litauen var der dårlige veje og forfaldne landsbyer og gjorde overhoved et meget skumlet indtryk. Letland derimod er et pænt lille land og meget kultiveret. Vi var ca. 10 dage i Riga og fik således god tid til at se byen, der minder meget om København. Iøjenfaldende var den renlighed der herskede alle vegne. Nu er vi i Estland, der også synes at have været et lille velhavende land. Men bolsjevikerne har taget alt fra dem. Ja alle vegne, hvor vi kommer frem er folk glade for at de er sluppet for dem. Russerne har bortkørt en hel del af intelligentsiaen i alle 3 lande og det har jo gjort hadet endnu værre.”⁶⁷

I august 1941 beskrev Marius Andersen forholdene i selve Rusland:

“Krigen i Rusland er hård og kræver sine ofre, men det er til en velsignelse, hvis kommunismen kan blive fjernet fra Europa, så at vi kan få fred. Det er næsten et drama at se, hvorledes tilstanden i Rusland står. Familien er en ruin, men også det sunde bondefolk kan man ikke finde længere, og folket synker længere og længere mod afgrunden. Det er til at bede om, at sådanne tilstande aldrig må komme hjemme i landet.”⁶⁸

Modsat Aksel Lieb oplevede Marius Andersens selv forholdene i en del af Rusland, men deres opfattelse af tingenes sammenhæng var den samme. Og de var bestemt ikke de eneste, der kædede den russiske styreform og forholdene i Rusland sammen. Peter Køster, der netop var ankommet til Rusland, beskrev i et brev til sin hustru den 28. april 1943, forholdene og det, han så som deres årsag:

“Ja, du skulle bare se, hvordan de lever her, så ville du blive dårlig til pas. Næsten ingen tallerkener eller gryder eller lignende. Alt pjalter og klude og støv og skidt, og udenfor mudder og pløre og møg. Og hvad de får at spise, ja, man undrer sig over, at de kan holde til det. Nej, lad os være fri for den slags kultur. [...] Jeg er glad for at vide dig i ordnede forhold. Det er en stor beroligelse. Man har en kær og sød og ren skat derhjemme. Her ser man intet, der er rent og ordentligt. De fleste vægge er beklitret med aviser. Det er gråt og trist. Man kan virkelig sige, at bolsjevisterne har brugt alt kun til oprustning og slet ikke haft øje for at give det mindste for folket.”⁶⁹

Det var dog langt fra altid, at de danske sydslesvigere gjorde sig tanker om årsagen til de tilstande de oplevede. Deres opfattelse af tilstandene er dog relativt enslydende, når de en gang i mellem finder plads til at beskrive de forhold, som befolkningen levede under. Beskrivelserne af slet holdte bygninger, snavs og uorden er mange. Povl Jensen, der som tidligere omtalt deltog fra angrebets begyndelse, skrev den 31. oktober 1941 til sin familie om et typisk russisk hus:

“Vi ligger nu i en landsby i et hus der er typisk russisk, snavset, laset, uordentligt og det hele er ved at falde sammen medens kakerlakkerne render rundt op og ned ad vægge, det afholder os dog ikke fra at slagte får ect.”⁷⁰

Landmand Christian Jepsen var mere fintfølede end Povl Jensen, og havde svært ved at forlige sig med madvarer og snavs, om han også var nok så sulten:

De russiske landsbyer fandt sjældent nåde for de dansksindede sydslesvigeres kritiske vurdering. Husene fandt de overvejende usle og faldefærdige, og renligheden under al kritik, men de lærte at sætte pris på dem i de kolde russiske vintre.

“Her lever vi på vanlig vis, hvis man da i det hele taget kan kalde det at leve. Den eneste sorg er at blive mæt, jeg har svært ved at komme ud med det, jeg får tildelt, og til købs er der intet at få, de har simpelthen intet selv. Og det de har, er så uappetitligt og snavset.”⁷¹

En anden landmand, Peter Jørgen Lassen, befandt sig i oktober 1941 på transport fra Tyskland til den sydlige del af østfronten, hvor hans artilleri-enhed skulle indsættes. Undervejs havde han god tid til at betragte forholdene i Rusland:

“Nu sidder jeg i toget og skriver eder et par ord. Det er altså nu i den egn som Lemke er i. Men det er jo en stor flække. Her har nogle allerede byggen sået. Den er allerede grøn. Andre er ved at tage kartofler op og ved at pløje til rug. Her har de de små russerheste. De fleste er lidt magre. Men når de kører på vejene, går det altid trip-trap. De har nemlig også sådan nogle små vogne. En dag var en bonde her i nærheden ved at pløje. Ploven var det meste af træ også med hjul. Også er den også så kort. Skæret var der ikke på,

det var enlig af et stykke jern, så man kan ikke få et nyt skær der på. Ploven ser snart sådan ud som hjulploven hos os der hjemme. Men denne her er jo af træ.

Det er en god jord her, det er nemlig lerjord. Men pløjningen går temmelig svært. Også har de disse små russiske heste, nogle er temmelig magre, så der har svært ved at trække ploven. De har også nogle simple Geschirre.* Nogle siger, at russerne har taget de gode heste og Geschirre med. Her ser man også meget træ, for her er jo også megen skov. Her kommer af og til en by, men husene er kun små og ser ikke videre rene ud. Mange ser endnu mere forfalden ud end vor tørvelade og de fleste har kun et rum, hvor de sover, stue og køkken. Stalden er jo for sig selv. Men der ser det meget skirnt og forfalden ud."⁷²

Lassens beskrivelse af det russiske landbrug er præget af en næsten objektiv faglighed. Der er ikke tale om nogen direkte vurdering, men blot en beskrivelse af hestenes tilstand og en sammenligning af plovens opbygning og materiale med de hjemlige forhold. Der er dog næppe nogen tvivl om, at sammenligningen ikke falder ud til de russiske bønders fordel. Men det er kun hestenes seletøj, der beskrives som simpelt, og det søges forklaret med russiske konfiskationer. Hvorvidt Lassen så det som et udslag af det sovjetiske regime i almindelighed eller et resultatet af krigen som sådan, kan man kun gætte om. Hans beskrivelse af de russiske huse stemmer overens med Povl Jensens og Christian Jepsens. Det er også tilfældet for mekaniker Johannes Petersen fra Moldenit, der befandt sig ved et forvaltningskompagni i det vestlige Litauen, og i marts 1944 gav en indirekte beskrivelse af Rusland:

"Man kan næsten tro, at man er i Rusland. Husene består her alle af træ, og er for det meste forfaldet. Menneskene de bor her er kun klædt i laser og klude, så jeg tror, der er ikke ret meget forskel mellem Rusland og Litauen. Men Krigen er også nok skyld i alt det jammer og Elende, der overalt viser sig for en. Russerne har jo været her i landsbyen, og da tyskerne kom, har de sprængt en del i luften."⁷³

Johannes Petersen er en af de få, der kædede elendigheden i Litauen og Rusland sammen med krigen. Men selvom der åbenbart ikke var den store forskel på Rusland og Litauen, så var det ikke ligegyldigt, hvor i Sovjetunionen man befandt sig. Der var store forskelle på nord

* dvs. seletøj.

og syd i det enorme land, og mindretallets indkaldte var også klar over, at der inden for Sovjetunionens gamle grænser fandtes forskellige lande, og bed mærke i de store forskelle. Det gjaldt således Hans Harck, der i begyndelsen af september 1943 skrev hjem om forskellene på Ukraine og Hviderusland: "I Hviderusland, hvorfra vi kom, var der kønne ansigter og pæne skikkelser. Her er befolkningen nærmest uskønne med dårlige holdning og usund ansigtsfarve."⁷⁴ Nogle dage i forvejen havde han skrevet positivt om landet:

"Meget af rejsen mindede om togrejserne i Sverige. Skinnerne løb igennem skov og atter skov. Nordpå nåleskov, men sydpå afvekslende birke og nåleskov. Ukraine minder på mange måder om vort eget land. Det hele ser ret veldyrket ud og husene er velholdte og næste alle hvidkalkede. Men der dyrkes jo noget andet end hos os. Majs, hirse og andet dyrkes meget her."⁷⁵

Det er en af de sjældne gange, at nogen sammenligner og næsten sidestiller et sovjetisk område med hjemstavnen. Christian Jepsen ville i hvert fald ikke gå så langt, da han omtrent en månedstid senere befandt sig i Ukraine:

"Vi var til sidst og er stadig i Ukraine. I forhold til det øvrige Rusland er det endda noget bedre, men hvad frodighed angår, så kan man møde noget langt bedre hjemme hos os. For tiden ligger vi ca. 40-50 [km] nordvestlig for byen Kiev. Og her er der noget sandet og mager jord og store sumpstrækninger."⁷⁶

Wilhelm Thomsen mente heller ikke, at man kunne sammenligne Ukraine med Danmark, da han i et usædvanligt langt brev beskrev et typisk kollektivt brug i Ukraine:

"Hvordan ser nu sådan en kolkhos ud? Nej, man må minsandten ikke forligne dem med en gård derhjemme i Danmark. Med vore heste har vi nu gæstet vel snart et hundrede stykker af dem. Langstrakte, lavloftede af ler og tagværk opførte bygninger. Tækket med strå, små vinduer som for det meste da er i stykker, så blæst og sne har uhindret tilgang. Disse stalde er indrettet på den primitiveste måde man kan tænke sig. Når man tænker måske et hundrede år tilbage, kan det har været lignende i Danmark. Når man der så trækker ind med hestene, må man først skabe en mulighed for at anbinde dem op ad væggen. Man er lykkelig, når man er blandt de få heldige, som finder en krampe eller noget lignende, hvor de kan bindes på. Nu gælder det om at finde på vandingsmulighed. For det meste findes der nok en sø eller en flod i nærheden. Og hvor det ikke er tilfældet, har man gravet en brønd,

hvorfra vandet hejses op med en spand. Det kan nu være på den måde, at man drejer et sving og rejser spanden med en kæde eller det kan være en lang bom lignedes som en vippe, hvortil der er fastgjort en vægt af sten på den ene ende, som så næsten af sig selv opløfter den fyldte spand. I nogle stråttækte skure står så redskaber til at bearbejde de vældige marker. Plove med tre fire skær, harve, såmaskiner 4-5 m brede. Næsten alt sammen indrettet til at blive kørt med traktor. Avlsvæg ser man meget lidt til. Op til en 20 stykker store og små kreaturer udgør besætningen på en almindelig kolkhos. Svin næsten ingen, i nogle tilfælde lidt hønseavl. desto mere heste, der kan nok være en 50 stk. i almindelighed.”⁷⁷

Men selvom Sovjetunionen overvejende beskrives som beskidt, fattigt og primitivt, så forekommer der også positive vurderinger. Pedel på Kommuneskolen i Flensborg, Bruno Halvas, så således noget positivt i det primitive. Fordelene forklarede han i et brev den 20. maj 1943 til rektor Heinrich Fischer:

“Folkene lever efter vore forhold jo ganske primitive, men på den ene side har det sit gode igen, når deres stråttækte lerhytte er skudt i grus, så har de i fem dage bygget det hele op igen. Jeg har også undret mig over, at ikke langt fra fronten er alle landsbyer beboet, og livet går videre, som de har haft det før med undtagelse [af], at de ikke får deres hele jord bebygget* som før.”⁷⁸

Formodentlig har husenes beboere næppe set på sagen med helt de samme øjne som Bruno Halvas. Men at det primitive eller tilbagestående kunne have værdi, syntes også at foresvæve Richard Höppner. I et brev til lederen af Folkedanserforeningen i Flensborg, Lotte Schubert, beskrev han befolkningen i Ukraine, og naturligt nok havde han øje for deres danse:

“Det er en større landsby, vi for tiden ligger i, omgivet af store frugtplantager, så vi ikke mister noget af det. Landskabet er meget romantisk og der gives nok af at fordybe sig lidt i dens kulturliv. Forleden så jeg dansen “Krakovick”. Det er en meget svær, men yndig dans. Man dansede også polka og Rheinländer, men det er ikke let for os og danse. Forskellen i det hele er rytmen i musikken, ligesom akkompagnementet er jo lidt andet opbygget som hos os. Hverdag er det jo travlt her, folket arbejder her fra tidlig om morgenen til sent i aften. Men om søndagen er alt rolig, for søndagen holder de meget af. På så[dan] en dag pynter sig alt, og de som holder noget på dem selv går i deres dragter. Ukrainere er jo lidt andet som russere. Åndslivet er også stær-

* dvs. tilsået.

kere præget. Men kommer ofte til og tænker på Otterstrøms ord, når han talte om gamle folkedans og skik. Og her finder man meget af det. Her er menneskelivet nok bundet sammen med naturens liv. Er de færdig med deres tunge arbejde, så ser man kun glade ansigter og humøret begynder og al sorg er glemt. Livet er her, som vi ikke mere kender i dag.”⁷⁹

Richard Höppner betragter næsten de ukrainske bønder ”som lykkelige vilde”, tættere på naturen og derfor tættere på en romantisk forestilling om en lykkelig urtilstand, som det moderne menneske har mistet. Fuldmægtig i Dansk Skoleforening, Hans Harck, glemte heller ikke sine interesser, da han blev tysk soldat. Men de var noget mere prosaiske end Richard Höppners, for som ansat i Skoleforeningen interesserede han sig naturligvis for det russiske skolevæsen. Til sin overraskelse fandt han det ”fortrinligt”:

”På vej til tandlægen, gjorde jeg holdt ved en Feldwebel, som jeg kendte. Han havde en ung pige til opvartning, som kunne en hel del tysk – og jeg fik snakket noget med hende, så godt det gik: Hun havde gået i skole i en by noget herfra – hver dag fra kl. 9 – kl. 3. Klassekvotienten var kun en 20-25 elever – og skolen var blandet. Undervisningen omfattede bl.a. fysik, matematik, historie osv. – og hun var godt hjemme i stoffet kunne man mærke.

Det er jo egentlig mærkelig, at en så fortrinlig skole kunne være levedygtig i alt det snavs, man ser. – Men på den anden side er denne skole jo det grundlag, hvorpå Rusland i dag kan føre krig. Ellers var Rusland vel i stykker for længe siden. Der fordres jo en del af en soldat af kundskaber.”⁸⁰

Hvor meget snavs og primitivitet mindretallets indkaldte end syntes at finde i Rusland, så er der stort set ingen, der i deres breve giver udtryk for, at de betragter befolkningen som egentligt mindreværdig. Det gælder både på det overordnede og det personlige plan.

Soldaterne var meget tæt på befolkningen, ikke blot var de ofte indlogeret hos den, men de lokale folk skulle også alt efter situationen brødføde soldaterne. I begyndelsen blev de tyske soldater i hvert fald i visse del af Sovjetunionen modtaget som befriere. Men nedenstående passage, der allerede er citeret mere fuldstændigt ovenfor, viser bagsiden ved den tyske ”befrielse”:

”Det lader til, at befolkningen er glad for, at vi har jaget sovjetbanditterne bort. Bønderne giver os ofte mælk og æg. Ja, vi har også fået to svin til køkkenet, det er jo altid et godt tegn. Kun befolkningen ved grænsen var ikke så glade for os, vi tog nemlig deres vogne og heste, da vi jo ikke kunde holde

Tysk soldat hjemvendt fra vellykket fourageringstur. Om hønsene er betalt eller om de er "organiseret" fremgår ikke af Hans Detlef Andersens billedtekst, som lakonisk lyder "Fjerkræ til forplejning". Når forplejningen ikke nåede frem, måtte soldaterne selv skaffe sig den med det gode eller det onde. Østfronten vinteren 1942-3.

ud at trække kanonerne ved håndkraft videre."⁸¹

I Frankrig havde de tyske soldater, som nævnt, også beslaglagt biler. Det blev dog fra højere sted meget hurtigt påbudt at levere dem tilbage. Det skete ikke i Rusland, hvor landet var udlagt til udbytning. Det er dog kun ganske sjældent, at forholdet til civilbefolkningen nævnes direkte i brevene. I et brev fra 19. oktober 1941 beskriver Povl Jensen en slags symbiotisk samliv med lokalbefolkningen:

"Vi lever her herligt, om middagen får de lidt mad af et par "Kochgeschirre"* og af og til brød, og til gengæld vasker, syr og lapper de alt vores tøj, så vi er tilfreds på begge sider. Nå ja, her er det jo heller ikke rigtige russere, de er lige så venlige som hos os derhjemme, der er større og slanke folk dog uden større nordisk indslag. Her ser man jo kun kvinderne, mænd ses jo ikke."⁸²

* Kochgeschirren dvs. kogekar.

Nogle dage senere beskriver han noget indirekte, hvad der synes at være en knap så symbiotisk situation:

“Men nu ligger vi her i en landsby, og at feltkøkkenet vel [ikke] kan komme igennem foreløbig gør så ikke så meget. Vi har en slagter hos os, og til nød har vi nok kartofler, og fedt har vi også, så når kvæg af enhver art er forsvundet, tager vi til takke med det, om vi da ikke er kørt videre til den tid. Vor slagter er lige undervejs for at slagte en ko, hvormed vi får en skinke af, så har vi igen middag. Ja, I vil sikkert ikke synes om den levemåde, men den sentimentale side af sagen, må man ikke tænke på, og om nødvendig må man kunne være hård, selv om argumentet: hvordan var det gået om med os, om de var kommet hos os, jo ikke holder stik, og selv om man helst vil fare med lempe.”⁸³

Povl Jensen siger det ikke direkte, og det er egentlig først ved afvisningen af det “sentimentale argument”, at det bliver tydeligt, at der blev rekvireret levnedsmidler med hård hånd. Tanken om at vise hensyn og medmenneskelighed bliver tilsyneladende afvist med “kri- gens nødvendighed”, nemlig det manglende feltkøkken. Allerede dagen efter var situationen ændret:

“Ja nu er vort køkken kommet, jeg havde nær sagt desværre, for den mad vi selv laver er som regel bedre. Vi har endnu en ko stående i en stald, dog kan vi være helt sikre, der er ingen der tager den, da vi har sat skilte op omkring: “Vorsicht Minen”, også en snedig måde at sikre sig køer på.”⁸⁴

Selvom køkkenet var dukket op, beholdt Povl Jensen og hans kammerater stadig den sidste ko. Men der var altså så meget bud efter den, at det var nødvendigt at tage lidt utraditionelle midler i brug for at sikre den – formodentlig mod andre tyske soldater. Befolkningen nævnes overhovedet ikke i de sidste breve. Det er muligt, at de er flygtet, men den udviste hårdhed kunne godt tolkes i den modsatte retning. Povl Jensens svoger Peter Køster beskrev halvandet år senere en mere systematisk udbytning i et brev 28. april 1943:

“Kvinderne her skal fiske fra tidlig morgen. Fangsten skal afleveres, dog får de en lille del af fangsten. Børnene arbejder også ved bygning af anlæg og udbedringer af veje. Men landevejene her er en gru. Nogle, der aldrig har set det, kan slet ikke gøre sig nogen forestilling om det.”⁸⁵

Trods alt fandt Peter Køster, at befolkningen var “meget venlig”. Og da han i slutningen af maj skulle ud i forreste linje udspillede sig følgende episode:

Det var ikke kun madvarer den russiske befolkning måtte afgive til tyskerne, ofte måtte den også yde direkte arbejdstjeneste, som her hvor russiske mænd og kvinder er igang med at reparere en vej.

“Og da Denger drog ud til linierne her, kom der to meget gamle koner og trykkede min hånd. De kunne ikke gøre sig forståelige, men deres øjne lyste. De anede hvor vi skulde hen, der er jo kun den ene vej. Jeg har et par gange været god ved dem og givet dem et smil. Så lidt kan gøre det. Men hvor det falder hen er det lægedom. Og jeg ved, at du helst vil have din Denger sådan. Denger er ulykkelig, når han en gang tåler uret overfor nogle, der ikke selv er i stand til at værge sig. Nej, vi nordboere er frie og selvstændige mennesker, og vi vil altid agte andre ud fra det synspunkt, at vi selv også forlanger agtelse, og hvor jeg end har været, har folk været glade for Dengers syn på tingene. Alle vegne har jeg oplevet, at folket længes efter trøst og fred. Alle sammen har kære at sørge for, at holde af, og at græde over. Og det er mig nok, og hvor tit møder man menneske, der støder alt til side og stiller sig selv på en trone, der mener de da i hvert fald selv de hører hen. Jeg gør min pligt, men behøver da ikke af den grund at blive et dyr.”⁸⁶

Af de sidste linjer fornemmer man, hvordan der nogle gange blev skaltet og valtet med befolkningen i Sovjetunionen. Det bliver heller

ikke her sagt lige ud, men antydnet ved henvisningen til det nordiske, som sætter skel til det tyske, og pligten, som ikke behøver at føre til dyrisk optræden.

Ved fronten havde soldaterne sjældent tættere kontakt med befolkningen. Når fronten bevægede sig, havde soldaterne andet at tænke på end befolkningen, og når fronten lå mere eller mindre stabilt flygtede de civile, hvis de havde muligheden, eller de blev evakueret. Egentlig forbindelse med befolkningen havde soldaterne oftest kun, når de var privat indkvarteret bag fronten. Bruno Halvas beskrev et kort ophold på den sydlige del af østfronten i foråret 1943:

“Inden vi gik i stilling lå vi et par dage i en lille landsby i privatkvarter. Jeg selv med 10 mand mere blev indkvarteret ved et ældre ægtepar, der havde to voksne sønner. Den ene af dem lå meget syg, han havde vist malariafeber. Folkene var meget venlige mod os, især den gamle mor og far. Han ville gerne fortælle så meget, men vi kunne desværre kun forstå lidt af det, et par russiske brokker havde jeg jo lært ved fangerne i fjor sommer. Jeg fik dog så meget ud af det, at han havde været soldat ved et kosakregiment da han var ung, og at han havde været med i den forrige krig.”⁸⁷

De soldater, der hovedsageligt gjorde tjenestene bag fronten, kunne komme meget tæt på de familier de boede hos. En af dem var Niels Bøgh Andersen, som gjorde tjeneste som feltdegn. I sine erindringer beskriver han, hvordan han og adskillige af hans kammerater nærmest følte sig hjemme i den landsby, hvor de var indkvarteret. De fik bekendte som de kunne dele glæder, sorger og angst med. Men som han senere kommer ind på, så var det ikke overalt, at man kunne opbygge den slags fortrolighed. Desuden lurede faren for partisaner ikke kun uden for byen, men de kunne også finde på at infiltrere landsbyerne.⁸⁸ Hans Harck måtte også gøre den erfaring, at man som tysk soldat blev modtaget forskelligt af forskellige mennesker:

“Ukraine er et underligt land. Vi var for nogle dage siden i en ret frugtbar egn, hvor befolkningen var uvenlige og modvillige. Nu ligger vi i en noget fattigere landsby og straks er beboerne anderledes indstillede: Venlige og hjælpsomme. Der er også en stor forskel i udseende.”⁸⁹

Men uanset om man kunne finde dejlige steder i Sovjetunionen og venlige mennesker, så havde de fleste af soldaterne i den tyske hær det nok som Hans Schröder. I november 1942 var han som arbejdsmand i RAD stationeret i det fjerne Kaukasus, og herfra skrev han til Jørgen Jørgensen:

Tyske soldater tager sig en svingom med piger fra en russisk landsby, nummer to fra højre er Niels Bøgh Andersen. Han og hans kammerater lå over en længere periode i samme landsby, og fik mange gode bekendte blandt indbyggerne.

“Ja med tiden får man meget at se af verden. Om Rusland synes jeg nu ikke så rigtig, tusinde gange hellere i Danmark.”⁹⁰

Sydfronten

Sydfronten er et samlebegreb for en række temmelig forskellige krigsskuepladser, der spænder fra Nordafrika over Grækenland og Balkan til Italien. I Nordafrika kæmpede regulære hære mod hinanden, i områder der var tyndt eller fuldstændigt ubeboede. I Grækenland og Jugoslavien var kampene også indledningsvis kampe mellem regulære enheder, men efter de to lande havde kapitulert udvikledes hurtigt en række partisanbevægelser. Kampene mellem besættelsesmagten og partisanerne gik i begge lande hårdt ud over civilbefolkningen, og forholdene nåede efterhånden et niveau som på østfronten. I Italien blev der fra kampenes begyndelse i sommeren 1943 kæmpet med

både regulære og irregulære tropper, og også her gik det hårdere ud over civilbefolkningen end i det øvrige Vesteuropa.⁹¹

Italien

Italien havde allerede før krigen været Tysklands forbundsfælle. Begge lande havde ydet støtte til Franco under den spanske borgerkrig, og siden havde de understøttet hinanden på flere krigsskuepladser. Allerede før kampenes begyndelse i Italien havde der derfor været soldater fra mindretallet i landet. Hans Paulsen passerede i foråret 1941 gennem Italien på vej til Nordafrika. Det blev næsten en hel lille turistrejse med stop i Rom og Napoli, som han berettede om til I.C. Møller i et brev 25. april 1941:

“Die Bahnfahrt nach hier erstreckte sich über mehrere Tage. [...] Leider war das Reisewetter – besonders ab Brenner und bis Rom nicht sehr gut. Aber ich habe dennoch viele tiefe Eindrücke des herrlichen norditalischen Landes – ich hatte das Gefühl einen riesigen Obstgarten zu durchfahren – aufgenommen. In Rom hatten wir mehrere Stunden Aufenthalt und konnten den pompösen Empfangsbahnhof der deutschen Diplomaten besichtigen. Derselbe besteht fast nur aus herrlichsten Marmor!

Ansonsten habe ich mir die Stadt Neapel mit dem Vesuv sehr eingehend angesehen. Landschaftlich bieten sich uns ganz prachtvolle Bilder. Schaut man von den Höhen Neapel hinaus auf Meer so zeichnen sich die aus dem klaren blauen Mittelmeer emporsteigenden schroffen Felseninseln, die meist mit einer alten Befestigungsanlage gekrönt sind, scharf gegen den Horizont ab. Der Blick auf die Stadt selbst, zeigt das typische, malerische Bild einer südländischen Stadt. Man hat hier wie auch in deutschen Städten ganze Stadtteile abgebrocken um neue pompöse Bauten dort zu errichten.”⁹²

Der blev også tid til et besøg i Pompei og kongeslottet i Caserta lidt nord for Napoli, inden Hans Paulsen med sin enhed blev indskibet til Nordafrika. Paulsen var, som det fremgår, begejstret for Italien. Men da han passerede landet befandt det sig også langt fra krigshandlingerne. Knap tre år senere befandt Marius Jessen sig i Italien. De allierede var et halvt år tidligere gået i land i Syditalien og kæmpede sig nu vej op gennem landet. Men det slog ingen skår i Marius Jessens oplevelse af landet:

“Tjenesten kaldte pludselig og jeg måtte med et par timers varsel på en flere ugers rejse til Italien, en rejse jeg har fået meget ud af. Jeg har lært et andet land

og folk at kende, så vidt det mere eller mindre kan lade sig gøre under de øjeblikkelige forhold. Naturen fængslede mig stærk, og jeg ville kun ønske jeg senere med Marie* engang igen kunne opleve dette land i en normal tid.”⁹³

Marius Jessen tilhørte formodentlig ikke en frontenhed, og kan derfor helt have undgået kamphandlinger. Så heldig var Hans Jepsen, som det tidligere er blevet omtalt, ikke.⁹⁴ Men det vidste han naturligvis ikke, da han i februar 1944 fik at vide, at han skulle til Italien. Hvilket han øjeblikkeligt og uden hensyn til censuren meddelte familien i Valsbøl:

“Vi skal altså til at lappe på aksebruddet. Så får man noget af Italien og se, hvilket jeg glæder mig meget til, selvom man nok kunne tænke sig at se fredelige forhold råde på jorden. Måske får man det held at besøge Italien senere. Nu bli’r det sikkert ikke let at komme i kontakt med befolkningen som t.** soldat.”⁹⁵

Han blev ikke skuffet i sine formodninger: “Vi befinder os for tiden ude ved ad Adriaterhavet – mellem byerne Ravenna og Rimini. Her er meget smukt – og udmærkede badestrande. Vi bor i rømmede rigmandsvillaer. Befolkningen her lever af turisme.”⁹⁶ Han fik også ret i sine antagelser om forholdet til befolkningen: “Befolkningen er strenge katolikker og meget kølige indstillet [og] volder os allehånde (store) vanskeligheder.”⁹⁷ Hvilke vanskeligheder det drejede sig om, kom Hans Jepsen ikke ind på. De var dog formodentlig af en anden art, end dem som Hans Paulsen havde oplevet tre år tidligere:

“Der Italiener ist ein ganz anderer Menschlichenschlag wie wir. Er ist kleiner, schmutziger und lebhafter. Wenn man in die Stadt geht, muß man gut auf sein Geld passen. Das Schachervolk ist groß und man wird tüchtig übers Ohr geschlagen wenn’s geht.”⁹⁸

Som turist i tysk uniform var Hans Paulsen og hans kammerater sandsynligvis nemme mål for de italienske lommetyve og handlende. Om det ændrede sig, da tyskerne med et slag blev besættelsesmagt er svært at sige. Tyskerne var i hvert fald ikke længere turister. Alligevel betragtede Marius Jessen og Hans Jepsen landet med turistens øjne, nemlig som et værdigt og interessant rejsemål.

---

* hans hustru.

** dvs. tysk.

Grækenland

Efter det hurtigt overståede felttog mod Grækenland i foråret 1941, delte de angribende tropper landet i tre besættelseszoner; en tysk, en italiensk og en bulgarsk. Besættelsen kom til at ramme den græske befolkning hårdt, blandt andet fordi landet ikke var selvforsynende med korn. Landets besættelse medførte nemlig, at kornimporten blev afbrudt. Samtidig betød besættelseszonerne, at landets egen fødevarerproduktion ikke kunne fordeles ordentligt. Resultatet var hungersnød, som forværredes af besættelsestroppers ødelæggelse af landsbyer og fordrivelse af og drab på indbyggerne i kampen mod partisanerne.⁹⁹ Med den italienske overgivelse til de allierede i sensommeren 1943 blev det nødvendigt at overføre flere tyske tropper til landet for at opretholde besættelsen. Harald Lieb kom til Grækenland i slutningen af november 1943. Efter at have krydset grænsen fra Bulgarien gik turen til Athen over Saloniki og Larissa:

“Der var det herligste vejr, man kan næsten sige det var for varmt. Vi skyndte os jo at smide trøjen og løb rundt i bukser og skjorte. Fra Larissa og længere ned mod syd skulde der stilles dobbeltposter ved togene. På strækningen fra Larissa til Lanua huserer partisanerne helt gevaldig. [...] Den herligste tur lå for os nemlig fra Larissa over Thermopylä til Athen. Det er det herligste jeg har været med til. Toget kørte højt oppe mellem bjergene over små broer og lange tunneller. På den ene side var det stejl afgrund og på den anden høj bjergside. Det var virkelig dejligt. [...] Klokkeren 9. den 7. november kom vi så til Athen og fik så overnatningslokale anvist [i] en skole. Skolen var fuldstændig moderne og klasseværelserne var lyse og renlige.”¹⁰⁰

Den næste dag var Harald Lieb og hans kammerater på sightseeing i Athen. De var på Akropolis, som imponerede ham dybt, og hvor det græske flag vejede sammen med det tyske. Bagefter gik turen tilbage til deres nye kvarter i Piræus:

“Gennem de menneskefyldte gader, hvor man kan købe alt, gik det tilbage. Folk kan jo desværre ikke købe varerne, da de er alt for dyre. [...] Om aftenen så vi os så lidt om i Piræus. Det er en typisk havneby med mange smalle gader vor det vrimler med handlende og alle slags folk. Varer som rosiner, korenter, figner, citroner, meloner og appelsiner burde man egentlig ikke spise før de er vasket, men vi gør det jo alligevel. De handlende er jo ikke videre renlige med deres varer. Alle mulige slags spil om penge gives der også.”¹⁰¹

To slesvigere lader sig fotografere under Karyatiderne på Akropolis. Både Andreas Johansen (til venstre) og Friedrich Hansen kom fra Agtrup, men ingen af dem tilhørte det danske mindretal. Men dansksindet eller ej, Akropolis skulle man besøge, når man som tysk soldat passerede gennem Athen.

En lille måned senere ankom journalist Walther Lange også til Athen. Landskabet og byen var en lige så stor oplevelse for ham, som den havde været for Harald Lieb:

“I går har vi set Akropolis – en oplevelse af dem, som kun er forundt få. Bagefter var vi en tur igennem byen. Vi kom trætte hjem, men med minder om en dag, der vil stå uforglemmelig for mig. Hvad jeg som dreng har lært i skolen om de klassiske steder, har jeg nu kunnet opleve med egne øjne.”¹⁰²

Grækenland var et land, hvis fortid soldaterne i et eller andet omfang kendte fra deres skoleundervisning. Men i feltposten fremstår det først og fremmest som et eksklusivt feriemål med varme vintre og et mylder af eksotiske og under krigen sjældne varer. Det var også først og fremmest sådan, at Walther Lange beskrev sine indtryk af landet i en artikelserie i Flensborg Avis under titlen “Græske Impressioner” i sommeren 1944. Det var ham i øvrigt meget magtpåliggende, at artiklerne ikke blev trykt som feltpostbreve.¹⁰³ Befolkningen beskrev han generelt som venlig, og athenerne som hjælpsomme og høflige.

Hverken Lange eller Lieb blev længe i Athen, men blev sendt ud i

Det græske Øhav. Lange kom til Milos og Lieb til øen Kos og byen af samme navn: "en herlig by den smukkeste og renligste jeg og kammeraterne har set på hele turen. Alle gaderne på øen var asfalteret og der var blomster foran hvert hus, desuden var der en herlig palmealé."¹⁰⁴ Kort efter fortsatte han til Samos. I et brev til familien den 8. december 1943 beskrev han forholdet til den lokale befolkning:

"Jeg sidder her oppe på min B post og skriver, heroppe fra er en herlig udsigt over havet og over til den tyrkiske kyst. Vi har vores "Unterkunft" lige udenfor og har et helt hus til vores disposition. Befolkningen i den lille landsby er meget venlig og da jeg med nogle kammerater i går eftermiddags gik gennem byen fik vi appelsiner, grapefrugt, figner og vin fra folk. En gammel Græker kommer hver dag og spørger hvad vi vil have. Vi giver ham så nogle konserver og han bringer os så tingene. I går aftes spiste vi stegt fisk, som vi havde fået skænket af fiskerne. Man undrer sig, sikke store og smukke kirker selv den mindste by har, men befolkningen, selv om den er fattig, giver alt til kirken."¹⁰⁵

Som Italien fremstår Grækenland som et ferieland, selv tjenesten får Harald Lieb i et brev fra begyndelsen af december 1943 næsten til at lyde som en udflugt: "I går var vi ude på "Spähtrupp" med I-både rundt om om hele Øen. En herlig Sejlur." Det var selvfølgelig ikke nogen udflugt, Lieb og hans kammerater var på jagt efter partisaner.¹⁰⁶ Landskaberne var smukke, vejret behageligt og maden rigelig, men der foregik samtidig en partisanekrig, som tiltog i styrke efterhånden som krigen skred frem.

Jugoslavien

Jugoslavien var som Grækenland blevet besejret i foråret 1941. Efter nederlaget blev dele af landet indlemmet i Tyskland, Italien, Ungarn og Bulgarien, mens andre områder blev holdt besat under militærforvaltning, desuden oprettedes der en kroatisk stat under et fascistisk styre. Den væbnede modstand begyndte allerede kort efter Jugoslavien's kapitulation, men udviklede sig hurtigt til også at være en borgerkrig, der involverede det nyoprettede Kroatien og modstandsgrupperinger, der henholdsvis kæmpede for et Storserbien og et kommunistisk Jugoslavien.¹⁰⁷ Besættelsesmagterne opnåede aldrig kontrol med landet, men førte en hårdhændet partisanekrig, der gik hårdt ud over civilbefolkningen. Det var dog tilsyneladende ikke no-

get Harald Lieb så meget til, da han undervejs fra Wien til Athen passerede igennem dele af Jugoslavien i slutningen af oktober 1943:

“En morgen er vi så på en banegård i Kroatien. [...] På banegården i Batajnien ses endnu tydelig sporene af stedfundne gadekampe. Det er et herligt landskab ligesom i Ungarn med majs og vinmarker. Kvinderne bærer deres byrder på hovedet. Nogle af kammeraterne har det i maven, det kommer måske af drikkevandet. I Semlin lå vi også en hel dag, det er den sidste by i Kroatien. Banegården var for 14 dage blevet angrebet af englænderne. Den næste morgen var vi så i Serbien. Den nordlige del er meget ufrugtbar, kun bjerglandskab gennemskåret af nogle vandløb. Hist og her er der nogle små bygder, hvor alle husene er lerklinede, altså folkene bygger selv deres huse. Vi holder ved en tobaksmark og soldaterne skal straks ud og så på sagerne. [...] rundt om på markerne sidder kvinderne og spinder garn, mens de vogter kvæget. Det er forbavsende hvor det går hurtigt. Seskowatz er den sidste by vi besøger i Serbien.”¹⁰⁸

Harald Liebs beskrivelse af turen gennem Jugoslavien er en ren rejsebeskrivelse, hvor krigen fylder meget lidt. Men Harald Lieb var også på gennemrejse, og endda én der tilsyneladende forløb hurtigt og problemfrit. Der er ingen grund til at tro, at han skulle have fortiet eventuel partisanvirksomhed. Det gjorde han i hvert fald ikke, da han – som ovenfor citeret – passerede igennem Grækenland. For lærer Hermann Tychsen var der ikke kun tale om rejse, men nærmest om ferie, da han i foråret 1944 befandt sig i Kroatien:

“Gennem min kone har De sikkert erfaret, at jeg imidlertid var ca. en måned i Dalmatien, i nærheden af Split. Denne ejendommelige, historiske og smukke by har jeg besøgt adskillige gange. For øvrigt har jeg i den tid, jeg var dernede, ført et rent herreliv. En tid som jeg vel vanskelig vil komme til at opleve magen til så længe, jeg er herude.”¹⁰⁹

Da han skrev brevet, befandt han sig i Bosnien, hvor hans korps var i gang med partisanbekæmpelse. Der var han også en måned senere, i en egn hvis landskab han beskrev som “vidunderligt smukt”. Det var dog forbundet med stor fare at færdes i området på grund af partisanerne. Faren til trods fik befolkningen et pænt skudsmål som “forholdsvis venlig, men ret tilbageholdende.”¹¹⁰ Hermann Tychsen så altså ingen forbindelse mellem civilbefolkningen og partisanerne. Der behøvede naturligvis heller ikke at være nogen.

Nordafrika

Selvom Nordafrika i kilometer ikke lå længere borte end Nordnorge eller Kaukasus, og besætningerne på ubåde og hjælpekrydsere kom betydeligt længere væk, så var Nordafrika formodentligt det mest eksotiske sted, man som tysk soldat kunne havne. Kontinentet pirrede i hvert fald eventyrlysten hos nogle af mindretallets indkaldte, og flere af dem forsøgte at komme til at gøre tjeneste i Nordafrika. En af dem var Christian Nielsen, der i begyndelsen af 1941 sad og kedede sig i Münsterlager i Tyskland:

“Det huer mig slet ikke at sidde her. Derfor meldte jeg mig også som frivillig til Afrika forleden, da der søgtes nogen, Heie også. Men desværre kom ingen Unteroffizier i betragtning. Men jeg prøver igen næste gang. Jeg kunne godt tænke mig at komme derned. Der bliver opstillet en oase-kompagni. Jeg vil se noget, endnu inden krigen er forbi, og England bliver vidst ikke særlig interessant. Desuden kan man tjene en masse penge der.”¹¹¹

Afvisningen af England behøver ikke kun at dreje sig om, hvad landet havde eller ikke havde at byde på. Den kunne også være en hentydning til, at en invasion kunne blive særdeles blodig. Men eventyrlysten for nægtede sig trods alt ikke, og løntillæggene for tjeneste i Afrika var naturligtvis heller ikke at foragte. Hverken Christian Nielsen eller Henrik “Heie” Born kom dog til Afrika. Det gjorde til gengæld – som allerede nævnt – Hans Paulsen. Modsat Nielsen og Born meldte han sig næppe frivilligt, da han kort forinden havde forsøgt at blive tolk i Danmark. I de mere end to år han var soldat i landet, oplevede han de store forskelle mellem by og land, og forskellene fra den ene del af Nordafrika til den anden. Den 20. juli 1941 beskrev han forholdene i Libyen:

“Es ist hier unverschämt heiß – ich schwitze wie noch nie im Leben. Aber das Land hat auch seine schönen, interessanten Seiten. Zum Beispiel können wir Obst, Weintrauben, Tomaten und Melonen bekommen, so wie wir wollen, viel mehr als wir vertragen können. Das ist aber schön. Ich habe stets eine Melone zur Hand und esse nach Herzens Lust.

Naturschönheiten bietet diese Gegend nicht! Da habe ich schon ganz etwas anderes gesehen. Hier gibt es unerhört viel Sand. Sobald man etwas aus des kolonieserten Gegend herauskommt hat man die unendliche Weite der Wüste vor sich. Da kann sich das Auge schnell dran satt sehen.

Die richtigen Eingeborenen, die wir hier sehen, und die meist als Nomaden umherziehen sind unerhört unsauber, da kann einen das Grausen ankommen.

I Hans Paulsens arkiv findes en stor mængde billeder fra Nordafrika med kameler og tilsørede kvinder. Her ses han og et par af hans kammerater "im Eingeborenenviertel Juli 1941" bag et par italienske soldater.

Ein raffinierte zusammengeslagenes großes zerlumptes Tuch ist ihr Hauptgewand. Oft laufen sie auch nur in einem Leinenhemd und eines weißen (oder schmutzigen) Unterhose umher. Praktisch wird ihre Mode ja sein, aber schön näh, mein Geschmack ist es allenthalben nicht. Die Frauen gehen meist verschleiert herum. Die schieben nur mit einem Augen durch einem kleinen Schlitz, neugierig sind sie auch hier, die Eigenschaft haben wohl alle Frauen in der Welt."¹¹²

Præcis et år efter befandt han sig i Tunesien:

“Seit Weihnachten befinde ich mich in der französischen Kolonie Tunesien. Es gefällt mir hier wesentlich besser als im sandigen Libien. Am Reichtum des Landes erkannt der Besucher, daß es sich hier um eine alte, gut verwaltete Kolonie handelt. Die Städte tragen ein ausgesprochen europäisches Gepräge mit ihren modern angelegten Fabriken und hohen Häuser. Das Straßennetz ist vorzüglich. Die französischen Zivilbevölkerung ist uns Soldaten gegenüber zurückhaltend, jedoch nicht unfreundlich. Die eingeborene dagegen sehen in uns ihre Befreier – sie sind stolz wenn sie einem deutschen Soldaten helfen können. Mit den Worten “al gif Mabibib” bringen sie ihren Willen zur guten Kameradschaft zum Ausdruck.”¹¹³

Det var en række meget forskellige lande, som mindretallets indkaldte kom igennem i løbet af krigen. Som det allerede er blevet bemærket flere gange, så var der ikke kun store forskelle fra land til land, men også indenfor de forskellige landes grænser. Det gælder lige så vel for et kæmpe land som Sovjetunionen, som et så forholdsvis lille land som Belgien. Men der er dog et træk, der går igen i langt de fleste lande. Det er interessen for hygiejne. Som den tyske historiker Sven Oliver Müller rammende har udtrykt det: “Die beherrschende Perspektive deutscher Wahrnehmung war ein hygienischer Blick”.¹¹⁴ Müllers iagttagelser gælder egentlig kun tyskernes opfattelse af de østeuropæiske egne, men må siges at være dækkende for de danske sydslesvigeres betragtningsmåde overhovedet, også af tyskerne. Det er klart, at der ligger en eller anden form for overlegenhedsfølelse i iagttagelsen af ringe hygiejne og fattigdom hos andre folkeslag. Men der synes ikke – som Sven Oliver Müller hævder for de tyske soldater¹¹⁵ – at være tale om, at de danske sydslesvigerer kom til at sætte befolkningen lig med det snavs, der omgav dem. I de tilfælde hvor sydslesvigerne forsøgte at give en forklaring på de kummerlige forhold i Sovjetunionen, var det overvejende den kommunistiske styreform, der fik skylden. Hvilket i øvrigt også skal have været tilfældet for de danske frivillige i Waffen-SS.¹¹⁶ Der er ingen direkte eksempler på racisme i sydslesvigerens breve, også selvom enkelte benyttede sig af udtryk, som kunne tydes i den retning (Povl Jensens nordiske type, og Hermann Tychens beskrivelse af polakkerne som degenererede). Men i øvrigt er rendyrket racisme eller direkte nazistiske ytringer om befolkningen i de studier, der er foretaget af tysk feltpost generelt uhyre sjældne. I stedet for tales om en “latent racis-

me", der formodentlig ikke uden grund kædes sammen med den nazistiske verdensanskuelse.¹¹⁷

I enkelte lande lader "det hygiejniske blik" til at være trådt noget i baggrunden. Det drejer sig især om de mere eksotiske lande, dem som blev betragtet som potentielle rejsemål. Nærlig særligt landene på Sydfronten. Det kan skyldes, at soldater der kom dertil ikke har interesseret sig så meget for hygiejnen. Men det kan også skyldes, at de har oplevet værre forhold andre steder. De danske sydslesvigere adskiller sig for så vidt ikke meget fra de andre tyske soldater. Det kan egentlig ikke undre, da de var rundet af samme vesteuropæiske kulturkreds.

Danmark og danskerne

Danmark og danskerne havde naturligvis en særlig plads i de dansksindede sydslesvigeres hjerter. Det hindrede dog ikke, at de kunne forholde sig kritisk til Danmark, dansk politik eller danskeres opførsel. De danske sydslesvigere fulgte med i begivenhederne i Danmark så godt som de kunne, og det fandt udtryk i deres breve. Opmærksomheden kunne skyldes ren national interesse, men mange havde også personlige bekendtskaber i landet, som de havde fået ved sommerophold, som plejebørn, eller ved ophold på efterskoler og højskoler i Danmark, eller fordi de havde taget deres uddannelse i landet eller var gift med danske statsborgere, og derfor havde svigerfamilie i Danmark.

Ikke så få af mindretallets indkaldte oplevede Danmark på nærmeste hold i krigsårene, enten fordi de blev udstationeret i Danmark eller fordi de passerede igennem landet på vej til andre fronter. Størstedelen af sydslesvigerne opholdt sig dog i krigsårene langt fra Danmark, og bortset fra dem, der modtog breve fra danskere, så måtte langt de fleste nøjes med nyheder fra Danmark på anden hånd, hvad enten det skete gennem breve hjemmefra, Flensborg Avis eller i sjældne tilfælde radioen. Birgitte Herreborg Thomsen har undersøgt, hvordan de dansksindede sydslesvigere oplevede Danmark, når de kom dertil i tysk uniform, og i kapitlet *Opfattelsen af lande og folk* ovenfor er givet eksempler på, hvordan sydslesvigerne opfattede Danmark når de vurderede andre lande. Men deres feltpost indeholder selvfølgelig også direkte vurderinger af Danmark og danskerne selv.

Samarbejdspolitikken

Den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 var som allerede berørt et stort chok for mindretallets indkaldte, og blev betragtet med en blanding af beskæmmelse over landets hurtige overgivelse og glæde over, at det trods alt var gået så lempeligt. Blandt dem, der stillede sig positivt overfor den danske regerings håndtering af besættelsen var lærer Aksel Lieb, hvilket han gav udtryk for i et brev til sin hustru den 18. april 1940:

Aksel Lieb havde et åbent øje og kritisk blik for næsten alting, også danskerne. Han betragtede sig selv lidt som en outsider, men som en del af de dansksindede sydslesvigere var han tilhænger af den danske samarbejdspolitik. Her ses han sammen med sin datter sommeren 1941.

“Jeg mener, at Danmark har ført en uhyre klog politik. Hele det danske folk vil sikkert engang være regeringen Stauning taknemmelig for dets optræden under de nuværende forhold. Jeg ved godt, at mange af de [-] patrioter både i Flensborg og i Danmark vil sige mig imod. Det rører mig imidlertid ikke. Jeg er jo vant til at være i opposition.”¹

Men Aksel Lieb stod knap så alene med sin holdning, som han måske troede. En uges tid efter gav landmand Peter Andersen fra Aventoft i hvert fald udtryk for samme holdning som ham.² Og et år efter gav Christian Nielsen også et positivt skudsmål af den danske politik:

“Men du har ret, Danmark er måske det af de i krigen indviklede lande, der står sig bedst. Det kan ikke nægtes, at kongen og Thorvald [Stauning] har spillet t.* et gevaldigt puds. Hvor er de i grunden snedige. De er så snedige, at ikke engang t. – selv om de har den “gode” vilje – kan hænge dem noget

* dvs. tyskerne.

på ærmet. De holder sig gode venner med dem, de siger dem ikke imod, men gør så temlig hvad de vil.”³

Christian Nielsen havde utvivlsomt ret i, at Danmark var det land, der under de givne omstændigheder havde klaret sig bedst efter at være blevet besat af tyskerne. Den hurtige overgivelse havde skånet landet for nævneværdige materielle skader, og var formodentlig også medvirkende til, at Danmark fik lov til at beholde alle sine institutioner intakt. Den danske samarbejdspolitik hvilede dog helt og holdent på tyskernes velvilje, og gav den danske regering et forholdsvis snævert spillerum. Men Nielsens opfattelse udtrykker ikke blot en accept af den førte politik, men også en tiltro til Danmarks regering.

At man blandt mindretallets indkaldte var positivt indstillet over for den danske samarbejdspolitik, kom også til udtryk, da der den 23. marts 1943 blev afholdt folketingsvalg i Danmark. I et brev få dage efter valget glædede flensborgeren Povl Jensen sig over resultatet: “Jeg har lige læst om valgresultaterne i avisen, som jeg nu igen får, og jeg kan kun sige bravo, resultatet er udmærket, og det kan man være stolt af.”⁴ Valget var præget af en ualmindelig høj valgdeltagelse, 89,5% af de valgberettigede afgav deres stemme, og gav til sammen de fem partier i samlingsregeringen 95% af stemmerne. Det er derfor nærliggende at tolke valgresultatet som en bred støtte til den danske samarbejdspolitik.⁵ Povl Jensen kom i sit brev ikke ind på, hvorfor han mente, man kunne være stolt af resultatet. Det gjorde derimod arbejder Wilhelm Thomsen i et brev et par dage senere:

“Mange tak for brevet og aviserne i går. Jeg har været særlig glad for at læse om det gode valgresultat i Danmark. Hvor er det godt, at det danske folk ikke er faldet for tidens strømning, men holder fast ved sit gammel styre med en kraft, som man ikke skulle [have] troet det. Det har jo givet sit udslag i den høje valgprocent, hvormed befolkningen har vist verdenen sin vilje.”⁶

Thomsen tolkede ikke direkte valget som en sejr for samarbejdspolitikken, men så det formentlig mere generelt som en demokratisk manifestation og vel også som en bekendelse til en demokratisk styreform vendt mod tyskerne og de totalitære ideologier, som ellers var “tidens strømning”. Aksel Lieb tolkede som Thomsen valget som en manifestation mod krig, men opfattede det også utvetydigt som den danske befolknings støtte til samarbejdspolitikken:

“Fr. Petersen skrev i sit sidste brev en del om forholdene, som de nu er i Danmark. Det går i sandhed ned ad bakke og det i rivende fart! Stakkels Danmark, hvor må dette før så rige land dog lide. Hjælpeløst står det midt imellem verdens stormagter. Besat af tyske tropper, hjem søgt af engelske luftangreb; – det er så sandelig nok kaos, der kan slå et folk ned. En desto større opmuntring er det så at se, at regeringen alligevel stadig har flertallet af vælgere bag sig. En tidlang var jeg bange for, at de urolige hoveder – gadedrengene – var ved at få overhånd. Den danske besindighed synes dog at gå af med sejren! Tro mig, hvordan det end ender ude i verden, Danmark vil altid stå sig ved at styre den kurs, det for øjeblikket har. Et lille land kan jo altid kun hævde sig ved kløgt aldrig ved magt! Lad også kun for fremtiden de ord stå over Danmarks hus: “Selv om hele verden strider, – jeg er Danmark, jeg er fred.”⁷ Det er et motto, man ikke behøver at skamme sig over.”⁸

Som det anes af Aksel Liebs brev, så havde han ikke meget til overs for de mere aktive modstandere af den danske samarbejds politik, som han betegnede som “urolige hoveder” og “gadedrengene”. Han nævner dog ikke direkte den væbnede modstand, et emne han dog kom ind på i andre af sine breve til hustruen. Det skete blandt andet i begyndelsen af oktober 1943:

“Ja forholdene i Danmark kan jo give anledning til ikke så få overvejelser. Man kan imidlertid se på tingene, som man vil, man kommer ikke udenom, at det danske folk er i færd med at tilføje sig selv mest skade. I “Flensborg Avis” stod der for ca. en uge siden et uddrag af en radiotale, som en landsretssagfører eller lignende – jeg husker ikke mere navnet – havde holdt til det danske folk. Hvad han sagde, det dækker sig så nogenlunde med opfattelse af tingene. Sabotørerne – hvor ædle så i øvrigt deres motiver måtte være – kan kun betragtes som en svøbe for hele det danske folk. Tro mig, så overvældende er den danske produktion nu heller ikke, at man ved at standse den kan tildele Tyskland et dødeligt slag. Mange danskere hælder tilsyneladende til denne anskuelse! Nej, ved hver sabotagehandling er det i første linie danske værdier, der ødelægges, og under denne synsvinkel, og under ingen anden, bør den sidste tids begivenheder ses. Der er jo ingen der siger, at den danske befolkning skal lefle med besættelsestropperne! Den danske befolkning må nok kunne værne om sin ære og frihed uden derfor at gå over til håndgribeligheder.”⁹

Danskernes nationalfølelse

Aksel Lieb står ret alene med sin kritik af den danske modstandsbevægelse i det gennemgåede materiale, men samtidig er han også den

eneste, der overhovedet kommer ind på emnet. Det kan ikke undre, da positive tilkendegivelser om sabotage næppe ville passere en eventuel censur upåagtet. Hans kritik af den danske befolkning eller dele af den har derimod flere paralleller. Ejnar Ramsing Lorenz fór i et brev til lærer Hans M. Futtrup i slutningen af februar 1944 hårdt frem mod borgerne i Fåborg. De var ved begravelsen af en amerikansk pilot mødt talstærkt frem, men havde ikke skænket en dræbt tysk pilot samme opmærksomhed. Han mente, at borgerne burde have handlet på samme måde ved den tyske pilots begravelse, som de havde gjort ved den amerikanske, for

“også han havde sat livet til på samme måde [som den amerikanske pilot], eller havde hans indsats været ringere, kun fordi han var tysk soldat? Han havde monstro samme tro på sit fædreland som de andre, og dog han lå stille, ingen talte til ham uden kammeraterne, ingen uden hans kammerater havde lagt blomster på ham.”¹⁰

Brevet skrev den da 21-årige Ejnar Ramsing Lorenz fra Danmark, hvor han befandt sig efter at være blevet såret på østfronten. Og det virker som om det var frontsoldaten Lorenz, der kom til orde i kritikken af danskerne. Han, der havde gennemlevet frontlivets strabadser sammen med tyske soldaterkammerater, som han følte et virkeligt kammeratskab for, mente måske sin soldaterære gået for nær ved fåborgernes opførsel?¹¹ Selvom adskillige i datidens Danmark nok ville være enig i Ejnar Ramsings Lorenz' syn på den tyske soldat, så ville de færreste nok have delt hans opfattelse af, at der tilkom ham samme ære som amerikaneren. Lorenz synes fuldstændigt at overse det ikke uvigtige faktum, at den tyske soldat var del af en hær, der holdt Danmark besat. Måske er kritikken mere udtryk for den dobbeltposition, Ejnar Ramsing Lorenz befandt sig i som dansksindet tysk soldat, der i sin tyske uniform måtte lide den tort ikke at blive set, som den han virkelig var. Trykker Marius Jessen fra Flensborg beskrev i et brev fra Birkerød i begyndelsen af april 1944 med al tydelighed, hvor tungt det kunne være at være dansksindet sydslesviger i Danmark i tysk uniform:

“Det skærer i hjertet når man ser blikkene hvile på en, på gaden, i sporvognen osv., hvorfor kan jeg ikke gribe deres hænder og sige dem alle sammen, jeg er jo slet ikke den jeg ser ud efter, jeg er jeres landsmand, har samme sindelag. Det gør ondt når man må vende ansigtet sløv og reguleret bort og gøre som ingen ting.”¹²

Om det var en følelse, som den Jessen beskrev, der havde fået Lorenz til at føle en art skæbnefællesskab med den faldne tyske pilot, og derfor at dømme Fåborgs borgere så hårdt, forbliver spekulation. Om andre af mindretallets indkaldte havde en lignende opfattelse, vides heller ikke. Men Ejnar Ramsing Lorenz' bror, Harriot, der også var tysk soldat, delte ifølge brevet i hvert fald ikke hans synspunkt på begivenhederne i Fåborg.

Men det var ikke kun borgerne i Fåborg Ejnar Ramsing Lorenz kritiserede i sit brev. I en sammenligning af det nationale sindelag hos den dansksindede sydslesvigske ungdom og den danske, fandt han, at sydslesvigerne i den henseende var forud for danskerne, også selvom krigen havde betydet en kraftig opblomstring for danskernes fædrelandskærlighed. At danskernes nationalfølelse lod noget tilbage at ønske, var Ejnar Ramsing Lorenz ikke den eneste sydslesviger, der mente. Denne følelse af skuffelse i forhold til rigsdanskernes nationalfølelse fandtes også før krigen. Men måske havde krigen rusket lidt op i danskerne. På den måde skal man nok forstå landmand Jacob Petersens kommentar efter et kort ophold i Danmark sensommeren 1940: "Mange har jo fundet sig af med skæbnen, men mange seer jo også skævt til os.* Man kan nok mærke at fædrelandskærligheden er blevet større her i Danmark. F. eks. er der mange piger som ikke vil danse med os."¹³ Jacob Petersen mente altså, at besættelsen havde gavnet den danske nationalfølelse. I begyndelsen af 1941 kunne handelsmedhjælper Hans Clausen også melde om en sådan "omvendelse". Ganske vist kunne de tyske soldater stadig gøre med pigerne hvad de ville. Og alligevel var der sket en forbavsende ændring: "En ung pige som jeg kendte inden krigen kom, og som var fuldstændig tysk indstillet, var nu blevet det modsatte. Ja, sådan kan det gå."¹⁴

At de danske sydslesvigere bekymrede sig om styrken af danskeres nationale sindelag skyldtes, at dette jo netop var af betydning for mindretallets overlevelse. Set med de danske sydslesvigeres øjne havde det før krigen skortet noget på danskernes fædrelandsfølelse, og interessen for grænselandet havde været alt for ringe. Danskerne havde været for selvoptagede og tilfredse i det lille fredelige Danmark, og uden forståelse for hvor godt de egentlig havde det. Landmand Peter Andersen fra Aventoft udtrykte i december 1941 sit syn på de noget selvtilstrækkelige og forkælede danskere i forbindelse med en beskrivelse af forholdene i Polen:

* dvs. de tysk soldater.

Peter Andersen tilhørte fra sin indkaldelse og til han blev meldt savnet i oktober 1943 flere forskellige Landesschiützenbataillonen, som blandt andet bevogtede krigsfanger. Som flere sydslesvigere mente han, at danskerne kunne have godt af lidt af den modgang som besættelsen indebar, så de kunne lære at skønne på, hvor godt de havde det.

“Polakkerne selv er meget nøjsomme. Jeg har set, når bønderne er til markedet – så har de en humpel brød med og et stykke kogt flæsk. Vær så god, spis så. Man kan leve på mange måder. Ja kære bror mine tanker går også lidt til Danmark, på en måde har de jo godt af at prøve, hvordan det er at sulte lidt.”¹⁵

Kort efter tyskernes besættelse af Danmark i april 1940 var også Aksel Lieb af den overbevisning, at besættelsen måske kunne give danskerne en tiltrængt lærestreg:

“Ja, Danmark slipper ikke så let igennem brændingen denne gang, det er indlysende; – men mon ikke det danske folk trænger til lidt modgang, når vi skal være helt ærlige? Vi har da ofte været af den mening, mens vi gik på seminariet [i Danmark].”¹⁶

Peter Andersen og Aksel Liebs bemærkninger stammer begge fra krigens første år, mens Danmark endnu havde egen regering. Ganske

vist var der indskrænkninger i danskernes frihed og rationering på varer, men der var fred i landet. I de første par år af besættelsen var der ingen nævneværdig illegal presse, og sabotagehandlingerne var få. Da Peter Andersen skrev i slutningen af 1941, var der dog så småt begyndt at komme skred i tingene. Det var dog først i løbet af sommeren 1942, at sabotagen for alvor begyndte at blive mærkbar. Trods den store tilslutning til valget i marts 1943 fortsatte den væbnede modstand med at vokse, lige som sympatien for den i den brede befolkning blev større. De tyske nederlag i første halvdel af 1943 var med til at styrke udviklingen. Tyskernes forsøg på at imødegå sabotagen med blandt andet udgangsforbud førte i august 1943 til massedemonstrationer og generalstrejker over alt i landet. Tyskerne krævede i et ultimatum til den danske regering vidtrækkende beføjelser for at kunne imødegå uroen. Regeringen nægtede at imødekomme de tyske krav og gik de facto af den 28. august. Dagen efter afvæbnede tyskerne det danske forsvar, og erklærede landet i undtagelsestilstand, der varede til begyndelsen af oktober. Tyskerne tog dermed selv, hvad den danske regering ikke ville give. Der indførtes dødsstraf og i begyndelsen af 1944 en "modterror", der indledtes med mordet på Kaj Munk og sprængningen af Studenterforeningen i København.¹⁷

Den ændrede situation betød, at Aksel Lieb i begyndelsen af 1944 mente, at den ønskede modgang var blevet alt rigelig:

"Dødens skygger hviler så sandelig over Danmark. Hvor er det danske grin, som man mindes det fra studieårene i Danmark? Du ved godt, at jeg ofte har ønsket dette grin pokker i vold. At det imidlertid skulle forsvinde på denne uhyggelige måde, det har jeg aldrig drømt om."¹⁸

Nogle måneder tidligere mente Peter Køster fra østfronten dog ikke, at danskerne – og vel især de danske mænd – havde lært at værdsatte de gode forhold, som de trods alt stadig levede under, selvom de var besat og uden regering: "Ja, det er vanskelige tider, og dem, der ikke kender savnet, kan slet ikke tale med om det. Og tror du, at de i Danmark skønner på, det, at de kan være hjemme. Nej, det gør de ikke."¹⁹ Hvorfor Køster anlagde så sort et syn på danskerne, fremgår ikke af brevet, og må enten have hvilet på de erfaringer, som han havde gjort sig som tysk soldat i Danmark frem til foråret 1943, eller være udledt af hvad han havde læst i de breve, ugemagasiner og aviser som nåede ham i Rusland. Andre af mindretallets indkaldte så i hvert fald lysere på danskernes interesse og forståelse for Sydsles-

vigernes situation. Manufakturhandler Bruno Uldall, kunne med noget nær begejstring meddele redaktør L.P. Christensen om danskernes reaktion på de allieredes luftangreb på Flensborg den 19. maj 1943, som ramte mindretallet hårdt:

“Jeg var netop på en ½ måneds orlov i København. Vi var alle dybt rystet over den sørgelige begivenhed, der er hændt Flensborg. Telefonen kimede ustandselig, efterretningerne fra grænsen blev hurtigt udvekslede, aldrig blev der, tror jeg, som i disse dage tænkt så meget på de danske Flensborger. Det virkede næsten som et “Stalingrad”, der ruskede mange op af deres dvale. Ja, der bor jo landsmænd syd for grænsen, der er i nød. Hvordan kan vi hjælpe, var det andet spørgsmål. Og indsamlingen blev arrangeret, mange penge blev, tror jeg, i disse dage samlet. Jeg ringede forretningsvenner op, “ja, vi har allerede givet noget”, blev der svaret, jeg havde ikke ventet nogen interesse hos disse mennesker.

Jeg håber virkelig, at denne sørgelige hændelse, der ramte Flensborg, på ny må give den danske grænsekamp ny næring og at større dele af den danske befolkning får deres øjne åbnet for vigtigheden af det sønderjyske spørgsmål.”²⁰

Uldall var født og opvokset i Flensborg, men var kort før krigen flyttet til København, og derfra var han blevet indkaldt til den tyske hær i sommeren 1942. Han havde derfor gode forudsætninger for at vurdere danskernes eller i hvert fald københavnernes indstilling og kendskab til mindretallet. Alt for godt havde det altså ikke været, og selvom Bruno Uldall havde været glædeligt overrasket over danskeres medfølelse, så var han kun betinget optimist. Nede i Midtjylland i Halle an der Saale befandt lærer Hans Tønnsen sig, og han mente på samme måde i november 1943, at krigen havde været gavnlig for danskernes indstilling til mindretallet i Sydslesvig:

“Før skulle vi syd for grænsen råbe højt og længe, inden man i Danmark sendte os særlig interesse, og den største del af befolkningen nåede vi aldrig at få råbt op. I dag, hvor hele folket lever under forhold, der minder om grænsebeboernes vanskeligheder før, er det meget lettere at få det danske folk i tale. Jeg tænkte på det før, da jeg læste i Flensborg Avis fra 25.11. om de danske, der er overført til tyske koncentrationslejr. De vil sikkert senere ikke glemme de forpligtelser, som Danmark har overfor sine grænser.”²¹

August 1943

Til trods for at man rundt om i brevene kan finde spor af et til tider noget ambivalent forhold til danskerne, er der dog næppe tvivl om, at sydslesvigerne holdt af Danmark og danskerne, og bekymret fulgte udviklingen i det, de betragtede som deres fædreland. Særligt i de sidste krigsår, hvor forholdene til stadighed forværredes. Den danske regerings afgang og indførelse af undtagelsestilstand i slutning af august 1943 blev således kommenteret af flere. Niels Bøgh Andersen noterede første dag i september 1943 i sin dagbog:

“Fik i går at vide, at der var hængt undtagelsestilstand over Danmark. Hvad mon grunden kan være? Der går rygter om kampe mellem den tyske og danske flåde, en del af den danske flåde flygtet til Sverige. Hvordan virker nu den meddelelse på mit sind? Undtagelsestilstand, regeringen er gået af. Derved er alt det tabt, som blev løst efter 9. april. Men det røre så lidt ved mit sjæleliv nu. Det er styrken af den fulde forvisning om en god og en snarlig fred for Danmark, selv om den sidste og korte ende kan blive den allertungeste.”²²

I efteråret 1943 befandt Bøgh Andersen sig på østfronten. Men selvom han delvis var nødt til at løbe an på rygter om begivenhederne i Danmark, så stod konsekvenserne af begivenhederne i Danmark ham dog klart. Samarbejdspolitikken og de muligheder den havde givet for at navigere i forhold til besættelsesmagten, var nu forbi. Mindre klart stod konsekvenserne for en anden soldat på østfronten. Povl Jensen havde tydeligt svært ved at vurdere, hvordan tingene stod i Danmark:

“Og nu sig mig engang hvad er der på færde i Danmark??? Undtagelsestilstand og regeringskrise – hvad skal det være godt for og mor skriver også om sin hjemrejse som et orakel om en eller anden fare, hvad er der løs!?!?”²³

Povl Jensens forståelse af begivenhederne blev ikke bedre af, at hans familie åbenbart ikke direkte skrev, hvad der foregik. Moderens “orakelskrivning” var sikkert et forsøg på at omgå censuren, men det var altså blevet gjort så grundigt, at heller ikke Povl Jensen rigtigt kunne følge med. Han var ikke den eneste indkaldte, der havde svært med at følge med i forholdene i Danmark. Midt i oktober skrev Carl Nissen et brev fra østfronten til lærer Gustav Lindstrøm, hvor han kort kom ind på undtagelsestilstandens ophør i Danmark: “Belejringstil-

stand i Danmark er vel forbi, så at folk har igen fået deres fulde frihed."²⁴ Med "fuld frihed" mente Carl Nissen formodentlig blot en genoprettelsen af tilstandene før undtagelsestilstanden. Det regnede Nicolai Büchert i hvert fald med. Han havde gjort tjeneste i Danmark efter at være blevet såret i Belgien i 1940, men blev i slutningen af august 1943 sendt fra sit hidtidige tjenestested i Thy til et nyt i Sydfrankrig:

"Og så lige efter min afrejse kom undtagelsestilstanden. Hvad der egentlig er sket derhjemme, er jeg ikke ganske klar over, men kan naturligvis omtrent regne det ud. Siden jeg ikke har hørt spor om forholdene deroppe, hvem der har dannet regering, og hvad der er sket med kongen o.s.v., der er mange spørgsmål der hober sig ubesvaret op for mig i øjeblikket."²⁵

Hvordan Büchert reagerede på de faktiske forhold i Danmark, fremgår ikke af de breve, som er bevaret fra hans hånd, da han havde overstået rejsen til Frankrig og kunne få post og aviser igen. Faktisk kom han overhovedet ikke ind på Danmark, før han skrev fra fransk krigsfangenskab i sensommeren 1944. Denne tavshed om Danmark er der ikke noget usædvanligt ved. I den gennemlæste feltpost berøres Danmark og forholdene i landet kun sjældent direkte. Danmark nævnes naturligvis af dem, der gjorde tjeneste i landet, men ellers skete det som oftest kun i forbindelse med bekendte, der befandt sig i Danmark eller havde været eller skulle til landet. I de flere hundrede breve, der er bevaret fra Peter Køster til hustruen i Flensborg nævnes Danmark for eksempel kun direkte en halv snes gange.²⁶ Hyppigere kom interessen for landet indirekte til udtryk, for eksempel ved ønsket om at modtage ugemagasinet "Hjemmet" eller glæden over at have modtaget det.

Blandt de ting Büchert gerne ville høre nærmere om, var også den danske konges ve og vel. Interessen og bekymringen for Christian X var han bestemt ikke ene om. Lauritz Nissen beklagede i november 1942 kongens styrt med hesten i oktober samme år: "Det er en skam, at konge er kommen til skade. Jeg har læst det i Flensborg Avis og læser hver gang jeg får post om hans bedring. Vi vil takke Gud og bede ham at han vil lave ham helt sund igen."²⁷ Også Hans Detlef Andresen glædede sig, da kongen var blevet rask: "I avisen mærker man jo glæden over, at kongen igen er rask. – Man har vel aldrig mærket det så meget som i dag, hvad kongen betyder. Men det er jo godt, at Danmark har en sådan mand."²⁸

Den kongedyrkelse, der greb store dele af den danske befolkning efter besættelsen af Danmark, var allerede udbredt blandt de danske sydslesvigere før krigen.²⁹ Hans fødselsdag blev højtideligholdt og fejret, og kongens fødselsdag var i soldaters tankeverden derfor tæt forbundet med deres hjemstavn. Det var i hvert fald ikke så meget kongen som på hjemmet, Hans Nicolaisen tænkte på, da han den 26. september 1943 fejrede kongens fødselsdag i Warszawa: "Hvordan har I fejret kongens fødselsdag i Flensborg? Jeg har fejret det ved at par glas for mange; men hovedsagen var jo dog at jeg i tankerne var blandt jer."³⁰ Det var også til hjemstavnen, at Niels Bøgh Andersens tanker gik, da han den 27. september blev mindet om kongens fødselsdag:

"I går kongens fødselsdag. Da var de samlet derhjemme; herude glemmer man næsten disse årets mærkepæle, men Flensborg Avis viste mig, at det var K.F."³¹

Danskere i tysk tjeneste

Sydslesvigerne traf ikke kun på danskere i selve Danmark. Der var også titusinder af danskere i en eller anden form for tysk tjeneste uden for Danmark. Den største gruppe var de såkaldte tysklandsarbejdere, som for størstedelens vedkommende bestod af ufaglærte arbejdere, for hvem motivet til at tage arbejde i Tyskland overvejende var økonomisk.³² Sommeren 1940 traf Hans Detlef Andresen på en større gruppe i Travemünde:

"I går kom jeg til at snakke med nogle københavnere. Her arbejder ca. 130 mand ved bygningen af havnen. Det er jo nok arbejdsløse; men til dels pæne fyre. – Hvor er det rart at tale med dem, tale med dem om ting andre her aldrig ville forstå. – Navnlig deres løn var de ikke tilfreds med, og de mærkede godt, at Tyskland lever af de skatte og bidrag dets borgere skal yde. Et par gange havde de også strejket; men så var de blevet spærret inde. – Jeg ville rigtig ønske om disse fyre gik hjem til Danmark og fortalte, hvordan det er her, så det aldrig mere skulle gives nationalsocialister i Danmark, og at de tyske sympatier ville blive svækket."³³

Man fornemmer landmandens mistro til de arbejdsløse byboer, men de var trods alt i hovedsagen pæne fyre, og der er ikke nogen tvivl om, at det har været en fornøjelse for Hans Detlef Andresen at befinde

sig blandt folk, der talte samme sprog og havde samme referenceramme som han selv. Om hans afsluttende kommentar skal tages som et udtryk for, at han betragtede de københavnske arbejdere som nazi- og Tysklands-sympatisører eller om han blot mente, at mere viden om de faktiske forhold ville kølne eventuelle sympatier, er noget uklart. Begge dele var dog tilfældet for nogle danske arbejdere, som Hermann Münchow traf på en ø ud for den estiske hovedstad Tallin kort efter folketingsvalget i Danmark foråret 1943:

“I det store og hele er det til at holde ud her på øen, den borgelige befolkning taler svensk, desforuden er her også nogle finske soldater, alle svensktalende, og enkelte danske O.T.* arbejdere. De havde nær væltet huset af bare glæde over at F.C.** ikke havde nogen videre fremgang. De var også engang medlemmer af partiet og lod sig lokke ud i eventyret. I det hele taget lader sådan en tur til at være den bedste kur mod det her, du ved nok.”³⁴

De frafaldne danske nazister, som Münchow mødte, var et særsyn blandt tyskløstarbejderne. Det var kun en ubetydelig del af dem, der tog arbejde i eller for Tyskland, der havde næret eller nærrede nogen særlig sympati for nazismen eller Tyskland. Andelen af politisk og ideologisk motiverede var derimod ganske betragtelig blandt de ca. 7.000 danskere, der meldte sig til tysk krigstjeneste. De fleste af dem gjorde da også tjeneste i Waffen-SS.³⁵ Waffen-SS var fra sin grundlæggelse tænkt som et arisk og politisk pålideligt korps, som man meldte sig frivilligt til. Efterhånden som krigen skred frem kunne hverken optagelseskraevne eller frivilligheden opretholdes, og også enkelte danske sydslesvigere kom derfor som nævnt til at gøre tjeneste i Waffen-SS. Som hovedtræk gælder dog, at danske sydslesvigere ikke meldte sig frivilligt – det var ikke foreneligt med det at være dansksindet sydslesviger. Alligevel omtales danske krigsfrivillige uden afstandtagen i de få breve, hvor de forekommer. Lauritz Nissen, der i sensommeren 1942 traf medlemmer af den danske Waffen-SS enhed “Frikorps Danmark”, var endda meget positivt indstillet overfor de danske frivillige:

---

* dvs. Organisation Todt, tysk byggeorganisation, der stod for bygning af bunkere, havneanlæg m.m.

** dvs. Frits Clausen, de danske nazisters leder.

“For to uger siden er “Frikorps Danmark” rejst hjem igen. De har været 4 måneder her i Rusland. Jeg talte med noget af dem, de har alle hjulpet og slå russen, det er tapre fyre. De har også fortjent og komme hjem igen.”³⁶

Den meget velvillige omtale af de danske frikorpsfolk i dette brev kan virke overraskende, men skal formodentlig ses i lyset af indstillingen til krigen mod Sovjetunionen. Som allerede nævnt blev den af mange sydslesvigere betragtet som nødvendig for for at bekæmpe den “kommunistiske fare”. Nødvendigheden af at bekæmpe russerne blev naturligvis ikke mindre, når man befandt sig som tysk soldat midt i kampene. Frikorpsfolkene kæmpede ikke blot mod bolsjevismen, men var også våbenfæller for Lauritz Nissen. Derfor var det forståeligt, at han vurderede dem positivt.

Heller ikke Niels Bøgh Andersen udtrykte nogen fordømmelse, da han beskrev sit møde med en dansk frivillig i et brev til sin bror. Han behandlede ham trods politisk modsætning tværtimod meget venligt:

“Til os er kommet en ung mand fra København. Han er uddannet i Lübeck i Meesenkaserne. Han påstod, han havde mødt dig i en knejpe ved denne kaserne, hvor han sad sammen med en ung dansk pige. Du skulde være kommet forbi; du standsede og havde sagt: “Jeg synes her taler nogen Dansk”. Han vidste, du var såret i hånden og lige havde fået Verwundetabzeichen.* Han huskede dig tydeligt og dine ord, som jeg blev meget glad for. Deraf kunne jeg se, at vi endnu er på samme bølgelængde. Fyren hedder Jørn Hansen, han har jo en anden mening om Fritz Clausen end vi, men en god dreng. I morges skulle han ud til kompagniet, og du kan tro han blev glad, da jeg forsynede ham med 2 l. mælk, noget sukker, et myggenet + Familie Journalen. Det er nu ganske morsomt at møde landsmænd. Hele hans væsen hans kultur og hans opdragelse er dansk.”³⁷

Den unge, sympatiske københavner tilhørte næppe en SS-enhed, for så ville han ikke være landet i samme division som Bøgh Andersen. Formuleringen om det forskellige syn på Frits Clausen må tolkes derhen, at den unge mand nærrede sympati for de danske nazister – i alt fald har Andersen-brødrene næppe haft særlig sympati for Frits Clausen. Alligevel skrev Bøgh Andersen pænt om ham. Men som det var tilfældet med Hans Detlef Andresen og de københavnske arbejdere, sådan var det formodentligt også for Niels Bøgh Andersen og for hans bror Marius: det var klangen af dansk, de stoppede op ved,

* dvs. ordenstegn for at have været såret.

Interessen for forholdene i Danmark var selvfølgelig stor blandt mindretallets indkaldte. Her læser Hans Paulsen interesseret i et blad med billedrapportager om den danske ungdom i sit telt i Nordafrika fjernt fra både sin sydslesvigske hjemstavn og Danmark.

og det betød, at de gjorde et bekendtskab: Det vigtigste var, at den pågældende talte dansk.

Glæden over at møde danskere – uanset deres sympatier og anti-partier – var det der talte til de danske sydslesvigerne – og det kendetegner deres forhold til Danmark. Danskerne var under alle omstændigheder de danske sydslesvigeres landsmænd. De talte uanset partifarve dansk, og delte i langt højere grad forestillingsverden med sydslesvigerne. Når man befandt sig langt fra Danmark blandt tysktalende og tysktænkende tyskere var det en lise at kunne give sig hen til det, som man følte man hørte til – det danske. Så kom politik og ideologi i anden række.

Jøderne

Nazisternes forsøg på at udrydde de europæiske jøder er et af verdenskrigens mørkeste og mærkværdigste kapitler. Antisemitisme var fra begyndelsen en vigtig del af den nazistiske bevægelse, og forfølgelsen af jøderne i Tyskland begyndte da også kort efter nazisternes magtovertagelse i januar 1933. I løbet af 1930'erne mistede jøderne skridt for skridt deres rettigheder, deres mulighed for at arbejde og deres ejendom. Men selvom knap hundrede mistede livet under krystalnatten den 9.-10. november 1938, og titusinder ved samme lejlighed i kortere eller længere tid endte i koncentrationslejrene, så var det først da verdenskrigen var kommet i gang, at den systematiske udryddelse af jøderne tog sin begyndelse.¹

Selvom der kun var ganske få jøder i Sydslesvig – hovedsagligt i Flensborg – så undgik de ikke forfølgelse. Medlemmerne af det danske mindretal kunne altså på nærmeste hold følge med i den første del af den udvikling, der endte med seks millioner jøders død. Senere risikerede mindretallets indkaldte at blive vidner til de forskellige aktioner mod jøder, der fandt sted i hele det tysk dominerede Europa, og til de masse mord, der hovedsageligt fandt sted i Østeuropa. Jøderne og deres skæbne nævnes dog meget sjældent i den gennemlæste feltpost. Hvilket også er tilfældet i de tyske soldaterbreve, som i anden sammenhæng er blevet undersøgt systematisk.²

Jødestereotyper

Antisemitisme var bestemt ikke noget, der kun begrænsede sig til nazisterne, den havde lange traditioner og fandtes over alt i Europa, også i Danmark.³ De vesteuropæiske jøder var ellers velintegrerede, og adskilte sig ikke synderligt fra deres medborgere. Også blandt de danske sydslesvigere finder man eksempler på en sprogbrug, der kan lede tanken hen på antisemitisme. Det vil sige udsagn, der viser tilbage til faste forestillinger om jøders udseende og væremåde, men ikke i sig selv drejer sig om jøder. Det tidligste eksempel stammer fra

Kort efter den nazistiske magtovertagelse iværksatte de nye magthavere en aktion for at få tyskerne til at boykote forretninger med jødiske indehavere. Også nazisterne i Flensborg aktionerede, her foran en butik i Storegade, umiddelbart ændrede folk dog ikke deres indkøbsvaner.

Christian Nielsen, der i slutningen af 1930'erne havde taget stilling i en stor manufakturhandel i Oldenburg:

“Vi er ca. 150 mand personale her, har ca. 10-15 søsterfirmaer af ca. samme størrelse, så det er en mægtig historie. Firmaet er meget katolsk, de fleste kollegaer også, desuden storsnudeede syd- og mellemtysskere alle sammen. Arbejdsforholdene er ualmindelige dårlige. Her gælder kun ét ord, det er omsætning, omsætning, omsætning. Chefen er en væmmelig type, falsk og slesk, en rigtig blodsuger, der udnytter sine folk til det yderste. Selvfølgelig er han meget kristelig, går til messe hver morgen inden han kommer i forretningen. Alle Leffers forretninger er bygget op på samme måde, for resten på typisk jødisk måde, også chefen her gør et meget jødisk indtryk, er dog arier.”⁴

Christian Nielsen var ikke synderligt tilfreds med sin arbejdsplads, og hans brug af ordet “jødisk” kan næsten kun forstås som negativ. Da alle Leffers butikker var ens opbygget, og da opbygningen samti-

dig beskrives som jødisk, så må Christian Nielsens brug af ordet svare til hans beskrivelse af butikken, hvor han arbejdede. Jødisk anvendes altså om enøjet fokusering på omsætning, det vil sige griskhed. Chefen beskrives på samme måde, nemlig som en blodsuger, der tilmed er falsk og slesk. Det "jødisk" indtryk han gjorde på Christian Nielsen, går formentligt også på hans ydre, da han i samme sætning betegnes som arier. Under alle omstændigheder mærker man, hvordan den nazistiske propaganda satte sig spor i sproget selv i det danske mindretal.

Christian Nielsen var ikke den eneste, der benyttede "jødisk" som negativ beskrivelse. Marius Andersen, der – som vi tidligere har set – ikke var særlig begejstret for Holland, gav i slutningen af 1940 landets beboere følgende karakteristik:

"De er næsten et kræmmerfolk lige som jøderne; Går en afdeling soldater på en gade, så er det med det samme handelsfolk til stede, som har et eller andet at sælge for den dobbelte pris. [...] Hollænderne er meget fjendtlig over for os, ikke af den grund er de mig imod, men hele deres gerrighed og indhalen ligger mig meget fjern. Det har jeg ikke kendt andensteds på den måde."⁵

Igen er der ikke tale om en beskrivelse af jøder som sådan, men om en karakterisering af hollænderne ved at sammenligne dem med jøder. Marius Andersens bror, Niels Bøgh Andersen, brugte også jødisk som karakteristik, da han knap fire år senere befandt sig i Holland. Det drejede sig ganske vist ikke om hele det hollandske folk, men blot om en enkelt person:

"Og hvad var så det der gjorde mest indtryk. Vognene med de [hollandske civile] fanger drager bort, mens hænderne stikkes ud gennem tremmerne som et eneste farvel måske for længere tid – måske for altid. Og så; en kammerat spørger en tyk, blegfed jødetype, der er med som stikker, hvorfor man gør det: jo for ellers har I ingen Muniton at skyde med. Et frækt og brutalt svar."⁶

Niels Bøgh Andersens beskrivelse af den hollandske stikker som en jødetype, kan ved første øjekast synes alene at dreje sig om en fysisk beskrivelse. Men hans brug af adjektiverne tyk og blegfed synes at pege i retning af den måde som blandt andet nazisterne yndede at afbilde jøder på i ugeavisen »Der Stürmer«, nemlig tykke, blege, tyklæbede og krognæsedede, og kunne derfor hævdes at have antisemitiske undertoner. Uanset om det var noget andet, der foresvævede

Niels Bøgh Andersen eller ej, så medtog han ikke passagen, da han udgav sine krigsdagbøger i udvalg i begyndelsen af 1980'erne.⁷

Også den noget yngre Hans-Olaf Wrang refererede til en særlig jødetype, da han i et brev til sin familie 1. februar 1942 skulle beskrive en af sine kammerater: »Ein Mensch (24 Jahre alt) der unheimlich weit herumgekommen ist. Siehe genau aus wie ein Jude. Kriegt jeden Tag ein Paket von Frauen aus dem Protektorat, wo er Kaufmann war.«⁸ Han må have forventet, at familien derhjemme forstod, hvad han mente med det.

De fire ovenstående eksempler kunne tolkes som en påvirkning fra nazistisk propaganda. Eksemplerne er dog for få til, at man kan sige noget mere præcist om de danske sydslesvigeres opfattelse af jøder som sådan. Der er dog formodentlig ikke nogen tvivl om, at der blandt sydslesvigerne såvel som i store dele af Europas befolkning har eksisteret en latent eller ubevidst antisemitisme. Man skal dog passe på med at slutte for meget ud fra datidens brug af begreber og stereotyper, sådan som de optræder i den hverdagskommunikation som feltpostbrevene er. Verdenskrigen og holocaust har betydet, at man i dag tager anstød af og afstand fra ting og vendinger, som før verdenskrigen indgik som noget selvfølgeligt i almindelig sprogbrug. I ingen af de fire eksempler kan man derfor formentlig tale om en bevidst antisemitisme, og der er snarere tale om en ureflekteret deltagelse i en gængs forestillings- og begrebsverden, der var mere fælles-europæisk end egentlig nazistisk.

Kun en enkelt af mindretallets indkaldte forholder sig mere reflekterende til jøderne. Det er lærer Aksel Lieb, der i et par af sine breve beskæftiger sig med jøderne i forbindelse med, at han havde læst bøger om dem. Den første var en dansk klassiker:

“Jeg har sidste dag igen sendt to bøger hjem, “Indenfor murene” af Nathanson og “Ballade auf den Neumarkt” af Mogens Klitgaard. Har du for øvrigt læste førstnævnte bog? Den er meget interessant at læse just i disse tider, hvor jødeproblemet er så aktuelt. Bogen er jo skrevet af en jøde, og den skal vel vise, at det svælg, der er mellem jøder og andre mennesker, kan overvindes. Den viser dog samtidig, hvilken uhyre forskel der er mellem jøder og så vor mentalitet. Tror du f.eks., at det ægteskab som bogen slutte med, har stor udsigt til at blive lykkeligt? Jeg tror det ikke, – efter forhistorien at dømme – og problemerne, der opstilles i bogen, er jo kun delvist løste.”⁹

Aksel Lieb læste også en bog skrevet af den tyske forfatter Wilhelm Hauff, der døde i 1827. Han skrev blandt andet novellen "Jud Süß", og var dermed den første til at behandle det historiske stof, som nazisterne senere brugte i den berygtede film af samme navn. I dag er han nok mest kendt for sine børneeventyr:

"Jeg sender nu "Memoiren des Satans" hjem. Jeg kunne ikke engang udholde at læse den færdig. Hvis du er meget forlegen efter brændsel, må du gerne lade denne bog gå lige i kakkellovnen. Den er nemlig ikke meget mere værd. Bogen er et flammende angreb mod jøderne og frimurerne, og skønt disse to kategorier ikke just kan regne med megen sympati fra min side, så kan bøger om dette emne dog også blive for dumme."¹⁰

Det er svært at lodde dybden i Liebs mangel på sympati overfor jøder og frimurere, men i et brev til vennen Frederik Petersen uddybede han sin holdning i forbindelse med jødeaktionen i Danmark i oktober 1943:

"Fra mine ophold i Danmark ved jeg da i hvert fald, at man i førende kredse var klar over den fare, der lå i, at hele indflydelsen kom på jødehænder. Jeg tror altså ikke, man kan sige, at der lurede nogen fare fra den kant. Jeg selv er ikke nogen jødeven; men jeg betragter dog jøderne som mennesker, der skal have lov til at leve under menneskelige kår. En lignende opfattelse var vist almindelig hos hele den danske befolkning."¹¹

Ifølge Aksel Lieb udgjorde jøderne altså en fare, hvis de fik for meget magt. I Danmark havde man tilsyneladende været opmærksom på problemet, og taget hånd om det. Lieb mente i hvert fald ikke, at jøderne i Danmark var en fare. Hvori faren bestod kom han ikke ind på i brevet. Under alle omstændigheder mente han ikke, at man kunne reducere jøder til undermennesker og distancerede sig dermed fra nazisterne. Aksel Lieb repræsenterede altså en skeptisk indstilling til jøderne, en indstilling som på ingen måde var et særsyn hverken i Danmark eller i Europa som helhed. Hvordan holdningen var i det danske mindretal, er det svært at sige noget sikkert om. Men på mindretallets talerør, Flensborg Avis, fandt hans mening næppe genklang. Her indtog man fra første færd en afvisende holdning overfor de nazistiske magthaveres antisemitisme, også selvom kritikken naturligvis ikke kunne komme særligt direkte til udtryk.¹²

De tyske jøder var – som nævnt – meget velintegrerede og udgjorde under en procent af den samlede tyske befolkning. Ganske vist var

de efter deres befolkningsandel overrepræsenterede i visse erhverv, men i Flensborg var der ved folketællingen i 1933 kun 39 personer, der tilhørte den jødiske konfession.¹³ De havde ikke nogen synagoge og kun på de aller vigtigste jødiske helligdage afholdt man gudstjeneste i et lejet lokale på "Hotel Nordischer Hof". I 1921 overtog det danske mindretal hotellet, som da fik navnet "Flensborg Hus", og kom til at rumme blandt andet mindretallets sekretariat og bogsamling. Flensborgs jøder fortsatte med at leje et lokale i bygningen, når de havde behov, også efter den nazistiske magtovertagelse.¹⁴ Jøderne fyldte altså ikke meget i Flensborg, men enkelte af Flensborgs forretninger var jødisk ejet, og uden for byen havde de et tilflugtssted på ejendommen Jägerslust. Et landbrug, der efter den nazistiske magtovertagelse uddannede unge jøder, der ønskede at udvandre til Palæstina, i landbrug og husholdning.¹⁵ De danske sydslesvigere kunne altså sagtens møde jøder i deres hjemstavn.

De østeuropæiske jøder

Var jøderne i Tyskland velintegrerede, hovedsageligt bosat i byerne og i vidt omfang sekulariseret, så var det i langt mindre grad tilfældet i mange af de østeuropæiske lande, hvor der fandtes en hel del ortodokse jøder. En større del af de østeuropæiske jøder kunne derfor i kraft af deres påklædning og levevis og i modsætning til langt størstedelen af de tyske jøder identificeres på deres ydre.¹⁶ I det omfang de danske sydslesvigere stødte på og nævnte de østeuropæiske jøder, var det dog ikke noget, der gav anledning til længere kommentarer. Ganske få af mindretallets indkaldte gør opmærksom på deres møde med jøder, og kun en enkelt af dem kommer med en egentlig beskrivelse.

Den tidligste bemærkning om jøder i det gennemlæste materiale stammer fra Gustav Bunck. Den findes i beskrivelsen af hans korte ophold i Polen sommeren 1940, der allerede tidligere er citeret: "Det var en køretur, 3 dage og 2 nætter var vi undervejs, så kom vi over Warszawa til et ensomt sted ca. 50 km mod syd. En by med 8.000 indbyggere, heraf 75% jøder."¹⁷ Her konstaterer Gustav Bunck blot eksistensen af en betydelig jødisk befolkningsdel. Hans omtale minder mest af alt om et nøgternt uddrag af en rejsefører.

I efteråret 1940 befandt Johannes Cordsen, Klangsbøl, sig halvtreds kilometer længere mod syd end Bunck havde gjort. Her var jøderne tilsyneladende væk: "[...] vi kom til en by, som hedder Rudnik, her

er det nogenlunde. Vi bor i et hus, som har tilhørt en jøde, der er flygtet til Rusland."¹⁸ Cordsen, der tilhørte en Bau-Battailon, var i øvrigt godt tilfreds med det nye kvarter, da han indtil da havde været dårligt indlogeret hos nogle polske bønder. Om husets ejer virkelig var flygtet til Rusland, eller måske var blevet offer for en af de Einsatzgrupper, der i hælene på de fremrykkende tyske tropper likviderede dele af den polske intelligentsia, er ikke til at sige.¹⁹

Drab og mishandling af jøder blev i Polen ikke kun udført af særlige tropper. Der findes adskillige eksempler på at regulære værne-magtsenheder uden ordre fra højere sted og uden synderlig grund dræbte polske jøder under Polen-felttoget.²⁰ En mere systematisk udryddelse af jøderne begyndte dog først med angrebet på Sovjetunionen i juni 1941. Lærer Hermann Tychsen tilhørte før og under angrebet på Sovjetunionen en telegrafenhed ved 102. Infanterie-Division, og var allerede på vej til den russiske grænse, kort før angrebet indledtes, stødt på jøder i den polske by Mława. Den 17. juni noterede han i sin dagbog: "Thorn smuk by. Broen over Weichsel ca. 900 m. lang. – Strassburg – Soldau – Mława (byen sønderskudt – elendige forhold – mange jøder – træhuse)."²¹ Det var ikke meget andet end konstatering af deres tilstedeværelse. En måned senere befandt Tychsen sig i Vilnius i Litauen:

"Byen har ca. 200.000 indbyggere deraf ca. 60% jøder, kun 1% litauere og resten polakker. Jøderne er gjort kendelige ved en hvid plakat med et gult kors. Dette kendingstegn skal hver jøde bære på brystet og på ryggen. Jøderne er ikke hyggelige at se på, de skuler slemt efter os, og det er ikke rådeligt at færdes i byen om natten. Næsten hver nat hørte man pistolskud knalde, som blev flere tyske uforsigtige soldaters skæbne. [...] Hovedgaderne med deres store bygninger og baggårde er venlige og velholdte, men smågyderne med deres baggårde er uhyggelige. Navnlig jødekwarteret."²²

Hans indtryk af jøderne var ikke positivt, både jøderne selv og det område de boede i fandt han uhyggeligt. Det er ikke helt klart, om Tychsen kædede jøderne sammen med nedskydningen af tyske soldater, eller om det gjaldt alle Vilnius' kvarterer. Hvorfor jøderne skulede efter Tychsen og hans kammerater, gjorde han sig ikke nogen egentlige overvejelser om i sin dagbog. Men bemærkede blot, at de litauiske soldater behandlede jøderne og polakkerne med jernhånd. I løbet af sommeren passerede Tychsen i gennem flere byer, hvor han noterede, at der var mange jøder, uden at komme med nærmere kommentarer eller beskri-

Jøderne i Østeuropa var både talrige og ofte let genkendelige på grund af deres klædedragt. Rumænsk jøde i Husi fotograferet af Frederik Petersen i juni 1941.

velser. En undtagelse var byen Polosk, der var fuldstændig nedbrændt. Her nævnede han, at det var "jøderne [der] skal have stukket ild på byen", dog uden at forholde sig nærmere til rygten.²³

Ved angrebet på Sovjetunionen tilhørte Peter Andersen en fangekommando under Stammlager 336, der bragte fanger fra kampområdet til en fangelejr et godt stykke bag fronten. I forbindelse med sin tjeneste mødte han også jøder, hvilket han kom kort ind på i et brev til sin bror, Niels Bøgh Andersen, i slutningen af juli 1941:

"Et har jeg nu lagt mærke til, befolkningen er mere rent her mod den russiske grænse end ved Warschau og Lielce. Puh ha jøderne, når en kommer gennem et sådan bydel, hvor de bor, hvor er det skiddent og hvor har de dog mange børn. Ja megen menneskelig elendighed skal man se, og jeg kan kun takke Gud for, at vi bor i en rolig egn, og om der [så også] kommer et par flyver en gang imellem."^{23a}

Det var ikke en særlig flatterende beskrivelse Peter Andersen gav af den jødiske bydel, men skal næppe tages som et udtryk for andet, end hvad Peter Andersen rent faktisk har set. En del af de østeuropæiske jøder levede under meget fattige forhold, især i småbyerne på landet.²⁴ Det er dog bemærkelsesværdigt, at han ikke skriver mere om jøderne. Citatet stammer fra et fire sider langt brev, der i detaljer beskriver de russiske krigsfangers kummerlige vilkår, og også bruger en del plads på den polske befolkning og deres nyligt genoptagede kirkegang efter ophævelsen af den sovjetiske besættelse. Dækker "menneskelig elendighed" over mere end de jødiske livsvilkår eller krigen i almindelighed?

Gustav Pohle fra Slesvig tilhørte samme enhed som Peter Andersen, men hans kompagni befandt sig i august noget længere mod øst, og dér var jøderne tilsyneladende væk:

"Lieber Freund wir liegen in einer Stadt Zelva. Die Stadt ist nur noch ein Trümmerhaufen, nur einige Häuser sind noch heil, wo wir in wohnen. Es war zum Teil Juden hier wohnhaft, es ist ein trauriges Bild anzusehen."²⁵

Det sørgelige billede går formodenligt ikke på jøderne, men på den ødelagte by. Hvad der var sket med jøderne, meddeler hans brev intet om. De kan være flygtet, eller de kan være blevet dræbt af en af de Einsatzgrupper, der også under Rusland-felttoget opererede bag den fremrykkende hær. Men i modsætning til Polen-felttoget, hvor målet ikke direkte havde været en likvidering af jøderne, men af den polske intelligentsia, så gik man nu målrettet efter jøderne.²⁶ Samtidig ledte man også efter kommunister og partisaner, men i den nazistiske terminologi kom det ud på et.²⁷

Gustav Pohles kompagni rykkede tilbage mod vest, og midt i oktober befandt han sig i samme by som Peter Andersen, og dér var der stadig jøder:

"Lieber Freund will ihnen die Mitteilung machen das wir 34 Kilometer näher des Heimat gekommen sind, wir sind jetzt in einer gröseren Stadt gelandet sie heisst Walkovitz und hat 30 tausend Einwohner teils Juden, es ist genau wie die andere Stadt alles ein grosen Trümerhaufen. Ich hoffe doch das ich nächste Monat auf Urlaub fahren kann, und ihnen es dan mü[n]dlicher erzählen kann wie es richtig vor sich geht hier in Feindesland."²⁸

Hvad det var, Gustav Pohle foretrak at fortælle vandrelærer Jørgen Jørgensen mundtligt, ved vi ikke. På trods af Einsatzgruppernes arbejde fandtes der altså endnu jøder i Walkowitz. Den hurtige tyske fremrykning havde betydet, at Einsatzgrupperne ikke havde gennemført alle områder lige grundigt. Det var blandt andet tilfældet i det område, hvor Peter Andersen og Gustav Pohle befandt sig i efteråret 1941.²⁹ De jøder, der ikke blev likvideret med det samme, blev efterhånden samlet i ghettoer i de større byer. Det skete også i det område, hvor Peter Andersen og Pohle befandt sig, hvilket Peter Andersen nævnede i et brev til sin bror fra en lazaretseng: "I Lageret skal så alle de jøder, der befinder [sig] i Wolkowysk og omegn. Det skal være et slags ghetto."³⁰ I ghettoerne fik jøderne lov til at blive så længe, der var behov for deres arbejdskraft, sådan som Hans Tønnsen berettede om til rektor Heinrich Fischer den 6. oktober 1942 fra Tarnov i det sydlige Polen:

"At forholdene i Tarnow virker særlig broget skyldes [---] for en stor del, at der tidligere af dens godt 60.000 indbyggere fandtes 41.000 jøder, af dem bor der endnu i en særlig bydel 6.000. Resten er enten flyttede til andre egne eller og måske de fleste gået over i den evige hvile. Det der er tilbage er næsten udelukkende unge, arbejdsdygtige folk, nogle ganske få ældre dvs. folk på lidt over 35 år og unge 13-14 års piger er deriblandt, de er holdt fast af arbejdspladserne. Ellers er børnene og de ældre og gamle «ausgesiedelt»."³¹

Jødernes skæbne

Hans Tønnsen var tydeligvis fuldstændig klar over, hvilken skæbne der ventede de uarbejdsdygtige jøder. Det viser både hans brug af "den evige hvile" og "ausgesiedelt", som var en af de officielle tyske eufemismer for jødedrabene.³² Også Wilhelm Thomsen må have været klar over jødernes skæbne, da han med tydelig overraskelse kunne berette om jøder i Ungarn i foråret 1944: "Jøder går her mærkeligvis også endnu. De har deres forretninger, men er nu i de sidste dage bleven kendetegnet med en gul stjerne som bæres på venstre side."³³

Wilhelm Thomsens overraskelse var fuldt berettiget. Ungarn var det sidste sted under tysk indflydelse, hvorfra man begyndte at deportere den jødiske del af befolkningen til udryddelseslejrene i Polen. Alle andre steder var "jødefri". Ungarn havde været allieret med Tyskland siden slutningen af 1930'erne, og havde under skiftende regeringsledere ført en meget slingrende kurs overfor landets jøder. I slut-

ningen af marts 1944 indsatte tyskerne en ny regering, men allerede nogle dage i for vejen var tyske embedsmænd gået i gang med at iværksætte "Endlösung" for de ungarske jøder.³⁴ Det var de første tiltag, som Wilhelm Thomsen var vidne til.

Hans Detlef Andresen var også klar over, hvad der skete med jøderne. Han befandt sig i efteråret 1942 som tidligere nævnt i Mlawa i det nordlige Polen, hvor han med sin enhed i det militære område ved byen trænede til den kommende frontindsats. Efter at have beskrevet de dårlige forplejningsforhold og de elendige tilstande, der herskede i Polen, kom han ind på jøderne og deres vilkår: »Her arbejder næsten kun polske jøder [...] Der er det endnu værre; thi i stedet for en masse brød får de klø!«³⁵ Hvad det knappe ordvalg præcist dækkede over, får man et indtryk af i en kommentar, som hans Detlef Andresen føjede til brevet i begyndelsen af 1980'erne:

"I selve byen var én bydel indrettet som jøde-ghetto og var fuldstændig indhegnet og bevogtet af SS-soldater. De indelukkede kiggede længselsfuld efter os, når man gik forbi, sikkert af sult og længsel efter friheden. – Toget vi var med fra troppeøvelsespladsen til Mlawa var overfyldt, ja man lå endda på taget. Troppeøvelsespladsen var konfiskerede polske landsbyer og marker. Husene var rømmet – og de blev også beskydt under øvelserne. Vi lå i baraker og anlægsarbejderne som kloakering o.a. blev gennemført af jøder med jødestjerner på ryggen; Opsynet med dem havde en jødisk Kapo, som flittigt brugte en pisk. SS overvågede så det hele arbejde. – Jeg er blevet tigget om brød af disse stakler, da jeg gik forbi deres arbejdsplads – men vovede ikke at give dem; det ville have bragt en med i deres flok, hvis nogen havde set det – og det hele nazistiske system var bygget op på, at man ikke kunne stole på nogen."³⁶

Da Hans Detlef Andresen befandt sig i Mlawa, var man begyndt at tømme ghettoerne rundt om i Polen, og sende jøderne til udryddelseslejrene. Ghettoen i Mlawa blev tømt i begyndelsen af december 1942 og beboerne sendt til Auschwitz.³⁷ På det tidspunkt havde Hans Detlef Andresen forladt Mlawa og var på vej til fronten. Men selvom han ikke nævner noget specifikt om det i sine breve, så må han have kendt til massedrab af jøder før de allierede befriede udryddelseslejrene. Det afslører hans kommentar til de allieredes luftangreb på Vesttyskland i juli 1943:

Jøde -
Forfølgelse

i Balti

10. 7. 1941

Rumænske Soldater drive jøderne sammen

Ung og gammel graver deres egen Grav

Kvæd, Kvinder og Børn ventet på Eksekutionen.

En serie billeder fra generalsekretær Frederik Petersens krigsalbum, der viser rumænske soldater drive jøder sammen, og jøder der graver deres egen grav i Balti i Sydrusland, den 10. juli 1941.

“[I] vest er det jo frygtelig efter hvad Gert’s far fortæller. De døde kommer i massegrav. – I kirken kommer de overhoved ikke mere. – Køln skal være helt ruineret. – Togforbindelsen er kun med en af forstæderne. Mon det er en gengældelse af de masse-jødemord?”³⁸

Sammenhængen mellem jødedrabene og de allieredes luftkrig kom han tilbage til en måned senere i en omtale af det flere døgn lange luftangreb på Hamborg i slutningen af juli 1943: “I Hamborg må det jo se forfærdeligt ud. – Ja, hvem havde troet, at vi i selve Tyskland skulle have de samme massegrave som de af jøder fyldte i Polen og Rusland og andre lande?”³⁹ Trods sin viden om jødiske massegrav, havde Hans Detlef Andresen ikke selv været vidne til massedrab på jøder.⁴⁰ Selvom det havde været tilfældet, så er det ikke sikkert, at han ville have skrevet om det. I den gennemlæste feltpost findes der i hvert fald ingen beskrivelser af massedrab. Det tætteste man kommer, er den allerede citerede passage fra Frederik Petersens brev til hans hustru og børn den 11. juli 1941:

“Vi har siden i går ligget i udkanten af en større by. Den er næsten fuldkommen ødelagt af det russiske artilleri, der har beskudt byen og stukket alle vigtige bygninger, fabrikker og industrielle anlæg i brand. Det hele minder om dagene for et år siden i Frankrig. Blot synes jeg, det her er endnu mere voldsomt og ubarmhjertigt. For det udarter sig i de store byer til de rene jødeforfølgelser. De rumænske soldater er rå og ubarmhjertige.”⁴¹

Hvad jødeforfølgelser helt præcist indebærer, fremgår ikke af brevet, men med al tydelighed af en side i Frederik Petersens fotoalbum. Den bærer overskriften “Jødeforfølgelserne i Balti 10.7.1941” og viser i syv billeder jødernes vej til henrettelsen. Selve skydningen fotograferede han tilsyneladende ikke – eller måske undlod han at klæbe det ind i sit fotoalbum?⁴² Henrettelserne, der fandt sted den 10. juli, blev udført af rumænske soldater som hævn for drabet på en rumænsk soldat. I alt skulle 400 jøder, mænd, børn og kvinder – som man ser på billederne – likvideres. Kommandanten for 170. Infanterie-Division, som Frederik Petersen tilhørte, skulle have været bestyrtet over rumænernes fremgangsmåde, og foreslog at de indskrænkede sig til 15 mandlige jøder.⁴³ Det fremgår af Petersens billeder, at rumænerne ikke fulgte henstillingen.

En anden dansk sydslesviger, der bevidnede massedrab på jøder, var Niels Bøgh Andersen. I efteråret 1941 kom han til den hviderussi-

ske by Borisov, hvor man fra den 20. oktober 1941 og i de følgende dage dræbte hen mod 7.500 jøder. Massedrabene er kun nævnt indirekte i hans omfattende, samtidige dagbogsoptegnelser, og kan faktisk kun forstås rigtigt i sammenhæng med hans senere erindringer. I dagbogen skrev han den 21. oktober 1941:

“Sov i nat meget dårligt, stilheden afbrødes af regelmæssige pauser med skud hele natten igennem. Jeg vidste, hvad det betød og kunne ingen hvile finde, – endelig morgen! En lille tur i den friske luft, den skønne skov; her ... den grueligste dag i mit liv. Gud være med os!”⁴⁴

I sine erindringer beskriver han, hvordan han og en kammerat gik hen for at se masselikvideringen, trods deres overordnedes advarsel om, at det vil følge dem resten af livet. Men de var begge fast besluttet på at se det, som de havde hørt så meget om. Likvideringerne blev fortaget af døddrukne soldater, der vistnok var litauere. Jøderne gjorde ingen modstand, men fandt sig tavse i deres skæbne. Den stedlige general, Hewelke, skulle have nægtet at afgive »grønne soldater« – det vil sige almindelige værnemagtssoldater – til massedrabet, og skulle endog have forsøgt at forhindre, at jøderne blev drevet ud af ghettoen.⁴⁵

Niels Bøgh Andersen fortæller, hvordan han flere gange vendte tilbage til stedet, hvor jøderne var blevet dræbt. Den første gang var dagen efter, hvor massegravene endnu ikke var kastet til. Han havde til hensigt at fotografere, men kunne ikke få sig selv til det.⁴⁶ En uge senere vendte han imidlertid endnu engang tilbage, og dette besøg fastholdt han i dagbogen:

“Har gået en god tur igennem egnen. Den er meget smuk og meget varierende; [...] På hjemvejen forbi “Uhyggens Dal”. Det var dog ikke ret meget at se, store ophøjninger overgydt med klorkalk, hvis skarpe lugt forstærkede og vækkede sindets uhyggestemning påny, på jorden knapper, nogle iturevne pengesedler. Hist og her brandpletter med nøgler, taskeringe[?] osv.”⁴⁷

Niels Bøgh Andersen og hans kammerat var ikke de eneste, som ville se massedrabene. Faktisk var det et problem, at nedskydningerne havde “en magisk tiltrækningskraft” på soldaterne, som en tysk officer efter krigen udtrykte det. Nysgerrige soldater gjorde det naturligvis svært at hemmeligholde jødernes skæbne, og man forsøgte derfor

på forskellig vis at forhindre uønskede vidner. Det var dog ikke så nemt.⁴⁸ Det lykkedes i hvert fald ikke at forhindre Karl Budach i at overvære SS-enheders nedskydning af titusindvis af jøder ved Simferopol på Krim i begyndelsen af 1942. I sine erindringer beskriver han, hvordan han og en kammerat om eftermiddagen listede op i et udbombet højhus, hvorfra de med kikkert betragtede drabene, indtil de ophørte ud på aftenen.⁴⁹

Frederik Petersen befandt sig også på Krim i begyndelsen af 1942. Han tilhørte samme division som Karl Budach, men var tilknyttet divisionsstaben. Han oplevede tilsyneladende ikke massedrabene på jøderne ved Simferopol, men han vidste god besked om, hvad der skete. Den 18. februar 1942 noterede han i sin dagbog: "SS Oberschauführer* Liebing fra SS-Sicherheit-Polizei, S.K. 10b, fortæller om deres krig mod partisaner og jøder. [...] Af jøder har de i Feodoria i alt skudt 3.000, på en dag 1.400.[...]" Og to dage senere skrev han om den massenedskydning, som Budach må have været vidne til: "Kertz havde også overværet skydning af jøderne ved pansergraven foran Simferopol. 17-18.000 var her skudt. Man havde lokket dem ud under påskud af, at de skulle omsiedles."⁵⁰

De masselikvideringer som Niels Bøgh Andersen og Karl Budach var vidner til, blev ifølge deres erindringer ikke udført af almindelige værnemagtssoldater. Bøgh Andersen nævner litauere og den lokale værnemagtsgenerals vægring ved at stille soldater til rådighed, mens Karl Budach bruger en del plads på at lægge afstand mellem SS og soldaterne fra værnemagten, uden dog at skelne klart mellem SS's hærenheder, Waffen-SS, og de øvrige SS-enheder.⁵¹ Deres udsagn bekræfter forestillingen om den "rene" værnemagt, som var udbredt frem til den store udstilling om værnemagtens forbrydelser midt i 1990'erne.⁵² Nemlig, at den tyske værnemagt ikke havde noget med overgrebene på civilbefolkningen og jøderne at gøre, eller som Karl Budach udtrykte det:

"I al almindelighed kan man sige, at den russiske befolkning blev behandlet korrekt af den tyske hær. [...] Hvad der skete i baglandet, var jeg uvidende om. [...] Vi ved nu bagefter, at i hælene på os fulgte "oprydningstropper". Landet blev opdelt i sektioner, tyske landbrugskyndige blev sat til at lede kolkhoserne, SS samlede jøderne sammen, unge folk under 50 år blev sendt til Tyskland, overført til den tyske krigsindustri, alt dette kan man læse sig

* dvs. sergent.

til. Der blev nok nogle gange hvisket om koncentrationslejre, men her ude ved fronten var der på det tidspunkt ingen, som anede hvad det rigtige var.”⁵³

Men selvom Budach hævder, at han ikke vidste, hvad der skete i baglandet, så var han ikke uvidende om, hvad der skete med i jøderne i Simferopol. I dag står det klart, at den tyske værnemagt ikke blot var de ”oprydningstropper”, som fulgte efter de kæmpende tropper, særdeles behjælpelige, men at værnemagts tropper også deltog i massedrab på jøder og overgreb på den ikke-jødiske befolkning.⁵⁴ Så selv om størstedelen af mindretallets indkaldte tilhørte værnemagten, og kun nogle få var i SS- eller politienheder, så kan der altså sagtens have været nogle blandt dem, som har måttet deltage i aktioner rettet mod jøder.

I det gennemgåede materiale optræder imidlertid kun én, som med sikkerhed siges at have deltaget direkte i en jødeaktion, om end af en helt særlig art. Det drejer sig om Sven Kjems, som den 1. oktober 1943 i København deltog i den ikke synderligt vellykkede aktion mod jøderne i Danmark. Det lykkedes kun at gribe et fåtal af de danske jøder, og Kjems’ gruppe fandt ingen.⁵⁵ Selvom Kjems fandt det ubehageligt at måtte deltage i aktionen, så var det dog intet i sammenligning med de aktioner, som tyske soldater deltog i andre steder i Europa.

Størstedelen af mindretallets indkaldte, som kom i forbindelse med jøderne, var som Bøgh Andersen, Tønnsen, Budach, Thomsen, Pohle, Frederik Petersen og Hans Detlef Andresen kun på afstand vidner til jødernes skæbne. Som Hans Detlef Andresen havde de knap nok en reel mulighed for at hjælpe med en smule brød. Enkelte havde dog mod og mulighed for at hjælpe. Budach skjulte en jødisk pige på sit værelse, da jøderne blev samlet sammen i den landsby, hvor han var indkvarteret på Krim.⁵⁶ Jørgen Lund fra Medelby skal i følge en anden sydslesvigsk soldat, Karl Hansen, have smuglet jøder ud af en ghetto i Polen, i vis nærhed han fungerede som kørerlærer.⁵⁷

Forsøg på at hjælpe jøder har naturligvis ikke sat sig nogen spor i feltposten, da det i mildeste fald ville blive betragtet som et brud på disciplinen og i værste fald som modstand. Men det er heller ikke mange spor jøderne har sat sig i feltposten i øvrigt, hverken som eksotisk foreteelse eller som offer. Derved adskiller feltposten fra mindretallets indkaldte sig, som nævnt, ikke fra anden feltpost, som er undersøgt systematisk.⁵⁸ Ser man samlet på disse studier, så er der så

stor variation i hvor meget eller hvor lidt der siges, at man ikke kan tegne noget entydigt billede af indstillingen og opfattelsen af jøderne. Fælles for dem alle er dog, at der ikke findes tilfælde, hvor soldaterne beskriver selv at have medvirket ved drab på jøder.

På et punkt adskiller de sydslesvigske breve sig dog fra i hvert fald to af de andre foreliggende undersøgelser af tysk feltpost. I mindretallets breve er der ingen antisemitiske ytringer i forbindelse med mødet med jøderne. Det kunne måske tydes i den retning, at mindretallet har været mindre påvirket af den nazistiske retorik og den bagvedliggende ideologi. Den overvejende del af brevskriverne i de forskellige undersøgelser nævner ikke jøderne, hverken på den ene eller den anden måde. Det er imidlertid umuligt på overbevisende måde at vurdere, hvorfor jøderne ikke nævnes. Er det fordi brevskriverne ikke har mødt jøder, eller er det fordi de forsøgte at fortrænge jødernes skæbne, hvad enten det nu skyldtes at de var imod den eller fordi de syntes det var for grov kost både over for dem de skrev til og for sig selv. Niels Bøgh Andersen synes at være et eksempel på det sidste. Spørgsmålet er interessant, ikke blot fordi det binder direkte an til soldaternes deltagelse, men også fordi det har forbindelse til spørgsmålet om hvor meget de vidste om jødernes skæbne. Noget svar kan feltposten ikke give på egen hånd, man kan kun som K. Latzel konstatere, at det som soldat var muligt at få kendskab til jødernes skæbne, om ikke hele "Endlösung"-programmet, så i hvert fald til enkeltepisoder.⁵⁹ Hvad angår måden massedrabene gennemførtes på mod øst og deres omfang, så er det tydeligt at flere af mindretallets soldater har været ganske tæt på.

Partisaner

I alle de områder tyskerne besatte i løbet af 2. verdenskrig, udviklede der sig med tiden forskellige former for modstand. I de besatte områder i Østeuropa og Sydeuropa tog den form af egentlige partisanbevægelser, og tyskernes forsøg på at bekæmpe dem var ofte præget af stor brutalitet.¹ Bekæmpelse af partisanerne var og er nemlig uhyre vanskelig, da de som en tysk divisionshistorie beskriver det, er "en modstander, der ikke stiller til åben kamp, men – camoufleret som harmløs borger – skyder fra baghold".² Partisaner angreb, hvor tyskerne var svagest og forsvandt efter endt aktion ud i skovene, sumpene eller bjergene, eller de forsvandt i mængden i landsbyerne og byerne.

Men der var stor forskel på partisanernes antal og formåen alt efter tid og sted. Til at begynde med var der i hovedsagen tale om små grupper af forsprængte soldater, men efterhånden udviklede partisanbevægelserne sig i visse områder til velorganiserede og slagkraftige modstandere. Bekæmpelsen af partisanerne var derfor også forskellig alt efter tid og sted, og strakte sig fra frontsoldaternes umiddelbare reaktion på det de opfattede som irregulær krigsførelse, over forskellige sikringsstyrkers daglige forsøg på at opretholde ro i de besatte områder, til stort anlagte operationer med titusinder af mand, som skulle indkredse og nedkæmpe partisanerne. Men partisanerne var som regel svære at få fat i, og man forsøgte derfor i et vist omfang at få ram på dem ved repressalier overfor civilbefolkningen. Det skete ved gidseltagning, ved skydning af gidsler og ved udslettelse af hele landsbyer med eller uden beboere. Særligt på østfronten gik man i visse områder så hårdt frem, at det kan være særdeles svært at skelne partisanbekæmpelse fra den "Vernichtungskrieg", som i sidste ende ikke kun gjaldt jøder og kommunister, men også var rettet mod andre "mindreværdige" befolkningsgrupper og som skulle muliggøre den nazistiske "Neu-Ordnung". Det var dog ikke kun på østfronten, at partisanbekæmpelse førte til massakre på civilbefolkningen, mænd såvel som kvinder og børn. De fandt i større eller mindre omfang sted overalt, hvor tyskerne bekæmpede partisaner. Det vil udover Sovjetunionen sige Jugoslavien, Grækenland, Italien og Frankrig.³

Hvor stor betydning partisankrigen havde og hvor meget den kostede i menneskeliv, er svært at sige, da både partisanernes og de tyske tal kun kan benyttes med meget stor forsigtighed. Det står dog klart, at den i visse områder blev ført med meget stor brutalitet, og ikke kun af de forskellige SS-enheder, men også af enheder fra værne-magten.⁴

Partisanbekæmpelsens begyndelse

Tyskernes hårdhændede bekæmpelse af partisaner forbindes først og fremmest med Sovjetunionen og Jugoslavien, og dens begyndelse regnes derfor normalt fra 1941. Den begyndte dog allerede med felttoget i Polen i september 1939. Ganske vist var partisanfaren i Polen i hovedsagen ikke nogen reel fare, men eksisterede først og fremmest i hovederne på de tyske soldater. Den var et udtryk for troppernes uerfarenhed parret med en udbredt forestilling om polakkerne som et nedrigt folkeslag, der ikke gik af vejen for at benytte feje og lumske metoder. At partisanfaren i Polen var ikke-eksisterende, gjorde dog ikke de midler, de tyske soldater tog i brug for at bekæmpe den mindre virkelige.⁵ Som tyske soldater har den overvejende del af de danske sydslesvigere formodentlig også opfattet partisanfaren som reel. Det gjaldt i hvert fald for Christian Nielsen, som det fremgår at hans allerede citerede brev til Flensborg Avis:

“Et par hundrede meter bag os lå et par ulmende hobe, rester af nogle trægårde. Ud af dem havde polske friskare-folk skudt på os. De kæmpede for deres eget land, men måtte se deres gårde gå op i luer og bøde med livet, for de angreb jo os, der tilhørte Europas, ja måske verdens stærkeste magt. Nu var der kun enkelte gløder tilbage.”⁶

Friskarefolk, eller “Freischärler” var en af de betegnelser tyskerne brugte om partisaner, og om deres eksistens er der ingen tvivl hos Christian Nielsen. Til gengæld er der i brevet en forståelse for deres kamp for deres fædreland, som formodentlig skyldes, at han var dansksindet sydslesviger. Generelt fandt man blandt de tyske soldater ingen forståelse for partisanerne og deres “luskede” og “feje” måde at kæmpe på. Tværtimod gik man ofte meget brutalt frem mod enhver form for modstand, som kunne opfattes som irregulær, hvad enten den tillagdes polske soldater eller civile.⁷ Om de brændende

trægårde, hvis rester ulmede bag Christian Nielsen, er gået til som følge af kamp, eller om man efterfølgende som en advarsel har stukket ild til dem, fremgår ikke af brevet. Han kunne jo ikke skrive hvad som helst, da hans brev var beregnet på offentliggørelse.

Christian Nielsen var formodentlig ikke den eneste danske sydslesviger, som stødte på "partisaner" under Polen-felttoget. I det 26. Infanterie-Regiment, som han tilhørte, fandtes ved krigens begyndelse ikke færre end ni danske sydslesvigere. En stor del af dem tjente endda i samme kompagni som ham. Regimentet tilhørte 30. Infanterie-Division, og var ifølge divisionshistorien en af de enheder, som den 4-5. september stødte på modstand fra civilbefolkningen i byen Kalisz. Modstanden tog et sådant omfang, at 26. Infanterie-Regiments første bataljon fik til opgave at gennemføre en "endgültig Säuberung" af byen. Hvad den endelige rensning af byen indebar, står ikke helt klart. Men i løbet af nogle dage samlede man en række gidsler, og aktionen lader derfor til at have været relativ moderat i forhold til, hvad der udspillede sig andre steder i Polen. Kun en enkelt af mindretallets indkaldte befandt sig ved første bataljon, og størstedelen af regimentets sydslesvigere slap således ved den lejlighed for at deltage i, hvad divisionshistorien beskriver som "ein unangenehmer Auftrag".⁸

Nogle overordnede retningslinjer for behandlingen af partisaner og civiles væbnede modstand ud over Haag landkrigskonventionen havde de tyske styrker ved krigens begyndelse ikke. I løbet af Polen-felttoget udstedte flere enheder dog egne retningslinjer, der brød med Haag-konventionen. De foregreb på den måde de generelle retningslinjer, der blev givet før angrebet på Sovjetunionen, de såkaldte forbryderiske befalinger.⁹ Den af befalingerne, der dér fik størst betydning for bekæmpelsen af partisaner, var indskrænkningen af værne-magtens krigsjurisdiktion. Den blev ophævet på alle andre områder end det disciplinære. Det skønnedes nemlig, at tropperne kun kunne gennemføre angrebet på Sovjetunionen succesfuldt, hvis de skånselsløst slog ned på den civile modstand, de mødte uden først at skulle omkring en krigsdomstol eller standret. Det indebar, at partisaner skulle nedkæmpes uden pardon, og alle angreb fra civilbefolkningen skulle straffes på stedet med de hårdeste midler. Hvis det ikke var muligt at finde de skyldige, kunne officerer på bataljonsniveau eller højere på egen hånd gennemføre kollektiv afstraffelse.¹⁰

Fra øverste hold var der altså givet frie hænder til partisanbekæmpelsen og til at slå ethvert optræk til civilmodstand ned med de mid-

En landsbyældste udleverer forsprængte russiske soldater til de tyske tropper. I begyndelsen af Rusland-felttoget blev sådanne soldater betragtet som partisaner og kunne skydes på stedet.

ler, man lokalt fandt nødvendige. Nogen yderligere, praktiske forbedringer havde man fra tysk side ikke truffet, da man forventede en hurtig sejr. Russerne havde heller ikke forberedt nogen partisanbevægelse, og selvom Stalin i en radioudsendelse kort efter det tyske angreb opfordrede befolkningen til væbnet modstand, så kom den modstand tyskerne stødte på bag fronten i de første måneder af felttoget først og fremmest fra soldater fra tilintetgjorte enheder.¹¹ Hermann Tychsen, der i juli 1941 som tidligere nævnt befandt sig ved et signalkompagni bag fronten i den østlige del af Polen, beskrev problemet med de forsprængte soldater og bekæmpelsen af dem i sin dagbog:

“Mens jeg skriver dette, sidder jeg midt i en mægtig stor skov i den del af Polen, der grænsede op til Litauen. Skoven er en ca. 40 km bred og 90 km dyb. Vi må være lige i nærheden af den litauiske grænse. Vi startede med ni mand i morges kl. 4³⁰ for at undersøge en postledning, som går her igennem skoven. Nu er det middag, og vort arbejde er endt for i dag, idet vi har nået det sted, der blev angivet os. Skoven er langt fra hyggelig, idet der endnu

befinder sig en del russere i den, som i større eller mindre grupper overfalder kolonner af tyske soldater. Adskillige grave er vi kørt forbi i dag. De soldater, der ligger her, har alle måttet lade livet for bagholdsangreb. Man er altså udsat for lidt af hvert her og må være forberedt på alt. Hyggeligt er det jo ikke, men det er krig jo aldrig. I dag bliver skoven gennem søgt af et par regiment. Man hører af og til drønet eller knaldet af skud.

I alt blev der fundet og dræbt 48 russere, benådet bliver ingen. Hovedstyrken har man ikke fundet endnu, men den opdages vel i løbet af de næste fire dage. Infanteriet har fem dage til at rense skoven. At flere russere alligevel slipper igennem kæden beviser følgende: En major med sin adjutant (en løjtnant) stod ved et par småhuse i den afdeling af skoven, som var gennem søgt og ventede på deres heste, som skulle følge bagefter. Mens de stod der i gemytlig samtale, blev de pludselig beskudt. Med kuglerne pibende om hovedet søgte og fandt de dækning uden at blive ramt. Fra deres dækning opdagede de fjenden: tre russere, der lå skjult i en busk. Alle tre blev hurtigt uskadeliggjort af de to dygtige skytters pistolkugler.

Hver eneste russer, der bliver fundet her i skoven, bliver skudt omgående. En hård fremgangsmåde, men den er forklarlig, når man tænker på, hvad russerne har fundet på at pine tyske fanger med. Flere er blevet fundet med gennemskåret hals. Jeg har selv set en af dem. 40 tyske soldater, som blev overrumplet af fjenden, overgav sig. Havde de vidst, hvad der forestod dem, havde de sikkert ikke gjort det. De blev bundet til træerne, overhældt med benzin og brændt levende. – Er det da underligt, at man gør kort proces med russerne?¹²

Herman Tychsens dagbogsnotat giver et indtryk af de vidder, som de tyske styrker skulle sikre. En opgave som der på ingen måder var nok tropper til, og som derfor ikke kunne gennemføres med tilstrækkelig grundighed.¹³ Tychsen havde absolut ingen medfølelse med de tilfangetagne russere, og finder med begrundelse i russernes egne grusomheder deres skæbne passende. Ganske vist havde han selv kun set et enkelt offer. Også Marius Andersen kunne berette om russiske grusomheder fra sin sygeseng på et lazaret i Mainz, hvor han var endt efter at være blevet såret i Rusland i august 1941:

“Det som blev fortalt om Polen, er nu bleven fortsat i det fjernere østen. Det er utrolig, som de har behandlet deres egne folk med at skære livet op på kvinderne og taget indvoldet ud som hos et svin, derpå er de bleven opsømt på en gadeport med stålhjelm på og lignende. Vore soldater har de brændt levende i en bageovn osv. Det er den rigtige sandhed.”¹⁴

Det fremgår ikke, om det er noget Marius Andersen selv har været vidne til eller om det er noget han blot har hørt. I stedet for at henvise til hvad han selv havde oplevet, peger han på "sandheden", hvilket altid er lidt mistænkeligt. Grusomheder havde han oplevet rigeligt af på slagmarken, men det foranledigede ham ikke til unødigt vold, da han bag fronten stødte på to store drenge, der efter den dengang gængse tyske opfattelse sagtens havde kunnet bragtes som partisaner. Han beskrev episoden i et brev til broderen Niels Bøgh Andersen i slutningen af september 1941:

"Af din skildring af Rusland kan jeg sige, at jeg omtrent har oplevet Rusland på samme måde, selv om jeg har haft mindre at gøre med frankteurkrig,* da vi jo altid har haft fronten foran os. Ej heller gik det i bil, men til fods og derved så man meget på de 1.250 km, som vi somme tider måtte kæmpe hårdt for. Dog nogle mennesker så knap så mørk som de fleste, når vi drog gennem landsbyerne. De fleste dog kunne æde os med hoved og hår. En gang, da jeg gik tilbage for at hente vore vogne sammen med en kammerat, havde jeg en lille oplevelse. Vi havde lige indtaget en lille by. Byen var til dels afbrændt og broerne med, så køretøjerne måtte gøre en stor omvej. Min kammerat blev noget tilbage, og således gik jeg selv til byen langs med en å, som var i en lille dal. I skrænterne havde civile deres kasematter. I byen fandt jeg hurtigt vognene og viste dem vejen, mens jeg gik samme vej tilbage. På tilbagevejen overraskede jeg to 14 års drenge, som kom med to "Schnellfeuer-gewehre". Min pistol havde jeg i hånden og fyrede øjeblikkelig et skud, som kom godt tilpas. Dog sigtede jeg ikke, men kun for at skræmme. Og drengene lod også rørene falde og vilde løbe deres vej, men det forhindrede et andet skud. De blev stående og jeg tømte lommerne for patroner, som de havde i massevis. Derpå blev bøsserne knækket og så fik hver en omgang prygl, så de løb hylende hjem. Det var sådan nogle små oplevelser vi har bag fronten, medens den store fjende altid lå få km foran os. Somme tider drog vi ind i en by, som han havde forladt få timer i forvejen."¹⁵

Ifølge befalingen om krigsjurisdiktionen var civile som blev påtruffet med våben at betragte som partisaner eller i bedste fald som fjendtlige civile. I første tilfælde skulle de i henhold til befalingen være skudt ned på stedet, mens de i sidste burde straffes "på det hårdeste indtil udryddelse", hvilket altså omtrent kunne komme ud på et. Andersen undlod ikke at gribe ind, men valgte at gå forholdsvis lempeligt til værks. At dømme efter hans beskrivelse betragtede han ikke

* Egentlig Franktireur, tysk betegnelse for partisaner i den franske-tyske krig 1870-71.

Frem til slutningen af 1942 gjorde Heinrich Hansen (senere Henrik Lisbjerg) tjeneste som chauffør i Danmark, hvorefter han blev sendt til Krim. Det næste års tid passede han en militær tankstation, men deltog derefter i partisanbekæmpelse som befalingsmand i en marine-afdeling. I Arkivet ved Dansk Centralbibliotek findes en del ukommenterede billeder, som må stamme fra hans partisanindsats på Krim.

drengene som nogen fare, også selvom de faktisk var bevæbnede. Han valgte derfor at udvise konduite, og er et eksempel på at mødet med "partisaner" ikke behøvede at ende med drab. Marius var selvfølgelig ikke på partisanjagt, men tilhørte i sensommeren 1941 en frontenhed, som kæmpede mod den regulære russiske hær. Det kan være, at han havde reageret anderledes, hvis han som Jacob Petersen i det tidlige forår 1942 havde deltaget i en decideret rensningsaktion:

"For 14 dage kom vi ud af hovedkamplinjen. Er for tiden beskæftiget med at rense de afsides liggende landsbyer i skovene for faldskærmsjægere og partisaner. Vi har endnu ca. to landsbyer tilbage, derefter skal vi sikkert afløse en panserdivision."¹⁶

Partisanbekæmpelse på Østfronten

Den sovjetiske vinteroffensiv 1941-2 havde ikke blot skubbet fronten tilbage mod vest, men havde samtidig ført til en svækkelse af de styrker, der varetog sikringen af de besatte områder. Situationen ved fronten havde været så kritisk, at det var blevet nødvendigt at forstærke

den med betydelige dele af sikringsstyrkerne. Det betød, at det blev sværere at kontrollere partisanerne. Samtidig forværredes befolkningens indstilling til tyskerne. Det skyldtes dels tyskernes brutale fremfærd, men også udviklingen af den militære situation. De sovjetiske styrker havde vist, at de kunne mere end at trække sig tilbage. Det virkede derfor ikke længere så sikkert, at tyskerne ville sejre i øst.¹⁷ Dertil kom, at man allerede i efteråret 1941 fra sovjetisk side havde søgt at understøtte partisaner ved at sende folk, der kunne organisere og uddanne dem, gennem linjerne eller nedkaste dem bag linjerne i faldskærm.¹⁸ Det var formodentlig dem, som Jacob Petersen var med til at lede efter.

Længere bag fronten befandt Gustav Pohle sig. Modsat Jacob Petersen tilhørte han ikke en frontenhed, der for en tid var trukket tilbage for at bekæmpe partisaner, men en af de Landeschützen-Batailloner, der befandt sig permanent i de besatte områder. Landeschützen-Bataillonernes mandskab bestod overvejende af mænd, der ikke egnede sig til fronttjeneste. De var egentlig forudset til almindelige vagtopgaver, men i mangel af bedre blev bataljonerne også indsat til bekæmpelse af partisaner. I foråret 1942 var Pohles bataljon blevet delt, og hans kompagni blevet del af en ny bataljon. Det betød at Pohle og hans kammerater fik nye opgaver, som han berettede det i et brev til vandrelærer Jørgen Jørgensen den 20. april 1942:

“Nun lieber Freund will ich ihnen noch schreiben wo wir zur Zeit stecken. Wir liegen in eine große Stadt mit Namen Bobrusick, die Stadt hat 70 tausend Einwohner. Lieber Freund, unsere neue Aufgabe die wir haben ist nicht schön, sie besteht aus Wälder und Dörfer und Sumpf zu durchsuchen nach Hekenschützen, es ist sehr gefährlich, man weiß ja nicht wo die heimlichen Schützen stecken, wir haben schon einige Verwundete, davon ist einer gestorben, denn sie können mir glauben, so’n Partisanenkampf ist nicht schön.”¹⁹

Brevet er et af en række, som Pohle sendte til vandrelærer Jørgen Jørgensen henover sommeren 1942. I brevene kom han ofte ind på bekæmpelsen af partisaner, men egentlige detaljer giver han ikke. Man fornemmer dog tydeligt, at det har været en meget ubehagelig opgave at gennemsøge skove, landsbyer og sumpe for “krybskytter”, som han kalder dem. En gængs betegnelse, der er meget sigende for, hvordan soldaterne opfattede partisanerne.

Pohle befandt sig i Hviderusland, hvor partisanerne frem til den sovjetiske tilbageerobring i 1944 efterhånden opnåede kontrol med

store områder.²⁰ I den del af landet, hvor Pohle befandt sig, var partisanerne allerede særdeles aktive i foråret 1942. Sicherungs-Brigade 203, som Pohles bataljon hørte under, rapporterede få dage før Pohle skrev til Jørgen Jørgensen, at partisanernes angreb og forstyrrelse i den seneste tid havde været så mange, at en oprensning af dem ville kræve adskillige sider.²¹ Forholdene blev ikke bedre som tiden gik, selvom tonen i Pohles brev fra slutningen af juni må siges at være omtrent den samme som to måneder tidligere:

“Mein lieber Freund, hier bei uns ist es noch alles beim alten, ich stehe Wache und immer noch mal Wache, viel frei Zeit gibt es nicht, in zwischen müssen wir auch noch auf die Bahnstrecke kontrollieren, denn zweimal haben uns die Partisanen schon die Strecke zerstört, und zwei Züge in die Luft gesprengt und wenn wir Sie auf der Spur sind, verschwinden Sie in die großen Wälder, da hin können wir Sie nicht folgen, denn dann sind wir verloren, denn da können Sie uns ja abschießen und abschlachten ins Hinterhalt wie so’n Stück Vieh, es ist nicht schön sich mit diese Räuberbande abzugehen.”²²

Det lader dog til, at hans bataljon på dette tidspunkt havde opgivet selve partisanbekæmpelsen, og i stedet hovedsagligt var gået over til alene at forsøge at bevogte oplagte mål. Det var i hvert fald tilfældet for en søsterdivision til den 203. Sicherungs-Division, som Gustav Pohles bataljon havde tilhørt fra begyndelsen af juni. Søsterdivisionen, 221. Sicherungs-Division, havde i flere omgange måttet afgive mandskab til andre divisioner, i hvis områder der herskede større partisanaktivitet. Resultatet var, at divisionen var nødt til at indskrænke partisanbekæmpelsen til det mindst mulige, samtidig med at man forsøgte en blødere linje i forhold til både befolkning og partisaner.²³

Men det afgivne mandskab forsvandt ikke i den blå luft, og andre sikringsdivisioner var udmærket i stand til at gennemføre aktioner mod partisanerne. Det også selvom resultatet sjældent var andet end forbigående, og det ofte var tvivlsomt, om det var partisaner eller civilbefolkningen, man havde fået ram på.

I midten af juli var Pohles division i stand til at deltage i en tre uger lang antipartisanaktion, der illustrerer, hvor hårdt det kunne gå ud over civilbefolkningen. Aktionen, som gik under kodenavnet “Adler”, var en af en række såkaldte “Grossaktionen”, som gennemførtes i Hviderusland i slutningen af 1942. Resultatet af “Adler” var, at 1.381 partisaner mistede livet, mens 428 blev taget til fange. Selv led de

tyske styrker, der udover to sikringsdivisioner bestod af et politi-regiment, SS-Sonderkommando Dirlewanger og en kosak-afdeling, et tab på 25 mand. I alt beslaglagde man 438 håndskydevåben, hvilket ikke en gang var nok til at bevæbne en fjerdedel af de dræbte og tilfangede. Andre af storaktionerne opviste lignende tal.²⁴

Den store forskel på de tab tyskerne havde tilføjet og dem de selv havde lidt, ligesom det ringe antal fundne våben, kan kun tages som udtryk for, at en stor del af de dræbte ikke var partisaner. Det understreges af, at Pohles division i august 1942 bemærkede, at det var uundgåeligt, at mange af de dræbte ved partisanbekæmpelse ikke var partisaner.²⁵ De civile tab blev ikke kun betragtet som et nødvendigt onde, men blev også benyttet som et middel til at terrorisere befolkningen. En terror der både skulle straffe og advare befolkningen mod at samarbejde med partisanerne. Sammen med den hårde rekvisition af fødevarer og deportationen af arbejdskraft til Tyskland var terroren dog snarere med til at drive civilbefolkningen i armene på partisanerne, også selvom partisanerne i et vist omfang benyttede sig af lignende midler. Den militære udvikling vinteren 1942/43 med Stalingrads fald og den fortsatte, succesfulde russiske vinteroffensiv styrkede støtten til partisanerne, der i løbet af 1943 mange steder blev så velorganiserede og slagkraftige, at de mere og mere mindede om regulære hærstyrker.²⁶

I et brev til Soldaterpakkeudvalget i slutningen af maj 1943 skrev Martin Ertel, tidligere Flensborg, om sin deltagelse i bekæmpelsen af partisaner ved Polizei-Regiment 10 siden slutningen af 1942. I den forbindelse kom han ind på partisanernes styrke:

“Seit beginn der Krieg bin ich zur Truppenpolizei gegangen für uns sind ja andere Pflichten wie bei der Wehrmacht. Ich stand immer in Verbindung mit Antoni Jensen, er wußte wie und warum. Seit seiner Todes ist auch der Schreibverkehr ausgeblieben. Leider hat die Polizei im Winter immer eine schlechtere Aufgabe wie die Wehrmacht. Seit Dezember 1942 bis heute noch Kämpfen wir mit Banden u. Partisanen in Sumpf und Wäldern. Beim Schnee war es sehr schwierig uns mit Post und Lebensmittel zu versorgen. Selbst unsere Post fiel auf Wochen und Monate aus. Der Nachschub mußte 100-200 km mit Panjewagen herangeholt werden und mit welche Gefahr, denn hier ist nur Wald. So manche Kameraden haben schon durch Überfälle ihr Leben lassen müssen. In den Wäldern lauert der Tod von allen Seiten, man weiß nicht, wo der Feind steckt. Jetzt haben wir eine große Aktion, haben 2.000 Banditen eingeschlossen, auf engsten Raum. Da die Banden auch stark be-

Hvor partisanbevægelsen var stærkest udgjorde partisanerne næsten regulære hærenheder, og både kampvogne og artilleri blev indsat imod dem. Om Heinrich Hansens ombyggede bæltekøretøj var indsat i regulære angreb på partisanerne eller blot fungerede som eskorte er uvist. Her ses det under en øvelse.

waffnet sind mit Geschützen, Pak usw. haben wir Panzer und Geschützen bekommen. Hier sind SS, Polizei, Letten, Slowaken und andere Hilfsvölker eingesetzt. Der schöne ist, daß wir jetzt motorisiert sind, da wir in Winter uns nur mit Panjewagen bewegen konnten. Immer hofften wir, bald mal abgelöst zu werden, da wir schon 3 Winter diesen Mist hier mitmachen. Es wird auch bald Zeit, daß wir hier rauskommen. Die Mücken hier in Sumpf machen einen zu schaffen."²⁷

Ertels beskrivelse af partisanbekæmpelse minder meget om Pohles. Kampene foregik i uvejsomt terræn, i skove og sumpe, hvor partisanerne var svære at få fat på, og hvor de kunne ligge på lur alle vegne. I den aktion, Ertel beskriver, var det åbenbart lykkedes at indslutte partisanerne. Det var dog i dette tilfælde en stærk modstander, som ikke kun var let bevæbnet, men både havde artilleri og antitank-kanoner. Ligesom Pohle går Ertel ikke meget i detaljer, også selvom han når rundt om en lang række emner som forsyning, post og motorise-

ring, så er der ingen beskrivelser af konkrete episoder. Civilbefolkningen nævnes heller ikke.

Allerede i slutningen af 1942 var tyskerne ellers gået i gang med at lave de såkaldte "Wüstenzonen". Det vil sige områder, som lagdes fuldstændigt øde, sådan at partisanerne ikke havde noget at leve af. Landsbyerne blev nedbrændt, indbyggerne deporteret til tvangsarbejde og korn og kvæg beslaglagt. Da Martin Ertel skrev sit brev i maj, begyndte en af de største operationer af denne art i Hviderusland. Operationen havde kodenavnet "Cottbus" og kostede knap 10.000 mennesker livet, heraf var ca. 130 tyske eller personer i tysk tjeneste. Fra området deporterede man ca. 6.000 personer og konfiskerede ca. 3.200 køer, 2.100 får, 900 heste, knap 700 tons korn, 24 tons kartofler og en hel del andre ting. At nogle af de mange dræbte var partisaner, viser beslaglæggelsen af 20 artilleripjecer, 9 antitankkanoner, 18 granatkastere, 61 maskingevær, 911 geværer, og en flyvemaskine med tilhørende bomber. Men som det var tilfældet i operation "Adler", så var der dog langt fra nok våben til alle de dræbte.²⁸

Partisanfaren

Langt fra alle de danske sydslesvigere, der nævner partisaner i deres breve, deltog i partisanbekæmpelsen. Men det betød naturligvis ikke, at soldaterne ikke mærkede noget til dem. Hvor stort problemet har været, er svært at vurdere ud fra feltposten, kun 16 af mindretallets indkaldte nævnedes partisaner i deres breve hjem. Da en stor del af de danske sydslesvigere gjorde tjeneste på østfronten, hvor partisanerne var flest, er det bemærkelsesværdig, at så få henviser til dem. Det kan have været for ikke at bekymre familien, som det synes at være tilfældet med Niels Bøgh Andersen. I brevene til sin yngre bror kommer han flere gange ind på partisanerne og partisanfaren, mens han i brevene til sine forældre ikke nævner dem. Midt i december 1941 skrev han således et brev til broderen fra den hviderussiske by Ljudinovo:

"Det er frygteligt med denne form for krig. Ingensteds er man sikker. For ca. 6 uger erobrede vi en by i vor ryg, den har været fuldstændig fjendefri i flere uger nu. I går tog en slædekolonne på 50 mand derud med 31 slæder. Da de kommer ind i byens gade, får de MG-ild, og mister 27 døde + 10 sårede. Der går flere mennesker i stykker bag "fronten" i øjeblikket end forude. I Rusland

findes fronten alle vegne. Det kan ikke undgås, at man lærer at grue. På vejen til vort frontafsnit har jeg dog færdedes 4 gange ganske alene ca. 15 km gennem skoven, og i forgårs havde man belagt vejen med MG-ild. Kanske det til sommer bliver bedre. Jeg tvivler derom, thi nu må disse fyre ligesom vi benytte de få veje og stier, til sommer kender de alle snigveje og kan optræde på de mest uformodede steder. Man taler så meget om grusomhed, noget må der være om det, men jeg har endnu ikke set noget, hørt meget; den slags rygters troværdighed skal man tage med megen skepsis. Hvis de knytter nogle af vore på træerne, ja det samme gør vi jo. – Jeg tror, det bliver bedre med sligt i fremtiden. Vi har nu fået meget strenge linier, hvorefter vi skal behandle befolkningen samt de fangne og sårede russere, det vil sige soldater. Den anden krig er en krig uden nåde på begge sider.”²⁹

Niels Bøgh Andersens indtryk af, at partisankrigen medførte større tab end de regulære kampe langs fronten svarede næppe helt overens med de faktiske forhold. Med den russiske vinteroffensivs begyndelse først i december 1941 blev tyskerne presset til det yderste, og frontlinjen blev kun holdt under høje tab. Men Bøgh Andersens vurdering viser, hvor stort indtryk partisanfaren havde gjort på ham. Partisanerne optræder også forholdsvis ofte i hans dagbog, som oftest nævnes det blot, at de er i området, eller at de har foretaget angreb. Men som det også fremgår af hans erindringer, skete det ved et par lejligheder, at han mødte dem. Den ene gang var han ved at miste livet, men han havde også mere fredelige møder med partisaner, som da han i en fjern landsby deltog i et bryllup, hvor der dukkede et par bevæbnede mænd op.³⁰ Grusomhederne, må hentyde til partisanerne, og har formentlig været af samme slags, som dem Hermann Tychsen og Marius Andersen nævnede, og som jo i hvert fald for Tychsen i krigens begyndelse tjente som rationale for behandlingen af de tilfangetagne. Bøgh Andersen betragtede dem dog tydeligvis som rygter, og syntes i øvrigt at have haft forståelse for, at partisanerne benyttede sig af de samme midler som tyskerne selv. I sine erindringer nævner Bøgh Andersen, at behandlingen af befolkningen ved årskiftet 1941/42 blev bedre. Han tilføjer, at han ikke ved, hvordan det var i andre områder.³¹ Den mindre hårde linje i det område Bøgh Andersen befandt sig var ikke nogen generel tendens i behandlingen af civilbefolkningen og krigsfanger, men snarere et udtryk for, at den stilling som de enkelte enheder befandt sig i og de folk, der ledede dem, havde stor betydning for, hvor voldsomt der blev gået frem. Ganske vist begyndte man også på højere sted at overveje, om det kunne betale sig at skåne befolkning-

gen i stedet for altid at fare hårdt frem mod dem. Men det blev i sidste ende fejlet til side til fordel for en hårdhændet partisanbekæmpelse, som så stort på behandlingen af civilbefolkningen.³²

Niels Bøgh Andersen var mest bange for partisanerne, når han bevægede sig fra det ene sted til det andet. Noget han ofte gjorde, da han som feltdegn sammen med feltpræsten opsøgte divisionens enheder, som lå spredt over et større område.³³ Det var naturligvis på de lange og øde strækninger, som Rusland har så mange af, at partisanerne havde lettest spil. Tyskerne havde simpelthen ikke det nødvendige mandskab, der skulle til for at sikre det meget lange vej- og jernbanenet. Det var særligt det sidste, som var et yndet mål for partisanerne. Jernbanen var så absolut det vigtigste langdistance transportmiddel i Rusland, og her kunne man med relativt simple midler ramme tyskerne hårdt. Hans Harck antydede i et brev den 3. september 1943, hvilke problemer tyskerne stod overfor, og hvor stor skade partisanerne tilsyneladende havde anrettet:

“Rejsen herved var på mange måder en oplevelse. Landskabet var ret afvekslende, og særlig i Ukraine vekslede billederne. Vi var jo bange for at løbe på miner, som partisanerne stadig forsøger at forstyrre togtrafikken med. Vi havde dog held med os, men uendelig mange rester af tog, lokomotiver og vagnoner, lå langs skinnerne. Lige før os afsporede også et tog. Jeg opholdt mig under hele rejsen i det frie og så jo mere, end hvis jeg havde opholdt mig inde i en aflukket waggon.”³⁴

Men det var ikke kun langs veje og skinner, at partisanerne udgjorde en fare. Som det fremgår, af Niels Bøghs Andersens brev, slog de også til i landsbyerne, hvis de mente, de havde styrken til det. Det lader i hvert fald til at være den bekymring, der havde bragt Pferde-Lazarett 586 i alarmberedskab, sådan som Wilhelm Thomsen berettede fra en afsidesliggende landsby på den sydlige østfront i november 1942:

“Vi er for tiden på højeste alarmeredskab, da omegnen alvorlig trues af partisaner. Næsten hver dag høres der om hærværk nærmere fra eller længere bort. Vi er blevet uforstyrret indtil nu, men i lang omkreds er vi den eneste militære formation, så det gælder at være på vagt og indrette så godt som mulig forsvar. Der siges da, at der om nogle dage vil indtræffe forstærkning så, at spændingen nok snart vil løse sig.”³⁵

Det var begrænset, hvor stor modstand et hestelazarett ville være i stand til at gøre mod de stadigt tungere udrustede partisaner. Det

“Også en partisan” er Niels Bøgh Andersens titel til ovenstående billede. Det kunne ofte være vanskeligt at kende ven fra fjende, da partisanerne i hovedsagen ikke var uniformerede og blot behøvede at kaste deres gevær bort for at fremtræde som en almindelig borger.

samme har også været tilfældet for Bäckerei-Kompanie 61, som flensborgeren Richard Höppner befandt sig ved i sidste del af 1943:

“I øjeblikket har vi jo lidt ro, men man ved ikke hvor længe, for vi ligger nu i en partisanegn. Når vi færdes om i landsbyen, må vi altid være væbnet og mindst 3 eller 4 mand. Håber vi, at det bliver snart slut med det hele og vi kan gå videre i vor arbejde og har ro og fred.”³⁶

Faren her synes at have været anderledes end i Thomsens tilfælde, hvor partisanerne tilsyneladende befandt sig uden for landsbyen. Hos Höppner virker det snarere som om, at faren findes i landsbyen selv. Om det skyldtes, at man mistænkte landsbyens beboere for at være i ledtog med partisanerne, eller at man frygtede en infiltration af udefra kommende er ikke til at sige. Niels Bøgh nævner flere tilfælde, hvor partisanerne har varetaget forskellige arbejder for tyskerne, også i de bevæbnede enheder, som tyskerne opstillede af folk fra den lokale befolkning. I Bøgh Andersens erindringer er denne infiltration dog

sjældent til anden skade for tyskerne, end at partisanerne brugte det som en slags rekreation.³⁷ I hvor høj grad Bøgh Andersens erindring er korrekt, er meget svært at vurdere, men de anekdotelignende episoder, han nævner, viser i hvert fald, at det kunne være meget svært for tyskerne at skelne mellem ven og fjende i kampen mod partisanerne.

Men de lokale enheder, som tyskerne rejste mange steder på østfronten, de såkaldte Hiwis, bestod naturligvis ikke udelukkende af partisaner. Ganske vist var det ikke i hovedsagen ønsket om at tjene tyskerne, der drev de fleste. Ofte kunne det være et simpelt spørgsmål om overlevelse. Det gjaldt for eksempel dem, der var blevet rekrutteret blandt de russiske krigsfanger. Enhederne blev ofte brugt til bevogtningsopgaver og til bekæmpelse af partisaner, sådan som Peter Jørgen Lassen beskrev det i et brev til sin søster Dagmar den 20. februar 1944:

“Hier in der Nähe liegen auch Kosacken. Ich kann Dir sagen, die jagen aber immer auf ihren kleinen Panje-Pferden, wenn sie hier vorbei kommen. Die sind auch ziemlich zähe denn unsere Pferde wurden das jagen bestimmt nicht so gut aushalten können. Es ist aber gut, dass sie so schnelle Pferde haben, denn die sind ja auch hier um die Partisanen zu jagen. Haben auch hin und wieder welche gefangen, was viel wert ist. Deswegen ist es ganz schön, dass die hier in der Nähe liegen, denn dann haben wir das doch gespart.”³⁸

I dette tilfælde var der tale om kosakker, der altid havde stået i et modsætningsforhold til russerne, og derfor har været højere motiveret end mange af de andre Hiwis. Under alle omstændigheder var Lassen godt tilfreds med selv at slippe for at skulle beskæftige sig med partisanerne.

I februar 1944 sang den sovjetiske partisanbevægelse efterhånden på sidste vers. Det skyldtes ikke, at tyskerne havde været i stand til at dæmme effektivt op for den. Det var nemlig på ingen måde tilfældet. Men partisanerne blev overhalet af de militære begivenheder. I juni 1944 kollapsede den tyske midterfront under presset fra den sovjetiske sommeroffensiv. Partisaner spillede en ikke ringe rolle i offensivens indledende succes. Lige op til offensivens begyndelse gennemførte de hundredvis af angreb på jernbane- og kommunikationslinjer, som i høj grad formindskede tyskernes muligheder for at modstå det sovjetiske angreb. I løbet af sommeren skubbede de sovjetiske styrker i en serie af offensiver tyskerne bort fra sovjetisk område,

sådan som det havde set ud før september 1939. Dermed var den russiske partisanekamp i hovedsagen forbi.³⁹ De opererede dog stadig visse steder, som for eksempel i dele af de baltiske lande, hvor Peter Køster under det tyske tilbagetog i august 1944 befandt sig ved sit regiments køkken:

“Peter I og anden kokken og jeg sidder i vognen og skriver. Vi ligger i udkanten af en stor skov. Og ca. 300 m. i skoven er endnu løbegrave fra 1914-18, og der begynder en stor skov, som kan huse mange partisaner. Og vi ligger med vore pistoler under hovedet og er forberedt på alt. Husk på, hvilke tilstande, der hersker for tiden. Vi ved aldrig, hvordan forholdene er. Vi hører og ved ikke ret meget.”⁴⁰

Peter Køster og hans kammerater slap med skrækken, og Peter Køster nævner ikke siden partisaner.

Partisaner på Sydfronten

Selv om partisanerne udgjorde den største trussel på østfronten, så var det som nævnt ikke det eneste sted, at de voldte tyskerne problemer. I Jugoslavien havde tyskerne hen mod krigens slutning stort set kun kontrol med de større byer og vejene mellem dem. Også her var man gået hårdt frem, og havde allerede tidligt gennemført gidselskydninger af civile som hævn for overfald på tyske soldater. For hver tysk soldat, der blev dræbt, skød man 100 civile, og for hver såret tysk soldat, 50 civile. Som i Sovjet var en af grundene til at man gik så hårdt frem, at man ikke havde ret meget mandskab til opretholde ro og orden i landet.⁴¹ Gidselskydninger lagde dog ikke nogen dæmper på de jugoslaviske partisaner, som samtidigt kæmpede med hinanden indbyrdes. Partisanekrigen i Jugoslavien blev derfor mindst lige så brutal som i Sovjetunionen, også selvom der egentlig dér ikke var tale om en “Anschauungs- und Vernichtungskrieg”.⁴²

Hermann Tychsen, som havde oplevet den tidlige bekæmpelse af de forsprængte soldater fra Den røde Hær i sommeren 1941, var også vidne til den partisanbekæmpelse, der foregik på Balkan. Selv deltog han ikke i dem, da han fungerede som “Regnskabsfører og Forplejningsminister” ved Nachrichten-Abteilung 415:

“Tychsen er blevet ret sløj til at skrive – desværre. Men sådan går det vist altid, når man har det godt. Og det er altså tilfældet for mit vedkommende i

denne tid. Ganske vist ligger jeg for øjeblikket på et mindre behageligt sted midt inde i de bosniske bjerge, hvor det i disse dage går ret hårdt til. Man prøver nemlig på at udrydde vore venner partisanerne her i disse egne; hvilket foretagende foreløbig er kronet med held. Når denne aktion er endt, er vor tilstedeværelse her i disse egne sandsynligvis heller ikke mere påkrævet, og vi flytter da forhåbentlig til mere tiltalende egne af landet.”⁴³

Man fornemmer af Tychsens brev, hvordan de tyske styrker rykkede fra egn til egn for at rydde dem for partisaner. Således gennemførte man flere store aktioner, hvor man forsøgte at omringe og nedkæmpe partisanerne. Det lykkedes dog altid så mange partisaner at undslippe, at de kunne fortsætte kampen. Flere af aktionerne var direkte rettet mod de kommunistiske partisaners leder, Tito. Kommunisterne var gået af med sejren i den interne kamp mellem de jugoslaviske partisaner, og som de russiske partisaner blev de også bedre organiseret og udrustet efterhånden som krigen skred frem. En del af udrustningen blev kastet ned fra luften af allierede flyvemaskiner, mens en del udstyr var efterladt af den italienske hær, da den overgav sig i september 1943.

Hermann Tychsens ønske om at komme til en mere tiltalende egn blev tilsyneladende opfyldt, i hvert fald i landskabelig henseende. Partisanfaren lod derimod til at være usvækket:

“Landskabet er vidunderligt smukt, men det mister en del af charmen på grund af usikkerheden og det livsfarlige ved at færdes her. Dette belyses af følgende: ca. 300 m fra det telt, hvori jeg residerer, findes en lille skøn dal, hvorigennem der flyder en lille bæk. I samme tager vi af og til et forfriskende bad, som nok kan tiltrænges i denne varme. Men for at kunne tage et sådant bad, er man nødt til at gå i flok og bevæbnet. Mens halvdelen bader, står den anden halvdel vagt med geværet “geladen und entschert”.⁴⁴

Tyskerne var ikke alene om at varetage bekæmpelsen af partisanerne i Jugoslavien, som holdtes besat af en række af de øvrige aksemagter. Det gjaldt også Grækenland, hvor tyskerne først i større stil blev involveret i partisanbekæmpelsen, da dele af de italienske styrker sommeren 1943 nedlagde deres våben. Som i Jugoslavien foretog tyskerne i Grækenland gidselskydninger, der ind imellem kom til at omfatte hele landsbyer, mænd, kvinder og børn. Som ved gidseltagningerne var der tale om et forsøg på at afskrække befolkningen fra at støtte eller direkte slutte sig til partisanerne.⁴⁵ Der findes ikke nogen beskrivelse eller hen-

Hans Nielsen kom ved sin indkaldelse i januar 1944 til en såkaldt "Bewährungseinheit". Han havde siddet to år i fængsel på grund af sin tilknytning til det tyske socialdemokrati, og betragtedes derfor som "wehrunwürdig". Den type enheder måtte ofte varetage vanskelige opgaver, som f.eks. partisanbekæmpelse.

tydninger til nedskydning af civile i den gennemgåede feltpost, men modelbygger Hans Nielsen fra Klues beskriver i sine erindringer en episode i en græsk landsby sommeren 1944. I landsbyen blev Niensens enhed beskudt af partisaner, der befandt sig uden for byen. Efter skudvekslingen blev Nielsen og flere andre kommanderet til at foretage husundersøgelser efter mandlige beboere. Der blev fundet fem mænd, som umuligt kunne have deltaget i beskydningen, men som uden nærmere undersøgelse blev skudt på stedet.⁴⁶ Effekten af den slags repressalier var relativt ringe, og i visse dele af landet havde tyskerne meget svært ved at opretholde kontrollen som det fremgår af Harald Liebs beskrivelse af en togrejse fra Wien til Athen:

“Fra Larissa og længere ned mod syd skulde der stilles dobbeltposter ved togene. På strækningen fra Larissa til Lanua huserer partisanerne helt gevaldig. De små støttepunkter med 10 tyske soldater, der skal bevogte jernbanelinjen, bliver tit fuldstændig tilintetgjort af partisanerne. Våben har de fået fra italienske tropper, der har kapituleret eller selv er iblandt partisanerne.”⁴⁷

Det var ikke kun italienernes våben, der var et problem. Flere steder sluttede de italienske tropper sig til partisanerne. Harald Liebs rejse sluttede ikke i Athen, han blev tildelt Infanterie-Regiment 16, som var stationeret på øen Kos nær den tyrkiske kyst. Tjenesten bestod hovedsagligt af vagt, men fra tid til anden foretog man også patruljer for at opspore de italienske soldater, de såkaldte Badoglio-soldater. De var opkaldt efter general Badoglio, der havde overtaget magten efter Mussolini og underskrevet Italiens kapitulation. Selvom der egentligt var tale om soldater, og endda tidligere allierede, blev der, som Harald Lieb beskrev i et brev i begyndelsen af december 1944, ikke vist dem nogen nåde:

“I går var vi ude på “Spähtrupp”^{**} med I-både rundt om om hele øen. En herlig sejltur. Undervejs var vi i land og søgte efter partisaner, det vil sige Badoglio-tropper, der endnu ikke har overgivet sig. De forsøger på dette sted at flygte til Tyrkiet, da afstanden til den tyrkiske kyst kun er to kilometer på dette sted. Når vi finder partisaner skyder vi dem ned på stedet.”⁴⁸

Egentlige kampe med partisanerne, synes der efter Liebs brev ikke at have været tale om. Det virker også tvivlsomt, om de italienske soldater egentlig kunne betegnes som partisaner. Deres kampvilje lader i hvert fald ikke til at have været stor, hvis deres mål først og fremmest var at komme til det neutrale Tyrkiet. Hvor de formodentlig ville blive interneret, og altså ikke ville være i stand til at fortsætte kampen. Regimentshistorien for den 22. Infanterie-Division, som Harald Lieb tilhørte, nævner da også først partisanbekæmpelse i løbet af 1944.⁴⁹ Men der findes ingen breve bevaret fra Harald Lieb efter 1943. Han blev dog ved divisionen de følgende år, og må derfor have deltaget i partisanbekæmpelsen på det græske fastland og i Jugoslavien, hvor han sandsynligvis faldt.

I Italien blev der også ført partisankrig efter landets kapitulation i efteråret 1943, der samtidig udviklede sig til en borgerkrig mellem fascisterne og deres modstandere. Også her gik tyskerne hårdt til

---

* dvs. rekognoscering.

værks, og flere antipartisanaktioner udviklede sig som i Grækenland til regelrette massakrer på civilbefolkningen.⁵⁰ Ingen af de ganske få feltpostbreve fra mindretallets indkaldte i Italien indeholder dog referencer til partisaner.

Det er i det hele taget ikke særlig mange referencer til partisanerne og bekæmpelsen af dem, man finder i feltposten. Som tidligere berørt må det i hvert fald for mange af de soldater, der tjente på østfronten skyldes en eller anden form for selvcensur. I det omfang, at partisanerne nævnes, er det som regel uden nærmere beskrivelse. Det er faktisk kun de to Andersen brødre, som rent faktisk beskriver episoder i detalje. Men selvom der i hovedsagen mangler detaljer, så skinner det tydeligt igennem hos Pohle og Ertel, at det var meget hårdt at deltage i bekæmpelsen af partisaner. I denne vaghed overfor emnet adskiller de danske sydslesvigeres feltpost sig ikke fra feltposten i de bredere undersøgelser af tyske feltpost. I dem er der dog nogle eksempler på, at partisanvæsnet kædes sammen med russernes upålidelighed eller med den nazistiske opfattelse af partisaner som jødiske kommunister. I den forbindelse betragtes hårdhed mod partisanerne og repressalier som fuldt retfærdiggjort.⁵¹ Noget sådant mangler næsten fuldstændigt i de danske sydslesvigeres berøring af partisanerne. Eneste undtagelse er Hermann Tychsen, der mener at skydningen af de tilfangetagne forsprængte soldater er retfærdiggjort af deres egen handle måde. Men ellers betragtes partisanerne ikke direkte som førende en uværdig krig. De er ganske vist vanskelige at bekæmpe, men bortset fra Tychsens bemærkninger er de eneste egentlig foragtende ytringer de udtryk, der anvendes til at betegne partisanerne. De rækker fra Marius Andersens "Frankteurkrig", som var en betegnelse som stammede tilbage fra den fransk-tyske krig 1870-1, over Christian Niensens friskarer til Pohle og Ertels "Heckenschützen", "Banden" og "Räubere", der i øvrigt var gængse betegnelser – og bander endda den officielle betegnelse for partisanerne. Enkelte af sydslesvigerne, nemlig Christian Nielsen og Niels Bøgh Andersen, udviser endda om ikke sympati, så en forståelse for partisanerne og deres kamp. Det lader altså ikke til, at de danske sydslesviger accepterede den nazistiske udlægning af partisanerne. Kun der, hvor de rent faktisk deltog i bekæmpelsen, kunne de forfalde til benyttelsen af de mere negativt ladede betegnelser.

Krigsfanger

I løbet af verdenskrigen faldt mere end 8,3 millioner soldater i tysk krigsfangenskab. De kom ikke kun fra mange forskellige lande, men også fra flere forskellige kontinenter, og der var stor forskel på, hvordan de blev behandlet. Behandlingen af soldater i tysk krigsfangenskab hang nemlig sammen med, hvor de kunne indplaceres i det nazistiske racehierarki. Nederst befandt jøderne og andre "mindreværdige" racer sig, herefter fulgte de slaviske folk, dvs. polakker og russere, og efter dem kom sydeuropæerne. I hierarkiets top var soldaterne fra de vesteuropæiske lande placeret, men også her var der forskelle. Bedst behandlet blev briterne, og da de trådte ind i krigen i 1942, de amerikanske soldater. Bag den gode behandling lå ikke kun en ideologisk, men også en realpolitisk beregning, da der fandtes tyske soldater i britisk og amerikansk fangenskab, der kunne blive udsat for repressalier.¹ Briter og amerikanere blev derfor stort set behandlet efter de sædvaner, som kaldes folkeretten og til dels var nedfældet i Haag Landkrigsforordning fra 1907 og Geneve Krigsfangekonvention fra 1929. Efter dem skulle krigsfanger behandles menneskeligt, og måtte kun forskelsbehandles på grund af militærrang, sundhed, færdigheder eller køn. De skulle desuden forplejes og beklædes efter samme standard som soldaterne i det land, der havde taget dem til fange.² Briter og amerikanere udgjorde imidlertid kun en meget lille del af de mange millioner i tysk krigsfangenskab. Langt de fleste soldater i tysk krigsfangenskab blev ikke behandlet som konventionerne foreskrev. Jøder og politiske modstandere blandt krigsfangerne blev simpelthen likvideret, mens særligt soldaterne fra de østeuropæiske lande blev behandlet meget brutalt og så mangelfuldt forplejet og indkvarteret, at det kostede dem både helbredet og for millioner af sovjetiske soldaters vedkommende også livet.³ Behandlingen af krigsfangerne i den nederste del af racehierarkiet var en del af den udryddelses- og anskuelseskrig, som de tyske styrker, og dermed mindretallets indkaldte deltog i. En del af de dansksindede sydslesvigere kom til at opleve fangernes forhold på meget nært hold.

Overgreb i de første krigsår

Ved krigsudbruddet i september 1939 var Tyskland ud over den almen folkeret også bundet af de to nævnte konventioner, som landet havde ratificeret i henholdsvis 1907 og 1934. I Polen fandt der dog overgreb sted i stort omfang. Det skyldtes første fremmest, at de tyske styrker var meget dårligt forberedt på de store mængder fanger, som blev taget allerede i felttogets første dage. Der fandtes ikke mandskab nok til bevogtningen, og der var problemer med at skaffe den nødvendige forplejning. De utilstrækkelige forberedelser førte sammen med troppernes uerfarenhed til en række masseskydninger af polske krigsfanger. Det skete både umiddelbart efter afsluttede kamp-handlinger, men også efter at fangerne var ført bort fra slagmarken og samlet i midlertidige lejre. Nedskydningen af fanger i umiddelbar forlængelse med kamphandlinger skyldtes ofte, at tropperne mente, at der var blevet kæmpet med "uhæderlige" midler. Nedskydninger i fangeleje synes overvejende at have været udløst af nervøsitet og overreaktion på mulige flugtforsøg. Ud over de mere eller mindre tilfældigt udløste nedskydninger, fandt der også en overlagt udskilning af jødiske soldater sted. De jødiske soldater blev behandlet endnu ringere end deres ikke-jødiske kammerater, og kun ganske få kom levende gennem krigen.⁴

Også under felttoget i Frankrig og Beneluxlandene i 1940 fandt der overgreb sted på krigsfanger, men slet ikke i et omfang som i Polen. Tropperne havde et felttog bag sig, og man var bedre forberedt. Masse-skydninger af fanger undgik man dog ikke, mest kendt er formodentlig nedskydningen af mere end 100 engelske soldater ved La Paradis af tropper fra Waffen-SS. Mindre kendt er det, at enheder fra såvel Waffen-SS som den tyske værnemagt i en række tilfælde skød sorte krigsfanger, som havde gjort tjeneste i de franske kolonialtropper. Man regner med, at 1.500-3.000 sorte kolonialtropper blev likvideret på den måde.⁵ Som i Polen blev nedskydningerne begrundet med benyttelse af "uhæderlige" kampmetoder, som i nogle tilfælde dækkede over brugen af sorte soldater overhovedet. Den opfattelse kostede også enkelte af de hvide officerer, som førte kolonialtropperne, livet. Den tyske propaganda havde i tiden op til felttoget gjort en del ud af den franske hærs brug af soldater rekrutteret i landets kolonier. Deres anvendelse blev ikke kun taget som udtryk for den franske nations svaghed, men blev også betragtet som uciviliseret og barbarisk.⁶

Tysk soldat poserer foran et udvalg af franske kolonialtropper. Den franske hær havde tradition for at trække på sine kolonier, særligt Senegal og Algier, for at få mandskab nok. En praksis der af den tyske propaganda blev anset for uciviliseret og fej.

Opfattelsen af de franske kolonialtropper som uciviliserede finder man også i et par af de danske sydslesvigeres breve. Det ene er Jacob Petersens allerede citerede udbrud af skuffelse over den franske nation fra slutningen af maj 1940:

“Belgiernes forbundsfæller franskmændene har udplyndret befolkningen på det værste. De huse som var forladt af befolkningen, har de slået alt i stykker og rodet alt hinanden. [...] De værste banditter er dog marokkanerne og senegaleserne, som har huseret hist og her. I de sidste dage har modstanden ikke været så stor. Fjenden flygter og det han ikke kan få med, sætter han ild på eller slår i stykker. Der bliver altid talt om, at franskmændene er et fornemt og dannet folk, og at de står på et højt kulturtrin. Men jeg har fastslået det modsatte. De er i hvert tilfælde sunket betydelig i mine øjne. Den kultur som de har skal jeg ikke have noget af.”⁷

Jacob Petersens skuffelse gjaldt franskmændene i det hele taget, men det er ingen tvivl om, at for ham var kolonialtropperne de værste. Hvorfra Jacob Petersen har vidst, at det var kolonitropperne, der var gået hårdest frem, er uvist. Udplyndringerne må jo være sket før de tyske troppers ankomst, og viden om gerningsmændene altså bero på den stedlige befolkning, der mange steder var flygtet, og som de færreste af de tyske soldater umiddelbart kunne kommunikere med. Eller også var der tale om rygter. Generalsekretær Frederik Petersen tvivlede heller ikke på, at de udplyndrede huse han så i Belgien i begyndelsen af juni, skyldtes kolonialtropperne og stillede oven i købet de tyske soldater op som positivt modbillede:

“Nogle af dem [belgiske flygtninge] kommer op at køre i vore lastbiler, og enkelte bliver bragt herud til os og får lidt at spise. Sådan opfører den tyske soldat sig – i modsætning til de franske sorte kolonial[tropper], der har huseret her på brutal måde. Det værdifulde har de ranet ud af husene og taget ind, og hvad de ikke kunne tage med, har de ødelagt. Det er triste billeder, vi ser i enkelte af de forladte huse.”⁸

Men det var ikke kun de mulige spor af kolonialtroppernes hærgen, de danske sydslesvigere så. Flere nævner sorte blandt de fanger, de mødte. Hans Paulsen beskrev de fanger, han passerede på de franske landeveje de aller sidste dage af Frankrig-felttoget som “einen lange gewinkte Kette. Schwarze, Braune, Marokkaner in Bunten durcheinander.”⁹ Lærer Andreas Petersen havde endda selv været med til at tage fanger: “Jeg har ikke fået franskmændene at se undtagen som fanger, og har selv været med til at tage to negre og en slovak til fange i går eftermiddags.”¹⁰ Frederik Petersen havde ikke den store lyst til at deltage i den slags, og kunne heldigvis finde en vej uden om:

“I forgårs tog en af underofficererne en neger-soldat til fange i en af skovene. Han var sammen med en anden neger, men denne flygtede. Den franske soldat var slemt såret i højre knæ og haltede fælt. Han var uden for vor skrive-stue, vi har indrettet i skolen, hele dagen.

I morgen tidlig, kl. ½5, skal alle soldater ud på jagt efter andre sorte; det siges, at skovene her omkring er fyldte af dem. Godt at jeg ikke behøver at med. Derfor har jeg også taget vagten i dag. Skønt, det kan måske blive helt interessant, spændende. Men krig – og skarpt ladte bøsser – holder jeg ikke af.”¹¹

Franz Wingenders regiment blev efter kampenes ophør i Frankrig for en tid sat til at bevogte fanger i en stor fangelejr med fanger fra mange forskellige nationer: "Franskmænd, marokkanere, negre, arabere og englændere."¹² I sin publicerede dagbog fastholdt han nogle træk af de forskellige fanger:

"Det brogede liv i fangelejren giver afveksling og mærkværdige oplevelser. Vagtmandskabet har negre som særlige opvartere, og ofte ser man nogle af disse negre sidde på hug og holde storvask i et par 1 kilos konservesdåser. De hælder forsigtigt vand over kroppen, gnider sig med eller uden sæbe og skyller efter. Men de opvartende boys møder hver morgen i skinnende rene skjorter."¹³

Selvom nogle af de danske sydslesvigere altså var rede til at tillægge kolonialtropperne en "brutal" fremfærd, så er der ingen af dem, der i omtalen af de sorte fanger kommer med nedsættende eller racistiske bemærkninger. Wingenders beskrivelse virker nærmest positiv, mens Frederik Petersens "jagt efter andre sorte" godt kan virke noget koloniherre-agtig. I det gennemgåede materiale er det kun Andreas Petersens, der – ganske vist indirekte – giver en karakteristik af de sorte fanger:

"Forleden så jeg en flok indokinesiske fanger, som arbejder her. Det er pæne og intelligente mennesker, bare alle meget mindre end os. Noget helt andet stof end negrene, som vi havde at gøre med i byen."¹⁴

På hvilken måde Andreas Petersen mente, at de indokinesiske, det vil sige vietnamesiske krigsfanger adskilte sig fra de sorte, er uklart, ud over de indlysende forskelle i højde, drøjde og kulør. En anden gruppe farvede, marokkanerne, får derimod, de få gange de er nævnt, et entydigt dårligt skudsmål af de danske sydslesvigere. Franz Wingender nævner dem kort i sin dagbog: "Marokkanerne og araberne skuler altid uheldsvangert til os. Hver nat prøver en del af dem at flygte."¹⁵ Heller ikke Christian Jepsen brød sig meget om dem trods det tilsyneladende skæbnefællesskab:

"Her hvor vi pløjer, er der en fangelejr med marokkanere. Når man ret tænker over sagerne, så er forskellen på dem og os jo ikke så overvældende. De arbejder på de samme marker, vi har en underofficer med en Pistole til opsigt, de har 2 mand med skarpladt gevær til bevogtning og det meste vi alle gerne ville, hjem, kommer hverken den ene eller den anden. Frivilligt er nok ingen

Langt de fleste af de 1,9 millioner franske soldater, der faldt i tysk krigsfangenskab var ikke kolonialtropper, men ganske almindelige franskmænd. De fleste blev bragt til Tyskland, hvor de i stor udstrækning blev brugt som arbejdskraft frem til krigens slutning. Tilfangetagne franske soldater ved Troinel 17. juni 1940.

søgt ind i den stilling, og dog ville jeg nødigt være krigsfange. Nogen synderlig sympatiske mennesker er det ellers ikke. Det kan jo også være, at den behandling de nu har haft i over et år jo heller ikke gør dem bedre, men lide dem kan jeg nu ikke, og jeg mere end glad ved at jeg ikke er fangevogter.”¹⁶

Størstedelen af de soldater, der faldt i fangenskab under felttoget mod Frankrig, var knap så eksotiske som marokkanerne, indokineserne eller senegaleserne. De var ganske almindelige franskmænd fra Frankrig. Langt den overvejende del af dem blev sendt til Tyskland, hvor de blev benyttet som tvangsarbejdere i landbrug eller industri. En del af dem fandt også anvendelse i landbruget i Slesvig-Holsten, hvor Peter Andersen var med til at bevogte dem i sidste halvdel af 1940:

“Efter at have været 14 Dage i Slesvig er jeg nu landet herovre på Nordstrand og passer fransoser her. De er sværere at komme af sted med end polerne, da de ikke kan en smule tysk, de er ikke så let at blive færdig med så. Ellers går det nok, bønderne er da tilfreds med dem, så kan vi jo sagtens. Det er meningen, at de skal med tærskemaskinen bagefter.”¹⁷

Peter Andresen vænnede sig tilsyneladende til franskmændene, han var i hvert fald ikke tilfreds, da han senere kom til at bevogte polakker igen:

“I grunden ville jeg hellere blive på Nordstrand, der havde jeg det godt og der var man blandt fremmede folk. Her er det ringere, men en lyspunkt er, at Marie kan besøge mig og jeg tror nok, at hun kommer i eftermiddag. Det er et større Lager her, og om morgenen rykker jeg ud med en ca. 35 fanger og om aftenen henter jeg dem alle. Det er polakker her, jeg ville hellere være sammen med fransose, de er mere kultiveret. Ja, du kender jo nok østlige folk, du har jo selv holdt dig længe op der.”¹⁸

Længere mod syd, lidt nord for Bremen, gjorde typograf ved Flensburg Avis, Jürgen Hagge, tjeneste ved Landeschützen-Bataillon 666. Bataljonen leverede vagtmandskab til fangelejren Stalag X B i Sandbostel, der siden 1939 havde huset polske krigsfanger, og efter felttoget i 1940 også kom til at rumme franske og belgiske fanger. I begyndelsen af maj 1941 ankom der, som Hagge berettede i et brev til sine kollegaer på Flensburg Avis, krigsfanger fra det tyske felttog på Balkan:

“Vi har i den sidste tid fået fangne fra Grækenland og 15.000 serber. De er alle meget sulten, her er det allerede så vidt at de spiser kartoffelskal. I forgårs fik de til aftensmad 2 kartofler og til middag ser det også sort ud for de stakkels mennesker. Der er hårdt at se så noget, men vi har jo selv ikke meget. Nå, alt andet mundtligt.”¹⁹

Forholdene for de mere end 1 million fanger, der i løbet af verdenskrigen passerede gennem Sandbostel, var meget forskellige, og serberne befandt sig ikke øverst i nazisternes racehierarki.²⁰ De blev i modstrid med gældende konventioner benyttet i den tyske rustningsindustri, fik en lavere løn end deres vesteuropæiske medfanger og havde kun begrænsede muligheder for at modtage post.²¹ Den næsten fuldstændige mangel på forplejning, som Hagge beskrev i sit brev, hænger dog formodentlig sammen med deres nylige ankomst til lejren, og skal altså ikke tages som udtryk for en generel hungerstrategi overfor serberne. Der var snarere tale om en midlertidig mangelsituation, som skyldtes de mange nyankomne fanger.

Senere på året kom der soldater til lejren, som rangerede endnu længere nede af nazisternes raceskala end serberne, men som på mange måder var heldige at være nået hele vejen til Tyskland. Nemlig

Et lille udsnit af de hundredetusinder af russiske soldater, som tyskerne tog til fange i de første måneder af felttoget i øst, og som gik en meget uvis skæbne i møde.

nogle af de millioner af sovjetiske fanger, der blev taget til fange efter angrebet mod Sovjetunionen begyndte i den 22. juni 1941.

De sovjetiske krigsfanger

Den hurtige tyske fremmarch ind i Sovjetunionen og de mange omringelsesslag, som fremmarchen fremkaldte, førte til, at mere end tre millioner russiske soldater faldt i tysk krigsfangenskab frem til årsskiftet 1941/42.²² Peter Jørgen Lassen kunne fortælle sin familie om de titusindvis af fanger, han så på sin vej til den sydlige del af østfronten i oktober 1941:

“Nu sidder jeg her i vagonen og skriver til Eder. Vejret er smukt så det er en pragt. Her kommer af og til nogle med Gefangne forbi 100 eller 1000 i antal. Her er også kommen hele Züge med 20.000 Gefangne forbi, så det må nok snart have en ende.”²³

Og fangestrømmen fortsatte. Fra Krim, som skulle vise sig at være destinationen for Peter Jørgen Lassens togtur, kunne generalsekretær Frederik Petersen stadig i begyndelsen af november berette om massevis af russiske krigsfanger:

“Og russerne ser vi kun som fanger, der i store flokke og med én mand bevogtning – sommetider også uden vagtmandskab – går tilbage til lejrene. Af og til ser vi, hvor kampene har raset – her og der en tysk soldatergrav. – Aldrig en russisk grav!”²⁴

Hverken Peter Lassen eller Frederik Petersen bed mærke i soldaternes tilstand. Men det gjorde Wilhelm Thomsen, da han kort efter angrebets begyndelse, som allerede citeret, mødte russiske krigsfanger bag den sydlige del af østfronten, og det var ikke noget kønt syn:

“Også fanger er nået hertil, et ynkelig syn man ser, dårlig fodtøj, slette uniformer, man har i det hele taget ikke indtryk af, at de er vant til at spise dem mæt dér i deres hjemland. De gør i det hele taget en meget sløv og ikke ret intelligent indtryk i modsætning til for eksempel franskmændene, som er meget livligere. Om denne Krig måske skulle bringe dem en bedre fremtid og gunstigere vilkår.”²⁵

Wilhelm Thomsen tilskrev således de russiske soldaters ynkelige tilstand deres hjemland og ikke det faktum, at de var faldet i krigsfangenskab. Hans håb om, at krigen måske kunne bringe dem bedre forhold, afspejler den også blandt dansksindede soldater udbredte kritiske holdning til den sovjetiske stat. Krigsfangernes slette påklædning kunne imidlertid også skyldes, at de havde været indblandet i kamphandlinger, og deres forhungrede udseende være forårsaget af manglende forplejning i tysk krigsfangenskab. De russiske krigsfanger havde laveste prioritet for de angribende tyske styrker, og det var ikke hensigten at behandle dem efter gældende konventioner. Begrundelsen var, at Sovjetunionen ikke havde underskrevet dem, og at Tyskland derfor ikke var forpligtet af sin underskrift på konventionerne. Der var kun anordnet en fuldstændig utilstrækkelig fortæring, og under transporterne fra fronten måtte fangerne ikke sjældent nøjes med intet eller kun ganske lidt.²⁶

Peter Andersen var i sommeren 1941 kommet til østfronten. Her eskorterede han blandt andet fanger til krigsfangelejrene. I et brev til sin bror i slutningen af juli gav han en malende beskrivelse af de forhold som de russiske krigsfanger blev transporteret under:

Sovende russiske soldater i hvad Frederik Petersen i sit album betegner som en fangelejr. De første fangelejr var yderst interimistiske, og bestod sjældent af meget mere end et pigtrådshegn. Fangerne var udsat for vejr og vind, og da de desuden ikke fik meget at spise, var dødeligheden høj.

“Du kan tro, det er en elendighed uden ende at se disse mennesker. De kommer hertil fulstændig udsultet, nogle uden støvler andre med pjaltet tøj osv. Ja, så tog vi dem ude af banevognen, de fik noget brød og så videre med dem til fods gennem sand og ørken 40 km. Du kan tro, at det var menneskelig elendighed inden de nåede derhen, hvor de skulle. Dagen er ualmindelig varme her og de fik tørst. Hver vandpyt drak de ud af, hvordan vandet så end er. Følgen var, at de blev syge og slappe og klappede om. Ja nogle fik hedeslag, og de lå og borede deres hænder langt ned i det løse sand og skreg af fuld kraft. Kammerater er russerne nu ikke under hinanden. Var der en der ikke kunne mere og faldt om, gik de andre videre som var der ingenting passeret. Vi måtte tvinge dem til at samle dem op og tage dem med. De eneste jeg har set, der var kammerater, det var mongolerne, de hjalp hverandre. Ikke en ordentlig russisk soldat har jeg set indtil nu.”²⁷

Peter Andersens bemærkning om de mongolske soldaters indbyrdes kammeratskab virker som en kritisk kommentar til de retningslinjer for behandlingen af krigsfanger, som var blevet udstukket i forbin-

delse med angrebet på Sovjetunionen. De manede nemlig til særlig forsigtighed overfor soldater fra Sovjetunionens asiatiske dele, da man i særlig grad kunne forvente lumsk opførsel fra deres side. I det hele taget skulle vagtmandskabet være meget vagtsom over for de russiske krigsfanger og knuse ethvert optræk til modstand eller flugt.²⁸ Det kom til at betyde, at der blev slået hårdt ned på dem, der ikke kunne følge med. Den mangelfulde forplejning betød, at mange havde svært ved at holde marchtempoet, eller de blev så udmattede, at de faldt om. Vagterne havde sjældent mulighed for at handle anderledes end Peter Andersen og hans kammerater, nemlig at tvinge russerne til at bære hinanden, da der sjældent stod nogen transportmidler til rådighed. Det hændte også, at man simpelthen skød dem, der ikke kunne følge med. En ikke helt ualmindelig praksis, der nogle steder nåede et sådant omfang, at man i flere tilfælde fandt det nødvendigt fra højere sted at indskærpe, at vilkårlig mishandling og skydning af fanger skulle undgås. I en enkelt armé var det dog den befalede fremgangsmåde at skyde de udmattede fanger.²⁹

Forholdene blev sjældent bedre, når fangerne nåede frem til en fangelejr. Ganske vist skulle krigsfangerne så ikke længere marchere, men forplejningen var som hovedregel stadig indskrænket til et absolut minimum, hvilket i nogle tilfælde vil sige under eksistensminimumet.³⁰ Dertil kom, at der ved ankomsten til lejrene i begyndelsen kun sjældent forefandtes andet end vagttårne og pigtrådshegn. Fangerne skulle selv bygge de nødvendige barakker, men i mange tilfælde var eller blev der hverken sørget for de nødvendige byggematerialer eller redskaber. De fleste fanger levede derfor under åben himmel indtil man fra oktober 1941 begyndte at flytte fangerne over i "vinterlejre", hvor de i det mindste havde tag over hovedet. En proces der endnu ikke var afsluttet i december.³¹ Under disse omstændigheder er det klart, at forholdene i lejrene hurtigt måtte blive elendige. Efter at have deltaget i flere fangetransporter var Peter Andersen blevet fast vagt i en fangelejr, en tjeneste han og hans kammerater ikke befandt sig ret godt ved. Det berettede han sin bror i et brev den 11. oktober 1941:

"Hjemme så jeg, at der var også et fangelejr i nærheden [af], hvor du var, så kender du vel også nok noget om livet der. Du kan tro, at det har gjort godt at få lidt ro hjemme, og så have det hele en tidlang på afstand. Det var at gå mig på nerverne og derigennem gi'r det sig atter udslag med dårlig mave. Jeg har rigtig været skidt i den sidste tid, hvor jeg var her. Og nu her ser jeg jo på mine kammerater, at de er også overernærede. Hvor er der megen ondskab i

verden kære bror, og en ting er sikkert, om der er megen nød og elendighed i første linie, så er der nok mere her i forgården til helvede, for sådan forekommer det mig. Jeg kan ikke tænke mig det meget værre. Hvorfor skal menneske sådan lide, og hvorfor skal de gøre hinanden alt det onde de kan. Vores Oberleutnant skældte mig ud en gang i den grad for alle fangerne, fordi jeg ikke ville slå dem. Jeg tog det hele med ro, de kan spærre mig ind, mishandle mennesker uden grund det kan jeg ikke.”³²

Som det fremgår af Peter Andersens brev, blev behandlingen ikke blidere når fangerne var nået frem til lejrene. Og det har nok været de færreste af vagterne, der som Peter Andersen lige frem nægtede at adlyde ordre. Det gjaldt formodentligt Hans Wilhelm Carstensen, der befandt sig noget østligere end Peter Andersen i byen Vitebsk i den østlige ende af Hviderusland ca. 100 km fra fronten. Han gjorde tjeneste ved Luftwaffe-Bau-Bataillon 26/XI og var i begyndelsen af oktober 1941 ligesom Peter Andersen netop vendt tilbage fra orlov, og skrev samme dag som han et brev hjem:

“Ja, nu er jeg kommen tilbage til det hele igen, men jeg kan dårlig finde mig tilrette endnu, men det kommer nok, efterhånden som tiden går. Ellers har jeg det så nogenlunde godt, nu står jeg på russervagt og de[t] er [jeg] jo slet ikke glad for. Man skal være en hård hund og det ligger slet ikke for mig, kan du tro, og desuden har man et stort ansvar nu, for det hvad der sker”³³

Hvor langt Carstensens påtagede hårdhed strakte sig, fremgår ikke af hans brev. Men man fornemmer tydeligt, at han ikke fandt sig vel til mode ved at påtage sig “et stort ansvar”. Det vil sige at gøre sin soldaterpligt frem for at følge sin naturlige tilbøjelighed – sin samvittighed.

Da Carstensen gjorde tjeneste ved Bau-Bataillon, stod han formodentlig ikke vagt i en egentlig fangerlejr, men holdt øje med krigsfanger, som bataljonen havde rekvireret som hjælp til sine bygge- og konstruktionsarbejder. Det var nemlig langt fra alle krigsfanger, der blev sendt bag ud til de store lejre. Selv på divisionsniveau beholdt eller rekvirerede man krigsfanger til forefaldende arbejde,³⁴ sådan som Niels Bøgh Andersen noterede det i sin dagbog den 20. september 1941:

“I eftermiddags “Revierreinigen”. * Medens vi sidste gang selv måtte gøre rent i alle de ækle rester, der var blevet smidt og sat “på pladsen omkring boligen” og følte os som dekoreret med stjernen* og skreg efter fanger, så fik vi den-

gang 10 russere fra lejren til arbejdet. 10 russere, 10 fjender, 10 mennesker. Uden redskaber med bare hænder ryddede de op i Mühlbunken, grådig samlede de kartoffelpil og andre spiselige ting sammen, gamle konservesdåser, tøjrester og papir, som kunne bruges dernede i lejren. Jeg følte det som en ækel at være menneske, der er medansvarlig for denne verden. Og dog følte disse mennesker sig lykkelige ved et øjeblik at komme i frihed. Deres udseende, ja, hvordan ser et menneske ud, der har måttet døje kampens jernhårde virkelighed og lejrens ubeskrivelige elendighed. Ser man gennem dem, kan man kende sit eget blod, sine egne venner, en bonde, en arbejder derhjemme. Som grådige falder de over brødstumperne. Brød: "chleba". En fange fandt et stort stykke brød, en så ustyrlig glæde, et sådan gennemtrængende udtryk, de mindede mig om et menneskes glæde, en kvindes glæde ved at gense en længe savnet og tabt. Hans hænder gled nænsomme hen over stumperne, mens munden [-] i lykkelig sindsuligevægt gentog ordet: chleba, chleba, brød, brød. Man lærer Guds ord i bønner: Giv os i dag vort daglige, men bidden sidder i halsen, andre må sulte, deres sjæle blødes i higen efter dette chleba – brød. Næste gang råber vi ikke efter fanger, når der er Revierreinigung. Lidt kunne vi gøre for dem."³⁵

Niels Bøgh Andersens beslutning om ikke at rekvirere krigsfanger næste gang han og hans kammerater skulle muge ud, virker selvmodsigende ovenpå hans lange og medfølelsefulde beskrivelse. Han er nemlig på det rene med, at de russiske krigsfanger måtte betragte det som lidt af et lykketræf at komme ud af lejren. Muligheden for ikke blot at finde noget spiseligt, men også alle håndte ting, som kunne finde anvendelse i lejren har formodentlig forbedret deres overlevelseschancer i hvert fald for en tid. Det kan derfor forekomme besynderligt, når Niels Bøgh Andersen fravalgte krigsfangernes hjælp til fordel for sin sjælefred. Under alle omstændigheder viser Bøgh Andersens beskrivelse af fangernes madjagt, under hvor ringe forhold de levede. Ikke overraskende førte den utilstrækkelige kost, manglen på husly og de aller nødvendige ting til den personlige pleje til en meget høj dødelighed blandt fangerne. Peter Andersen undlod heller ikke at fortælle sin bror om den side af lejrlivet:

"Hvor bliver der dog under en krig en masse uret gjort og hvad er et menneske ingenting mere ikke så meget som et dyr. Ak ja her bliver grave gravet og 20-30 i hvert hul smidt, jord på og så er det færdig. Skoene og tøjet på kroppen er længst væk. det har andre kunnet bruge. Nok af det, kære bror,

* Det vil sige rengøring af deres kvarter med umiddelbart omliggende arealer.

* Det vil formodentlig sige jødestjernen.

sommetider kan tanker løbe ind på en sidevej, og jeg må nu kæmpe hårdt for hvert skridt jeg tager her i livet, du kan tro at der er meget der slider på nerverne. Gud være med os alle herude og hjemme din Bror Peter.”³⁶

Omtrent to måneder senere, i slutningen af december 1941 berørte han igen den høje dødelighed blandt fangerne:

“Min tilværelse er rolig, og vi har jo ikke andet end at passe fangerne. En kedelig bestilling i længden og hvad en så ikke alt skal være vidne til af [-] og lidelse. Vort Lager har 8.000 fanger, der er de 1.200 allerede døde og så har vi endda ingen epidemier her i Lageret. Nu lad det så ligge.”³⁷

Dødeligheden blandt de 3,35 millioner russiske soldater, der faldt i fangenskab frem til årsskiftet 1941/42 er højere end Peter Anderesens angivelse lader ane. Man regner med at mere end 60% af dem var døde ved udgangen af januar måned, det vil sige omkring 2 millioner. Den overvejende del var død af sult, kulde og sygdom, især plettyfus. Mens jøder, politiske kommissærer og “fanatiske” kommunister var blevet “udsondret” fra de øvrige fanger og overladt til SS-Einsatz-grupperne til likvidering.³⁸

Hvor mange tilfangetagne sovjetsoldater, der mistede livet ved direkte overgreb eller massenedskydning, som dem omtalt i Polen og Frankrig, er uvist. Men alene angrebets størrelse, såvel som den holdning man angreb med, må betyde, at tallet er meget stort og mange gange større end i Polen og Frankrig. Alene af den grund at en del af de tilfangetagne soldater ikke blev regnet som krigsfanger. Som allerede nævnt gjaldt det mange af de forsprængte russiske soldater. De blev i vidt omfang betragtet som partisaner, og efter de “forbryderiske befalinger” skudt ned på stedet, sådan som Hermann Tychsen beskrev det i sin dagbog.³⁹ Den samme skæbne overgik mange af de tilfangetagne politiske kommissærer. Ifølge kommissær-befalingen, der også var en af de “forbryderiske befalinger”, skulle heller ikke de sendes bagud til fangelejrene, men likvideres på stedet.⁴⁰ Kommissær-befalingen har spillet en vigtig rolle i diskussionen om værnemagtens deltagelse i udryddelseskrigen på østfronten, fordi den entydigt forbinder værnemagtsledelsen med en tilsidesættelse af de grundlæggende principper i folkeretten.⁴¹ Ser man på de tyske styrkers behandling af de sovjetiske krigsfanger, så er der også her tale om entydig overtrædelse af både folkeret og konventioner, også selv om Sovjetunionen ikke havde underskrevet Geneve-konventionen om

krigsfanger. Ganske vist havde ydre omstændigheder – det meget store antal af fanger, de dårlige veje, lange distancer og det ekstreme vejrlig – en indflydelse på den høje dødelighed. Desuden betød forventningen om endnu en hurtig sejr, at man ikke havde truffet tilstrækkelige forberedelser til de mange fanger. Men selv ved en hurtig sejr var de trufne forberedelser ikke tilstrækkelige, og samtidig udvist der ikke nogen synderlig interesse for at afhjælpe manglerne, da krigen var i gang. Først da der blev behov for fangerne i den tyske rustningsindustri, fandt der en bedring af forholdene sted. Man kunne altså, hvis man ville.⁴² Særligt gode blev de sovjetiske krigsfangers forhold dog aldrig, af de 5,7 millioner sovjetiske soldater, der faldt i tyske krigsfangenskab døde 3,3 millioner. Til sammenligning døde der lidt over 8.000 af de i alt 232.000 britiske og amerikanske fanger.⁴³

Krigens sidste dage

Men selv for de privilegerede briter og amerikanere kunne det blive knapt, i hvert fald for dem, der gjorde arbejdstjeneste i industrien.⁴⁴ I slutningen af 1944 fungerede tømrerlærling Gerd Lekkat fra Flensborg som fangevogter for britiske soldater. I april samme år var han blevet såret, og for en tid erklæret uegnet til fronttjeneste. Til vagttjeneste var han dog god nok, og hans erindringer fra begyndelsen af 1980'erne giver ikke kun et lille indblik i tilværelsen for britiske fanger, men også for de mange andre krigsfanger og tvangsarbejdere, der arbejdede i den tyske industri:

“Alle engelske krigsfanger fik fra deres hjemland – iflg. Genver-konventionen- hver måned en pakke, der indeholdt madvarer i form af dåser, samt chokolade og cigaretter. Hvad de dog ikke fik, var rugbrød, som var et vigtigt næringsmiddel. Altså skulle der byttes chokolade og cigaretter mod at få brød! Hvordan skulle det foregå uden at blive bemærket? Det blev nu min opgave at organisere det. I værkerne var der mange udenlandske arbejdere, for det meste kvinder, som man havde hentet fra Polen, Frankrig, Holland, Rusland osv. Disse stakkels mennesker, der for største dels vedkommende havde familie og børn i deres hjemland, fik nok brød at spise; men ikke meget andet. Så de var til gengæld meget interesseret i chokolade og cigaretter. Uden at fangeopsynsmyndighederne vidste det, havde – næsten alle – alle soldaterne syet to store tasker i deres lange frakker på ryggen helt fornedet, således at hver kunne tage to brød med i deres camp, der lå et stykke uden for værkerne. Nu lå det op til mig, at finde ud af, om de til værkerne hørende civile

Gerd Lekkat blev indkaldt i december 1942 kort efter sin 18 års fødselsdag. I 1944 blev han efter at være kommet sig over et sår i venstre arm en tid sat til at bevogte engelske krigsfanger, der gav ham tilnavnet "Gerd the girl with the gun". Billedet er taget under rekruttiden i Lüneburg vinteren 1943.

vagtposter, den eller hin dag havde til hensigt at lave "Razzia" (undersøgelse af den enkeltes tasker, bukselommer etc.) For det meste fik jeg gennem en mand, jeg kendte og kunne stole på, rettidig besked. Således kunne de engelske krigsfanger i lang tid "smugle" brød ind i deres camp. Selvfølgelig fik de også deres tyske mad, som ikke var særlig god, eftersom de skulle arbejde ret hårdt."⁴⁵

Det lyder ganske vist utroligt, at briterne skulle have haft mindre brød end tvangsarbejderne. Men det kan være, at muligheden for at forsøde tilværelsen blot en lille smule med indholdet fra de britiske Røde Kors-pakker, har syntes nogle af tvangsarbejderne lidt brød værd. Forplejningssituationen forværredes generelt i Tyskland efterhånden som krigen skred frem, og især i krigens sidste dage betød det allierede luftherredømme, at forsyningsvæsnet brød fuldstændigt sammen. Luftangrebene ramte dog ikke kun fangerne indirekte, men også direkte, og da var det ligegyldigt, hvor man befandt sig i det nazistiske racehierarki.⁴⁶

Blandt de få referencer til krigsfanger i det gennemgåede materiale er der ingen tendens til at betragte de tilfangetagne modstandere nedladende eller hadefuldt. En sammenligning med feltpost fra soldater fra flertalsbefolkningen er svær, da brevskriverne i de systematiske undersøgelser overvejende var frontsoldater, og derfor ikke havde meget med fangerne at gøre. I det omfang de kommer ind på drab eller grusom behandling af sovjetiske krigsfanger, lader det dog til at være blevet accepteret med henvisning til russernes egen grusomhed og uhæderlighed.⁴⁷ Sådan en indstilling sporer man ikke hos de danske sydslesvigere, der fungerede som vagtpersonale. Hos brødrene Andersen finder man tværtimod en forfærdelse over forholdene, mens Hagge og Carstensen gør et resignerende indtryk. Ingen af dem havde nogen reel mulighed for at afhjælpe den systematiske mishandling, som de østeuropæiske fanger blev udsat for.

Syn på verdenskrigen

De forhold som mindretallets indkaldte blev udsat for adskilte sig ikke nævneværdigt fra deres tyske kammeraters. Ganske vist blev de dansksindede som nævnt fra tid til anden på grund af deres danske tilhørsforhold behandlet anderledes end deres kammerater, men overvejende var de blot soldater som de fleste andre soldater i den tyske hær. De bar samme uniform som dem, og måtte gennemleve krigen under de samme ydre vilkår som alle andre tyske soldater. Men på trods af, at de således ikke udskilte sig fra den grå masse, så tilhørte de jo modsat deres kammerater et mindretal, der stod i et modsætningsforhold til den stat, de var soldater for. Det er derfor forventeligt, at de har betragtet krigen med særlige øjne, ligesom deres motivation for at kæmpe og fortsætte med at kæmpe til krigens sidste dage var en anden end hos størstedelen af de tyske soldater. De dansksindede sydslesvigeres danskhed kom til udtryk på mange forskellige måder, ved deres interesse for begivenheder og institutioner i mindretallet og ved deres interesse for Danmark. Men hvordan afspejlede deres danskhed sig i deres opfattelse af verdenskrigens årsager, dens forløb og synet på de krigsførende parter, og hvordan betragtede de deres egen deltagelse i verdenskrigen?

De første krigsår

Meddelelsen om angrebet på Polen 1. september 1939 blev ikke modtaget med begejstring af den tyske befolkning, der havde 1. verdenskrig i frisk erindring.¹ Det samme gjaldt naturligvis for de dansksindede sydslesviger og måske i højere grad, da de måtte kæmpe for et land som de i national henseende ikke følte sig knyttet til. Det mest udbredte syn på krigen var da også håbet om, at den måtte ende hurtigst muligt. Håbet om en snarlig afslutning på krigen optræder ofte i soldaternes breve fra krigens første til dens sidste dag. Det nævnes måske ikke i hvert eneste brev, og heller ikke nødvendigvis direkte, men kommer for eksempel til udtryk ved ønsket om orlov, ved betragtninger over hvor længe krigen endnu vil vare, eller ved håbet

om snarlig gensyn som del af den afsluttende hilsen. Men lige så hyppigt som håbet om fred nævnes, ligeså sjældent optræder der bredere overvejelser om krigen. For selvom alle kunne mene noget om krigens årsager, dens nødvendighed og dens videre gang, så var det ikke alle, der meddelte det til familien. På disse områder havde muligheden for at brevene blev censureret særlig stor betydning for skrivelysten, især hvis man ikke delte det almindelige tyske syn på krigen. Men de danske sydslesvigere var naturligvis ikke upåvirket af krigens gang. De hurtige tyske sejre først i krigen tegnede en helt anden fremtid end den konstante tyske tilbagegang i krigens sidste del. Det satte sig spor i deres vurdering af begivenhedernes gang.

Det var ikke kun den tyske fremgang i de første år af krigen, som gjorde et indtryk på de danske sydslesvigere. At færdes dagligt mellem tyske soldater og være udsat for den tyske nyhedsstrøm, kunne også sætte sit præg. Det lader i hvert fald til at have været tilfældet med Marius Jessen, der ved krigsudbruddet kun manglede to uger i at have aftjent den to-årige værnepligt, og som de fleste andre håbede på en hurtigt overstået krig:

“Vi håber nu alle, at denne tunge tid snart må være overstået igen, og som de optimister vi unge jo altid er, har vi lov til at håbe dette. Tyskland vil jo kun gøre gammel uret god igen og vil intet af Frankrig og England. Så snart tilstandene i Polen er ændret håber vi, at freden kommer igen.”²

Marius Jessens ord om krigen afspejlede den tyske propagandas forståelse af krigens mål og årsager. Når han skrev om “gammel uret”, tænkte han formodentlig på Versailles-traktatens grænsedragninger. Om der var andre dansksindede sydslesvigere, der som Marius Jessen tilsluttede sig den almindelige tyske opfattelse af krigen, er svært at sige, da ingen andre brevskrivere i det gennemgåede materiale kommenterer kampene i Polen. Men det har næppe været mange – om overhovedet nogen, da en accept af “gammel uret” også kunne anvendes på den ganske unge dansk-tyske grænse. I løbet af det næste halve års tid blev ekkoet af den tyske tolkning endnu mere tydelig hos Marius Jessen. Den 7. november 1939 blev Finland angrebet af Sovjetunionen, og hverken vestmagterne eller de nordiske lande kom Finland til undsætning. I forbindelse med afslutningen på krigen mellem Finland og Rusland i marts 1940, hvor Finland måtte afstå en del af sit territorium, men bevarede sin selvstændighed, kommenterede

han begivenhederne på en måde, der lå helt på linje med den tyske propagandas opfattelse af tingene:

“De sidste dage har nu fået mange til at ånde lettet op, og jeg siger vist ikke forkert, når jeg siger navnlig i Norden. Men også hernede er alle taknemmelige for, denne krig har fået en ende. Tyskland har sikkert vundet meget på dette konto igen. For Finland har det sikkert været et stort tab, men de har kæmpet en heltmodig kamp imod en overmægtig fjende. Gudskelov var der i Finland fornuftige mennesker, der indså hvor latterlig Englands hjælp er for de neutrale, og at man derfor måtte opgive denne håbløse kamp, før alt var slået sønder og sammen. Verden har sandelig været grusom nok mod Finland nu. Gid denne fred må være en sten mere til den endelige fred i Europa; Ingen ved, hvornår denne kommer, men alle ønsker kun, at England endnu må slås sønder og sammen i år, så er der igen ro i Europa, før ikke. Ja, nu kunne vi sønderjyder godt sige, hvad rager os alle dette, vi gør jo kun vores pligt. Ja vist, men efterhånden som tiden går, fyldes man også mere og mere med had imod dette England, der roder sig ind i alle andre folks sager, for til sidst dog kun for at tjene ved det. Men nok om det, man kunne jo i timevis tale om dette emne, og så er vi i grunden dog små dumme mennesker, der slet ikke rigtig ved, hvad politik er. Ja, verden kunne være glad og lykkelig, men historien har vist os, at hver generation har måttet gennem krig, trods al kultur mennesker efterhånden har bygget op. Naturen viser os en evig kamp, hvor den stærkeste er sejrherre, det er naturens kredsløb. Hvorfor altså tænke videre over det. Som den optimist jeg nu har været i en del år, siger jeg kun, efter vinter kommer vår, freden må også komme igen. Jeg vil nu ønske at den må komme før endnu alt for meget ødelægges.”³

Det er ikke blot Marius Jessens voldsomme udfald mod England, der har mindelser om tysk propaganda. Hans idé om den evige kamp som naturens kredsløb minder meget om det social-darwinistiske tankegods, som var en vigtig del af den nazistiske verdensopfattelse, men som selvfølgelig også dyrkedes i andre kredse.⁴ Samtidig viser den lange række af breve, der er bevaret fra Marius Jessens hånd fra 1935 og frem til hans død i sensommeren 1944, med al tydelighed, at han var dansk og stod stejlt overfor det tyske. Han lader heller ikke til at have manglet kritisk sans og selvstændighed, men efter i to år at have været ene dansker blandt lutter tyske har han taget omgivelsernes og dermed også den officielle tyske opfattelse til sig. Det tog brevmodtageren, dommer J.S.F. Juhl i Danmark ham ilde op. Juhls breve er ganske vist ikke bevaret, men i et brev fra Marius Jessen i maj 1940 fremgår tydeligt, at Juhl har givet ham en røffel.⁵

Marius Jessen var bestemt ikke den eneste, der var skuffet over

englænderne. Jacob Petersen kommenterede i et brev fredsslutningen i Finland, og hans dom over England og Frankrig var ikke mindre hård end Marius Jessens, selvom hans sprogbrug var mere moderat:

“Krigen mellem Finland-Rusland er jo heldigvis forbi, fredsbetingelserne er jo hårde, i længden ville finnerne jo ikke kunne værgе sig mod overmagten. Her ser vi jo igen, at et hvert land skal sørge for at have sit forsvar i orden. England og Frankrig må jo være nogle dårlige forbundsfæller, de lover hjælp, men den kommer aldrig, det har vi nu jo set i Polen og Finland. Forhåbentlig er Danmark kommet på andre tanker, i sin tid troede de også at England vil hjælpe dem, når de skulle komme i klemme.”⁶

I marts 1940 udtrykte den 41-årige banearbejder Karl Jäger sit håb om, at en hurtig sejr over England ville bringe fred. Han gjorde det dog på en lidt usædvanlig måde, for en der havde været medlem af Den slesvigske Forening for Flensborg og Omegn siden 1920:⁷

“Wir wollen hoffen, daß wir unter der Führung unseres Führer den Engländer noch dies Jahr klein kriegен, damit wir endlich wieder nach Hause kommen können.”⁸

Det er ikke den eneste gang, at Adolf Hitler nævnes i breve fra de danske sydslesvigere. Særligt ofte forekommer “Føreren” dog ikke i det gennemgåede materiale, og oftest sker det i forbindelse med hans taler. Jäger er den eneste i materialet, der udtrykker en særlig forventning til ham. Tiltroen til Hitler og opfattelsen af England som hovedfjende, mens Frankrig på dette tidlige tidspunkt før felttoget i vest overhovedet ikke nævnes, er helt i tråd med tyskernes gængse vurdering af den politiske og militære situation og naturligvis den udbredte førerkult.⁹ Men man skal netop af den grund være forsigtig med at lægge for meget i hans sprogbrug, der jo dybest set blot udtrykker et håb om en snarlig hjemkomst. Det er ikke usandsynligt, at hans omgivelser, der på dette tidspunkt var en forplejningsenhed ved 30. Infanterie-Division, kan have tænkt og talt i de baner. Hans brug af “vor fører” kan derfor sagtens have været formelagtig, og så meget desto mere da han udtrykte sig på tysk. Materialet er for spinkelt til at trænge bag om Jägers ordbrug, men som gammelt medlem af Den slesvigske Forening, der opretholdt sit medlemskab gennem hele krigen, er det svært at tvivle om hans tilknytning til det danske.

Hverken England eller Frankrig gjorde nogen særlig god figur i de

første måneder af krigen. Det tyske angreb på Polen havde fået dem til at erklære Tyskland krig, men om nogen militær undsætning havde der ikke været tale. Man havde planlagt en undsætningsstyrke til Finland, men landet overgav sig før planen kunne virkeliggøres. Det vidste de tyske soldater naturligvis intet om, men heller ikke landsætningen af vestallierede tropper i Nordnorge fandt nåde for Jacob Petersens lillebror, Holger, som den 7. maj 1940 vurderede englænderne på omtrent samme måde som broren havde gjort to måneder tidligere:

“Jeg må nu ærlig sige, at gentleman’en i englænderne er gået over styr. Polen fik løfte om hjælp, derpå Finland, og nu da det bliver dem ubehageligt i Norge stikker de af. Nå, de vil jo sikkert få samme næsestyver i Middelhavet, som de har hentet dem i de nordlige farvande.”¹⁰

Få dage efter Holger Petersen skrev sit brev, begyndte den tyske offensiv i vest, og også her måtte franskmænd og briter vige. Christian Nielsen, der deltog i felttoget, mødte ikke selv de britiske soldater, men han hørte om dem:

“Men [belgierne] er som også andre blevet forrådt af englænderne. Alle de folk, både soldater og civilpersoner, jeg har snakket med var bitre mod englænderne. Og de har huseret som rene vandaler. Det gør mig ondt at måtte konstatere det, men det passer desværre.”¹¹

Christian Niensens tydelige skuffelse over englænderne afspejler en grundlæggende sympati for dem, der formodentlig hænger sammen med, at han havde været spejder. En bevægelse, der i sit udpring var engelsk, og som naturligt nok kom til at stå i modsætning til den tyske Hitlerjugend, også selvom denne ligeledes var delvist inspireret af den engelske spejderbevægelse. Hos den tidligere spejder Aksel Lieb finder man dog ingen spor af sympati, da han fra Danmark i juli dybt indigneret kommenterede den britiske flådes angreb på den franske flåde ved den algierske havneby Oran den 3. juli 1940:

“I har vel i aviserne læst om Englands skandaløse optræden overfor Frankrig i havnen i Orans. At en forbundsfælle kan behandle vennen af i går på en så tarvelig måde, er næsten uforståeligt. Englands styrke på havet må trods alt ikke være så ubetinget, som man har antaget. Hvorfor skulle det ellers frygte den langt mindre franske flåde?”¹²

Situationen i sommeren 1940 var bestemt ikke i Storbritanniens favør. Den tyske krigsmaskine havde med en uventet hurtighed nedkæmpet Frankrig og slået briterne på flugt. Kun Den engelske Kanal syntes at have forhindret, at Storbritannien var kommet til at dele skæbne med Frankrig. Det var derfor naturligt, at en stor del af mindretallets indkaldte efter det franske nederlag forventede, at England var det næste mål. Peter Jørgen Lassen skrev allerede den 28. juni: "Nu er krigen jo forbi med Frankrig. Når det går lige så hurtigt med England, så er vi snart hjemme igen."¹³ Johannes Cordsen, som i midten af juli befandt sig i den lille franske by Ussé i nærheden Tours, mente også, at det nu gik mod England: "Vi er her som Besatzungstruppe 4-6 uger, forhåbentlig behøver vi ikke til England, det er jo ikke godt at vide, hvad der kan komme."¹⁴ Hos Lassen sporer man et håb om en hurtig sejr, mens Cordsen ikke var så sikker på hvad fremtiden ville bringe, at han turde ytre et håb om snarlig fred og hjemkomst. Aksel Lieb var derimod meget mere optimistisk:

"De engelske flyvere har jo også i de sidste dage været i virksomhed over Danmark. Jeg tænker dog, at det snart er forbi med deres ture over Vesterhavet. Når Tyskland først lægger løs, får de nok andet at tænke på. Det skulle ikke undre mig, om Englands skæbne er beseglet i løbet af 6-8 uger. Derfor slipper vi selvfølgelig ikke hjem med det samme; men så er der da i hvert fald en ende at se på det hele."¹⁵

Også for Jacob Petersen syntes krigsafslutningen sidst i juli så nær, at han i et brev til redaktør L.P. Christensen gjorde sig overvejelser om Europas fremtid, også selvom det tydeligvis stod ham klart, at kampen med England endnu ventede.

"Nu efter krigen kommer der jo en hel ny ordening i Europa. Aksemagterne bestemmer nu, hvad der skal laves. De skal nok sikre freden i Europa både med udvendige angreb og mod indre europæiske forstyrrelser. De vil også sørge for, at arbejdsløsheden holder op i Europa. Jeg tænker mig, at der nu kommer en europæisk ligeberettigelse. F. eks. vil valutaen i de forskellige lande stå fast, der vil komme faste priser på alle varer. Det vil sige at de små stater bliver regnet og beskyttet af de store stater. Det vil vel komme til et Paneuropa, som der for mange år siden engang var tale om. (Jeg tror Stressmann)* Det gælder altså om at være en god europæer. Dette kan man jo godt være og trods det elske sit fædreland. [...]

* Gustav Stresemann (1878-1929), tysk kansler og udenrigsminister.

Landmand Jacob Petersen fra Westerholz formodentlig i 1939, mens han stadig var menig. Da han faldt på Østfronten 14. august 1943, var han avanceret til Feldwebel. I begyndelsen af krigen var han ikke imponeret af briterne, og mente lige efter det franske nederlag, at man nu måtte regne med et europæisk fællesskab under tysk overherredømme.

Med England varer det vel noget, inden det går løs der, der bliver der nok kæmpet med mere radikale våben, end der er bleven brugt herude. Det er jo den stakkels befolkning som kommer til at lide værst derunder. Deres regering må jo vide hvad de vil.”¹⁶

Specielt mørkt kan man ikke sige, at Jacob Petersen betragtede fremtiden. Om krigen udfald lader han på dette tidspunkt ikke til at have tvivlet: Storbritannien ville blive besejret. Hans opfattelse skal næppe tages som et udtryk for nogen særlig sympati for Tyskland, men som et udtryk for en i datiden ikke urealistisk vurdering af, hvor krigen bar hen. Samtidig afspejler vurderingen også et ønske om en hurtig afslutning på krigen, så man kunne trække af uniformen og vende tilbage til det civile liv.

Hvilke radikale midler Jacob Petersen mente ville blive taget i brug i de forestående kampe, lod han usagt. Men den britiske befolkning ville i hvert fald komme til at lide. I juli da han skrev sit brev, var den tyske luftoffensiv mod Storbritannien endnu ikke begyndt, men det kunne være en luftkrig mod landets storbyer han havde i tankerne. Luftangrebene begyndte midt i august, og først i begyndelsen af september begyndte man at bombe de engelske storbyer. Midt i sep-

tember var Hans Detlef Andresen trods de tyske luftangreb dog ikke så sikker på krigens udfald:

“Men endnu er det jo krig og tiderne er ubestandige. Ingen ved, hvad vi endnu oplever. Jeg ved ikke, du, men jeg er næsten ved at opgive håbet om en snarlig fred. Hvis England også er nedkæmpet, vil det ikke også endnu koste kampe for at få kolonierne? Måske har du mig næste år ved denne tid nede i Togo eller Kamerun, hvem ved hvor.”¹⁷

Efterhånden som tiden gik, uden at de tyske luftangreb syntes at bringe en invasion af England nærmere, svandt håbet om en hurtig afslutning på krigen mere og mere ind. Midt i oktober 1940 gav Lorenz Büchert jr. luft for sin pessimisme i et brev til Soldaterpakkeudvalget:

“Efter min mening er krigen langt fra til ende, men tiden løber godt for mig, og når den gør det, ja, så må krigens ende lige så hurtigt nærme sig, om den så varer 2, 3, 4 eller ti år. Jeg håber på, at flyvemaskinerne alene kan gøre krigen til ende og at ikke så mange mennesker går tabt ved denne krig over hele verden. Krigen er jo lige så følelig hjemme hos jer som for os her ude ved fronten.”¹⁸

Mens Bücherts håb om, at en luftkrig med ringe tab af menneskeliv hurtigt ville kunne afslutte krigen, blev gjort til skamme, så var Hans Detlef Andresens overvejelser ikke fuldstændigt forkerte. Ganske vist blev England ikke nedkæmpet og ganske vist forlagdes krigsskuepladsen ikke til så fjerne egne som Togo og Kamerun. Men krigen bredte sig dog både til Afrika og Balkan, til hvilket Jacob Petersen havde følgende noget spidse kommentar i begyndelsen af marts 1941:

“Der tales ellers meget om, at vi skal til Polen, forhåbentlig så ikke ud til den russiske grænse. Jeg havde ellers ventet, at de gik over Jugoslavien, men nu ligger de jo også ved Tyrkiets grænse. Det er ellers en mærkelig vej at rejse over Konstantinopel til England. Ved de engelske kyster skal luften jo være temmelig jernholdig.”¹⁹

Jacob Petersens overvejelser om tyskernes næste mål viser, hvor mange rygter der har svirret. Han fik dog ret med hensyn til Jugoslavien, der blev angrebet i begyndelsen af april. Men for Jacob Petersen selv talte rygten sandt, hans regiment kom i foråret 1941 til Polen, og med millioner af andre overskred han den 22. juni 1941 den tysk-sovjetiske grænse.

Krigen i øst

Som berørt i kapitlet om lande og folk, betragtede mange af de danske sydslesvigere krigen mod Sovjetunionen som nødvendig. Frygten for den kommunistiske fare var udbredt i hele Europa, og det ikke underligt, hvis den har haft et solidt tag i et nationalt mindretal som det danske i Sydslesvig. Det var dog ikke den eneste grund til at sympatisere med det tyske angreb mod øst. Nogle betragtede således felttoget som en mulighed for at hævne Sovjetunionens angreb på Finland i 1939. Det nordiske broderfolk lå flere af sydslesvigerne på sinde, og den jurastuderende Hans Ronald Jørgensen havde efter eget udsagn endda søgt de tyske myndigheder om få lov til at tage med de danske frivillige for at hjælpe Finland i kampen mod Sovjetunionen.²⁰ Bruno Friedrichsen havde samme sympati for Finland og samme had til Rusland:

“Denne gang har vel også vi en særlig interesse i krigens udgang i østen; mig selv var det denne gang ikke så vanskeligt at klarlægge mine følelser og min samvittighed under deltagelse i østen. Nu kunne man indirekte gøre det for Finland og Norden, som vi i sin tid, hvor vi alligevel skulle gøre vor “pligt”, helst ville have gjort [det] på finsk side.”²¹

For den fem år yngre flensborger, Povl Jensen, var det dog først og fremmest Sovjetunionen selv, der skulle bekæmpes. I et brev skrevet i en pause i kampene i øst i september 1941 gav han udtryk for nødvendigheden af den kamp, han deltog i:

“Nu er vejret her igen bedre, og solen skinner fra en næsten skyfri himmel, og man sidder her, og længes efter at få noget at tage fat på – et rigtigt arbejde, men forhåbentlig varer det ikke for længe, for det ser jo sort nok ud. Man må jo – trods alt – ikke tabe troen på det godes sejr. Man er jo så ofte ved at sige: hvad kan din indsats nytte, man er jo dog så lille i denne vældige kraftprøve, men man må jo dog altid mande sig op igen. Om alle tænkte sådan, hvad blev det så til med sejren, og Sovjet må først slås grundigt itu, før vi må tænke på fred. Men man synes jo, at det ikke går rigtig fremad, og fjenden kan atter få tid til at sætte sig fast. Men nu er det vel snart slut?”²²

Povl Jensen så ikke for lyst på fremtiden i efteråret 1941. Det tyske angreb havde for en tid tabt momentum, og han havde tilsyneladende svært ved at holde modet oppe. Hans udsagn om krigens længde virker mere som besværgelser, end som noget han selv troede på. Det

er tydeligt, at han aller helst ville være hjemme, men også at han anså det for vigtigt at holde ud for at få bugt med Sovjetunionen.

Da Povl Jensen skrev, havde krigen allerede varet to år, mens felttoget i øst netop var gået ind i sin fjerde måned. Ved årsskiftet 1941/42 befandt Hans Paulsen sig i Afrika, og han så ikke meget lysere på fremtiden end Povl Jensen havde gjort cirka tre måneder tidligere i Rusland:

“Abermals neigt sich ein Kriegsjahr seinem Ende zu. Zu Beginn desselben hatten wir frohe Hoffnung auf den Frieden; in aller Welt sind diese uns zerbrochen – kein Krieg war umfangreicher als dieser – ein größeres Chaos hat die Menschheit wohl nicht erlebt – bang fragt einer den anderen – wie soll es enden, wann ist dieser Zustand vorbei? Menschen sind nicht mehr in Stande das Kriegsende zu bestimmen und tun sie es trotzdem, dann bereiten sie den Leichtgläubigen eine schwere Enttäuschung. Man konnte an sich selbst verzweifeln, das vergebliche Warten macht müde!

Es ist gefährlich diesen Gedanken weiter nachzuhängen – sie ruhten den Menschen zu Grunde, zehren am Lebensmut! Knud Rasmussen sagte am Ende seiner Forscherreisen auf den Totenbette: “sålænge der er liv, er der håb”. Von wie viel Energie zeugen diese Worte! Er wußte wie es um ihn stand und trotzdem gab er die Hoffnung nicht auf. Auch ich will glauben, daß eines guten Tages die Vernunft siegen wird. Einmal muß der Krieg vorbei sein und dann fängt ein neues Leben an. Das Beste was uns das neue Jahr bringen kann ist der Friede. Das wäre das größte und schönste was uns 1942 bescheren könnte.”²³

Også Aksel Lieb benyttede årsskiftet til en status over krigen, og han var ikke i tvivl om, at freden lå langt ude i fremtiden:

“Jeg har fra mange sider modtaget nytårshilsner. Alle udtrykker jo håbet om, at krigen må være forbi i dette år. Jeg håber det selvfølgelig også; men jeg tror det desværre ikke. Jeg tror, vi vil komme et stykke hen i 1943, før krigen er forbi. Rusland vil sikkert give os nok at bestille i dette år, og selv om Rusland er besejret, er krigen jo ikke forbi.

Ja, lille Kis, enten vi vil eller ej, må vi ruste os med tålmodighed. Den tid er forbi, da man troede, at kunne klare alle ting med en lynkrig. Mod øst er det en sej og hård vedvarende kamp. Tyskland vil sejre, derom tvivler jeg ikke; men kampen vil også koste Tyskland meget blod endnu.”²⁴

Aksel Lieb havde i juni 1940 som nævnt ovenfor forudset en hurtig sejr over England, halvandet år senere var han altså mere forsigtig, men han mente stadig, at Tyskland ville sejre. Mens Aksel Lieb kunne “være glad ved, at man sidder, hvor man gør. Det lader næsten til, at

den russiske vinter er en lige så modbydelig modstander som russeren selv",²⁵ så befandt Jacob Petersen sig netop midt i den russiske vinter. I et brev til vandrelærer Jørgen Jørgensen i slutningen af februar 1942 udtrykte han en vurdering, der lå på linje med Aksel Liebs: "Ja, krigen hænger en snart langt ud af halsen, og det varer vel endnu noget inden krigen er forbi, det kan jo være at vi må holde 4 år ud ligesom vore fædre."²⁶ Omtrent en måned senere udtrykte han i et brev til redaktør L.P. Christensen sit syn på krigen og dens årsager:

"Ofte spørger man sig jo selv, hvorfor denne blodsudgydelse, kunne menneskeheden ikke leve lykkeligt uden denne krig. Det kunne vi sikkert, men når der lever en blandt menneskerne, som ikke kan få magt nok, så må der jo kæmpes. Hvem lider derunder, hele folket, ja også de folk i de stater, som vi har besat er heller ikke bleven lykkelig. Det usympatiske ved det hele er jo, at idealisterne er bleven hjemme for at styre hjemmefronten. Andre må køle badet for dem. I dette punkt er russerne dog anderledes. De har taget deres kommissærer med ud til fronten. Jeg selv har jo ikke noget tilovers for kommunismen og ser hellere, at de var sønderlået i dag end i morgen. Hvorledes det så skulle gå med hvor anden modstander, det kan være det samme. Krigen er jo ikke forbi endnu, måske kommer den dag også engang, hvor Jomfru Fannys spådom går i opfyldelse. Måske har vi så freden, forhåbentlig varer den længere end 20-30 år.

Man skal jo ikke tænke så meget, men hellere tage det hele som det kommer. Undertiden går det jo også, men ofte spørger man sig hvorfor?"²⁷

Jacob Petersen var ikke blot blevet anfægtet i sin tro på, at krigen var nødvendig, han kritiserede også utvetydigt den tyske ledelse. Kritikken var rettet mod Hitler og Tyskland: det tyske folk lider, såvel som de folk, tyskerne har besat. Hans kritik af idealisterne på hjemmefronten er grundet modstillingen med de russiske kommissærer direkte kritik af de nazistiske partifunktionærer- og ledere, som sad og trykkede sig hjemme i Tyskland. En kritik der ville have været svær at overse ved en censurering af brevet. At forstå henvisningen til Jomfru Fannys spådom krævede derimod et betydeligt lokalkendskab. Jomfru Fanny, eller Fanny Enge som var hendes fulde navn, var fra Aabenraa og havde fra midten af 1800-tallet og til sin død i 1881 fremsat en række spådomme om hertugdømmernes fremtid, hvor hun blandt andet forudså en tilbagevenden af landsdelene til den danske krone.²⁸ At håbe på spådommens opfyldelse var altså det samme som at håbe på et tysk nederlag.

Endnu var både en tysk sejr eller et tysk nederlag dog langt væk. Ganske vist havde vinteren i Rusland været hård for de tyske styrker både vejrmæssigt og militært, men sommeren 1942 bragte endnu en række tyske sejre, som skubbede den sydlige østfront et langt stykke mod øst. Der er derfor ikke noget at sige til, at Aksel Lieb under indtryk af de succesfulde tyske fremstød stadig var af den opfattelse, at Tyskland før eller siden ville besejre Rusland for så at vende sig mod England:

“Foreløbig stiller kampene på østfronten jo store krav til den tyske værne-magt; men der sker jo store fremskridt, og Gud nåde og trøste England den dag, da kampene i Rusland er afsluttede. Ja, det er sørgeligt, at menneskenes børn har rodet sig denne modbydelige krig sammen; men nu, da den engang er der, findes der ingen vej tilbage. Hårdt mod hårdt er nu det eneste løsen.”²⁹

Og hårdt og modbydeligt var det. Hans Beeck berettede om de store tab på østfronten i et brev til Jørgen Jørgensen i begyndelsen af september 1942: “I har det godt i Slesvig. Det kan jeg også sige af mig men bedre var det hvis krigen engang holdt op, da man ser hver dag tyske grave, og det er ikke engang så få, det er mange, der ligger her.”³⁰ En måned senere var de tyske tab rykket tættere ind på livet af Hans Beeck: “Der er mange af mine kammerater falden og de er alle 19 til 20 år gammel, men hvis krigen ikke snart holder op, så går vi i stumper og stykker”.³¹ Hans holdning til krigen havde ikke ændret sig, men den havde fået en anden og mere desperat klang.

Vendepunkt Stalingrad

I slutningen af 1942 befandt den tyske krigsførelse sig i en krise, som skulle vise sig at blive permanent. I november blev tyske styrker omringet i Stalingrad, og en tilbagetrækning af de tropper, der var stødt frem mod oliefelterne i Kaukasus blev nødvendig. I Afrika var tyskerne og deres italienske allierede blevet trængt i retræten af britiske tropper i øst, mens amerikanske tropper angreb fra vest. Hans Detlef Andresen var i begyndelsen af november 1942 for første gang på vej til fronten for at deltage i et forsøg på at undsætte de indesluttede tropper i Stalingrad. Undervejs fra den polske by Mława, hvor han og hans kammerater havde modtaget den sidste træning, gjorde han sig i et brev til sin hustru nogle overvejelser om den overordnede militære situation:

“Forplejningen er lige så god som i M[lawa]. Sådan at sige lider vi intet; men det vi går i møde er måske ikke så sjovt? Hæresberetningen både herfra fra øst og fra Afrika fortæller jo om hårdeste kampe. – Heda, jeg er spændt på, hvilken ende det vil tage. Jeg er sikker på at afgørelsens time nu rykker nærmere. – Jeg læser kun tyske aviser, vi har købt undervejs – men når man har tid at læse, forstår man nok lidt. – Englænderne gjorde jo sejrige tilbagetag, vi vinder i styrke og har mere mod og ødelægger, alt hvad der er krigsvigtigt, inden vi går tilbage. – Ja, det er en krigspolitik.”³²

Det er tydeligt, at Hans Detlef Andresen ironiserede over den tyske propaganda og dens måde at beskrive særligt begivenhederne i Afrika på. Ironisk var han også, da han efter at have været ved fronten i hen ved to måneder, kommenterede ti-årsdagen for nazisternes magtovertagelse den 30. januar 1943, hvor både Hitler og Göring talte i radioen:

“I dag talte man jo igen de sejrbevidste ord. – Jeg tror dem gerne, dog jeg ved også, at vi her skal bedre efter det. – Vi kan det også nok, vi mangler bare større mandtal, det gør helt sikkert ikke noget om de er fanatiske og lidt tykkere end vi andre.”³³

Ifølge Andresen havde tyskerne altså hverken den styrke, forplejning eller moral som var nødvendig for at sejre. Fra Danmark havde Nicolai Büchert nogle dage forinden gjort samme iagttagelse:

“Nu varer det hele heller ikke så forfærdelig længe mere; jeg er overbevist om, at krigen allersnarest er endt i 1944; der er stor sandsynlighed for, at den ender endnu i dette år. Man behøver jo kun at lægge de store resultater sammen, som sker nu og så tænke på alle de andre ting, ja, så er det ikke svært at regne ud, hvordan det vil gå. Fjenden har ikke meget at spise mere, der er mangel på alting og hans sidste reserver er snart indkaldt. 2 + 2 har indtil nu altid været 4, og hvis der er nogen der påstår, at det ikke er 4, så kalder jeg dem uvidende og dum.”³⁴

Modsat Hans Detlef Andresen ironiserede Büchert ikke, men lod blot “fjenden” stå uspecificeret. Der kan dog ikke være nogen tvivl om, hvem Büchert betragtede som fjenden. Det var Tyskland, og det har brevmodtageren rektor Heinrich Fischer med bestemthed vidst. Behændigt brugte Büchert ordene, så de var uangribelige, samtidig med at de rummede et klart antitysk budskab. Nicolai Büchert forventede ikke blot, at Tyskland ville tabe, men også at tyskerne med ryggen

mod muren ville gribe til alle tænkelige midler for at undgå nederlaget:

“Så har vi snart det femte krigsårstal. De kan stole på, at det bliver et uhyggeligt år; at gaskrigen kommer i år, tror jeg fuldt og fast, og hvem der begynder med den, er mig også klart; det gør nemlig den, der bliver trængt op i hjørnet. Frygteligt vil det blive, men sikkert af kort varighed. Mon historien en gang vil kunne berette: “Og så endelig i året 1943 sejrede retfærdigheden over uretfærdigheden”? Lad os håbe det. Så kommer vi hjem igen, i alt fald dem, der kan komme hjem, og så skal der bestilles noget. Hele den forsømte tid skal indhentes.”³⁵

Aksel Lieb havde som Hans Detlef Andresen hørt Görings og Hitlers taler den 30. januar, og som Büchert forventede han, at det værste nu ville komme:

“Af talerne i radioen i går fornemmer man jo tydeligt, hvad klokken har slået. Der er ingen mere, der behøver at være i tvivl om, at alt hensynløst vil blive sat ind på at tiltvinge en muligvis hurtig sejr. Det var hårde ord, der faldt; man kunne til tider få kuldegysninger; men nu ved man altså, hvad der forestår. Jeg er bange for, at vi nu er nået ind i krigens alvorligste periode – Hvad der egentlig foregår, kan det være vanskeligt nok at få overblik over; men så meget er da sikkert, at det hverken i Afrika eller på Østfronten ser lovende ud. Man kan vist roligt sige, at de russiske resultater i denne vinter er af langt, langt større betydning end sidste år. Fra tysk side vil der, koste hvad det vil, blive sat alt ind på at drive russerne tilbage. Der vil komme til at flyde meget blod i de kommende måneder.”³⁶

I sin tale havde Hitler henvist til soldaterne ved Stalingrad som en formaning til resten af den tyske befolkning om at gøre det yderste i kampen for Tyskland, og Göring sammenlignede soldaterne med spartanerne i passet ved Thermopylæ i det gamle Grækenland, der havde kæmpet til sidste mand for at holde perserne tilbage.³⁷ Så vidt kom det ikke i Stalingrad, den 2. februar 1943 overgav de sidste tyske tropper sig. Samme dag skrev Aksel Lieb tydeligt rystet til sin hustru: “Du har ret, det er slemt ude ved fronterne for tiden! Bare man hører navnet Stalingrad, får man ligefrem gåsehud over hele kroppen!”³⁸ Det kan diskuteres, hvorvidt den tyske overgivelse i Stalingrad var et vendepunkt for den tyske krigsførelse eller om det allerede var indtruffet i efteråret 1941, da angrebet mod Moskva gik i stå. Det er dog næppe nogen tvivl om, at Stalingrad blev et mentalt vendepunkt ikke

blot for Tyskland og tyskerne. Det stod nu med al tydelighed klart, at de tyske styrker ikke blot kunne stoppes, men også at de kunne besejres.³⁹ Som Aksel Lieb rammende skrev til sin hustru:

“Stemningen skal være temmelig trykket i Berlin; men når man tager de sidste tiders begivenheder i betragtning, er det jo ikke at undres ved. Folket har været vant til sejr over hele linien, og så pludselig går det lynsnart den modsatte vej!”⁴⁰

Axel Münchow, der var igang med rekrut-uddannelsen i Danmark, kommenterede den lokale højtideligholdelse af Stalingrads fald: “Der sker i det hele taget meget grimt i den sidste tid, også vi flager halvt heroppe, for alle dem der skulle dø i Stalingrad, ikke for byen der er tabt, nej for vore kammerater.”⁴¹ Det var også kammeraterne, der havde Hans Jørgen Jepsens sympati, da han skrev hjem fra et lazaret i Wien få dage før Stalingrads endelig kapitulation:

“Hvad skal de stakkels ruslandskæmpere sige – i dag er der kommet en ind på vort værelse, som har granatsplinter i øjet (fra Rusland). Så er der også en del Stalingradkæmpere, som er sluppet ud med flyvemaskiner – de arme stakkler – jeg formår ikke [at] beskrive alt det, de har gået [igennem], og de som nu er der, må gå med igennem, men de bærer tydeligt præg af de svære lidelser.”⁴²

Knap en uge senere vendte han tilbage til emnet:

“Ja, så mange er blevet derude og sorgen er stor i hjemmene. I Stalingrad har mange sat deres liv [til] -, ja hvor mange er der ingen [der] ved, men det er dog nok det dobbelte af det, hvad du mener. Det undlader man vel bedst at skrive om. Hvis jeg kommer til Flensborg, ja så kan du tro, der bliver en hel del, som man har måttet gemme, man kan tale sammen om -.”⁴³

Hans Detlef Andresen lagde tilsyneladende ingen bånd på sig selv, da han i begyndelsen af februar skrev om Stalingrads overgivelse og den efterfølgende tilbagetrækning.

“Stalingrad blev så ikke taget denne gang. – De arme soldater som kæmpede så længe derinde, afskåret, uden en udvej tilbage og så vide til sidst at de falder i russiske hænder. – Hvad det betyder, ved vi alle. – Enkelte skal dog have kæmpet sig igennem og kommer nu an her.

Men de i Stalingrad kæmpede ikke blot forgæves. De soldater som erobrede, hvad vi opgav, går det jo ikke bedre. – Man må da spørge sig atter og atter, om det var nødvendigt. – Så skulle man da havde ladet være at tage det

alt sidste sommer. Nu er man klar over, at fronten blev altfor lang. Jeg mener jo ellers, at det russiske landkort var bekendt i forvejen. – Men nok med denne grimme politik.”⁴⁴

Aksel Lieb var af samme mening:

“Stakkels kammerater på østfronten. De må vel nok holde til en del. I sommer, da det endnu stadig gik fremad, havde de da i hvert fald endnu medgangens trøst; men hvor må det være frygteligt nu hals over hoved at flygte fra alt det, som det har kostet så meget blod at indtage. Ja, det er frygtelige tider, der trækker hen over verden. Man synes, at lidelserne efterhånden må have nået deres højdepunkt; men hvem ved noget som helst?”⁴⁵

Det er tydeligt, at nederlaget ved Stalingrad ramte Aksel Lieb hårdt. Det skyldes formodentligt ikke, at han havde ondt ved et tysk nederlag, men snarere at den russiske fremgang pegede frem mod en eventuel russisk og dermed kommunistisk sejr. Vigtigere var måske nok, at begivenhedernes gang betød, at krigen ikke kunne forventes at blive afsluttet inden for overskuelig tid. At det var det sidste, der vejede tungest fremgår af følgende passage fra et brev til hustruen den 7. februar 1943:

“Jeg står meget mere for det standpunkt, at denne krig slet ikke havde været nødvendig; – just det gør jo, at alt bliver endnu mere tragisk. Tænk millioner af mennesker, der nu er døde, kunne have levet og følt sig lykkelige. Det skyldes lutter tilfældigheder og misforståelser, at de ikke mere lever!”⁴⁶

Heller ikke Hans Detlef Andresen mente i februar 1943, at den kommunistiske fare havde været så stor for Tyskland, at den kunne retfærdiggøre et så omfattende felttog, som det tyskerne havde iværksat med deres angreb på Sovjetunionen:

“[I Rusland] har en sådan radikal arbejderbevægelse let kunnet fæste fod; dog Tyskland og hele Vesteuropa er noget helt andet, penge og den enkeltes meget større krav til tilværelsen har bragt os meget højere, og jeg tror, også arbejderstanden her vil aldrig gå med til en sådan bolsjevisering som i Rusland.

Hvorfor skulle man så så langt ind i Rusland for at væрге faren af? Havde man holdt det hele i beskedne rammer, havde man i dag haft de infanterister, som nu har måttet blive i denne uendelighed. Så havde man også helt sikkert ikke burdet forlange, at kvinderne nu overalt skal redde situationen. Er vi blevet stærke??!”⁴⁷

Peter Køster blev indkaldt i maj 1940, og gjorde efter sin uddannelse tjeneste i Danmark, indtil han i foråret 1943 kom til Østfronten, hvor han faldt i fangenskab i maj 1945. Han var til det sidste overbevist om nødvendigheden af at fortsætte kampen mod kommunismen.

Hans Detlef Andresens overvejelser om der virkelig havde været fare for en bolsjevisering af den vesteuropæiske arbejderstand, er et stort spørgsmålstejn ved nødvendigheden af krigen mod øst. Krigen mod øst blev nemlig af den tyske propaganda forklaret som et præventivt angreb, en opfattelse der nød bred accept i Tyskland både under og efter krigen. En opfattelse der jo bestemt ikke var de sydslesvigske soldater fremmed. Tanken om et præventivt angreb havde to sider, nemlig en generel bekæmpelse af den kommunistiske fare og den konkrete afværgelse af et umiddelbart forestående sovjetisk angreb. Den sidste var et rent produkt af den tyske propaganda og findes ikke nævnt i de danske sydslesvigeres breve.⁴⁸ Hans Detlef Andresens spekulationer drejede sig da også om den generelle kommunistiske fare, og den mente han kunne være inddæmmed med langt færre kræfter. En utvetydig kritik af den tyske hærledelse. Men det var bestemt ikke alle, der efter Stalingrads overgivelse og den russiske fremgang i løbet af vinteren 1942/43 mente, at kampen i øst var unødven-

dig. Peter Køster, der ankom frisk til den nordlige del af østfronten i slutningen af april 1943, var af den helt klare overbevisning, at den tyske kamp i øst var til alles bedste:

“Nu er Denger jo flere tusinde km borte fra sin skat. Og man er i egne, hvor alle naturens onde kræfter er sluppet løs. Mod sådan en ødelæggelse og ondskab må verden beskyttes. Tænk, hvis de kom til os og påtvang os et sådant liv. Jeg kan mere og mere forstå Finland, der kæmper en kamp på liv og død med sin arvefjende. Det har lidt meget. Og en gang vil Finland stå som et kraftigt aktiv i Nordens forbund. Og i den kamp kan kun Tyskland hjælpe mod bolsjevismen. Det vil Nordens lande en gang kunne forstå.”⁴⁹

Også Hans Harck, der i modsætning til Peter Køster længe havde befundet sig på østfronten, mente efter Stalingrads fald, at krigen i øst var nødvendig. I et brev til sin hustru i april 1943 fra østfrontens midterafsnit beskrev han en udvikling i sit syn på krigen, der minde om Aksels Liebs – blot med modsat fortegn:

“Jeg tænker i denne tid meget på krigens slutning – ja – har aldrig ønsket den så brændende som netop nu. Det ligger i sagens natur. Krigen og landet her – og alle de ydre forhold kan gå en på nerverne – selvom jeg til dels er kommet til den overbevisning, at krigen før eller siden alligevel var kommet alene for at værgе Europa mod Rusland. Men dette uhyggelig store land og ensformigheden fra dag til dag tager på kræfterne. Men man må jo værgе sig mod denne svaghed af alle kræfter. Man må jo trods alt se at holde “ånden rank”.⁵⁰

Harck var træt af krigen, men var dog efterhånden delvist blevet overbevist om, at den var et nødvendigt onde i forsvaret af Vesteuropa. Hvad Erich Schmidt, der befandt sig noget længere mod nord på østfrontens midterafsnit end Harck, mente om krigen i Rusland fremgår ikke af de breve, han sendte til Jørgen Jørgensen i Slesvig. Men som gammel soldat vidste han, at foråret og sommerens komme normalt betød fornyede storangreb:

“Mir geht’s auch noch immer gut. Der Frühling stellt sich bei uns ein, und wenn die Sonne noch etwas höher steigt geht’s wohl wieder weiter. Ich hoffe ja immer noch, daß ich vor dem Sommer noch einmal auf Urlaub komme, denn so langsam geht man geistig ein. Der Krieg soll ja im Osten noch dieses Jahr seinem Ende entgegen gehen (Aber wie).”⁵¹

Om Erich Schmidt forventede en sovjetisk eller en tysk offensiv er svært at sige, men han stolede ikke rigtigt på rygterne om krigens afslutning inden udgangen af året, eller var det måden, som krigen ville slutte på, han var usikker på? Inden den tyske sommeroffensiv ved Kursk begyndte i starten af juli, overgav de tyske og italienske tropper sig i Nordafrika sig midt i maj. Lauritz Nissen, der befandt sig ved Pionier-Bataillon 671 noget bag den nordlige del af østfronten, måtte i den sammenhæng trods længslen efter fred erkende, at den tilsyneladende havde lange udsigter: "Vi venter, at krigen får en ende. Men der er vel ikke nogen udsigt. I Afrika er der jo nu gået til ende, måske går det også sådan her i Rusland. Men vi skal vist først til Tyskland."⁵² Knap to uger tidligere havde han været lidt mere optimistisk: "Vi håber stadig på en fred og en Sejr!?!?!"⁵³ Den lange række af udråbs- og spørgsmålstejn tyder ganske vist på, at han heller ikke da var så sikker. Det fremgår heller ikke tydeligt af brevet, hvis sejr han håbede på. Men efter kapitulationen i Afrika, stod det klart for ham, at det ville blive en lang og hård kamp, der formodentlig ville ende i Tyskland – og altså ikke med en sejr for tyskerne.

Bombekrig mod de tyske byer

I foråret 1943 var krigen dog for længst kommet til Tyskland, hvor luftangreb og særligt de natlige luftalarmer længe havde været en del af hverdagen på hjemmefronten. Flensborg var blevet bombet flere gange i løbet af 1942, og den 19. maj 1943 fik et bombardement af byens værft særlig stor betydning for det danske mindretal. En bombe slog loftet ind i det beskyttelsesrum, hvor den danske børnehaven i Batterigade havde søgt tilflugt, og dræbte 15 børn og to lærerinder.⁵⁴ Angrebet blev ikke overraskende kommenteret af stort set alle danske indkaldte, som der er bevaret breve fra i tiden efter angrebet. Langt de fleste nævnte kun angrebet ganske kort med beklagelse som eksempelvis Christian Beeck i et brev til vandrelærer Jørgen Jørgensen: "Det har nok været en sørgelig hændelse med de børn der gik på i Flensborg."⁵⁵ Eller som Matthias Petersen der i et brev til Soldaterpakkeudvalget skrev om angrebet: "Som jeg forleden hørte i radioen og som min kone skrev mig, er da jo været et ordentlich angreb på Flensborg. Krigen er forfærdeligt, det giver meget nød og elendighed."⁵⁶ Andre skrev mere udførligt, og blandt dem finder man selvfølgelig Aksel Lieb:

“I sådan et øjeblik, da kommer hadet nu alligevel op i én. Først og fremmest hadet til dem, der er det umiddelbare ophav til ulykkerne, men også had til hele det samfund man lever i. Hvad er Europa og Amerika? Er menneskene i disse verdensdele overhovedet endnu mennesker? Er den sorte mand i Afrika ikke langt mere logisk i sin tilværelse? Han lever i hvert fald således, som han mener, det er bedst for ham. Vi “kultiverede” stater ved så udmærket, at livet er noget andet end mord og drab, og alligevel kan vi ikke finde bort fra disse vederstyggeligheder.”⁵⁷

Mon ikke der var mange andre af mindretallets indkaldte, der som han følte en første vrede mod dem, der kastede bomberne? Det gjaldt i hvert fald Hermann Tychsen, da han beskrev et allieret luftangreb på Antwerpen i begyndelsen af april 1943:

“I går oplevede vi jo så det første store flyverangreb her på byen. De har måske hørt om det i radioen. Og jeg kan straks betro Dem, at hærberetningen på ingen måde var overdreven. Tvært imod. Det der skete her i går, er så frygteligt, så meningsløst og umenneskeligt, at det dårligt kan beskrives. Sådan noget skal ses og opleves. Tænk blot på de 180 børn, som blev dræbt. Alene denne kendsgerning er nok til at tie. Jeg vil derfor heller ikke skrive mere om dette, men kun tilføje, at man endnu ikke har kunnet fastslå det nøjagtige antal, men at man regner med, at der er blevet dræbt over tusinde mennesker. Sådan noget kalder man altså krig. Efter min mening ville det være rigtigere at kalde for mord.”⁵⁸

Det var nok de færreste, der ud over en almindelig afsky for krig, artikulerede en så direkte civilisationskritik som Aksel Lieb. Et spor han fulgte i de følgende måneder samtidig med, at den allierede luftkrig tog til i styrke. Den 30. juni 1943 skrev han således til sin hustru om et angreb på Köln:

“Nu har englænderne altså også fået ram på domkirken i Köln. Jeg ser det komme, at efter krigen er alle europæiske nationer: Folk uden historie. Alle de milepæle i folkenes historie, der kendetegner vejen fra de primitiveste forhold og op til den højeste kultur, vil være ødelagt. Tænk bare på, hvad der allerede er gået i løbet af museer, kunstsamlinger, berømte slotte, kirker osv.”⁵⁹

I slutningen af juli kulminerede de allieredes luftangreb foreløbigt med det flere døgn lange luftbombardement af Hamborg, hvor der både bombedes dag og nat. Angrebet lagde store dele af Hamborg i ruiner, og gjorde et stort indtryk i Tyskland og blandt de tyske solda-

ter. Det gjaldt naturligvis særligt i de enheder, hvor der var mange fra Hamborg og byens nærmeste omegn. Det var tilfældet ved Sicherungs-Regiment 194's 13. kompagni, sådan som Christian H. Meng berettede fra Sydfrankrig i et brev til Niels Kjems den 30. juli 1943:

“Hamborg har haft nogle slemme dage, det er ikke helt behaglig at høre via posten og dem som kommer tilbage, fra deres orlovsrejse. Nu kommer den ene efter den anden efterretning derfra. [I] vort regiment er næsten alle [fra] Slesvig eller Holsten. Vil han blive sådan ved, så skal der vel nok hurtigt tage en ende. Men vi har jo altid været i den tro, at det bliver os som vinder krigen og den som har begyndt den taber, nu håber vi at alt ikke må vare alt for længe. Så kan vi da vel begynde at leve som menneske igen, og mødes som i gamle dage. Kun sorgen er den, at vi må undvære mange af vores venner, hvor mange det endnu må blive, er vel ikke godt at sige, forhåbentlig ingen.”⁶⁰

De allieredes magtdemonstration over Hamborg gjorde et dybt indtryk på Meng, der nu så det tyske nederlag, som han åbenbart havde håbet på siden krigen begyndelse, rykke hurtigt nærmere. Ganske vist sagde han det ikke lige ud, men søgte af hensyn til censuren at skjule sin mening bag en række påpegende stedord. Om den resulterende dobbelttydighed har kunnet snyde censuren er uvist, men sammenhængen efterlader ikke ret megen tvivl om, at han ønskede og forudså et nært forestående tysk nederlag. Det voldsomme angreb på Hamborg fik også andre end Meng til at tro på en hurtig afslutning. Axel Münchow berettede 1. august 1943 fra Oksbøl om en generel pessimisme blandt sine kammerater efter angrebet, men gjorde intet synderligt forsøg på at skjule sit håb om et snarligt tysk nederlag:

“Stemningen heroppe er ligeså miserabel som derhjemme, og alle tror vi at krigen er forbi inden længe, særlig efter det skete. Om det er officer eller mandskab, er der ingen mere der tror på en god afslutning, så lad os håbe det ikke vare længe mere. Jeg håber I stadig er sunde og raske og at det går jer godt. Flyveralarm har vi slet ikke heroppe, dog da jeg havde vagt sidste nat, og i nat igen for resten, fløj englænderne som bisværme over os.”⁶¹

De allieredes landgange

Angrebet på Hamborg var ikke det eneste, der kan have bidraget til den dårlige stemning blandt de tyske soldater i Oksbøl. I begyndelsen af juli var den relativt begrænsede tyske sommeroffensiv ved Kursk

De allieredes intensive bombeangreb i krigens sidste halvdel gjorde ved fronterne nervøse for deres familier i Tyskland. Ferdinand Jensen med sine børn formodentlig på Flensborg banegård.

hurtigt løbet ud i sandet og var blevet efterfulgt af en række russiske offensiver. Næsten samtidigt var de vestallierede gået i land på Sicilien, som tyskerne rømmede efter lidt mere end en måneds kamp. Hans Detlef Andresen, der befandt sig under lægebehandling i Tyskland, ironiserede midt i august 1943 endnu en gang over krigssituationen og den tyske propagandas fremstilling af forholdene, men gjorde det på en måde så ordnerne forhåbentlig var uangribelige:

“Jeg har i dag begyndt hjerte-kuren. – Nu håber jeg den virker sig godt ud; thi med mit helbred er det det samme stadigvæk trods mandeloperation m.v. – Men skulle jeg ikke blive helt rask igen, så kan jeg da også prale af på tærsklen til det femte krigsår, at jeg har opnået noget.

Ja, den store tid vi lever i går videre. Man forstår bare ikke, at de store ikke holder ud med den af dem særprægede store tid. – De allierede er da nogle forfærdelige magter. Men Fæstningen Europa er jo uantastelig – hvad gør tabet af næsten hele Sicilien? – Vi kan kun leve videre i troen på vor store sejr.”⁶²

Nogle uger efter gik de allierede i land på det italienske fastland og en uges tid efter offentliggjordes den italienske kapitulation. Nogle dage senere, den 5. september 1943, skrev Axel Münchow hjem fra Tutow i Nordtyskland, som han var blevet forflyttet til fra Oksbøl for at blive uddannet til pilot: "Stemningen her er, som den ikke kan blive værre over det med Italien, der ingen der tror på en sejr mere, alle er vi overbevist om, at det snart er forbi, når det bliver ved på den måde."⁶³

Som Münchow og hans kammerater mente også Hans Harck, at den seneste udvikling i Italien ville være ensbetydende med, at krigen snart måtte være slut:

"I dag fik jeg at vide, at Italien har kapituleret uden betingelser. Hvad fører denne nye begivenhed vel til? Vi får se tiden an. Uden tvivl vil krigen videre forløb vist foregå i lyn tempo. Forhåbentlig kommer det ikke til at koste for mange menneskeliv. Krigen har fordret ofre nok allerede nu."⁶⁴

Krigen varede som bekendt længe endnu, og kom til at koste mange flere livet end den allerede havde gjort. Blandt ofrene var Hans Harck, der faldt på østfronten dagen efter, han havde hørt om Italiens kapitulation. Da Hans Harck skrev, var hans enhed på tilbagetog med mål bag floden Dnejr, det samme var tilfældet for Christian Jepsen, der vest for floden to uger senere i begyndelsen af oktober gav en vurdering, der meget mindede om Harcks:

"Nu har krigen da sikkert varet sin længste tid. Man er da helt spændt på hvordan afslutningen kommer, for det er da slutningen, der har taget sin begyndelse i sommer. Med det tempo og den masseopbud af materiale og mennesker kan det ikke vare åringer, en af parterne vil bukke under. Den med de største reserver kan "sejre". Sejre, det bliver nok en besk mundfuld for hvem der hjemfører den. Jeg er jo helt ene blandt lutter "fremmede" og dog kommer jeg helt godt til rette med dem. Dog kan man i det sidste spore en nøgternhed, der bliver flere og flere der også ser krigen og dens følger fra en anden side end den, der er den mest omtalte i offentligheden. Jeg håber da, at tyskerne og andre krigsgale efterhånden må få næsen så fuld af deres soldateri, at de og de kommende slægter ikke vil se eller høre noget om krig. – Hvad mig selv angår, kan jeg meddele at det går mig godt. Vi har haft nogle anstrengende uger, og har vel nok en del af samme slags til gode, men ellers klare man sig godt. Og dog er en længsel efter enden der, at man ligefrem regner med at være hjemme til en vis tid. Det kan da nemt slå fejl. Der vil med krigen afslutning nok opstå mange nye spørgsmål, der også har sine

krav til os. Man synes ligefrem at kunne se frugten modnes, men man bliver til tider lidt utålmodig og det kniber med at afvente de begivenheder der fører til enden. Og dog kan man som bonde udvise stor tålmodighed, og det som vi havde ventet ville komme, det kommer også sikkert for os som soldat og mennesker. – Jeg går med den indbildning at være hjemme i julen i år, om ikke andet så dog på orlov.”⁶⁵

De forgangne fire år havde lært Christian Jepsen ikke at håbe for meget, også selvom der næppe har hersket nogen tvivl hos ham om hvilken af parterne, der ville bukke under. Hans kritik af krigen peger – trods overvejelserne om den bitre sejr – mod Tyskland, hvilket bliver helt klart i omtalen af kammeraternes opfattelse af krigen og dens uoverensstemmelse med den officielle linje. Mindre tydeligt er hans håb for fremtiden, men de noget forblommede formuleringer synes at pege i retning af forandringer i grænselandet. Hvis det er rigtigt, så kan den frugt, hvis modenhed Jepsen afventede så utålmodigt, næsten kun være en ændring af den dansk-tyske grænse.

Situationen ved årsskiftet 1943-44 var bestemt ikke lovende for Tyskland, både i øst og syd var man på mere eller mindre permanent tilbageslag, og i vest kunne man forvente en landgang et eller andet sted langs det europæiske fastlands lange, nordlige kystlinje. Aksel Lieb og hans hustru korresponderede i begyndelsen af 1944 om hvor og hvornår invasionen ville finde sted, et emne ingen af dem tilsyneladende regnede med censuren ville tage anstød af:

“Du nævner spørgsmålet invasion. Ja, at den kommer, derom er der vel ingen tvivl. Angående fastsættelsen af et bestemt tidspunkt, skal man jo vist være uhyre varsom. Der findes jo altid en bunke kloge mennesker, der ved alt; men er man et fornuftigt menneske, skal man nu ikke tage hvert rygte, der dukker op, for gode varer. En tid som denne indbyder jo ligefrem til rygtesmederi, og for et almindeligt menneske er det faktisk umuligt at skelne sandhed fra løgn. Lige så skørt er det selvfølgelig, hvis nogle mennesker allerede nu mener at kunne forudsige, hvor landingen vil finde sted. Vidste man det ville det jo være en let sag at forsvare fastlandet. Man trak bare alle kræfter hen til dette bestemte sted og lod ellers hele den øvrige kyst ligge åben. Nej, så ligetil er krigsførelse nu heller ikke.”⁶⁶

Aksel Liebs yngre broder, Holger, der var blevet indkaldt i februar 1944 og befandt sig i Tyskland under uddannelse, lader dog i slutningen af april til at have haft en god idé om, hvor omtrent invasionen ville komme:

"I går modtog jeg post fra Karl. Han er jo ikke bange. Meget af hans brev var overstreget. Han ligger jo ude ved den yderste front i Frankrig og venter på englænderens invasion. Men den skal nok komme engang. Lad os håbe at krigen snart har en ende."⁶⁷

Hvad Holger Liebs kammerat havde skrevet, er uvist. Lieb kan heller ikke have vidst det, da den tyske censurs metoder effektivt forhindrede en læsning af det overstregede. Selv var Lieb mere forsigtig, også selvom den efter hans opfattelse uundgåelige engelske invasion står meget tæt på ønsket om en snarlig krigsafslutning. Så var den fire år ældre Hans Jørgen Jepsen mere klar i mælet. Han var først i januar blevet sendt til Italien, og mente i slutningen af maj 1943 under indtryk af sine oplevelser dér, at det slet ikke var påkrævet med en ny invasion:

"Der er gået hul på bylden. Invasion behøves ikke -. Den anden front ruller. Der består ingen tvivl om inden kort tid er [det] forbi. Uafbrudt følger bølge på bølge af modstanderens jagtbombere (jabo). Utallige eskadriller af de stupide (fire motorsbombere) drager over os. I tre måneder har [vi] ved dagslys fire hele gange set en halv snes ty. jagere -."⁶⁸

Men for de allierede var den anden front i Nordeuropa, og den 6. juni 1944 gik britiske, canadiske og amerikanske styrker i land på Normandiets kyst. Fem dage senere skrev Holger Lieb til Hans Futtrup for at meddele, at han nu var blevet forflyttet og befandt sig et nyt sted. Ved samme lejlighed kom han ind på de allieredes invasion:

"Nu har vi jo forandret vores stilling. Vi ligger jo ikke mere i Lochau, men du ved jo nok hvor. Nu skal vi jo også bekæmpe vores alles "fjende". Ha ha. Ellers går det mig godt endnu. Det er ellers kedelig her. Vi ligger 6 km fra en stor by. Lærer Tønnsen har jeg besøgt 2 gange allerede. Nu er invasionen jo kommet. Det er også indtil nu det meste, vi har fået at vide. Lad os håbe at "de" snart får ret, så vi kan få en ende på denne krig. Bare nu alle danske som er der, kommer godt fra det."⁶⁹

Holger Lieb blev ikke, som brevet synes at antyde, selv indsat mod invasionshæren. Han befandt sig i juni langt fra fronten ved et tungt antiluftskyttsbatteri i nærheden af Halle. Om hans munterhed skyldtes landgangen, eller hans egen brug af citationstegn er svært at sige. Under alle omstændigheder var han optimistisk med hensyn til en snarlig fred, også selvom han vidste, at invasionen kunne betyde tab

for mindretallet. Også Conrad Hauser fra Bargstall i nærheden af Rendsborg nærede håb om en snarlig fred, så den orlov han var blevet snydt for på grund af invasionen ville blive permanent:

“Sollte am 18. Juni auf Uhrlaub fahren, was aber nichts wurde durch den Akt in Frankreich. Wollen das beste hoffen, was richtig sei wuste man nicht. Hoffen aber im Herbst nach Hause zu kommen für immer. Die grosse Zeit wird wohl bald kommen. Sonst geht es mier gut bin hier draussen ja als Koch beim Pferde Tross 15 Klm hinter der Front. Nun wünsche Euch allen alles gute und den baldigen Frieden.”⁷⁰

Hauser tjente ved et regiment, der befandt sig på den nordlige østfront, men invasionen betød, at alle ledige tropper blev sendt mod vest og at der derfor ikke var nogen afløsning til tropperne i øst – al orlov blev spærret. Peter Køster befandt sig også på den nordlige del af østfronten, og var som Lieb og Hauser overbevist om, at invasionen ville fremskynde krigens afslutning:

“Jeg vil gerne tro, at der er spænding blandt folk i disse dage med invasionen. Det er jo forståeligt, for nu kommer jo afgørelsen først. Og det vil nu nok gå løs over det hele om ganske kort tid. Og Denger tænker nok at dette år vil bringe os freden et vældigt stykke nærmere. Og det er jo kun godt; men dette år vil også tillige kræve de fleste ofre. Men lad os lægge alt i Guds hånd og stole på, at det kun vil blive til det bedste.”⁷¹

Krigens sidste måneder

Efterhånden som de tyske styrker blev presset tilbage på alle fronter blev forholdene i Tyskland og de besatte områder mere og mere kaotiske. Det betød blandt andet, at feltposten til tider var meget uregelmæssig, og i det gennemgåede materiale er andelen af feltpost fra krigens sidste måneder da heller ikke særlig stor. I de bevarede breve er de mere overordnede og politiske overvejelser trådt i baggrunden, og fremtidshåb reduceret til et blot og bart ønske om krigens snarlige ophør. Som Albert Friedrichsen udtrykte det i et brev til Jørgen Jørgensen midt i november 1944:

“Ja, kære hr. Jørgensen “Flensborg Avis” vil vi landsmænd vel næppe få her ude, så længe krigen varer, vi håber jo stadig at den snart er forbi. Gid Gud, må se ned til dem arme jord, og gøre en ende på det.”⁷²

Wilhelm Thomsen gav sig dog i marts 1945 tid til en længere tanke-række om krigens og menneskets væsen:

“Jeg vil nu udnytte en fri time [til] at sende en lille hilsen inden det går ud til fronten igen. Ja, nu er jeg endda nået dertil. Og vi har allerede et hårdt dyst bag os, som [har] kostet vældige tab. Nu er rækken opfyldt igen og der kan startes på ny. Det hele tager hårdt på en og man har kun en trang, når man kommer ud. Det er at sove og atter sove. Der glemmer man så det hele og de udasede lemmer kommer til ro igen. Man må bare undre [sig] over, hvordan det er muligt, at mennesker udholder sligt i over 5 år nu. Og når så mellem granaternes drøn høres lærkesang, så bliver man rigtig klar over den vanvid, der får mennesker til at ødelægge hinandens tilværelse. En lille stund lytter man på den lille forårsbud, der kvadrer højt oppe i luften. Men efter et øjeblik får granaternes detonation en til at krybe langt ned i sit jordhul som en stakels orm, der søger at redde sit liv ved at skjule sig for det uhyggelige, der står over en. Ja, galskabet har fået mennesket til at skjule sig for det, han selv skabte. Men hvad nytter det at begynde at lade tankerne gå omkring. Vi må selv medgøre den hele vanvid og håber bare på en snarlig god ende.”⁷³

Carl Nissen fra Avenstoft udtrykte det noget mere jævnt i et brev den 1. april:

“Mange tak for den sidste brev, som jeg har modtaget for nogle dage [siden]. Til tiden går det mig det godt og læser det amme om eder. Som jeg læser ud af eders brev, følger I godt med i Beretninger om vor skæbne. Hvorledes det stå til ned i landet, hører vi hver dag igennem radio. Det ser naturlig vis ikke godt ud og hos os er det heller ikke mange solstråler tilbage. Som Du så kønt skriver, at jeg må komme sunde og helskindet tilbage til familien: Det er min eneste ønske. Men ---- 10 måneder er det siden, at jeg har været hjemme hos mine kære og hvor mange nok skal det vare, måske år.”⁷⁴

Uanset udtryksmåde, så afspejler både Thomsen og Nissen den almindelige indstilling til krigen blandt de sydslesvigske soldater. Krigen var blevet så voldsom og havde taget en sådan udvikling, at det eneste man kunne håbe på var at komme sund og helskindet hjem. Et ønske som de aller fleste soldater uanset nationalitet havde under hele krigen. Som soldat i en “fremmed” hær blev det efterhånden det eneste rationale, som de danske sydslesvigere havde at holde sig selv oppe med. Noget håb om en nyordning ved grænsen var der ingen af mindretallets soldater, som kom ind på i deres breve i de sidste krigsmåneder.

Soldaternes opfattelse af krigen er et af de områder, hvor risikoen for censur formodentlig har spillet en meget stor rolle. Her bevægede de sig ind på et område, hvor alt for åbenlys kritik ville kunne få alvorlige konsekvenser. Der er derfor ikke noget at sige til, at egentlige politiske og moralske vurderinger generelt set optræder forholdsvis sjældent i soldaternes feltpost. Når de endelig gør, er de ofte præget af en vis tvetydighed. Et udtryk for, at de sydslesvigske soldater forsøgte at omgå censuren, fordi deres opfattelse af krigen ikke stemte overens med den officielle tyske. I begyndelsen af krigen var der flere som gav udtryk for skuffelse over Storbritanniens optræden, men der er kun et enkelt eksempel på direkte forståelse for de tyske angreb. Den tyske succes i krigens første år gjorde det naturligt at regne med Storbritanniens nederlag. En opfattelse der formodentlig i første række byggede på en realistisk vurdering af situationen, men som også blev næret af et håb om en hurtig afslutning på krigen, og altså ikke var et udtryk for et ønske om at se Storbritannien besejret. Det er i det hele taget spørgsmålet om krigens længde, der er omdrejningspunktet i soldaternes diskussion af krigen. En undtagelse er krigen mod Rusland, som mange af sydslesvigerne betragtede som nødvendig. Men også her er det først og fremmest krigens mulige længde, som soldaterne diskuterede i deres breve. Soldaternes vurderinger af krigens længde afspejler naturligvis i et eller andet omfang deres håb og sympatier, men var naturligvis overvejende et forsøg på en reel vurdering. Det kan derfor ikke overraske, at soldaterne i de første krigsår forventede en hurtig krigsafslutning i tysk favør. Det begyndte allerede at ændre sig i efteråret 1941, da de tyske styrker begyndte at tabe momentum, og omtrent samtidig optræder også de første eksempler på kritik af krigen og den tyske ledelse i de danske sydslesvigeres breve. Det blev mere tydeligt efter Stalingrad, hvor flere også begyndte at spekulere mere eller mindre åbenlyst over muligheden af et tysk nederlag – adskillige endog meget bramfrit. Hvilke konsekvenser et tysk nederlag ville have for det danske mindretal, er det dog kun meget få af de danske sydslesvigerere som kommer ind på, og da kun antydningvis. Det gjaldt også de allersidste måneder af krigen. Da var situationen så kritisk, at der næppe var overskud til eller fornuftig mulighed for at gøre sig overvejelser om, hvordan krigen ville slutte og hvilke konsekvenser den ville have for fremtiden. Fra stort set alle sider væltede en strøm af ødelæggelse ned over landet, men samtidig gjorde den relative træghed hvormed de allierede ryk-

kede frem det svært at vurdere noget som helst. Dertil kom, at den tyske militærjustits blev mere og mere brutal, efterhånden som enden nærmede sig, selv små forseelser kunne blive straffet hårdt, og det kan have lagt en dæmper på, hvad soldaterne vovede at skrive i deres breve hjem.

Overordnet minder de danske sydslesvigeres opfattelse og vurdering af krigen som den kommer til udtryk i deres breve om deres tyske kammeraters. Den var som deres grundlæggende påvirket af krigens forløb, fordi det der først og fremmest havde soldaternes interesse var, hvornår krigen var slut.⁷⁵ Men hvor håbet om en tysk sejr hos de danske sydslesvigere formodentlig har ligget på et lille sted, også selv om den i de første krigsår syntes en realitet, som man var nødt til at forholde sig til, så forholdt det sig naturligvis modsat for størstedelen af de tyske soldater. Der er derfor intet at sige til, at de fleste tyske soldater i de sidste krigsår blev grebet af mismod og pessimisme, som det også fremgår af flere af de sydslesvigske feltpostbreve, hvor de tyske kammerater omtales. Men trods pessimisme bevarede en stor del af dem til krigens sidste dage et håb, om at det truende nederlag kunne blive vendt til sejr.⁷⁶ Der er intet, der tyder på, at de danske sydslesvigere har delt dette håb, men alligevel blev langt den overvejende del ligesom deres tyske kammerater ved med at gøre deres soldaterpligt til den tyske hærs overgivelse i maj 1945.

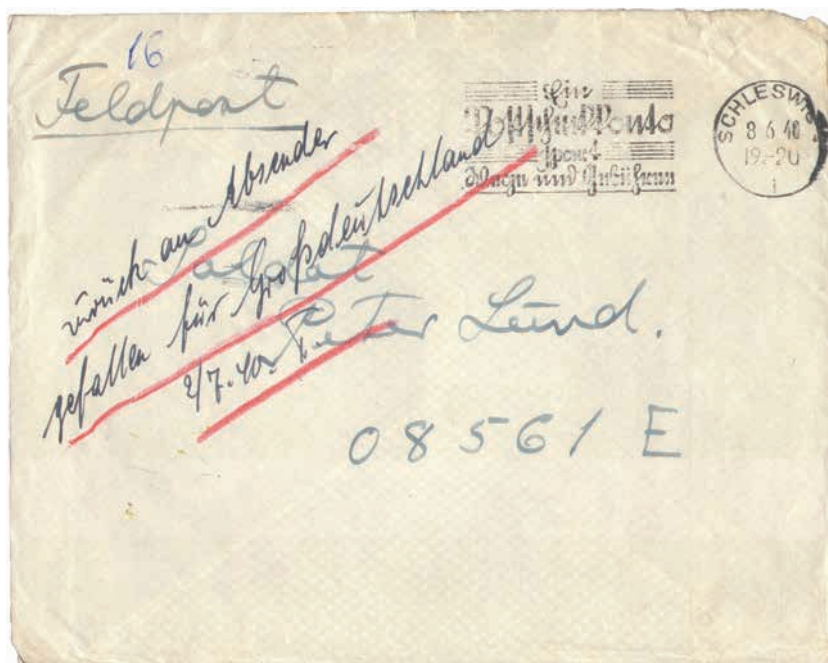
Motivation

Da den generelle værnepligt indførtes i Tyskland i 1935, blev det accepteret af det danske mindretal uden protest. Man fandt det rigtigt at opfylde den værnepligt, som nu var en del af rigsborgerskabet i Tyskland, også selvom det kunne betyde, at mindretallets unge mænd kunne blive sendt i krig for et land, de dybest set ikke følte var deres. Det havde de danske i Slesvig accepteret før 1. verdenskrig, og det accepterede mindretallet i Sydslesvig efter verdenskrigen. Accepten hvilede på den forestilling, at ville man kræve sin ret som nationalt mindretal, måtte man også gøre sin borgerpligt i den stat, hvor man boede.¹ Netop pligtbegrebet spiller en central rolle i de breve, hvor mindretallets indkaldte kommer ind på, hvorfor og for hvad de kæmper. Pligtbegrebet var dog uhyre rummeligt, og det var ikke kun pligten, der fik langt de fleste til at følge deres indkaldelsesordre og tjene i den tyske uniform til krigens slutning. Enkelte var drevet af eventyrlyst, mens en betydelig større gruppe ikke har kunnet gøre tankegangen om pligt til deres, men bøjede sig for virkeligheden og nødvendigheden, og fulgte indkaldelsesordren af frygt for represalier.

Den tunge pligt

I soldaternes breve optræder pligten både i fuld overensstemmelse med mindretallets officielle linje, og i en række forskellige mere eller mindre tydelige variationer. For nogle var der tale om pligt både over for den stat man var borger i og om pligten over for mindretallet. Andre talte kun om pligten over for staten uden at trække en linje til mindretallet, mens andre knyttede an til mindretallet ved at tale om pligten overfor hjemstavnen og Danmark.

Marius Andersen var en af dem, der i flere af sine breve lagde sig tæt op af den officielle linje. I slutningen af juni 1940 gav han i et brev til sin bror et referat af et takkebrev, han havde skrevet, og som fuldstændigt afspejlede mindretallets officielle syn på værnepligten. Takkebrevet var angiveligt blevet sendt til den nazistiske kredsleder for Niebüll-kredsen, pastor Johann Peperkorn:

Vandrelærer Jørgen Jørgensen stod i ivrig korrespondance med indkaldte fra mindretallet. I krigens løb fik han flere af sine breve retur. Et af dem var afsendt til Peter Lund fra Medelby, der faldt samme dag brevet er stemplet, dog ikke "für Grossdeutschland". Hans sidste ord var "Danmark leve og leve dens frihed" (se side 76).

"Jeg havde i går en pakke fra Kreisleiter Peperkorn i Niebüll. Han sendte mig bøgerne: "Deutsch im Glauben Wie es zum Kriege 1939 kam, Hamburger Humor auf Platt og deutsche Fibel. Jeg skrev ham med det samme mange tak i et brev, som havde følgende indhold i grove træk: Ich danke Ihnen für die Grüsse aus der Heimat, und insbesondere, dass Sie dabei auch an uns dänische Südschleswiger die wir weit in Feindesland liegen um das Reich und damit das Recht in unserer Heimat zu verteidigen worin meine Väter auch Jahrtausende gewohnt haben. Doch sollte es zu einen Umtausch kommen im Norden, so werde ich und das dänische Königsreich übersiedlen, da meine Gedanken und Handeln noch immer den nordischen Ländern angehören, und ein echter Volksgenosse verändert niemals die Nationalität."²

Om det brev, der blev sendt, faktisk har haft denne skarpe tone, og om det overhovedet er andet end et dagdrømmeri, er naturligvis svært at sige. I Marius Andersens referat fornemmer man dog tydeligt glæden ved at kunne give nazisterne igen med deres egen retorik.

Men brevet var ikke kun et bravur-nummer for at gøre indtryk på broderen og eventuelt Kreisleiter Peperkorn. Den 17. februar 1940 skrev han til vandrelærer Jørgen Jørgensen: "Nu skal det jo snart vise sig, at en dansker også dur til noget, og at vi derved må beholde vor ret i hjemstavnen."³ Fem dage tidligere havde han skrevet til en anden vandrelærer, Gustav Lindstrøm, og udtrykt det samme:

"Nu rejser vi jo snart derhen, hvor det er mere uroligt end hjemme, men jeg vil gøre min pligt lige såvel som mine danske kammerater, så ingen kan sige bag efter i fald af, at jeg aldrig nogen sinde kommer tilbage: Han gjorde ikke sin pligt, men han var jo også kun en dansker."⁴

Den sidste vending findes næsten ordret i et brev fra Holger Petersen til Jørgen Jørgensen skrevet 31. januar 1940: "Der er ingen der skal komme til at sige: "Ja, han har ikke gjort sin pligt – men han var jo også kun en dansker."⁵ Det er nærliggende, at der er tale om et citat, hvad enten det så har været en gængs talemåde eller er hentet fra et og samme trykte medie. Uanset hvor det stammer fra, så gør det ikke blot opfyldelsen af værnepligten til en bitter forudsætning for at bevare retten til hjemstavnen, men også til en æressag. En opfattelse man også møder hos de to brødre Nikolaus og Wilhelm Matthiesen, om end med en anderledes formulering. Wilhelm Matthiesen skrev 2. januar 1940 til Den slesvigske Forening for Flensborg og Omegn:

"In den Dänischen Verein 16 und 17 Distrikt.

Herzliche Grüße sendet Euch Wilhelm Matthiesen. Habe Eure Pakete Dankend und mit Freuden erhalten. Und ich habe daraus ersehen, daß der Verein uns hier draußen nicht vergessen hat. Wir vergessen Euch in der Heimat auch nicht. Wir müssen ja unser Dienst tun. Der Polenfeldzug habe ich gut überstanden, so wie mein Bruder Nikolaus. Jetzt liegen wir in Westen, und werden auch dort unser Mann stehen, damit nicht gesagt wird: "Die von der Minderheit waren schlechte Soldaten."

Dafür bleibe ich doch was ich bin."⁶

Den 8. marts samme år udtrykte broderen samme holdning, men på dansk og noget kraftigere:

"Ja vi nærmer os fronten altid mer, nu ligger vi ikke så lang fra grænsen mer, og vi ved heller ikke hvornår det går løs, men lad det bare komme, hvad der vil, jeg skal nok står min mand, det har jeg bevist en gang, de skal vide at danskeren også kan slås.

Ja, hvornår vi igen kan mødes samme, der hænger forholdene af. Hvis jeg kommer igen, så kan de tro, at jeg ikke har forandret mit sindelag.”⁷

At lade tyskerne vide, at danskerne kunne kæmpe, var ikke kun et udtryk for mindretallets pligtopfyldelse. Det var også en måde at vise tyskerne, at de dansksindede var i stand til at være deres danskhed tro, og at de ville og altså også kunne slå for den. Også for Gustav Bunck var det sommeren 1940 en æressag at gøre sin pligt og at gøre den ordentlig: “Vi gør hvor pligt og dermed basta, det der bliver forlangt af os gør vi ordentlig.”⁸ Men modsat Marius Andersen, Holger Petersen og brødrene Matthiesen, så kædede han ikke opfyldelsen af værnepligten sammen med bevarelsen af sin danskhed, nærmest tværtimod:

“Vi gør her hvor pligt og om det kræves, må vi lade livet for det land, hvor vi bor. Derfor vil vi fra mindretallet ligegodt holde fast ved vort danske sindelag og syng tit “Venner ser på Danmarkskortet”. Aldrig vil vi glemme Danmark”.⁹

Sådan som Bunck udtrykker det, er der alene tale om en opfyldelse af statsborgerpligten uden skelen til kamp for mindretallet. En pligt som han oven i købet lader til at have opfattet som en trussel mod sit danske sindelag. For det var på trods af udøvelse af sin borgerpligt, at han stadig ville holde fast ved det danske. Bunck var ikke ene om at opfatte den massive tyske påvirkning, mindretallets indkaldte blev udsat for under deres værnepligt, som en trussel. Frygten for at de unge mænd ville gå tabt for mindretallet var blandt andet en af grundene til, at mindretallet organiserede pakke- og avisforsendelser.¹⁰ Søren Hansen, der var 20 år ved sin indkaldelse til hæren i 1941, gjorde sig formodentlig ikke den slags overvejelser, men var enig i Buncks forståelse af værnepligten. I et interview mange år efter krigen erindrede han, at han blot havde gjort, det der blev forlangt af ham, altså opfyldt sin borgerpligt som tysk statsborger uden at tænke videre end det.¹¹ Nicolai Friedrichsen, der var i gang med at aftjene sin værnepligt, da krigen brød ud, lader heller ikke til at have betragtet det som andet end en borgerpligt, da han skrev til Soldaterpakkeudvalget midt i november 1939: “Doch es heißt ja jetzt Soldat sein, und der Ruf des Führers müssen wir folgen. Ich befinde mir in der Nähe der luxembourginischen Grenze. Wenigsten tuen wir Deutschland besser lernen.”¹²

Bruno Friedrichsen, der den 10. januar 1940 skrev til Soldaterpakkeudvalget fra Bonn, betragtede også den pligt han skulle opfylde, som en pligt overfor staten. Ikke en pligt som han havde overfor sin dansksindethed eller sin hjemstavn. Det var derfor en pligt, der ikke faldt ham særlig let:

“Bare man vidste meningen med alt dette – måske ville det falde én slet så svært. Endskønt man har pålagt os den pligt, at være med her, så er denne sag dog ikke vor og [vi] kan ikke [dele] begejstring eller anskuelse med tyskerne – om vi havde været på engelsk eller fransk side, ville det have været akkurat det samme – i hvert fald er jeg altid “forkølet”, når vi skal til at synge “England-Lied”.¹³

Bruno Friedrichsen var ikke den eneste, der fandt det tungt at skulle kæmpe i en krig, der egentlig ikke vedkom ham. Sommeren 1940 gav Hans Harck udtryk for samme holdning: “Denne dejlige sommer går forbi – og vi får intet ud af den – det er måske ret med smålige øjne – men vor stilling i denne krig er jo lidt anderledes – end de delagtiges.”¹⁴ Da Harck skrev, befandt han sig i Rendsborg langt fra kamphandlingerne, og hans kommentar drejede sig om militærtjenesten i det hele taget. For Hans Detlef Andresen, der i sommeren 1940 også gjorde tjeneste bag fronten, drejede modviljen sig umiddelbart ikke så meget om den øjeblikkelig tjeneste, men mere om at kæmpe mod mennesker, der ikke var hans fjender: “Og så skal Peter Lund være falden. Hede,¹⁵ hvor kan jeg bare være glad, at jeg er her [i Travemünde], at jeg endnu ikke har skullet ud i den hårde kamp og kæmpe imod mennesker der da kun er tyskernes fjender; men ikke mine.”¹⁶ Dybest set drejede Harck og Andresens udtalelser sig om det samme, nemlig det meningsløse og pinefulde ved at gøre tjeneste i en fremmed hær.

Gustav Linde, der i marts 1941 skrev et takkebrev til Soldaterudvalget, fandt pinen dobbelt:

“Det er jo altid en trøst [at modtage pakker] for en, som ligger her ved fronten, som soldat, og skal kæmpe for en sag, som lige er den modsatte sag, for det vi egentlig ville kæmpe. Det kan man jo ikke gøre ved, vi lever jo uden for vores lands grænser og må jo nu føje os, efter det lands love, som vi nu en gang bor i. Men man tænker jo altid på den dag, hvor man kan vende bladet om og kæmpe for den sag, som er vores sag.”¹⁷

Det var formodentligt flere blandt mindretallets indkaldte, der følte som Gustav Linde, i hvert fald før felttoget mod Sovjetunionen var

begyndt. Men selv for dem, der gentagende gange understregede nødvendigheden af at bekæmpe bolsjevismen, var tjenesten i fremmed uniform sjælelig hård. Aksel Lieb forsøgte 8. februar 1942 at gøre sin hustru forståelig, hvorfor det var pinefuldt så sjældent at modtage breve fra hende:

“Tænker du på, at jeg siden den 21.11.41, da vi tog afsked med hinanden ved sporvognen, ikke har talt et dansk ord? Forstår du, hvad det vil sige, at man hver dag gør sin pligt til fuldkommenhed for en sag, der egentlig ikke vedkommer en.”¹⁸

Heller ikke Peter Køster kunne trods fortsat insisteren på nødvendigheden af at holde russerne stangen finde sig rigtigt til rette i den tyske hær, også selv om hans pligtopfattelse dækkede mere end blot værnepligten. Først i april 1944 skrev han til sin hustru fra Rusland:

“Du ved jo også, at vi giver alt herude hvad troskab og pligtopfyldelse angår; der kan vi jo ikke give hjertet, da det tilhører noget andet. I sit indre lever man et liv, hvori ingen herude kan være meddelagtig i. Ja, det er jo grænseboernes skæbne og tilværelse.”¹⁹

Malersvend Hans Hansen fra Flensborg kendte om nogen grænseboens skæbne under krig. Han tilhørte nemlig årgang 1896 og måtte ved krigsudbruddet for anden gang træde i tysk krigstjeneste, og for anden gang deltage i en verdenskrig. I et brev skrevet i slutningen af november 1939, hvor han gjorde tjeneste ved Infanterie-Regiment 490, udtrykte han som krigsveteran sin bekymring for de førstegangskaldte. Han vidste, hvor svært det kunne være at tjene i en fremmed hær, men fandt dog trøst i pakkerne fra hjemstavn og det budskab de sendte:

“Jeg synes altid, det må være svært for de unge som ikke kender krigen. Vi ældre som har prøvet det en gang, ved jo hvordan det går til. Sommetider ser alt så håbløst ud, men når man så ser, hvad vore landsmænd gør for os, lyser det op i sindet og man bliver sig bevidst, at man må gøre sin pligt for vor kære hjemstavn.”²⁰

Hos Hans Hansen er pligten ikke værnepligten i sig selv, men pligten overfor hjemstavn. Den var naturligvis at opfylde sin værnepligt, og meningen er derfor så vidt den samme som mindretallets officielle

parole, men med en betydningsforskel, der så lille den er, ikke er helt uvæsenlig i hvert fald ikke psykologisk set. Man kan sige at Hans Hansen – og dermed de dansksindede – tilegnede sig pligten. Det var han ikke den eneste der gjorde. Peter Køster, der adskillige gange skrev om pligt og pligtopfyldelse, foretog også den direkte sammenkædning mellem pligt og hjemstavn. I april 1943 skrev han til sin hustru: "Denger [er] her for at gøre sin pligt mod vor hjemstavn og for vort land. Det giver en altid en god og rolig følelse. Hvor pligten kalder, er der mænd, der følger budet."²¹ Køster udvider her endda pligten til også at gælde for sit land, hvilket må være Danmark. Sådan var det i hvert fald for arbejder Ernst Jørgen Hansen, formand for Den slesvigske Forenings 8. distrikt i Flensborg. Den 24. maj 1941 skrev han til Flensborg Avis fra Hamborg, hvor han var under uddannelse som artillerist:

"Kære Redaktion, jeg vilde gerne bede Dem om, da jeg er formand, for den 8.tende distrikt, om De ikke ville være så venlig, at en af de herrer, som kommer en gang til en af møderne, ville hilse den 8tende distrikt, fra deres formand, som kæmper med Dem for Danmarks sag."²²

Generalsekretær Frederik Petersen havde samme opfattelse, da han 27. december 1939 kort efter sin indkaldelse skrev til Soldaterpakkeudvalget:

"Tankerne går ofte til alle jer og vort danske arbejde derhjemme. Her går jeg og mange andre og gør efter min ringe mening ikke gavn for to skilling; derhjemme står min stol tom, og der er så meget, der skulle bringes i orden og gøres i vor egen sags tjeneste! Når disse tanker kommer, er det ikke let; men man er nu engang tysk soldat, og så må man stille sig helt ind på dette ene og gøre det lidet man kan her, i forvisning om, at også her står du i dine landsmænds og din hjemstavns tjeneste. Som tysk soldat kan og bør vi danske aldrig glemme, at vort arbejde, vor indsats, vort liv kun gælder vor hjemstavn, kun gælder danskhedens fremme, kun gælder Danmark."²³

Også Franz Wingender betragtede i begyndelsen af 1940 militærtjenesten på den måde: "Jeg har her fået den nedslående beretning om, at nu også, ja man kan vist snart sige, resten af vore kammerater er indkaldt for at gøre deres pligt, ikke alene for Tyskland – men for Danmark."²⁴

Mandskabet ved en 15 cm haubitser fotograferet på deres kanon i begyndelsen af krigen. En kanonbesætning var et militært arbejdsfællesskab, men satte også rammerne for soldaternes indbyrdes kammeratskab.

Kammeratskab

Men pligten var ikke kun værnepligt eller pligt overfor det danske nationale fællesskab, hvad enten man betragtede det snævert som den sydslesvigske hjemstavn eller som hele Danmark, og kammerater var ikke kun de spejderkammerater, som Franz Wingender omtaler ovenfor. Pligten kunne også komme til at omfatte de soldater, som de danske sydslesviger delte soldatertilværelsen med. Som soldater indgik det danske mindretals indkaldte i tvungne fællesskaber. Fællesskaber, der først og fremmest var de arbejdsfællesskaber, men som samtidig dannede rammerne for de sociale fællesskaber. Forestillingen om et særligt kammeratskab mellem soldater er vel lige så gammelt som krigen selv: et skæbnefællesskab opstået i dødens skygge og derfor af en særlig og stærk karakter. En forestilling som i stort omfang blev dyrket i Det tredje Rige, hvor erindringen om frontfællesskabet i 1. verdenskrigs skyttegrave forbandt sig med tanker om folkefællesskab og den omfattende militarisering af det tyske sam-

fund, der medførte at næsten alle kunne betragtes som soldater og derfor som del af et frontfællesskab.²⁵ Den officielle betoning af frontfællesskabet eller kammeratskabet fandtes også i de tyske styrker, hvor man konkret forsøgte at understøtte den ved i så vidt omfang som overhovedet muligt at sammensætte enhederne fra divisionsniveau og nedefter ud fra regionale kriterier. Det vil sige at den overvejende del af mandskabet i en given enhed var hjemmehørende i samme Wehrkreis, og at man lod soldaterne vende tilbage til deres gamle enhed, når de havde været såret eller syge.²⁶ For de danske sydslesvigere betød det ikke ret meget, da de i forhold til X. Wehrkreis størrelse talmæssigt var så lille en gruppe, at chancen for at komme sammen med andre dansksindede var ret lille.

Hvor godt de enkelte soldater fandt sig til rette i det påtvungne fællesskab afhang af mange ting: deres personlighed, de andre soldater og omstændighederne. Men uden kammerater og kammeratskab var den enkelte soldat ilde stedt. Det gav Ejnar Ramsing Lorenz et eksempel på til lederen af sin gamle spejdertrop i begyndelsen af februar 1944 efter i Flensborg Avis at have læst en beretning om en julefest blandt de dansksindede i Flensborg, som sluttede med ordene:

“Blot vi fylked skulder mod skulder”

“kan vi bære al’ modgangens vægt”

“Ja, dette “Skulder mod Skulder” der betyder kameratskab, er virkelig så stærk at den, når den bliver holdt med den rigtige alvor, kan bære al modgang. Det er det vigtigste af spejderarbejdet. Kammerater og venner kan man aldrig få nok af, og hvor lidt skal der ikke til for at skaffe sig venner, et hurtigt ord nu og da en frejdig hilsen altid, kan allerede gøre det, noget helt andet er det jo med venskab, det kan man kun slutte med en, højest to.

I mit kompagni i Kaukasus havde vi en soldat på 32 år, ugift. Han havde ingen venner og han har bitter fået det at føle. Lige under krigen, som man kan betegne som en bitter “modgang”, er man anvist på kammeraterne. Denne soldat havde ingen og gjorde heller aldrig forsøg på at skaffe sig nogen. Fik han en pakke fra sit hjem, gik han afsides for at åbne den, og fortærede indholdet med det samme. Delte vi vores kolde portioner, greb han altid efter den største del. Sagde vi så til ham at det var ukammeratligt, var hans svar, jeg behøver ingen kammerater. Han var en helt igennem egoist, jeg tror også, at det var af denne grund han var ugift. En dag under tilbagetoget blev han syg: “Ruhr” en væmmelig sygdom, som næsten alle soldater har haft, den ene mere eller mindre der var på Krim og Kaukasus (det er klimaets indvirk-

ning). Al næring man tager til sig kommer ufordøjet ud igen. Denne soldat her fik det særlig slemt. Han blev altid magere og de kolossale anstrengelser under tilbagetoget gjorde ham helt færdig. Han der for nogle uger siden havde sagt "jeg behøver ingen kammerater" tryglede os nu om hjælp, endskønt vi selv var udmattede af kampene og tilbagemarchen, hjalp vi ham. Dog kun så meget som vi holdt for godt. Så en dag da russerne var ganske tæt på os, stak han af fra tre sårede kammerater, som han skulle passe på. Da vi senere hen af dagen, tog afsnittet tilbage, lå de tre sårede med smadrede hoveder. Han kunne have reddet dem, da han havde et maskingevær, men angsten, ukammeratskabsfølelsen, egoismen fik ham til at stikke af også der. Tre dage senere var russerne trængt så tæt på os, at vi i hurtig løb måtte trække os tilbage, jeg glemmer aldrig denne hårde dyst, den ene hjalp den anden op af bjergene. Blev en såret, bed han tænderne sammen kravlede videre hjulpet af kammerater. Egoisten blev også såret, jeg tror i armen. Da han så, at vi lod de hårdt sårede bringe først tilbage, markerede han hårdt såret af angst for at skulle blive tilbage, men ingen hjalp ham. Og da vi igen blev fortrængt og timer senere igen samledes, manglede han. Ingen anede, hvor han var blevet af. Havde han sørget for at få nogle kammerater, tror jeg, at han i dag endnu levede. Jeg tror du ved, hvordan jeg mener."²⁷

Ejnar Ramsing Lorenz' lille moralitet, der kunne bære titlen "En dårlig kammerat", var sikkert ikke kun beregnet på spejderlederen, men også rettet mod de dansksindede spejdere, som han havde ansvar for. Brevet indeholder alle de vigtige sider af kammeratskabet fra at dele sin mad med kammeraterne til at sætte sit liv ind for dem, man var kort sagt forpligtet overfor sine kammerater. Men det var ikke kun under de ekstreme omstændigheder ved fronten, at man havde behov for kammeratskabet. I marts 1941 befandt Christian Jepsen sig i det fredelige Ratzeburg i den sydøstlige del af Holsten. Han var blevet indkaldt fire måneder tidligere og var allerede ved at være godt træt af soldaterlivet. Der var dog et lille lyspunkt:

"Jeg havde ellers sådan regnet med, at det kun blev ved uddannelsen, men det er man jo efterhånden hen over. Nej, man må regne med, at man er soldat så længe krigen varer. Så må man jo se, hvordan det går der hjemme. Der er da endnu altid nok at begynde på den dag, man slipper fri. Og gid den ikke var alt for langt borte. For lysten er som sagt meget lille. Dog håbet om at komme væk fra det hele lever man jo på. Og så har man da altid nogle kammerater, selv om man ikke er af samme anskuelse i mange ting, så er der dog meget, man kan tale om."²⁸

De indkaldte stod alene, fjernet fra familie og bekendte som de var, og den til tider meget uregelmæssige korrespondance kunne ikke dække behovet for menneskelig kontakt. Man havde som regel kun de andre soldater at falde tilbage på i social henseende. Kunne man ikke tale om alt, så kunne man da altid tale om soldatertilværelsen og de store og små hændelser, som der ikke var plads til i brevene, enten fordi de blev fundet uvæsentlige eller fordi man ikke ville risikere noget ved en eventuel censur. Blot det at andre befandt sig i samme situation som en selv kunne være en trøst, sådan følte Marius Jessen i hvert fald, da han noget modløs skrev fra Düsseldorf i slutningen af november 1942:

“Nå, det nytter jo ikke jeg lader hovedet hænge af den grund, jeg gør det heller ikke mere. Jeg er sammen med kammerater, vi må alle sammen bære det samme og vi lever da kun for dagen i dag, så går alt meget lettere, bare man ikke tænker.”²⁹

Andre sank så meget ned i kammeratskabet og soldatertilværelsen, at det hjemlige nærmest blev fremmed for dem – i hvert fald for en tid. En af dem var Bruno Friedrichsen, som midt i februar 1941 skrev om et orlovsophold i Flensborg til kammeraten Heinrich Hansen:

“Nok er forældrene én det kæreste, som man gerne vil se rask og sund igen, men udover det er der jo intet i Flensborg, der giver én oprejsning. Hvem venter mig der? Ingen møder man eller er man sammen med en gammel kammerat fra før, er tonen tilsyneladende måske også ægt – hjertelig, men alligevel får man for hver gang, man er hjemme en forøgende følelse af, at man bliver mere og mere fremmed, uden at jeg kan forklare, hvoraf det kommer. En orlov er faktisk ikke andet end en rastløs venten eller jagen efter adspredelse og er tiden omme, rejser man med en vis ligegyldighed “tilbage” igen – tilbage igen til en tilværelse, som ikke passer en, men som man har vænnet sig til, fordi man er nødt til det.”³⁰

Den identificering med soldatertilværelsen, som der på et eller andet plan er tale om hos Bruno Friedrichsen, skyldes måske i høj grad hans livssituation. Ganske vist var han i begyndelsen af 1942 med sine 28 år ingen vårhare, og som assistent i mindretallets Union Bank var han for så vidt trådt ind på sin livsbane. Men som han skrev, så var det kun forældrene, der ventede på ham. Han havde ikke stiftet hjem eller familie, som det var tilfældet for mange af de lidt ældre indkaldte. For de gifte havde hjemmet og orloven en helt anden betydning, men i de lange tidsrum fra den ene orlov til den næste kunne ægte-

“Blandt Kammerater” har Hans Paulsen skrevet på bagsiden af dette foto, som er taget maj 1941 ved Catania på Sicilien, mens han og hans kammerater ventede på at komme til Nordafrika. Kammeratskab var godt ved sol og strand under den italienske sol, men uundværligt ved fronten. Paulsen er nummer tre fra venstre.

mændene også have svært ved at beholde den civile tilværelse og hjemstavnen i syne. Hvordan Henrik Born, der var blevet gift i september 1940, opfattede sine orlover ved vi ikke, men i forbindelse med en dansk skolekammerats død kom han i april 1942 ind på soldaterkammeratskabets betydning:

“Samtidig dermed avisen med meddelelsen om, at min gamle skolekammerat og spejderbror Andreas Petersen nu også er gået fra os. Hvem troede vel i sin tid efter Polen og vestfelttoget, at vi endnu skulle komme til at ofre så mange af vore bedste. Når man selv står midt ude i det og næsten daglig må strege kammerater på listen, soldater-kammerater der er kommet til at stå én nær, føler man efterhånden mindre ved den slags meddelelser. Det forstå De måske? Men den dag vi kan lægge trøjen og igen begynde på vort eget, vil vi komme til at føle savnet des mere.”³¹

Grunden til at Andreas Petersens død ikke gjorde noget stort indtryk på Henrik Born, var ikke kun, at han efterhånden var vant til dødsbudskaber, men også at den gamle bekendtskabskreds i hvert fald for en tid havde fået mindre betydning end de soldaterkammerater, som han dagligt arbejdede sammen med. Medvirkende til det har også været, at Born befandt sig ved samme regiment fra 1941 til han blev meldt savnet i 1944, han kendte og havde gennemlevet mangt og meget med sine soldaterkammerater. Men det var ikke kun et spørgsmål om, hvor lang tid man havde været sammen med kammeraterne. Holger Petersen var blevet indkaldt i august 1939, og gjorde i januar 1940 tjeneste ved artilleriet:

“Jeg er vist nok den eneste, der er kommet så langt mod syd og som de ved som San-Soldat. Min beskæftigelse er at overvåge sundhedstilstanden i batteriet og at værne de syge. Hvad enten de nu hører til os eller ej, er revnende ligegyldigt. Vi er udsat for de samme farer og jeg anser det for min pligt at yde mit bedste overfor mine kammerater.”³²

Holger Petersen var ikke den eneste, der følte, at han havde en pligt overfor sine kammerater. Hans M. Futtrup, som i krigens slutning hjalp en halv snes danske sydslesvigere i tysk uniform med at desertere til Danmark, mødte flere, som givet tilbudet om flugt, afslog med begrundelsen, at de ikke ville svigte deres kammerater.³³ For dem var kammeratskabet blevet mere end blot en øjeblikkelig forpligtelse, som var en nødvendig del af soldaterlivet. De var blevet en del af et fællesskab, der betød så meget for dem, at det kunne være den tungest vejende grund til ikke at desertere.

Eventyrlyst

Men det var ikke kun pligten, hvad enten den blev opfattet som ren borgerpligt, pligt for hjemstavn, for Danmark eller kammeraterne, som soldaterne brugte til at give deres krigsdeltagelse en mening. I hvert fald fra en dansksindet sydslesviger er der fra de første krigsår bevaret udtalelser, som taler om en glæde ved soldaterlivet og krigshåndværket. Marius Andersen berettede i et brev til sin bror kort efter Frankrig-felttogets ophør om sit syn på tilværelsen som soldat:

“Jeg selv er fra 1. juni Gefreiter og synes, at det er ikke så helt forkert. Selv om krigen somme tider har været grusomt, så holder jeg meget af at være soldat, og når jeg må komme godt hjem igen og det skulle blive alvor, at vi flytter til Danmark, så lader jeg sikkert penslen falde for evigt, og mit højeste ønske er at blive optaget i den danske hær for at stå en gang inden for rækkerne af befalingsmændene for at danne et stærkt hær efter prøjsisk orden og for at lære dem de erfaringer jeg har med.”³⁴

Da Marius Andersen skrev, var han ikke en uerfaren rekrut, men en efterhånden erfaren soldat, der havde gjort både Polen og Frankrig med i forreste front, og i Frankrig havde måttet opleve en dansk kammerat ånde ud i sine arme. Han var tydeligvis imponeret af den tyske hær, men hans danske sindelag kan der ikke herske tvivl om, officer ville han kun være i den danske hær, også selvom det var en hær, der tilsyneladende havde meget at lære. Glæden ved soldaterhåndværket holdt dog ikke ved. Efter at have deltaget i første måned af angrebet på Rusland mistede Marius Andersen fuldstændigt lysten ved soldaterlivet.³⁵

Også hos andre aner man i de første år en vis smag for soldatertilværelsen, eller sider af den. Christian Nielsen havde allerede under sin korte militæruddannelse i efteråret 1938 givet udtryk for, at han fandt dele af tjenesten “meget interessant”. I begyndelsen af 1941 skrev han næsten forventningsfuld til Heinrich Hansen: “Det varer nu ikke så forfærdelig længen inden det går løs igen. Så kommer tiden med de upudsede støvler og sigøjnertilværelsen igen, den bedste tid af krigen.” Kort efter meldte han og kammeraten Henrik Born sig som tidligere nævnt til tjeneste i Afrika, som han forklarede: “Jeg vil se noget endnu inden krigen er forbi [...]”³⁶ Han og Born sad da i det store kasernekompleks Münsterlager og kedede sig, og når man nu en gang var indkaldt, så kunne man lige så godt få noget ud af det. Sådan så 21-årige Willy Fries tilsyneladende også på det, da han ved årsskriftet 1940/41 blev kommanderet til et skib, der lå i Kiel:

“Mig selv går det i og for sig udmærket. Da jeg blev kommanderet fra Sapnitz gik det med det samme til Kiel; her kom jeg samme aften om bord i en båd, der hører til vor flotille. Denne består [af] forskellige både, der alle sammen bærer rent nordiske navne som: “Odin”, “Beowulf”, “Hildebrand”, “Freya” osv. Det er alle sammen små fiskerbåde, som er blevet indsat som “Vorposten-boote”. De krydser rundt i de danske farvande, særlig Store Bælt, Øresund og Kattegat. Det var meningen, jeg skulle om bord på sådan en båd, men så

kom befalingen at alle materiale- og kasseforvaltere skulle afkommanderes i land, da det var for farligt at have alle skibspapirer om bord. Da man med hver tørn kunne regne med, at en af bådene gik nedenunder og hjem. På en måde var jeg glad for det, på en anden måde ikke, da jeg havde regnet med at kunne opleve en hel del på sådan ture.”³⁷

At der kunne være positive sider ved at være soldat, også i tysk uniform, var Lorenz Büchert jr. Ikke fuldstændig blind for, da han i begyndelsen af december 1939 skrev til soldaterpakkeudvalget. Personligt havde han dog ingen trang til soldaterlivet, og hans tyske kammerater åbenbart heller ikke:

“Forhåbentlig er krigen snart forbi, jeg vil hellere arbejde svært derhjemme. Hvis jeg var ledig og i tyverne år, havde jeg måske mere lyst til dette. Nu er jeg 32 år og gift og har 2 børn og der er jo mere ting, som du jo nok ved. Ja jeg tror en hver menneske har noget, som jeg også har, for der er ingen der har lyst til dette, heller ikke af mine kammerater.”³⁸

Dybest set havde de fleste det som Lorenz Büchert, de havde ingen lyst til at springe soldat. De holdt ud så længe, de ikke blev syge eller sårede, hvad enten de gjorde det for kammeratskabet, mindretallet, hjemstavnen eller Danmarks skyld. Først og fremmest gjorde de det, fordi krigstjenesten slet ikke stod til diskussion. Dertil kom frygt for, hvad der kunne ske med dem, deres familier og måske endda hele mindretallet, hvis de undlod at følge indkaldelsen eller senere deserterede.

Repressalier

Frygten for repressalier er kun fundet omtalt et par gange i den gennemgæede feltpost. I et brev skrev Peter Køster den 18. marts 1945 fra Kurland-Kedlen i Letland: “Og Denger gør sin pligt herude, og aldrig vil de kunne krumme dig et hår derhjemme, fordi Denger ikke har gjort sin pligt herude. Husk altid på det.”³⁹ Peter Køster tænkte her formodentlig ikke på den aktuelle situation, for han stod jo i den tyske hær og gjorde sin pligt, men snarere på hvad der kunne ske efter krigen. Knap tre år tidligere kom Franz Wingender i sin dagbog også ind på emnet i forbindelse med overvejelser om at desertere.

“Søndag 26. Juli [1942 ...] Der blev også talt lidt om, at jeg kunne forsvinde til Danmark og videre til Sverige. Det er fristende, men jeg tør ikke! Dertil er min familie alt for meget under Gestapos kontrol. Jeg er bange for repressalier overfor familien – og hvad kan man ikke finde på i forhold til vort mindretal? Nej, jeg tør ikke.”⁴⁰

Da ovenstående uddrag stammer fra Wingenders publicerede dagbog, er det svært at sige i hvilket omfang, Wingenders frygt er et udtryk for en senere tids efterrationalisering, eller en faktisk tankegang i 1942. Efter krigen nævnes frygten for repressalier overfor familien adskillige gange, når mindretallets krigsdeltagere har forklaret hvorfor, de fulgte indkaldelsesordren.⁴¹ Hensynet til familien har to sider, dels bragte en indkaldt sig selv i fare ved ikke at følge indkaldelsesordren eller ved senere at desertere, for blev han fanget, var straffen hård.⁴² Dels kunne myndighederne lade familien bøde for den indkaldtes desertering, en mulighed der ikke syntes fjern i det nazistiske Tyskland. Egentlige repressalier overfor de pårørende, den såkaldte “Sippenhaft” blev først indført sidst i 1944. Den gav mulighed for straffe de pårørende med konfiskation eller arrestation, men blev dog indført så sent på krigen, at den kun kom i begrænset anvendelse.⁴³ Heller ikke i de få tilfælde, hvor mindretallets indkaldte unddrog sig militærtjeneste, fik det konsekvenser for de pårørende. Det betyder dog ikke, at frygten for repressalier ikke har haft reel betydning for mindretallets indkaldte. De havde alle sammen været vidner til, hvordan nazisterne behandlede deres modstandere, og havde god grund til at frygte det værste.

Mens de pårørende altså ikke blev ramt, så kunne konsekvenserne for den, der unddrog sig militærtjeneste og blev pågrebet, være meget alvorlige. Men selvom om 15.000 af de 20-22.000 dødsdomme, som blev eksekveret af den tyske værnemagt i løbet af krigen, skyldtes faneflugt, så var det langt fra alle desertører, der idømtes dødsstraf. Straffen afhang af omstændighederne: var soldaten deserteret fra en kampenhed ved fronten, fra en enhed i Tyskland eller under orlov?⁴⁴ Hans Beeck berettede i slutningen af 1945 fra amerikansk krigsfangenskab Jørgen Jørgensen om sin mislykkede faneflugt:

“Ja Herr Jörgensen ich bin noch am 1 februar [1945] zum Unteroffizier befördert worden, aber da habe ich ja doch nicht [viel] von. Die Nazis habe mich noch im März zu 6 Jahre KZ-Lager verurteilt für Fahnenflucht, aber der Amerikaner kam ja rechtzeitig und hat uns befreit.”⁴⁵

Den for tidspunktet relativt milde straf, skyldtes formentlig, at han ikke befandt sig ved en kampenhed, men bevogtede krigsfanger i Ulm i Tyskland. Christian Jørgensen fra Jaruplund tilhørte en kampenhed, da han som 20-årig deserterede til Danmark under en orlov. Han blev pågrebet sammen med medlemmer af den danske modstandsbevægelse, og da man fandt ud af, at han var tysk soldat, blev han dømt til døden. Han blev ikke henrettet, da krigen sluttede før dommen kunne eksekveres.⁴⁶

Der var grunde nok til ikke at forsøge at unddrage sig militærtjenesten, og det var da også kun relativt få der tog chancen. Normalt regner man med, at 15–20 danske sydslesvigere deserterede eller på anden vis unddrog sig militærtjeneste.⁴⁷ Et tal der svarer meget godt til de 24 personer, som det i forbindelse med udarbejdelsen af denne bog er lykkedes at finde frem til i erindringer og avisartikler.⁴⁸ Enkelte af dem falder dog uden for bogens emne: en deserterede før krigsudbruddet, mens to gik under jorden i forbindelse med deres indkaldelse uden at have gjort tjeneste i enten Reichsarbeitsdienst eller det tyske militær.⁴⁹

Langt de fleste deserterede efter den allierede invasion i Normandiet juni 1944. Der kendes kun tre tilfælde før, det ene fandt sted i de første måneder af krigen, mens de to andre deserterede i begyndelsen af 1944.⁵⁰ Størstedelen deserterede til Danmark enten under ophold i landet eller på orlov hjemme i Sydslesvig, mens enkelte fortsatte videre til Sverige.⁵¹ Nogle få sluttede sig til den danske modstandsbevægelse,⁵² men de fleste nøjedes med at gå under jorden. Overvejende har incitamentet for faneflugt nok været den personlige sikkerhed. Det understøtter det overvejende sene tidspunkt for deserteringerne også. Det tyske nederlag syntes da umiddelbart inden for rækkevidde, og faren for at blive lemlæstet eller dræbt ved fronten større end de eventuelle konsekvenser, en faneflugt kunne nå at have før krigen var slut. Det var dog ikke en beregning, som ret mange af de dansk-sindede eller deres tyske kammerater turde løbe an på.

Begrundelserne for at følge herbergstatens indkaldelse til militæret kunne være meget forskelligt fra soldat til soldat. Hos Marius Andersen kan man for eksempel finde ikke færre end tre forskellige begrundelser, nemlig mindretallets officielle linje, den danske ære og så nævnte han også en vis tid glæden ved at være soldat, men det sidste kan næppe opfattes som egentlig begrundelse. Den relativt hyppige henvisen til pligten tyder på, at den statslige disciplinering har haft

Wie uns mitgeteilt wird, ist Ihr lieber Mann auf dem Stadtfriedhof in Jaslo am Nordostausgang der Stadt, Einzelgrab Nr. 48, 6. Reihe von rechts mit allen militärischen Ehren beigesetzt worden.

Erlauben Sie mir, Ihnen meine und aller seiner Kameraden herzlichste Teilnahme zu dem schweren Verlust, der Sie und Ihre Angehörigen betroffen hat, zum Ausdruck zu bringen.

Möge Ihnen die Gewissheit, dass Ihr Mann als tapferer Soldat sein Leben für ~~Führer, Volk und Heimat~~ *for Hjemstaven* hingegeben hat, ein Trost in Ihrem schweren Leid sein, das Sie betroffen hat.

Mit dem Ausdruck aufrichtiger Teilnahme bin ich

Ihr sehr ergebener

Fritz Geis

*Godt tagt Torsdag den 28 September
1944*

*Meddelelsen om sin døde, 18. September 1944
Udsendt i Radioen af Hjemstaven.*

Hermann Wilhelm Burmester var født og opvokset i Flensborg, men blev dansk gift og slog sig ned i Ravsted i Sønderjylland. I 1943 blev han som tysk statsborger indkaldt for at aftjene sin værnepligt. Efter at være blevet hårdt såret ved fronten, døde han den 18. august 1944 på et lazaret i den polske by Jaslo. Ti dage efter modtog hans hustru meddelelsen om, at han var faldet for "Führer, Volk und Heimat". Hustruen stregede alle tre ord over og erstattede dem med det danske "for Hjemstaven".

så godt tag i mindretallets indkaldte, at man har fulgt indkaldelsesordren og alt hvad den medførte med en nærmest ureflekteret selvfølgelighed uanset hvordan pligten ellers blev fortolket. Statslig disciplinering skal forstås i bredeste forstand, og ikke kun som et udslag af den særlige nationalsocialistiske statsordning: man var simpelthen borger i landet. Pligtbegrebet spillede også en stor rolle for de tyske soldaters forståelse af deres deltagelse i krigen. Gennem mangeårig opdragelse i de forskellige nazistiske organisationer fra Hitler Jugend over Reichsarbeitsdienst til militærtjenesten var pligtfølelsen blevet indpodet den tyske ungdom i en sådan grad, at pligten nærmest blev betragtet som et gode i sig selv.⁵³ I hvor høj grad de tyske soldater følte sig forpligtet overfor de nazistiske idealer er selvfølgelig blevet diskuteret en del. Historikeren Omar Bartov mener, at den nazistiske ideologi – især antisemitismen og antiboljsevismen – var bærende for de tyske soldaters udholdenhed på østfronten. En opfattelse der er

blevet modgået, især fordi, den feltpost han refererer til betragtes som utilstrækkelig.⁵⁴ Man kan naturligvis sagtens finde tyske feltpostbreve med nazistiske retorik, men i de systematiske studier af feltpost er de meget sjældne.⁵⁵ K. Latzel peger dog på, at selvom de direkte nazistiske ytringer i den feltpost, han har gennemlæst, er meget få, så tangerer de den nazistiske ideologi på en række områder. Han mener derfor ikke, at man kan reducere spørgsmålet om motivation til pligt-opfyldelse, fordi de tyske soldaters virkelighedsopfattelse var gennemsyret af nazistisk tankegods.⁵⁶

De danske sydslesvigeres brug af pligten som forståelsesramme, hviler i høj grad på forståelse af pligten som et gode i sig selv. Rent formelt adskiller de danske sydslesvigere sig ikke fra deres tyske kammerater, men når de reflekterede over hvem og hvad de havde pligt overfor, så var det ikke det samme som dem. Selvom pligten overfor hjemstavn og fædreland benyttes af både danske og tyske, så var det i hvert fald ikke det samme fædreland.

Danske soldater

På de foregående sider har vi fulgt de dansksindede sydslesvigere i de tyske styrker i de næsten seks år som 2. verdenskrig varede. Ved hjælp af deres egne ord i breve og beretninger har det været muligt at følge dem på de fleste af Europas krigsskuepladser og gennem en lang række af krigen mangefoldige og forskelligartede sider. Det gælder både de sider af krigen, som de havde til fælles med de andre tyske soldater, og dem som var særlige for mindretallets soldater.

De omkring 1.000 danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-1945 var en forsvindende lille del af de millioner soldater, der i løbet af 2. verdenskrig gjorde tjeneste i det tyske militær. Ligesom kammeraterne var de fuldgyldige tyske rigsborgere, men på ét afgørende punkt skilte de sig ud fra de øvrige. Modsat den overvejende del af de tyske styrker identificerede de dansksindede sig i national henseende ikke med den tyske stat, som de boede i. De følte sig som danske, og var del af det mindretal, der var blevet tilbage i Tyskland, da den nye grænse i 1920 blev trukket nord om Flensborg.

At tilhøre det danske mindretal var på mange måder noget, man var på trods af det omgivende tyske samfund. Ganske vist var de nationale mindretals eksistens officielt anerkendt af Weimarrepublikken, og den nazistiske magtovertagelse i 1933 medførte ingen forandring i den officielle linje. Mindretallet og dets institutioner fik lov til at eksistere, men alligevel blev mindretalstilværelsen på mange måder en daglig kamp. Lokale grupperinger forsøgte med eller uden støtte fra det overordnede stats- eller senere partiapparat at presse mindretallet, hvor og når muligheden bød sig. Efter den nazistiske ensretning af det tyske samfund medførte ønsket om at udgrænse alle formodede rigsfjender, at presset på mindretallets medlemmer blev større. Det lykkedes dog at opnå en række særordninger, der især friholdt mindretallets børn og i nogen grad dets unge fra den nazistiske ensretning. Men mindretallet måtte i mangt og meget føje sig og opnåede f.eks. ikke at få sine unge fritaget for rigsarbejdstjenesten. Da værnepligten blev genindført var det en selvfølge, at den omfattede mindretallets medlemmer. For både mindretallets ledelse og formentlig langt hovedparten af de menige medlemmer var vær-

nepligten en pligt overfor den tyske herbergsstat, som der ikke var nogen vej uden om. Mindretallet selv betragtede den som et pant på retten til at eksistere som mindretal. Denne loyalitet over for staten kom til at koste dyrt, da krigen brød ud i september 1939. Frem til krigens slutning faldt 242 af mindretallets 1.000 indkaldte.

Det var ikke altid nemt at være medlem af det danske mindretal i Sydslesvig, ofte mærkede den enkelte presset fra lokale modstandere, men i hjemstavnen blev det på en vis måde afbødet af, at der ikke var langt til ligesindede. Inden for mindretallet kunne man mødes og støtte hinanden. Det var dog ikke alle, der havde kræfter til at stå i mod, og indtil den tyske kapitulation i maj 1945 svandt antallet af organiserede medlemmer ind. Nogle gik helt tabt for mindretallet, mens andre valgte at holde deres danske sindelag for sig selv. Knap en tredjedel af de cirka 1.000 soldater, som i denne undersøgelse bliver betragtet som dansksindede sydslesvigere, var ikke en del af det organiserede mindretal og stod af den ene eller anden grund uden for. Men de er i denne undersøgelse regnet med til mindretallets indkaldte, fordi de før den tyske kapitulation i 1945 havde haft en eller anden tilknytning til mindretallet og trods deres løsere forbindelse til den organiserede danskhed aldrig var gået ind i de forskellige nazistiske partiorganisationer. Situationen for de indkaldte var en helt anden end for mindretallet i hjemstavnen. De blev spredt i alle dele af det tyske militær, og kom som oftest til at stå som ene danske mellem tyske. De havde derfor sjældent nogen at tale deres modersmål med, eller støtte sig til ved national modvind.

Overvejende blev de dansksindede værnepligtige ikke behandlet anderledes end de andre tyske soldater. De blev indkaldt efterhånden som de stod for tur, og kom til at gøre tjeneste over alt i den tyske hær og på alle fronter. Intet tyder på, at man fra militærets side systematisk behandlede de danske sydslesvigere anderledes end andre indkaldte. Der findes ganske vist eksempler på forskelsbehandling på grund af nationalt tilhørsforhold, men de er relativt få og forekom mest, når den dansksindede soldat kom ud for officerer, som af den ene eller anden grund fandt det danske sindelag suspækt, om det så var fordi det var dansk eller ikke tysk. Samtidig kunne det ske, at netop det danske blev en fordel for soldaten fra mindretallet. Det tyske militær havde således ingen problemer med at gøre brug af de danske sydslesvigeres særlige forudsætninger, når der skulle findes tolke til tjeneste i Danmark. I det omfang militæret overhovedet var

Hermann Burmesters pung, som blev sendt tilbage til hans hustru i Ravsted efter at han var død af sine sår på et lazaret i Polen i august 1944. Den indeholder mønter og pengesedler fra forskellige lande, frimærker, et brev fra hans lille søn, skrevet af hustruen, et årsmødemærke og et lille dansk flag fra Dansk Samfund.

bekendt med den enkelte danske sydslesvigsk sindelag, synes behandlingen først og fremmest at have været bestemt af pragmatiske hensyn. Ganske vist var der kun en enkelt blandt mindretallets indkaldte, der blev officer og det kun i kraft af en civil uddannelse som læge, mens andelen af underofficerer var noget lavere end generelt i den tyske hær. Men det skyldtes så vidt det kan skønnes ikke en slags tilsidesættelse fra de militære myndigheders side, men snarere de

dansksindedes egen indstilling til den stat de boede i og den krig, de mod deres vilje var tvunget ud i.

Også uden et nationalt modsætningsforhold til den hær man var soldat i kunne det være bittert nok at være soldat, hvad enten man var fra Bayern, Sachsen eller fra det danske mindretal i Sydslesvig. De ydre vilkår soldaterne levede under havde intet at gøre med, hvor de kom fra i Tyskland eller tilknytningen til mindretallet, men var afhængig af tjenestested og den militære situation. På mange måder delte de dansksindede sydslesvigere syn på de lande og de folk som de passerede med deres nordtyske kammerater. De danske sydslesvigere var ligeså kritiske som andre soldater overfor de forskellige materielle og sociale vilkår de så på deres vej. I brevene er denne fælles synsvinkel især tydelig i betragtninger over de hygiejniske forhold, de oplevede undervejs, og kun få lande fandt nåde for deres kritiske blikke. I brevene fra de dansksindede sydslesvigere blev den civilisatoriske overlegenhedsfølelse dog ikke til åbenlys racisme hverken overfor østeuropæere eller jøder. Det kunne tolkes som om de har taget bevidst afstand fra en af hovedhjørnestenene i den nazistiske ideologi, men direkte racistiske ytringer er også sjældne i den tyske feltpost. Tavsheden om raceideologien kan også hænge sammen med det modsætningsforhold de danske sydslesvigere befandt sig i i forhold til en hver form for aggressiv tysk nationalisme.

I synet på det russiske samfund gav de dansksindede sydslesvigere udtryk for de samme forbehold som findes hos de andre tyske soldater. Politisk så den overvejende del af de danske sydslesvigere ligesom deres tyske kammerater Sovjetunionen og dets kommunistiske regime som en fare for Europa. De anså derfor det tyske angreb som berettiget og nødvendigt, men det er også det eneste felt, hvor sydslesvigerne generelt stillede sig positivt til det tyske syn på en modstander og krigens mål. I krigens begyndelse var der flere, der ventede en tysk sejr og kritiserede Storbritannien, ligesom enkelte senere kritiserede den allierede bombekrig, men denne kritik kan ikke tolkes som udtryk for sympati overfor Tysklands krigsførelse. Tværtimod findes der især i de sidste krigsår flere eksempler på en til tider overraskende åbenlys kritik af den tyske ledelse såvel som en meget negativ vurdering af Tysklands militære situation. En kritik de danske sydslesvigere naturligvis ikke var ene om, men som i flere tilfælde klart bringer deres afstandtagen til regimet og tyskerne til udtryk.

Størstedelen af feltposten handler ikke om det at være dansk, men

om at være væk fra sin familie og sine bekendte og at skulle overleve under de forhold, som krigen bød en. Derunder hørte naturligvis også at være dansk mellem tyske, men først og fremmest at komme bedst muligt igennem de forhold, som kunne være meget forskellige alt efter tid og sted, men som var de samme som dem de andre omkring en måtte leve og kæmpe under. I det store hele adskiller de dansksindedes feltpost sig ikke fra den tyske feltpost, og dermed er det også nærliggende, at deres basale oplevelse af krigen heller ikke gjorde det. Det er altid af betydning hvem man er og hvor man kommer fra. For Sydslesvigerne blev det sat på spidsen, fordi de måtte stå i et modsætningsforhold til det den tyske hær stod for og det som de andre tyske soldater kom fra. Men trods det forskellige nationale udgangspunkt havde de også meget til fælles med dem. Ikke blot skulle de som dem og sammen med dem udføre den samme pligt under de samme forhold, de delte på nogle områder også tyskernes syn på det de mødte i det fremmede.

Det betyder på ingen måde, at de var nazister, men hvor mange af de tyske soldater var det? I de senere år har der i den tyske forskning været en tendens til at betragte også de almindelige soldater om ikke som fuldt bevidste nazister så dog som i høj grad påvirket af det nazistiske tankesæt. Det er sket på baggrund af den erkendelse, at det ikke kun var særlige enheder, der begik krigsforbrydelser, men at også de almindelige tyske styrker i stort omfang var involveret i krigsforbrydelser og forbrydelser mod menneskeheden.¹ Men gennem feltposten er det svært at påvise udbredelsen af det nazistiske tankesæt, direkte nazistiske ytringer kan findes, men sammenholder man de tyske feltpostbreve med de dansksindedes breve, så minder de generelt set meget om hinanden. Det skyldes formodentlig i høj grad feltpostens funktion, og dermed vanskelighederne ved at bruge den som overbevisende og repræsentativ kilde til den type problemstillinger. De danske sydslesvigere burde kunne fungere som en art lakmusprøve på opfattelsen af hvordan tyske soldater var, for de dansksindede var nemlig ikke nazister. Men der er intet, der tyder på, at de danske sydslesvigere har opført sig meget anderledes end deres tyske kammerater. Man skal derfor måske også inddrage andre faktorer end den politiske indstilling til at forklare, at de tyske soldater gjorde deres pligt til den bitre ende. For det gjorde langt den overvejende del af de dansksindede sydslesvigere, og nogle endda så godt, at de nåede at blive dekoreret.

Det specielle for de danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste var altså ikke, hvordan omgivelserne betragtede dem eller behandlede dem, men mere hvordan de selv betragtede omgivelserne og deres egen plads i dem. Soldaternes danskhed kommer tydeligst til udtryk ved, at de fleste – som det fremgår af citaterne i denne bog – skrev på dansk. Det er dog ikke noget afgørende træk, da en del af mindretallet ikke havde haft dansk skolegang og derfor ikke mestrede skriftlig dansk. Hvor de dansksindede soldater ikke mestrede skriftlig dansk benyttede de derfor det tyske, og det gjorde også flere unge fra det lille dansksindede borgerskab i Flensborg.² Selv om sproget altså ikke kan betegnes som afgørende kendemærke for det nationale tilhørsforhold, så er den overvejende brug af det danske sprog trods alt en bekendelse til det danske.

Mere sjældent forekommer, at denne bekendelse blev sat udtrykkelig i ord på anden vis, og det skyldes, at brevene først og fremmest var rettet til familie og bekendte. Det danske var en grundlæggende forståelsesramme, og netop derfor var der i disse private breve kun sjældent grund til at sætte ord på den. Kun lejlighedsvis blev der anledning til udtrykkelige og længere betragtninger om det danske, eksempelvis når budskabet om faldne fra mindretallets kreds skulle kommenteres, eller når de dansksindede overvejede deres pligt som soldater, eller krigens gang. Det er heller ikke ret ofte, man hører hvor tungt og til tider fortvivlende det må have været i det daglige, når tankerne under de lange vagter eller ved læsningen af breve hjemmefra gik til familie, venner og bekendte i hjemstavnen. Det er kun sjældent soldaterne fandt anledning til at tale om det modsætningsfyldte der lå i at gennemleve soldaterlivets strabadser, når man følte sig dansk og kun anså det land man var statsborger i som herbergstat, hvor de dansksindede ikke altid kunne få lov til at udfolde sig frit, netop fordi de var danske.

De aller fleste af mindretallets værnepligtige gjorde deres borgerpligt overfor den stat, som de boede og var borgere i. De adskilte sig i det ydre ikke fra andre soldater i tysk tjeneste. Deres danskhed kunne ikke aflæses af deres uniformer eller sluttes ud fra de enheder, hvor de gjorde tjeneste, og førte heller ikke til en særlig behandling af det tyske militær. Men de var og følte sig som danske. I det ydre kom det for så vidt kun til udtryk ved en uvilje til at indgå i det tyske officerskorps, og i nogens tilfælde også i underofficerskorpset. Når man skal udtale sig om hvilken betydning deres danske sindelag hav-

de for deres oplevelse og forståelse af krigen, er det straks mere vanskeligt. Ikke fordi der kan være nogen tvivl om, at de fleste af dem på en eller anden måde bekendte sig til det danske, hvad enten det så var gennem opvækstens vane eller en mere bevidst national opdragelse, men fordi dybden af det kan være svær at lodde på baggrund af den feltpost, som har været den afgørende kilde ved skrivningen af denne bog.

De dansksindede soldater var danske, men de var først og fremmest tyske soldater i tysk uniform under tysk kommando. Deres danske sindelag bar de med sig, hvor de gik, og det hændte også at den fandt næsten programmatisk udtryk i breve hjem – også selv om der rationelt set ikke var grund til denne betoning over for modtagere som fuldt ud kendte deres danske baggrund. Der kan peges på flere brevskrivere, fra hvem vi har sådanne næsten programmatiske betoning af det danske og dermed den særlige krigsoplevelse for den dansksindede. En af dem var generalsekretær Frederik Petersen, der – som ovenfor citeret – i december 1939 skrev hjem til sin hustru:

“Tankerne går ofte til alle jer og vort danske arbejde derhjemme. Her går jeg og mange andre og gør efter min ringe mening ikke gavn for to skilling; derhjemme står min stol tom, og der er så meget, der skulle bringes i orden og gøres i vor egen sags tjeneste! Når disse tanker kommer, er det ikke let; men man er nu engang tysk soldat, og så må man stille sig helt ind på dette ene og gøre det lidet man kan her, i forvisning om, at også her står du i dine landsmænds og din hjemstavns tjeneste. Som tysk soldat kan og bør vi danske aldrig glemme, at vort arbejde, vor indsats, vort liv kun gælder vor hjemstavn, kun gælder danskhedens fremme, kun gælder Danmark.”³

En anden var Peter Køster, som i april 1944 skrev hjem fra Kurland-Kedlen:

“Du ved jo også, at vi giver alt herude hvad troskab og pligtopfyldelse angår; der kan vi jo ikke give hjertet, da det tilhører noget andet. I sit indre lever man et liv, hvori ingen herude kan være meddelagtig i. Ja, det er jo grænseboernes skæbne og tilværelse.”⁴

Sådanne bekendelser kan der være grund til at gentage – samtidig med at der næppe er tvivl om, at næppe mange har holdt sig danskheden konstant for øje sådan som flensborgeren Hans Starup gjorde. Han havde nemlig hængt et lille dannebrog flag op i forruden på den vogn, han førte som chauffør på østfronten.⁵ For de fleste har

danskheden været noget de bar med sig i det skjulte – og nødtvunget i det skjulte. Sådan gjorde Hermann Burmester, der var født og opvokset i Flensborg, men havde slået sig ned i Ravsted i Sønderjylland. I sin tegnebog gemte han gennem alle krigens prøvelser et årsmødemærke fra Flensborg med dannebrog og et lille dansk stofflag. Her – helt i det skjulte – forvarede han tegnet på sin danskhed. Han måtte så at sige gå ind i sit åndelige lønkammer, når han skulle føle sig hjemme i sin anderledes identitet. Det var den eneste mulige niche og tilflugtssted han havde. Det skrev han ikke direkte om i sine breve, og det gjorde de andre danske heller ikke ret ofte. Da Burmester var faldet i Polen i august 1944, blev de to dannebrog sammen med tegnebogen sendt hjem til hans hustru og to børn.

For de efterladte – og for os i dag – siger de to flag mere end mange breve, der mest fortæller mest om andre sider af krigsoplevelsen. Men netop det uudtrykte har levet hos de dansksindede soldater og givet deres krigstjeneste en særlig karakter.

Liste over de dansksindede sydslesvigere i tysk krigstjeneste

I forbindelse med skrivningen af denne bog blev der opbygget en database over de dansksindede sydslesviger, sådan som det er beskrevet i kapitlet *De sydslesvigske soldater i tal*. Databasen indeholder ikke blot navne på de knap 1.000 dansksindede soldater, men også referencer til i hvilke kilder de optræder, sammen med eventuelle oplysninger om tilknytning til mindretallet og deres militærtjeneste. Nedenfor er databasen trykt i en stærkt reduceret udgave, som kun indeholder navnene på mindretallets indkaldte med samt deres fødselsdag, og for de faldne dato og sted for deres død. Er man interesseret i at vide mere om enkeltpersoner, kan man henvende sig til Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg for nærmere oplysninger.

Der skal ikke her kommes nærmere ind på kilderne til listen og de problemer, der er forbundet med at opstille sådan en sådan liste, da disse spørgsmål er behandlet indgående i kapitlet *De sydslesvigske soldater i tal*. Men det må understreges, at en liste som denne er behæftet med en vis usikkerhed, og der vil sikkert kunne argumenteres for at tilføje flere navne til den. Man skal dog huske på, at listen kun dækker dem, der kan siges at have haft en tilknytning til det danske mindretallet før den tyske kapitulation i maj 1945. Personer der først efter krigen fik en tilknytning til mindretallet, har ikke været emnet for denne bog. Uanset hvor solide danske støtter de siden hen blev, så var deres vilkår som soldater i 2. verdenskrig nogle andre.

<i>Navn</i>	<i>Født</i>	<i>Faldet</i>
Abraham, Martin	1/9-1921	1/8-1943 Charkow, Ukraine
Abraham, Walter	1/9-1921	
Abrahamsen, Marius	10/2-1908	14/9-1944 Østfronten
Aepfel, Willy		
Albertsen, Alfred	3/6-1910	
Albertsen, Valdemar	23/9-1924	
Albertsen, Wilhelm	25/11-1907	
Alsen, Ernst	24/5-1901	
Andersen, Andreas		
Andersen, Andreas	10/8-1899	

Andersen, Andreas Heinrich	18/5-1909	15/4-1943	Golaja-Dolina ved Slawjansk, Ukraine
Andersen, Andreas Lorenzen	13/7-1913		
Andersen, Hans Marius	3/3-1918	17/7-1942	Naljutschi, Rusland
Andersen, Harry Peter Fr.	16/6-1922		
Andersen, Heinrich	28/1-1899		
Andersen, Nicolai			
Andersen, Niels Bøgh	21/7-1908		
Andersen, Otto	8/8-1906		
Andersen, Peter	21/2-1923	4/4-1944	
Andersen, Peter	7/3-1917	19/3-1944	Litin, Ukraine
Andersen, Peter	23/8-1906	okt. 1943	Østfronten
Andersen, Reinhold Th.	20/7-1914		
Andersen, Rudolf	4/1-1915		
Andersen, Valdemar	15-12-1897		
Andresen, Albert	8/2-1911		
Andresen, August	23-09-1896		
Andresen, Carl	17/9-1917	6/7-1942	Voronesh, Rusland
Andresen, Erik Peter	22/2-1915	21/3-1943	Twerdy, Rusland
Andresen, Gottburg	27/6-1927	28/11-1945	Magdeburg, Tyskland
Andresen, Hans	28/5-1907	28/8-1945	Kaunas, Litauen
Andresen, Hans Detlef	16/10-1917		
Andresen, Heinrich	3/9-1927		
Andresen, Hermann	13/7-1902		
Andresen, Hermann	28/2-1910		
Andresen, Jens	8/12-1904	2/6-1942	Pskov, Rusland
Andresen, Jens Nicolai	21/5-1927		
Andresen, Johannes	1912		
Andresen, Karl	1/12-1926		
Andresen, Karl Heinz	10/3-1924		
Andresen, Knud	5/4-1904		
Andresen, Otto			
Andresen, Paul Peter	26/7-1920		
Andresen, Peter	18/7-1920		
Andresen, Peter			
Andresen, Peter	25/8-1924		
Andresen, Siegfried	17/5-1925		
Arnstzen, Hans	11/8-1899		
Asmussen, Albert	15/12-1906		
Asmussen, Andreas	19-09-1894		
Asmussen, Johannes	12/8-1907		
Asmussen, Manfred	7/9-1926		
Asmussen, Rolf	14/9-1928		
Autzen, Andreas	17/12-1905		
Autzen, Jørgen H.	16/8-1907	18/9-1944	Østfronten
Bahrs, Werner	21/12-1905		
Bannier, Hans	4/4-1909		
Bartelsen, Christian	3/3-1920		

Bartelsen, Hermann	9/4-1902	
Bartelsen, Willy	9/4-1920	nov. 1941
Baumgarten, Willi	31/5-1922	
Beck, Helmuth	30/5-1913	
Beck, Peter Friedrich	16/9-1897	
Beeck, Christian	26/1-1921	2/12-1943 Tjerkassy
Beeck, Günther	26/10-1926	
Beeck, Hans Wilhelm	1/7-1917	
Beenfeldt, Karl Heinz	12/5-1926	
Behrendsen, Ludvig	5/9-1927	
Behrendt, Emil	12/2-1903	
Behrendt, Harry		
Behrendt, Karl	14/12-1906	
Behrendt, Robert	19/1-1926	
Behrendt, Rudolf	18/12-1925	12/11-1944 Vestfronten
Bendig, Osvald	21/1-1908	
Bendixen, Heinrich	25/9-1924	16/1-1945 Klaipeda, Litauen ubekendt Frankrig
Bennedsen, Walter		
Berendsen, Heinrich	13/1-1922	
Berg, Anton	1910	
Berg, August	9/4-1913	
Berg, Helmut	1927	
Berg, Jens	4/9-1921	
Berg, Theodor	2/8-1917	jan. 1945 Kiel, Tyskland
Bertelsen, Christian	1913	12/3-1943 Tyskland
Bertelsen, Heinrich	27/9-1902	
Binder, Henrik	19/4-1922	25/5-1942 Katharinowka, Ukraine
Bischoff, Hans	17/3-1921	26/9-1941 Østfronten
Bischoff, Theodor	8/12-1913	
Bjerringgaard, Lauritz		
Block, Peter	1916	29/3-1942 Østfronten
Bock, Johs.	4/5-1898	
Bogensee, Kai		27/11-1924
Boisen, Jes		
Bollmann, Karl	16/4-1926	
Borg, Claus	5/7-1912	
Borg, Hans	24/4-1906	
Borg, Jakob Hansen	1/4-1910	
Borg, Lauritz	3/10-1916	28/6-1941 Tallin, Estland
Borg, Mathias Hansen	8/4-1904	
Borkovski, Carl Otto	8/7-1925	
Born, Henrik	11/12-1913	12/7-1944 Østfronten
Boysen, Alfred	14/2-1915	
Boysen, Christian	23/3-1913	
Boysen, Holger		
Boysen, Kurt	25/2-1923	13/8-1944 Østfronten
Boysen, Olaf	15/1-1925	18/1-1944 Casino, Italien

Boysen, Sven Christian	3/1-1922	24/9-1942	Gorjatschi Kljutsch, Rusland
Boysen, W.			
Brammertz, Robert	1/2-1910	25/4-1905	Østfronten
Breckling, Franz	20/11-1906		
Bremer, Peter			
Bressemer, Julius	28/2-1906		
Bressemer, Karl	20/7-1919	31/7-1943	Østfronten
Brodersen, Hans	4/10-1922		
Brodersen, Henning			
Brodersen, Kurt	20/8-1926		
Bruhn, Helmuth	2/1-1926		
Bruhn, Willi	7/4-1927		
Brummer, Heinz	27/6-1916		
Brummer, Otto	2/3-1925		
Brunstermann, Paul	19/2-1910		
Bryhl, Christian	29/12-1915	19/12-1943	Østfronten
Brysch, Helmuth	18/5-1915		
Brysch, Hermann	21/7-1917		
Braasch, August	21/11-1895		
Braasch, Herbert	7/10-1929		
Budach, Hans Frederik	11/12-1914	21/5-1943	Østfronten
Budach, Johann	31/1-1913		
Budach, Karl	15/6-1919		
Buhmann, Matthias	7/11-1924		
Bunck, Gustav	16/6-1912		
Burmester, Hermann Wilhelm Johannes	8/8-1912	18/8-1944	Jaslo, Polen
Büchert, Andreas Lorenz jun.	21/10-1907		
Büchert, Erich	21/1-1908		
Büchert, Georg	5/3-1905		
Büchert, Hans Erik	13/6-1925		
Büchert, Jacob	16/6-1903		
Büchert, Johannes	28/2-1909		
Büchert, Karl	30/11-1920	10/12-1941	Finskoje Koirowo ved Leningrad, Rusland
Büchert, Karl Peter	19/5-1900		
Büchert, Nicolai	23/3-1913		
Büchert, Nicolaus	18/12-1909		
Büchert, Ole	15/12-1926		
Böhme, Walter	26/12-1915	2/9-1942	Baksan, Rusland
Böwadt, Carl	16/10-1915		
Böwadt, Didrik	27/6-1908	18/1-1945	Kielce, Polen
Böwadt, Henrik	24/10-1912		
Carbuhn, Karl Friedrich	9/7-1907		
Carstens, Hans	16/8-1905	24/10-1944	Holland
Carstens, Hans Jürgen	24/6-1923		
Carstensen, Hans Broder	29/6-1918	15/2-1944	Waivara, Estland

Carstensen, Hans Wilhelm	9/9-1902	1/1-1945	Lenczyca, Polen
Carstensen, Peter v. Wowern	10/4-1916		
Carstensen, Walter	28/4-1912		
Carstesen, Fritz Wilhelm	13/8-1926		
Carstesen, Karl Heinz	29/12-1919		
Caspers, Johannes	26/9-1902		
Christensen, Adolf	5/4-1902		
Christensen, Albert Christian	4/10-1904		
Christensen, Alex	1/3-1915		
Christensen, Christian Skov	27/2-1916		
Christensen, Hans	8/2-1925		
Christensen, Hans	16-01-1891		
Christensen, Hermann	1/12-1911		
Christensen, Marius	11/6-1914		
Christiansen, Albert	6/1-1921	21/11-1941	Demjansk, Rusland
Christiansen, Andreas	26/12-1924		
Christiansen, Claudius	8/5-1919		
Christiansen, Georg	10/5-1904		
Christiansen, Hans	17/5-1923	3/8-1943	Beresow ved Bjelgorod, Rusland
Christiansen, Hans Peter			
Christiansen, Heinrich	1/12-1902		
Christiansen, Karl	3/11-1925		
Christiansen, Karl	4/2-1922	23/9-1943	Lille, Frankrig
Christiansen, Karl Friedrich	17/11-1913		
Christiansen, Max	12/11-1906		
Christiansen, Nikolaus	19/7-1908		
Christiansen, Otto	20/11-1922		
Christiansen, Walter	25/1-1914	24/3-1945	Østfronten
Clasen, Peter			
Clausen, Albert	23/9-1923	10/7-1942	Varde, Danmark
Clausen, Albert	29/7-1907		
Clausen, Carl	9/11-1896		
Clausen, Fritz	30/6-1912		
Clausen, Hans	25/10-1919	12/7-1941	Ossetki, Rusland
Clausen, Hans	2/9-1921		
Clausen, Harry Heinrich	20/12-1925	25/11-1944	Mandray, Frankrig
Clausen, Martin	3/1-1922		
Clausen, Wilhelm	19/7-1908	27/5-1944	Krijeva, Hviderusland
Claussen, Martin	25/4-1906		
Conradt, Bruno	2/11-1902		
Cordes, Willy	25/10-1924		
Cordsen, Johannes	5/2-1905	1/1-1943	Stalingrad, Rusland
Cordts, Otto	2/7-1924		
Cordts, Werner	1920	2/3-1942	Østfronten
Damm, Lorens Peter	26/6-1921	21/6-1942	Østfronten
Danielsen, Johannes	21/11-1917		

Danneberger, Karl Paul	23/12-1917		
Deeg, Otto	6/3-1910		
Deichsel, Helmuth	11/7-1926		
Derda, Anton	19/9-1910		
Detleffsen, Christian			
Detlefsen, Walter	4/7-1912		
Diedrichsen, Albert	5/1-1924		
Diedrichsen, Andreas	18/11-1909		
Diedrichsen, Broder	26/2-1921	27/2-1942	Jablonowa-Szwlzo ved Demjansk, Rusland
Dierking, Heinrich	9/11-1926	19/4-1945	Beeskow, Tyskland
Dittmer, August			
Domeyer, Hans			
Doormann, Kurt	9/7-1924	30/1-1944	Tapa, Estland
Dugger, Richard	1902		
Duus, Christian			
Eder, Friedrich			
Egehave, Jørgen	19/2-1905	30/4-1945	Brädikow, Tyskland
Ehlerts, Georg	13/9-1907		
Ehlerts, Otto			
Elbert, Christian	17/6-1912		
Elbert, Julius	27/2-1916		
Elsen, Walter	1/8-1913		
Erichsen, Christoph Georg	18/12-1919	9/5-1943	Middelhavet
Erichsen, Gustav	30/10-1913		
Erichsen, Hans	16/1-1908		
Erichsen, Hans	19/5-1926		
Erichsen, Reinhold	4/9-1924	20/9-1943	Østfronten
Erichsen, Walter	29-02-1919	23/9-1943	Rogatschow, Hviderusland
Ernst, Erich	13/11-1919	21/1-1945	Roman, Rumænien
Ernst, Klaus R.	12/4-1927		
Ertel, Gottfred	1/5-1920		
Ertel, Martin	12/8-1913		
Ertel, Oscar	6/9-1911		
Essen, Ernst von	13/10-1911		
Evers, Friedrich Hans Gottfried	15/12-1907		
Evers, Heinz Hermann	1/5-1927	1/1-1945	Stargard, Polen
Exler, Heinrich	9/9-1905		
Fabian, Christian	2/10-1907		
Faltings, Ferdinand	29/1-1923		
Feddersen, Siegfried	5/11-1914	19/1-1942	Pogostje, Rusland
Feddersen, Sophus			
Feddersen, Thomas Carsten	3/6-1920	5/5-1941	Polen
Fiedler, Rudolf	6/4-1920		
Fink, Andreas	10/6-1915	12/9-1941	Iwanowa, Rusland

Fischer, Heinrich			
Fischer, Henning	12/4-1927	4/10-1944	Haderslev, Danmark
Fischer, Hermann	14/1-1909	12/3-1944	Bogomolowa ved Nevel, Rusland
Flogt, Christian	20/11-1903		
Frank/Hohnsbehn, Karl Heinz	9/9-1922	31/10-1943	Pomezia, Italien
Franz, Gustav	3/2-1918		
Frederik, Nis Jacob			
Frederiksen, Peter Hans Christian	2/2-1900	15/12-1946	Podgorica, Montenegro
Friedrichsen, Albert	1/4-1905		
Friedrichsen, Bruno	6/1-1913	5/6-1942	Vashki ved Ilmensøen, Rusland
Friedrichsen, Christian August	25/8-1914		
Friedrichsen, Eduard F.	29/6-1902		
Friedrichsen, Friedrich	26/1-1911		
Friedrichsen, Hans Fr.	8/11-1915		
Friedrichsen, Nicolai			
Friedrichsen, Phillip	6/7-1917		
Fries, Willy	13/5-1919		
Friis, Carl	17/12-1909		
Friis, Wilhelm	1/9-1911		
Fritzel, Georg	27/6-1906	26/12-1944	Hende, Letland
Fritzel, Heinrich	10/4-1922		
Fritzel, Wilhelm Heinrich	2/12-1913	17/2-1942	Andrejewka, Ukraine
Fürstenberg, Johannes	2/3-1901		
Fäeseler, Johannes	1909	28/5-1942	Krementschuk, Rusland
Geertsen, Ernst Karl	20/2-1904		
Geertsen, Willi	4/3-1906		
Geipel, Adolf	1904		
Geipel, Christian	23/3-1921		
Gensch, Emil	26/9-1899	4/4-1943	Oldburg, Tyskland
Gensch, Hans Olaf	22/11-1924		
Gindler, Johannes			
Glug, Hans	25/6-1925	5/8-1944	Letland
Glug, Helmuth	25/6-1925		
Glug, Rudolf	31/10-1923	dec. 1942	Stalingrad, Rusland
Glüsing, Werner	12/7-1917	26/8-1944	Polen
Godbersen, Peter	7/1-1901		
Grage, Karl Werner	9/5-1928		
Gratzel, Frantz	11/11-1912	25/1-1945	Polen
Gregersen, Herbert			
Gregersen, Olav	20/1-1922	21/12-1942	Østfronten
Greve, Christian	7/3-1902		
Greve, Johann	24/5-1895		

Greve, Willy	15/11-1898	
Grønning, Godtfried		
Graack, Karl Heinz	2/3-1920	
Göhmann, Wilhelm	11/6-1914	
Göttig, Verner	18/2-1925	
Hage, Anders	30/12-1905	
Hage, Rasmus	15/5-1911	
Hagemeier, Ernst	22/9-1905	
Hagge, Claus Christian	28/3-1909	
Hagge, Johannes Claus	7/8-1905	14/4-1945 Østfronten
Hagge, Jürgen	23/3-1907	
Hagge, Wilhelm	26/3-1914	
Halvas, Bruno	15/5-1907	11/1-1944 Bagerowo på Krim
Hamann, Alfred	23/1-1927	
Hamann, Carl	18/1-1905	
Hamann, Christian	28/6-1908	
Hamann, Hans	11/10-1923	
Hamann, Karl	27/3-1910	
Hamann, Max		
Hannberg, Karl-Heinz	21/1-1924	
Hansen, Adolf	19/1-1927	
Hansen, Albert Melchior	4/7-1907	
Hansen, Alfred	18/7-1927	
Hansen, Andreas	6/6-1924	
Hansen, Andreas	23/1-1906	
Hansen, Arnold	3/3-1907	
Hansen, Bruno	2/12-1925	
Hansen, Carl	27/4-1914	
Hansen, Carl Oluf	23/5-1908	
Hansen, Christian	19/4-1926	
Hansen, Christian Josias	5/11-1924	23/10-1943 Aubz, Ukraine
Hansen, Eduard Andreas	28/3-1923	
Hansen, Egon	16/9-1926	
Hansen, Elfried Johannes Jacob	30/3-1923	10/1-1944 Vitebsk, Rusland
Hansen, Ernst	25/9-1919	
Hansen, Ernst	5/9-1919	7/3-1943 Østfronten
Hansen, Ernst	4/5-1918	
Hansen, Ernst Jørgen	24/11-1908	
Hansen, Ferdinand	25/2-1909	
Hansen, Franz	28/8-1918	9/2-1943 Jakimowka, Rusland
Hansen, Frederik Dinsen	4/9-1901	
Hansen, Fritz	29/3-1925	
Hansen, Fritz	5/9-1919	
Hansen, Georg	3/12-1924	19/9-1944 Birzgalle, Letland
Hansen, Hans	6/9-1896	
Hansen, Hans Christian	18/1-1906	25/7-1944 Biala-Podlaska, Polen
Hansen, Hans Erland	7/4-1910	
Hansen, Hans Iver	3/4-1922	

Hansen, Hans Peter	15/2-1919	
Hansen, Hans Werner	31/10-1929	
Hansen, Hans Wilhelm	26/1-1923	
Hansen, Harry	9/4-1921	
Hansen, Harry Christian	14/4-1921	
Hansen, Heinrich	12/7-1921	8/1-1942
Hansen, Heinrich		
Hansen, Heinrich	15/12-1920	
Hansen, Heinrich	5/4-1916	
Hansen, Heinz	1/7-1921	
Hansen, Helmuth		
Hansen, Hermann	26/4-1922	
Hansen, Jacob		
Hansen, Johs.	17/5-1921	
Hansen, Karl	20/4-1923	
Hansen, Karl		
Hansen, Karl Julius	13/4-1911	apr. 1943 Lejr 7624 ved Taschkent, Usbekistan
Hansen, Karl-Heinz	8/11-1921	
Hansen, Karsten		
Hansen, Lorenz	31/12-1905	
Hansen, Martin	1915	28/11-1942
Hansen, Niels	4/7-1904	
Hansen, Nikolai	5/12-1917	
Hansen, Peter	31/3-1923	
Hansen, Peter	19/9-1910	
Hansen, Peter	2/3-1917	
Hansen, Søren	17/2-1921	
Hansen, Thomas	1/4-1906	
Hansen, Walter	6/7-1919	6/11-1941 Bjeli-Bor, Rusland
Hansen, Walter	10/2-1922	11/3-1944 Rusland
Hansen, Wilhelm Arthur Christian	29/1-1919	12/7-1941 Manoiesti, Rumænien
Hansen, Willy	4/8-1922	
Hansen, Willy Adolf	8/11-1922	23/9-1943 Østfronten
Harck, Christian Marius	22/5-1914	
Harck, Hans	6/11-1911	13/9-1943 Lubny, Ukraine
Harnisch, Ernst	23/6-1919	
Hartwig, Richard	16/11-1919	
Hartwig, Willy	1/12-1911	
Hass, Friedrich	14/5-1907	
Hauser, Conrad	15/6-1918	
Hauser, Peter	16/12-1911	
Heidemann, Hermann	16/4-1897	
Heinen, Hermann Josef	22/5-1924	
Heinrichsen, Peter		
Heldt, Peter	11/7-1920	1942 Østfronten
Hemleb, Egon Martine	11/12-1918	13/12-1943 Leningrad, Rusland
Henke, Jonny	12/3-1915	

Hennig, Martin	9/1-1903	
Hermannsen, Anorld Iver	31/1-1909	
Hermannsen, Berthold		
Hermannsen, Hans	12/7-1910	24/10-1943 Melitapol, Ukraine
Hermannsen, Helmuth	14/7-1912	
Heuer, Heinrich	3/11-1902	
Heugel, Karl Heinz	30/7-1923	
Hinrichsen, Hans Walter		
Hinrichsen, Hermann		jun. 1944 Minsk, Hviderusland
Hinrichsen, Johann		
Hinrichsen, Johannes	20/11-1909	
Hinrichsen, Peter	9/2-1919	25/12-1942 Welikije Luk, Rusland
Hintsche, Alfred	30/11-1922	11/4-1942 Shary ved Juchnow, Rusland
Hintsche, Franz		
Hirsch, Helmut	29/7-1924	22/7-1944 til søs
Hoeg, Karl	5/1-1901	31/12-1944 Zepce, Kroatien
Hohnsbehn, Ludwig		
Homann, Heinz	10/3-1920	
Homann, Rudolf	18/5-1922	
Huppe, Oscar	1/5-1911	
Hüppel, Wilhelm	16/3-1909	
Høgel, Otto		
Hønnicke, Emil	23/12-1920	
Høpner, Karl-Heinz	31/8-1924	
Høppner, Richard	23/1-1907	
Høppner, Theodor	16/10-1908	
Iden, August	4/4-1912	
Iden, Karl	1/3-1885	
Ilper, Frederik		
Ingwersen, Christian	17/9-1908	
Ingwersen, Christian	9/11-1914	
Ingwersen, Nis	26/2-1903	
Iversen, Johannes Evald Christian	9/10-1925	16/9-1944 Pistoia, Italien
Jacobsen, Christian	31/8-1907	
Jacobsen, Hans I.	29/1-1909	
Jacobsen, Herbert		
Jacobsen, Hermann	30/9-1910	
Jacobsen, Ingwert	14/12-1908	
Jacobsen, Karl	28/8-1903	
Jacobsen, Karl Heinz		
Jacobsen, Peter Georg Hermann	29/5-1916	11/11-1942 Stalingrad, Rusland
Jaffke, Helmuth	24/4-1927	

Jaffke, Otto	27/4-1907	
Jaffke, Walter	24/11-1925	
Jahn, Karl	27/12-1904	
Jebsen, Axel Christian	28/5-1921	20/9-1942 Sslawjanka, Rusland
Jebsen, Nikolaus	23/4-1911	
Jensen, –		
Jensen, Adol	2/6-1904	
Jensen, Asmus	18/3-1916	
Jensen, Ferdinand	23/7-1908	
Jensen, Franz	15/2-1904	
Jensen, Herbert	5/8-1926	
Jensen, Karl	3/2-1904	
Jensen, Povl	9/3-1920	14/3-1944 Østfronten
Jensen, Thomas Boy	15/11-1917	1/1-1945 Torun, Polen
Jepsen, Axel	22/9-1926	27/9-1944 Ysselsteyn, Holland
Jepsen, Christian	5/7-1907	
Jepsen, Hans	2/6-1901	
Jepsen, Hans Jørgen	13/10-1923	
Jepsen, Wilhelm	16/8-1907	
Jess, Ernst Wilhelm	27/8-1916	
Jessen, Arthur	4/3-1907	
Jessen, Bernhard	25/8-1915	8/9-1942 Hamburg, Tyskland
Jessen, Bernhard Christian	25/7-1909	1/7-1944 Vestfronten
Jessen, Emil	10/3-1906	aug. 1944 Rumænien
Jessen, Ferdinand	16/8-1918	
Jessen, Friedrich	17/6-1908	
Jessen, Friedrich	15/7-1913	
Jessen, Georg Bernhard	27/6-1918	
Jessen, Hans Nikolaus Christian	28/12-1920	19/3-1943 Gorlowka ved Donetsk, Rusland
Jessen, Hans P.	29/5-1903	jun. 1944 Frankrig
Jessen, Heinrich	8/7-1906	
Jessen, Helmuth	11/10-1908	19/2-1944 Pskov, Rusland
Jessen, Jens Peter	26/12-1926	
Jessen, Marius Karl	15/5-1915	aug. 1944 Østfronten
Jessen, Nikolaus	6/8-1904	
Jessen, Nikolaus	2/3-1923	5/5-1942 Nikolskoje, Rusland
Jessen, Nikolaus Helmut	29/10-1917	13/11-1942 Stalingrad, Rusland
Jessen, Oscar	23/5-1909	
Jessen, Theodor	4/6-1922	1/5-1942 Østfronten
Johannsen, Andreas Otto Jens		
Johannsen, Erich	10/2-1921	
Johannsen, Lorenz	19/9-1911	
Johannsen, Martin Christian	15/2-1926	
Johannsen, Willi		
Johannsen, Willy	26/7-1910	

Jordt, Friedrich	7/9-1903	
Jordt, Nico	12/8-1924	
Julius, Andreas	9/9-1911	
Julius, Franz		
Julius, Karl	18/12-1912	8/4-1944 Opadwina, Rusland
Julius, Viggo	14/1-1924	
Jürgensen, Arnold	20/9-1926	
Jürgensen, Christian	7/5-1908	
Jürgensen, Hans	11/4-1910	
Jürgensen, Julius	19/5-1908	
Jürgensen, Kurt Paul Christian	1/9-1922	
Jürgensen, Walter		
Jäger, Harry	18/12-1926	1944 Budapest, Ungarn
Jäger, Karl	22-11-1899	
Jäger, Max	4/4-1905	
Jørgensen, Christian	27/12-1924	
Jørgensen, Ernst	18/6-1920	
Jørgensen, Hans Ronald	19/2-1915	
Jørgensen, Peter Wilhelm	30/7-1915	11/7-1943 Østfronten
Jørs, Arnold	22/8-1901	
Jørs, Thomas Karl	10/7-1910	apr. 1945 Østfronten
Kallesen, Andreas	21/10-1905	
Kaphengst, Günther	12/4-1923	
Karez, Herbert Christian	15/1-1919	27/7-1944 Juskara, Rusland
Keding, Hans Christian	17/12-1911	
Kellner, August	18/3-1922	
Kellner, Hans Wilhelm	16/4-1914	8/9-1942 Urizk ved Krasnoje Selo, Rusland
Kellner, Johann	19/8-1925	
Kenter, Herbert	11/19-1912	4/10-1941 Borki ved Bjeløj, Rusland
Kern, Otto	5/10-1900	
Kielgast, Fritz Christian	1/5-1921	
Kielgast, Johs.	26/6-1918	apr. 1944 Polen
Kielgast, Wilhelm	17-04-1898	
Kienke, Fritz	14/10-1917	
Kienke, Henrik	6/2-1911	
Kiesbye, Helmuth	28/7-1902	
Kjems, Niels	26/5-1888	
Kjems, Sven	7/8-1920	
Kjær, Thomas	9/2-1909	
Klindworth, Gustav		
Klindworth, Gustav	jun.	14/9-1921
Klingberg, Christian	30/9-1928	
Klingberg, Karl Jakob	6/1-1920	1945 KZ Papenburg, Tyskland
Klingberg, Martin	25/6-1926	
Klinge, Karl Heinz	26/11-1924	22/3-1944 Braniewo, Polen

Klinge, Oskar	29/9-1911	23/10-1943	Orscha, Hviderusland
Koos, Ernst	13/4-1913		
Koos, Gustav	17/6-1904	18/10-1942	Stettin, Polen
Koschmieder, Johan	16/6-1898		
Koschmieder, Johan Karl	30/3-1924	15/8-1944	Østfronten
Kowalsky, Arthur	10/2-1920	10/10-1943	Østfronten
Kowalsky, Otto	19/5-1919	22/12-1941	Krasnoje Selo, Rusland
Kramer, Harald	10/6-1897		
Kremer, Hans Otto	23/10-1923		
Kretschmann, Herbert	30/3-1914		
Krogh, Eduard	7/3-1922		
Krogh, Hans Peter	3/5-1903		
Krogh, Karl Frederik	3/6-1914	16/9-1943	Roslawl, Rusland
Krogh, Peter	2/2-1918	17/2-1944	Tjerkassy, Rusland
Krohn, Karl	19/5-1904		
Krübbe, Helmuth	7/7-1917	27/4-1944	Lue Zack, Galizien
Krümmel, Helmuth	17/1-1904		
Krümmel, Max	5/3-1922	dec. 1942	Østfronten
Krämer, Hans			
Kulinski, Benno	7/12-1926		
Kulinski, Franz	2/3-1897		
Kähler, Johann			
Kählke, Heinrich	19/8-1909		
Køster, Peter	4/3-1909		
Lange, Adolf	24/9-1919	24/6-1942	Tuganowo ved Demjansk, Rusland
Lange, Ernst	7/8-1912		
Lange, Friedrich			
Lange, Karl	20/1-1904	3/9-1944	Belgien
Lange, Sigurd	21/7-1902		
Lange, Walter			
Lange, Walther	20/4-1906		
Lass, Hans	8/4-1921	21/3-1942	Petroskye ved Rzhev, Rusland
Lass, Asmus Heinrich	3/9-1923	1/1-1943	Ved Ladogasøen, Rusland
Lassen, Christian	8/7-1908		
Lassen, Detlef	2/8-1913		
Lassen, Peter Jørgen	15/2-1915	febr. 1945	Stargard, Polen
Leckband, Helmuth Paul	17/9-1916		
Lehmbeck, Harry	7/9-1911		
Lekkat, Ernst	14/11-1914		
Lekkat, Evald	26/3-1923	4/8-1943	Gaitolowo ved Ladoga-søen, Rusland
Lekkat, Gerd	26/1-1924		

Levin, Friedrich	3/4-1921	
Levin, Heinz	26/1-1923	
Lieb, Aksel	1/5-1912	
Lieb, Harald	11/3-1924	mar. 1945 Kroatien
Lieb, Holger	5/3-1927	
Linde, Albert	24/4-1891	ukendt
Linde, Ervin	29/8-1927	
Linde, Gustav Karl	16/12-1920	1/1-1943 Stalingrad, Rusland
Linde, Siegfried	2/8-1924	3/5-1943 Udfor Sydnorges kyst
Linde, Werner	11/9-1925	1/2-1944 Nevel, Rusland
Loeck, Harald	11/5-1920	
Lohf, N.	jan. 1942	
Lorenz, Harriot	12/9-1920	
Lorenz, Ejnar Fabricius Ramsing	12/1-1923	
Lorenzen, Adolf Christian L.		
Lorenzen, Adolf M.	3/9-1921	
Lorenzen, Christian Clausen	5/4-1926	
Lorenzen, Ferdinand	28/3-1922	
Lorenzen, Georg	4/11-1926	24/3-1945 Belgien
Lorenzen, Gustav	23/1-1912	
Lorenzen, Günther	29/10-1924	
Lorenzen, Hans Werner	21/7-1924	10/11-1943 Nevel, Rusland
Lorenzen, Henrik	22/5-1915	
Lorenzen, Hermann	12/12-1901	
Lorenzen, Hermann	20/2-1916	
Lorenzen, Jens	27/4-1915	
Lorenzen, Jep	5/5-1920	9/3-1942 Østfronten
Lorenzen, Jep	19/9-1908	
Lorenzen, Jes	21/10-1911	
Lorenzen, Jes	6/4-1914	
Lorenzen, Johannes Wilhelm Christian	20/3-1916	24/6-1941 Litauen
Lorenzen, Karl Heinz Ubekendt		
Lorenzen, Lorenz	18/12-1919	
Lorenzen, Marius	20/6-1911	17/9-1942 Ved Ilmensøen, Rusland
Lorenzen, Otto	10/4-1924	
Lorenzen, Peter	28/3-1901	
Lund, Jens	18/8-1906	
Lund, Jørgen	21/8-1917	
Lund, Otto Hans	24/2-1920	
Lund, Peter	12/3-1919	8/6-1940 Frankrig
Lüdke, Ejnar		
Madratzek, Stanislaus	4/6-1921	mar. 1942 Østfronten
Madsen, Henrik H.	25/3-1917	9/6-1940 Frankrig
Mahler, Chr.		
Mahnke, Hans Werner	19/10-1919	
Mahrt, H.		

Mangelsen, Peter G.		
Marcussen, Christian	3/12-1915	
Marquardsen, Johannes	1/7-1921	
Marvig, Fritz	11/1-1906	
Marxen, Walter Carsten	3/3-1910	13/8-1944 Chisinau, Moldavien
Ferdinand Johann		
Maass, Frederik Christian	12/10-1924	24/11-1943 Casino, Italien
Maass, Herbert	24/7-1928	
Maass, Johs.	9/1-1895	
Maschke, Ewald	7/11-1907	
Math, Leo	3/6-1927	
Mathiesen, Adolf	6/1-1920	
Mathiesen, Erik	24/4-1897	
Mathiesen, Heinrich	13/5-1907	
Mathiesen, Peter		
Mathiesen, Willy		
Matthiesen, Asmus	18/9-1909	
Matthiesen, Gynter	19/6-1924	18/3-1944 Østfronten
Matthiesen, Jens	9/7-1901	
Matthiesen, Johannes	3/4-1905	
Matthiesen, Nikolaus	12/2-1914	12/8-1942 Østfronten
Matthiesen, Werner	1905	
Matthiesen, Wilhelm	7/2-1916	
Matzen, Albin	20/7-1927	
Matzen, Andreas	14/6-1900	
Matzen, Chr.		
Matzen, Ernst Peter	29/4-1924	
Matzen, Günther	4/3-1923	
Matzen, Lothar	22/5-1921	
Matzen, Peter	6/3-1898	
Matzen, Walter	25/6-1923	2/9-1943 Vitava ved Mius-floden, Rusland
Matzen, Willi	3/5-1920	
Mau, Hans Gönwald	2/2-1927	
Meier, Hans Christian		
Meier, Hans Marius	26/1-1913	dec. 1944 Warka, Polen
Meier, Heinrich	2/12-1906	
Meier, Heinrich		
Meng, Christian H.	2/8-1905	
Meng, Hans	19/7-1901	
Metzger, Johs.		
Meyer, Ferdinand	17/8-1895	
Meyer, Günther	3/8-1926	
Meyer, Henry	12/8-1923	22/12-1944 Østfronten
Meyer, Jakob	19/5-1922	
Meyer, Karl Otto	8/11-1927	
Meyer, Valdemar	1/2-1921	
Mikkelsen, Andreas		
Mikkelsen, Marius Jakob	18/9-1917	23/8-1942 Østfronten
Mitko, Karl Sønke	27/9-1902	

Mohrbach, Georg	30/3-1900	
Mohrbach, Helmuth	11/3-1923	
Mohrbach, Wilhelm	23/7-1898	
Mommsen, Frederik	23/10-1901	
Mommsen, Johannes	27/7-1901	
Moog, Franz		
Moshage, Johan Chr.	9/9-1919	6/6-1942 Krasseja ved Demjansk, Rusland
Müller, Bruno Rudolf	23/6-1922	
Müller, Carl Heinz	5/12-1916	
Müller, Erich	11/1-1924	
Müller, Heinrich	8/7-1925	
Müller, Heinz	22/4-1920	
Müller, Holger	17/4-1926	
Müller, Martin	2/10-1920	
Müller, Otto	18/10-1920	
Müller, Werner	20/10-1919	
Müller, Willy		
Münchow, Axel	3/2-1924	
Münchow, Hermann	17/3-1920	apr. 1945 Capodistria, Slovenien
Münchow, Johannes	20/12-1921	
Møller, Hans		
Nagel, Heinrich		
Neuendorf, Albert	2/11-1912	
Nicolaisen, Hans	24/3-1924	
Nicolaisen, Heinrich	11/7-1907	
Nicolaisen, Heinrich Peter	6/2-1923	
Nicolaisen, Werner	8/12-1926	2/2-1945 Tyskland
Nicolaisen, Willi	26/1-1912	3/6-1940 Frankrig
Nielsen, Aksel-Olav Lind	3/8-1924	24/3-1945 München, Tyskland Østfronten
Nielsen, Carl	23/1-1945	
Nielsen, Christian	29/11-1913	2/8-1941 Petruschino ved Sebesh, Rusland
Nielsen, Hans	12/5-1903	4/1-1943 Norge
Nielsen, Hans Nicolai	28/5-1925	
Nielsen, Max	7/8-1910	26/3-1942 Chudovo, Rusland
Nielsen, Niels Peter	9/11-1905	
Nielsen, Thomas	20/6-1924	
Nielsen, Wilhelm	5/8-1908	
Niemann, Hans-Harald	9/7-1924	
Nissen, Adolf	11/4-1918	
Nissen, Alfred	15/6-1924	
Nissen, Andreas		
Nissen, Boy	14/3-1927	
Nissen, Carl	12/11-1902	
Nissen, Christian	1911	20/7-1944 Østfronten
Nissen, Hans	6/7-1902	

Nissen, Jakob Georg	26/3-1909	26/3-1942	Konduja ved Leningrad, Rusland
Nissen, Johann	29/10-1909		
Nissen, Johannes	30/8-1927		
Nissen, Johannes	7/6-1907		
Nissen, Johannes	2/10-1920		
Nissen, Johannes	1/4-1914		
Nissen, Johannes	26/12-1912		
Nissen, Jürgen			
Nissen, Lauritz Andersen	19/4-1923		
Nissen, Max Johansen	1/3-1909	27/4-1945	Morag, Polen
Nissen, Peter	10/7-1919		
Nissen, Peter	18/3-1903		
Nissen, Wilhelm	11-05-1891		
Nommesen, Karl	30/7-1900		
Nonnsen, Herbert	21/8-1914		
Nowack, Helmut Marius Christian	26/9-1905		
Nøbbe, Martin	4/6-1926		
Oechsle, Hans	18/5-1900		
Oechsle, Johan Martin Jakob	5/5-1925		
Ohem, Detlef	29/1-1926		
Olesen, Fr.	30/9-1905		
Olsen, Chr.			
Olsen, Siegmund			
Olsen, Wilhelm			
Parschau, Karl	27/10-1913	1/1-1945	Østfronten, Polen
Pasinski, Arthur	11/1-1902		
Pasinski, Heinrich	13/6-1913	20/1-1942	Winjagolowo ved Leningrad, Rusland
Paulsen, Erik			
Paulsen, Fritz Bjørn	12/12-1925		
Paulsen, Hans August	23/1-1914		
Paulsen, Hans-Lothar	1/8-1914		
Paulsen, Ingwert	2/11-1904		
Paulsen, Jens	29/3-1907		
Paulsen, Jep-Asmus	11/11-1919		
Paulsen, Otto Karl Otto	12/9-1910		
Perlewitz, Willi			
Petersen, Albert	9/11-1909		
Petersen, Alex	2/2-1925	28/12-1943	Tschernowidka, Ukraine
Petersen, Andreas	4/8-1913	19/2-1942	Velizh, Rusland
Petersen, Andreas	12/7-1902		
Petersen, August	13/5-1911	26/10-1942	Ilmensøen
Petersen, Bernhard	14/2-1902		

Petersen, Bernhard	1/9-1913	
Petersen, Carl	28/2-1899	
Petersen, Carl Heinrich	26/6-1907	
Petersen, Christian	3/9-1901	
Petersen, Christian	15/8-1920	10/11-1944 Italien
Petersen, Christian	27/2-1904	
Petersen, Christian Ingwer	17/2-1906	7/11-1944 Vilnius, Litauen
Petersen, Christian Nicolai	8/6-1922	11/4-1942 Shary ved Juchnow, Rusland
Petersen, Christian Thomas	30/3-1909	14/2-1945 Preskula, Letland
Petersen, Eduard	16/5-1913	
Petersen, Ernst	1903	30/4-1945 Brädikow, Tyskland
Petersen, Ernst Günther	1/7-1928	
Petersen, Frederik	1/5-1900	1945 Syd for Berlin, Tyskland
Petersen, Friedrich	23/1-1905	
Petersen, Friedrik Jørgensen	25/6-1908	7/1-1945 Belgien
Petersen, Fritz	9/9-1927	
Petersen, Georg	4/2-1909	
Petersen, Gustav	18/4-1907	
Petersen, Günther	24/2-1922	
Petersen, H.		
Petersen, Hans		
Petersen, Hans		14/5-1945 Til Søs
Petersen, Hans Chr.	31/8-1921	
Petersen, Heinrich	9/9-1923	
Petersen, Heinrich	12/6-1926	
Petersen, Heinrich	13/4-1902	
Petersen, Heinrich	25/6-1922	
Petersen, Helm.		
Petersen, Helmuth	9/7-1916	
Petersen, Herbert	4/12-1918	7/6-1940 Frankrig
Petersen, Herbert Andreas	28/8-1919	1/1-1943 Stalingrad, Rusland
Petersen, Holger	3/6-1915	
Petersen, Jacob	3/3-1913	14/8-1943 Østfronten
Petersen, Johan Frederik	16/10-1921	
Petersen, Johannes	20/1-1906	28/12-1944 Polen
Petersen, Johannes	03/30-1892	
Petersen, Johannes	16/3-1926	7/10-1944 Østfronten
Petersen, Jørgen Skau		
Petersen, Karl	2/1-1907	
Petersen, Karl	9/9-1923	29/10-1944 Kleipeda, Litauen
Petersen, Karl Heinz	18/1-1920	
Petersen, Karl Heinz	7/11-1915	13/8-1941 Sagoska, Rusland
Petersen, Knud	4/11-1921	7/11-1943 Brno, Tjekkiet
Petersen, Matthias	20/4-1908	
Petersen, Max	24/8-1909	
Petersen, Nicolai Hs. Peter	15/1-1914	

Petersen, Nis	1923	18/12-1943	Østfronten
Petersen, Nis	11/7-1915		
Petersen, Otto	3/11-1909		
Petersen, Peter	24/8-1894		
Petersen, Peter	8/5-1910		
Petersen, Peter	9/8-1925		
Petersen, Peter Christian	27/2-1922		
Petersen, Peter Friedrich	26/10-1916	dec. 1942	Stalingrad, Rusland
Petersen, Richard	19/9-1919	1/6-1943	Welish-Schetkina, Rusland
Petersen, Siegfried	18/11-1916		
Petersen, Sigurd	14/1-1925		
Petersen, Walter	19/8-1905		
Petersen, Willi	20/3-1908		
Pfaffenbach, Paul Johannes	13/7-1922	25/9-1942	Khadyzhenskaya, Rusland
Phillippsen, Paul	8/9-1912		
Phillippsen, Hans	1/1-1907		
Pingel, E	12/3-1908		
Pioch, Helmut	26/12-1918	1/6-1943	Werchne Bockomskaja, Rusland
Pohle, Erik Karl	20/3-1913	23/12-1943	Alexeikowo, Rusland
Pohle, Gustav	4/8-1900		
Pohle, Max			
Poulsen, Karl	1/11-1919	13/2-1943	Torforasrabotki, Rusland
Prigge, Hans Frederik	6/12-1911		
Putschkat, Wilhelm			
Pørksen, Hans Marius	24/5-1920		
Paasch, Wilhelm	15/5-1908		
Radscewski, Otto	18/6-1899		
Rask, Max C.	8/3-1900		
Rasmussen, Hans Jørgen	23/4-1922		
Rasmussen, Jakob	1/2-1904		
Reckweg, Axel	7/12-1919	29/12-1941	Newcastle, England
Reckweg, Friedrich	7/9-1913		
Reckweg, Hans	16/10-1903		
Rehder, Jens Hans	13/9-1921	13/8-1942	Luschkowo ved Osuga, Rusland
Reich, Helmuth	26/9-1921		
Renner, Bernhard	1/10-1927		
Renner, Otto	13/2-1894		
Ries, Max	28/2-1903		
Roddeck, Gustav			
Roos, Egon	3/8-1919	jan. 1945	Kurland, Letland
Roos, Janny	3/6-1911	apr. 1944	Krim

Roos, Markus	12/7-1904	1945
Rosekiawies, Franz	24/7-1904	
Rossen, Bernhard	12/5-1909	
Rossen, Peter Nicolai	14/8-1924	aug. 1944
Roth, Anton	14/4-1918	aug. 1944 Rumænien
Roth, Peter	22/3-1920	
Rottmann, August	16/10-1925	
Rubusch, Thomas	12/7-1912	1/2-1945 Zelsnogradsk, Rusland
Sahlmann, Frederik Haakon	31/7-1907	
Sandig, Ingwer	23/2-1906	
Sarejka, Adolf	4/4-1894	
Saul, Walter	11/7-1928	
Scharfe, Emil	21/7-1911	18/11-1942 Ved Psjissj-floden, Rusland
Schlüter, Hans	20/10-1899	
Schlør, Hans	12/3-1921	
Schlør, Willi	24/5-1922	
Schmidt, Anders		
Schmidt, August	13/12-1907	
Schmidt, Erich	14/4-1917	
Schmidt, Georg	4/10-1903	
Schmidt, Harry	1927	
Schmidt, Heinrich	21/9-1919	
Schmidt, Johannes	27/8-1910	
Schmidt, Johs.	20/3-1924	25/12-1944 Bastogne, Belgien
Schneider, Ludwig	25/9-1906	
Schnell, Ernst	22/10-1906	
Schnuchel, Ernst	27/9-1928	
Schnuchel, Heinrich	27/4-1914	
Schnuchel, Wilhelm	10/2-1922	
Scholz, Bruno	27/1-1924	2/3-1943 Østfronten
Scholz, Poul	9/5-1917	1942
Scholz, Wilhelm	12/1-1907	
Schröder, Hans	3/11-1924	
Schröder, Peter	17/4-1927	
Schröder, Theodor	1/10-1908	
Schubat, Werner Heinrich	28/11-1920	8/7-1944 Malon, Frankrig
Schubert, Lars H.	5/3-1907	
Schumann, Robert	15/6-1903	19/11-1944 Friesen, Frankrig
Schütt, Asmunds Heinrich	15/4-1913	
Schütt, Peter		
Schædel, Carl	11/10-1942	Sevastopol, Krim
Schäfer, Wilhelm	25/8-1915	
Selsbæk, Niels	17/1-1911	15/5-1942 Tyskland
Sengebusch, Hermann		
Serejka, Adolf		
Siegler, Gottfried	29/1-1907	
Sievers, Jürgen Heinrich	20/8-1913	
Sill, Fritz	22/10-1912	

Simon, Karl Erich	23/4-1922	
Skau, Hans	31/11-1919	
Skov, Johann	16/11-1925	
Skov, Johannes Christensen	6/3-1913	2/2-1944 Zaporizhia, Ukraine
Skøtt, Hans	19/2-1920	
Skött, Peter	12/1-1889	
Soltau, Paul	23/6-1921	
Sommer, Adolf	13/8-1906	
Sommerstedt, Johs. Nissen		
Stadsholt, Chr.	8/6-1913	aug. 1942 Østfronten
Stampe, Niels	12/10-1918	
Starup, Hans		
Staub, Fritz	10/10-1914	
Staub, Harry Hans	12/5-1923	12/12-1943 Udfor Norges kyst
Staub, Hermann	16/5-1918	
Stempe, Horst	12/10-1918	18/10-1944 Beograd, Serbien
Stiehl, Eduard	18/5-1924	
Stiehl, Hermann	18/3-1922	
Stoll, Karl Lorenzen	11/4-1906	
Streisel, Benno	30/3-1919	2/5-1943
Suffa, Max	28/9-1908	
Suhr, Karl		
Søgaard, Hermann Niels	3/10-1907	28/3-1944 Kamenez Podolsk, Rumænien
Sönnichsen, Carl	25/4-1922	
Sönnichsen, Johs.	27/2-1925	
Sönnichsen, Mathias	30/12-1892	
Sönnichsen, Max	12/2-1896	
Sönnichsen, Sønke	4/1-1921	29/7-1944 Østfronten
Sørensen, Christian	28/2-1920	
Sørensen, Herbert	30/11-1920	apr. 1943 Tartu, Estland
Sørensen, Hermann Friedrich	12/2-1922	
Sørensen, Mathias Lorenz	21/11-1926	7/4-1945 Kirchlinde, Tyskland
Sørensen, Walter	14/1-1920	
Sørensen, Zilo Holger	16/4-1921	9/2-1943 Voroskilonska, Ukraine
Termannsen, Friedrich		
Termannsen, Karl Schlegel	20/4-1910	18/5-1942 Lipovik, Rusland
Thamm, Arno	15/7-1916	
Thamm, Axel	14/9-1926	
Thamm, Edvard	1/11-1914	18/7-1941 Rusland
Thamm, Hans	28/12-1922	
Thiele, Kai H.	9/7-1908	
Thomsen, Edlef	28/10-1925	
Thomsen, Franz	21/6-1905	
Thomsen, Hans	12/5-1926	
Thomsen, Hans	5/5-1928	
Thomsen, Hans	9/11-1898	

Thomsen, Jakob	15/3-1899	
Thomsen, Jørgen Peter	31/12-1924	26/3-1944 Kuremäe, Estland
Thomsen, Karl Otte	16/6-1916	
Thomsen, Thomas	28/4-1911	
Thomsen, Wilhelm	9/2-1902	
Thormeyer, Hermann	23/4-1908	
Thorsen, Wilhelm	29/12-1922	
Toft, Friedrich	24/12-1910	
Trothe, Heinrich	13/3-1924	5/11-1943 Rusland
Trothe, Karl	2/6-1909	1941 Østfronten
Trothe, Max	24/4-1911	
Tscherning, Willy		
Tychsen, Hermann	1911	
Tychsen, Johann Detlef	18/11-1916	
Tychsen, Jørgen	29/5-1903	
Tychsen, Karl	21/6-1918	
Tønnsen, Hans	24/2-1904	
Uldall, Bruno	10/1-1908	
Unger, Carl	7/7-1921	29/5-1944 Casino, Italien
Unger, Hans	3/12-1919	6/8-1944 Ostroleka, Polen
Urban, Bonke	28/8-1905	
Urban, Christian	2/3-1927	
Urban, Ebe	17/4-1904	
Verdich, Hans Peter	3/4-1911	30/6-1944 Estland
Vestesen, Ferdinand	26/3-1904	
Vestesen, Rudolf	27/2-1928	
Vollerthun, Hans	8/4-1920	3/12-1944 Østfronten
Volquardsen, Johann Redlef	26/8-1902	
Voss, Friedrich	26/3-1911	
Voss, Hugo		
Weber, Reinhold	9/10-1918	
Weissert, Carsten	5/12-1907	
Wennrich, Arthur	4/5-1915	
Wiborg, Christian Heinrich	17/12-1924	8/6-1943 Ved Charkov, Ukraine
Widemann, Leonhard	1916	18/3-1942 Østfronten
Wieck, Karl	16/5-1904	
Wieck, Wilhelm	10/5-1902	
Wiese, Bernhard		
Wiese, Claus	12/8-1923	
Wiese, Hans	16/7-1922	
Wiese, Hermann	9/4-1924	
Wiese, Wilhelm	26/2-1907	
Wildenradt, Emil v.		
Wingender, Franz	5/4-1918	
Wingender, Franz	2/12-1889	
Wingender, Hans Peter	31/1-1920	12/2-1943 Stalingrad, Rusland

Winkelmann, Johannes	5/9-1918	14/9-1939	Polen
Winter, Helmuth	21/4-1915		
Winter, Otto	19/8-1921	7/7-1943	Teterewino, Rusland
Wisnewski, Kurt	26/8-1923		
Wolff, Hans	14/7-1909		
Wolter, Rudolf	6/2-1915	6/10-1942	Tschernyj-Rutschej ved Korpowo, Rusland
Wolter, Willi Julius	11/9-1913	27/5-1941	Til søs
Wrang, Hans-Olaf	6/4-1922	10/10-1944	Weert, Holland
Wøhlk, Adolf	15/2-1908		
Wøhlk, Bruno	30/4-1912		
Wøhlk, Georg	21/1-1922		
Wøhlk, Hans Otto	26/7-1925	15/9-1944	Dobrowolsk, Rusland
Wøhlk, Karl	19/8-1906		
Ziegler, Christian			
Zoog, Franz	1/10-1916		

Utrykte kilder

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg

Personarkiver

- P3 Tychsen, Hermann
- P22 Meyer, Jacob
- P37 Kjems, Sven
- P80 Juhl, J.F.S.
- P158 Andresen, Hans Detlef
- P200 Andresen, Peter
- P218 Schubert, Lars & Lotte
- P233 Frederik, Petersen.
- P236 Wrang, Johan
- P252 Lekkat, Gerd
- P256 Nielsen, Oscar
- P258 Køster, Peter
- P259 Lindstrøm, Gustav
- P260 Jørgensen, Jørgen
- P275 Jensen, Jacobus
- P282 Andersen, Niels Bøgh
- P288 Møller, I.C.
- P287 Paulsen, Hans
- P295 Kjems, Niels
- P307 Hansen, Heinrich (efter krigen navneforandring til
Henrik Lisbjerg)
- P326 Wrang, Johan
- P345 Jepsen, Lorenz
- P346 Fischer, Heinrich
- P355 Erich Matthiesen
- P401 Urban, Christian
- P422 Harck, Hans
- P529 Fritzel, Heinrich
- P566 Volquardsen, Johan Redlef
- P574 Boysen, Alfred
- P577 Büchert, Nicolai
- P583 Berg, Jens A.
- P587 Diedrichsen, Andreas
- P591 Jørgensen, Christian

P600 Lassen-Familien, Jarlund
P606 Münchow, Axel
P607 Münchow, Hermann
P608 Lieb, Aksel
P651 Thomsen, Heinrich
P665 Danneberger, Karl Paul
P673 Burmester, Hermann Wilhelm

Foreningsarkiver

F30 Soldaterpakkeudvalget
F105 Kristelig Forening for Unge Kvinder, Flensborg
F108 Dansk Spejderkorps Flensborg, Dansk Spejderkorps Sydslesvig
F112 Sydslesvigske Folkedansere, Flensborg
F119 Dansk Lærerforening Sydslesvig, Flensborg amts lærerkreds

Erhvervsarkiver

E1 Flensborg Avis

Institutioner

I-61 Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig

Litteraturliste

- Absolon, Rudolf: Wehrgesetz und Wehrdienst 1935-1945. Das Personalwesen in der Wehrmacht, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein 1960.
- Absolon, Rudolf: Die Wehrmacht im Dritten Reich, Band VI, 19. Dezember 1941 bis 9. Mai 1945, Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein 1995.
- Andersen, Niels Bøgh: Feltdegn fra Harreslev, Gyldendal 1975.
- Andersen, Niels Bøgh: Krigsdagbog, Vindrose 1981.
- Bak, Sofie Lene: Dansk Antisemitisme 1930-1945, Aschehoug 2004.
- Bartov, Omar: Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in The Third Reich, Oxford University Press 1991.
- Berg, Hans: Blade af min "Erindrings Bog", upubl. manuskript 2001 (se P583).
- Bevor, Anthony: Stalingrad, Borgen 2000.
- Borgsen, Werner & Klaus Volland: Stalag X B Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenenlager und KZ-Auffangslagers in Norddeutschland 1939-1945, Edition Temmen, Bremen 1991.
- Brøndum, Peter-Christian & Bo Odgaard Rasmussen: Breve fra Østfronten. Den tyske værnemagt og krigen mod Sovjetunionen 1941-45, historie-nu.dk, Birkerød 2006.
- Budach, Karl: Ti år i krig og fangenskab, 1989.
- Buchbender, Ortwin & Reinhold Sterz (Hrsg.): Das andere Gesicht des Krieges. Deutsche Feldpostbriefe 1939-1945, Verlag C.H. Beck, München 1982.
- Böhler, Jochen: Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2006.
- Breithaupt, Hans: Die Geschichte der 30. Infanterie-Division 1039-1945, Verlag Hans-Herning Pozun, Bad Nauheim 1955.
- Christensen, Claus Bundgård, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Schmith: Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-45, Aschehoug 1998/2005.
- Christensen, Claus Bundgård (red.): Anden verdenskrig leksikon, Aschehoug 2004.
- Christensen, Claus Bundgård, Joachim Lund, Niels Vium Olesen &

- Jakob Sørensen: Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45, Høst & Søn, København 2006.
- Christensen, Hanne: Jomfru Fanny – den synske kongedatter fra Aabenraa, i: Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2002.
- Creveld, Martin van: Fighting Power. German and U.S. Army Performance, 1939-1945, Greenwood Press, Westport Connecticut 1982.
- Davies, Brian L.: German Army Uniforms and Insignia 1933-1945, 2. udg., Arms and Armour Press, London 1973.
- Davies, Norman: God's Playground. A History of Poland, Vol. 2, 1795 to present Days, Clarendon Press, Oxford 1991.
- Fledelius, Karsten: Jugoslaviens sygdom og død, Gyldendal, København 1998.
- Frei, Norbert: Die Juden im NS-Staat, i: Martin Broszat & Norbert Frei (udg.): Das Dritte Reich im Überblick. Chronik, Ereignisse, Zusammenhänge, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1983/2007.
- Fritz, Stephen G.: Frontsoldaten. The German Soldier in World War II, The University Press of Kentucky, Lexington 1995/97.
- Goldberg, Bettina: Juden in Flensburg. Schriftreihen der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Bd. 62, Flensburg 2006.
- Grüder, E.: Reibert. Der Dienstunterricht im Heere. Ausgabe für den Nachrichtensoldaten, E.S. Mittler & Sohn, Berlin 1940.
- Haase, Norbert: Von "Ons Jongen", "Malgrés-nous" und anderen. Das Schicksal der ausländischen Zwangsrekrutierten im Zweiten Weltkrieg, i: Norbert Haase & Gerhard Paul (red.): Die anderen Soldaten, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1995.
- Hamre, Jørgen & Johann Runge (red.): Barn og Ung i Sydslesvig, Flensburg 1986.
- Hanssen, Andreas (m.fl.): Dansk Virke og danske Institutioner syd for Grænsen, Særtryk af Dansk Udsyn, Kolding 1934.
- Harrits, Kirsten Folk & Ditte Scharnberg: I Dokkens Verden, Husets Forlag 2003.
- Hartmann, Christian: Wie verbrecherisch war die Wehrmacht? Zur Beteiligung von Wehrmachtsangehörigen an Kriegs- und NS-Ver-

- brechen, i: Chr. Hartmann, Johannes Hürter & Ulrike Jureit: Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte, Verlag C.H. Beck, München 2005, s. 69-79.
- Haupt, Werner: Die 260. Infanterie-Division 1939-1944, Verlag Hans-Henning Podzun, Bad Nauheim/Dorheim 1970.
- Heer, Hannes: Killing Fields. Die Wehrmacht und der Holocaust, i: Hannes Heer & Klaus Naumann (Hg.): Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, Hamburger Edition, Hamburg 1995, s. 57-77.
- Heltberg, Kristine: De polske jøder, i: Helen Krag & Margit Warburg (red.): amol iz geven. Jødisk kultur og historie i det gamle Øst-europa, Forum 2001.
- Hilberg, Raul: Die Vernichtung der europäische Juden, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1990.
- Hirschfeld, Gerhard: Einführende Bemerkungen, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 527-33.
- Humburg, Martin: Das Gesicht des Krieges. Feldpostbriefe von Wehrmachtssoldaten aus der Sowjetunion 1941-1944, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden 1998.
- Hæstrup, Jørgen (red. m.fl.): Besættelsen 1940-45. Politik, modstand, befrielse, Politiken Forlag, København 1979.
- Jensen, Ole Helmer: 2. Verdenskrigs hvornår skete det. Krigen 1939-45 dag til dag, Politikens Forlag, København 1985.
- Johnsen, Anette (tilrettelæggelse): For Fører Folk og Fædreland, Danmarks Radio 2005 (tv-udsendelse).
- Johnsen, Axel: Det danske mindretal i Sydslesvig, i: Hans Schultz Hansen & Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-45, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2003, s. 171-190.
- Klinkhammer, Lutz: Der Partisanekrieg der Wehrmacht 1941-44, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 815-36.
- Kristensen, Henrik Skov (red.): Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig, Århus Universitetsforlag 1988.
- Kilian, Katrin Anja: Das Medium als Gegenstand interdisziplinäre

- Forschung. Archivlage, Forschungsstand und Aufbereitung der Quelle aus dem Zweiten Weltkrieg, Berlin 2001.
- Künzel, Geraldien von Frijtag Drabbe: Resistance, Reprisals, Reactions, i: Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (red.): Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe, Berg, Oxford 2006, s. 177-205.
- Kühne, Thomas: Gruppenkohäsion und Kamradchaftsmythos in der Wehrmacht, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 534-49.
- Kürstein, Poul: Mens Kalle var i krig. Sydslesvig på en noget anden måde, Skandia Forlag, Flensburg 1966.
- Lange, Steffen: "Pligtens tunge bud de lød" m.v., artikelserie i Flensburg Avis 30/8 til 1/9-1979.
- Latzel, Klaus: Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939-1945, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1998.
- Leppien, Jörn-Peter: Konzentrationslager Ladelund 1944: wissenschaftliche Dauerausstellung in der KZ-Gedenkstätte Ladelund, Schleswig-Holstein, Jung, Flensburg 1995.
- Loeffel, Robert: Sippenhaft, Terror and Fear in Nazi Germany: Examining one Facet of Terror in the Aftermath of the Plot of 20 July 1944, i: Contemporary European History 16 (2007), Cambridge University Press 2007.
- Manoschek, Walter: "Gehst mit Juden erschießen?". Die Vernichtung der Juden in Serbien, i: Hannes Heer & Klaus Naumann (Hg.): Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, Hamburger Edition, Hamburg 1995, s. 39-56.
- Matthiesen, Kerstin: En undersøgelse af udvalgte sydslesvigske værnemagtsoldaters krigsoplevelser, fortrinsvis på grundlag af feltpostbreve, med særlig henblik på en eventuel specifik dansk identitet, upubliceret speciale, Københavns Universitet 1995.
- Mazower, Mark: Militärische Gewalt und nationalsozialistische Werte. Die Wehrmacht in Griechenland 1941 bis 1944, i: Hannes Heer & Klaus Naumann (Hg.): Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, Hamburger Edition, Hamburg 1995, s. 157-190.

- Metzsch, Friedrich-August v.: Die Geschichte der 22. Infanterie-Division 1939-1945, Verlag Hans Henning Podzun, Kiel 1952.
- Meyer, Karl Otto: Frihed, lighed og grænseland, erindringer 1, Herovs Forlag 2001.
- Milz, Marie: Die Wahrnehmung des französischen Kriegsgegners in Feldpostbriefen aus dem Zweiten Weltkrieg, Diplomarbeit Technisches Universität Berlin 2002.
- Mogensen, A.: Sydslesvigske Soldaterbreve fra den anden Verdenskrig, Askov Boghandel, Askov 1943.
- Mogensen, Carsten R.: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1981.
- Müller, Sven Oliver: Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront im Zweiten Weltkrieg, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2007.
- Müller, Rolf-Dieter: Der Zweite Weltkrieg 1939-1945. Handbuch der Deutsche Geschichte Bd. 21. Klett-Cotta 2001.
- Nielsen, Hans: Streifzüge durch mein Leben, Studiefdelingen ved dansk Dentrallbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1994.
- Nikolajsen, Linda: Dansksindede sydslesvigere i sovjetisk fangenskab under og efter 2. verdenskrig, upubliceret speciale, Syddansk Universitet 2004.
- Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1989.
- Noakes, Jeremy (red.): Nazism 1919-1945, Volume 4, The German Home Front in World War II. A Documentary Reader, University of Exeter Press 1998.
- Nørgaard, Kristen: Sydslesvigske Soldaterbreve, 1944
- Overmans, Rüdiger: Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Militärgeschichte band 42, R. Oldenburg Verlag, München 1999/2004.
- Overmans, Rüdiger: Soldaten Hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs, Ullstein, München 2002.
- Osterloh, Jörg: "Hier handelt es sich um die Vernichtung einer Weltanschauung ..." Die Wehrmacht und die Behandlung der sowjetischen Gefangenen in Deutschland, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann

(red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 783-802.

Petschnigg, Edith: "The Spirit of comradeship". Britische Kriegsgefangenen in der Steiermark 1941 bis 1945, i: Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. Gefangnahme – Lagerleben – Rückkehr, Oldenbourg Verlag, Wien 2005, s. 421-37.

Petersen, Holger: Du kommer aldrig hjem. Beretninger fra Sydslesvig, Østfronten og Ebeltoft, Forlaget Indtryk, Nimtoft 2001.

Paulsen, Hans: En dansk sydslesvigers oplevelser som tysk soldat i freds- og krigstid 1933-43, upubl. manuskript u.å. (se P287).

Poulsen, Henning: Hitlers Krig 1939-1941. Den 2. Verdenskrig Bind 1, Gyldendal, København 1989.

Petersen, Søren Ryge: "Jeg blødte som et svin", i Politiken, søndag 19/1-2003, 5. sektion, s. 4-5.

Petersen, Søren Ryge: "... og så lød der et skud fra 2. Etage", i Politiken, søndag 2/2-2003, 5. sektion, s. 4-5.

Petter, Wolfgang: Militärische Massengesellschaft und Entprofessionalisierung des Offiziers, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 359-70.

Rasmussen, René: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-45, Studiefdelingen, Flensborg 2005.

Rass, Christoph: Verbrecherische Kriegsführung an der Front. Eine Infanteriedivision und ihre Soldaten, i: Chr. Hartmann, Johannes Hürter & Ulrike Jureit: Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte, Verlag C.H. Beck, München 2005, s. 80-90.

Rass, Christoph: Menschenmaterial. Deutsche Soldaten an der Ostfront. Innenansichten einer Infanteriedivision 1939-1945. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2003.

Runge, Johann: Die dänische Minderheit in Südschleswig, i: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet. Gegenwartsfragen 69, Landeszentrale für Politische Bildung Schleswig-Holstein, Kiel 1993, s. 73-158.

Shtockfish, David: Jewish Mlawa. Its history, development, destruction, 1984.

Scheck, Raffael: Hitler's African Victims. The German Army Massa-

- eres of Black French Soldiers in 1940, Cambridge University Press 2006.
- Schmiechen-Ackermann, Detlef: Der "Blockwart", i: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 48. Jahrgang 2000, 4. Heft, s. 575-602.
- Shepherd, Ben: War in the Wild East. The German Army and Soviet Partisans, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2004.
- Stamm, Kurt: Der Reichsarbeitsdienst, Verlag für Recht und Verwaltung GmbH, Berlin 1935.
- Schreiber, Gerhard: Der Zweite Weltkrieg, Verlag C.H. Beck, München 2002.
- Streibel, Robert: "So sind unsere Landsleute eben." Über den Krieg, die österreichische Heimat und den Sieg. Die "Sklavensprache" in Briefen während des Nationalsozialismus, i: Detlef Vogel & Wolfgang Wette (Hrsg.): Andere Helme – Andere Menschen? Heimat und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich, Klartext, Essen 1995, s. 59-80.
- Streit, Christian: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-45, Verlag J.H.W. Dietz Nachf., Bonn 1997.
- Schwensen, Broder & Dieter Nickel: Flensburg im Luftkrieg, Schriftenreihe der Gesellschaft für Stadtgeschichte Band 68, GFS, Flensburg 2008.
- Tessin, Georg: Verbände und Truppen 1939, 6. Bd., Biblio Verlag, Osnabrück 1972.
- Thamer, Hans-Ulrich: Die Erosion einer Säule. Wehrmacht und NSDAP, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 420-35.
- Thomson, Alistair: ANZAC memories. Living with Legend, Oxford University Press, Melbourne 1994.
- Thomsen, Birgitte Herreborg: Danske sydslesvigske soldater i Danmark, Studiefdelingen, Flensburg 2003.
- Tornau, Gottfried & Franz Kurowski: Sturmartillerie – Fels in der Brandung, Maxmillian-Verlag, Bonn 1965.
- Trommer, Aage: Den store Alliance 1941-42. Den 2. Verdenskrig Bind 2, Gyldendal, København 1989.

- Urban, Christian: Under hagekorsets skygge, unpubl. manuskript u.å. (se P410).
- Ueberschär, Gerd R.: Stalingrad – eine Schlacht des Zweiten Weltkrieges, i W. Wette & G.R. Ueberschär (Hrsg.): Stalingrad. Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht, Fischer, Frankfurt am Main 1992, s. 18-42.
- Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1939-45. Ausstellungskatalog, Hamburger Institut für Sozialgeschichte Edition, Hamburg.
- Voglis, Polymeris: Surviving Hunger, i: Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (red.): Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe, Berg, Oxford 2006, s. 16-41.
- Wette, Wolfram: Die Wehrmacht. Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden, Fischer Taschenbuchverlag 2005.
- Wilz, Marie: Die Wahrnehmung des französischen Kriegsgegners in Feldpostbriefen aus dem Zweiten Weltkrieg, Diplomarbeit, Berlin 2002.
- Wingender, Franz: Krigens lænker, Studiefdelingen, Flensborg 1984.
- Wingender, Franz: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945, Studiefdelingen, Flensborg 1988.
- Ziemann, Benjamin: Fluchten aus dem Konsens zum Durchhalten. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven der Erforschung soldatischer Verweigerungsformen in der Wehrmacht 1939-1945, i: R.-D. Müller & H.E. Volkmann (red.): Die Wehrmacht. Mythos und Realität, R. Oldenbourg Verlag, München 1999, s. 359-70.

Billedfortegnelse

ADCB – Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
i Flensborg

8. ADCB C135 (Frederik Petersen).
13. ADCB B1388.
18. ADCB B2298.
22. ADCB P307-2,2 (Heinrich Hansen/Henrik Lisberg).
25. Nikolaus Büchert fotoalbum, privateje.
34. ADCB I61-94.00-10.
36. ADCB P80, 2-3 (J.S.F. Juhl).
40. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
43. ADCB P260-15a (Jørgen Jørgensen).
45. ADCB P256, 2 (Oscar Nielsen).
50. ADCB F30.
54. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
60. Hermann Tychsens dagbog, privateje.
66. ADCB G1932.
69. ADCB F30.
74. ADCB C135 (Frederik Petersen).
76. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
78. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
83. ADCB P287-3 (Hans Paulsen).
87. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
92. ADCB C135 (Frederik Petersen).
95. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
97. Privateje.
100. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
107. Privateje.
109. Privateje.
119. ADCB P260-15 (Jørgen Jørgensen).
124. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
132. ADCB P326-2 (Hans-Oluf Wrang).
134. Holger Petersens krigsalbum, privateje.
137. Holger Petersens krigsalbum, privateje.
147. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
154. ADCB F30.
159. ADCB P258 (Peter Køster).

162. ADCB P600-1a, 10 (Familien Lassen, Jarlund).
168. E. Grüder 1940, s. 78.
170. ADCB P378-1 (Familien Thielst).
172. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
175. ADCB P606 (Axel Münchow).
178. ADCB P326-2 (Hans-Olaf Wrang).
182. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
184. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
187. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
190. Holger Petersens krigsalbum, privateje.
193. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
195. Privateje (Hermann Tychsen).
198. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
201. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
203. ADCB P282-36 (Niels Bøgh Andersen).
206. ADCB Billedsamlingens alfabetiske personarkiv, Jacobus Jensen.
211. ADCB C135 (Frederik Petersen).
214. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
217. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
218. ADCB Billedsamlingens alfabetiske personarkiv, Jakobus Jensen.
222. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
223. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
224. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
232. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
234. ADCB P287-3 (Hans Paulsen).
236. ADCB C135 (Frederik Petersen).
239. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
245. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
250. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
252. ADCB P282-36 (Niels Bøgh Andersen).
257. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
259. ADCB P651 (Heinrich Thomsen).
260. ADCB P282-36 (Niels Bøgh Andersen).
265. Hans Detlef Andresens krigsalbum, privateje.
269. ADCB P287-3 (Hans Paulsen).
273. Privateje.
278. ADCB P282-36 (Niels Bøgh Andersen).

286. ADCB P287-3 (Hans Paulsen).
288. ADCB B4673.
294. ADCB C135 (Frederik Petersen).
298. ADCB C135 (Frederik Petersen).
307. ADCB C135 (Frederik Petersen).
310. ADCB P307-2,1 (Heinrich Hansen/Henrik Lisberg).
314. ADCB P307-2,1 (Heinrich Hansen/Henrik Lisberg).
318. ADCB P282-36 (Niels Bøgh Andersen).
323. Privateje.
327. ADCB C135 (Frederik Petersen).
330. Franz Wingenders krigsalbum, privateje.
332. ADCB C135 (Frederik Petersen).
334. ADCB C135 (Frederik Petersen).
340. ADCB P256,2 (Oscar Nielsen).
348. Holger Petersens krigsalbum, privateje.
358. Privateje.
363. Privateje.
372. ADCB P260-14 (Jørgen Jørgensen).
378. Holger Petersens krigsalbum, privateje.
382. ADCB P287-3 (Hans Paulsen).
388. Privateje.
392. Privateje.

Noter

Indledning

1. J.P. Noack 1989, s. 19 & 65.
2. J.P. Noack 1989, s. 65 & 72.
3. J.P. Noack 1989, s. 106-9.
4. A. Hanssen 1934, s. 30, 32, 40, 45-7 & 28-35, J.P. Noack 1989, s. 326-9.
5. J.P. Noack 1989, s. 79-81 & 88; J. Runge 1993, s. 101-2.
6. A. Hanssen 1934, s. 9-12 & 28-35, J.P. Noack 1989, s. 326-9 & 365.
7. J.P. Noack 1989, s. 305-6.
8. J.P. Noack 1989, s. 123-4.
9. J.P. Noack 1989, s. 158, 188 & 204.
10. J.P. Noack 1989, s. 343-8.
11. J. Runge 1993, s. 103 & 113.
12. J.P. Noack 1989, s. 249-51 & 263-4 & 267-8; J. Runge 1993, s. 108.
13. J.P. Noack 1989, s. 420-6 & 429-; J. Runge 1993, s. 114-5.
14. J.P. Noack 1989, s. 304; Mogensen 1981, s. 47 & 49.
15. C. Mogensen 1981, s. 125.
16. C. Mogensen 1981, s. 124-5; A. Johnsen 2003, s. 171.
17. C. Mogensen 1981, s. 45 & 122.
18. C. Mogensen 1981, s. 97-109.
19. C. Mogensen 1981, s. 177 & 181-2.
20. Schmiechen-Ackermann 2000, s. 582-3.
21. C. Mogensen 1981, s. 166-75.
22. C. Mogensen 1981, s. 81 & 95-6.
23. C. Mogensen 1981, s. 87.
24. C. Mogensen 1981, s. 88 & 92-5.
25. C. Mogensen 1981, s. 143, 151, 153 & 164.
26. C. Mogensen 1981, s. 143, 151, 153 & 164.
27. K. Stamm 1935, s. 14.
28. C. Mogensen 1981, s. 227-30.
29. Brev 6/10-1935 til familien, P606-3b, 7b.
30. Brev 2/12-1936 til Meng, F30.
31. H.-U. Thamer 1999, s. 434.
32. Brev 17/2-1937 til Meng, F30.
33. C. Mogensen 1981, s. 234-40.
34. C. Mogensen 1981, s. 246.
35. C. Mogensen 1981, s. 352.
36. J.P. Noack 1989, s. 496; C. Mogensen 1981, s. 279.
37. J.P. Noack 1989, s. 501-3; C. Mogensen 1981, s. 338-9.
38. J.P. Noack 1989, s. 307. Noack's analyse udfra medlemsarkivet opererer m. lavere tal, men faldet for perioden er kvantitativt det samme.
39. J. Runge 1993, s. 126.
40. C. Mogensen 1981, s. 339-41.
41. J.P. Noack 1989, s. 513-7; C. Mogensen 1981, s. 344ff.
42. J. Runge 1993, s. 124-6; C. Mogensen 1981, s. 354.
43. J.P. Noack 1989, s. 518-20.
44. A. Johnsen 2003, s. 183-4.
45. J.P. Noack 1989, s. 523-5.
46. A. Johnsen 2003, 185.
47. J.P. Noack 1989, s. 528; A. Johnsen 2003, s. 186-7.
48. J.P. Noack 1989, s. 529, A. Johnsen 2003, s. 177-8; B. Schwensen 2008, s. 147-50.
49. R. Absolon 1995, s. 93; J.P. Noack 1989, s. 529.
50. J. Runge 1996, s. 127.
51. J.P. Noack 1989, s. 530.
52. A. Johnsen 2003, s. 190.
53. J. Runge 1993, s. 131-2.

De sydslesvigske soldater i tal

1. J.P. Noack 1989, s. 520; J. Runge 1993, s. 126.
2. A. Johnsen 2003, s. 173-4.
3. Listerne befinder sig i I61-94.00-10 & 15.
4. Breve til hustruen ml. 21/11-1942 og 12/2-1943, P158.
5. Andreas Matzen, 3. liste og medlemsregister for udmeldte af Den slesvigske Forening for Flensborg og omegn - gælder også Nikolaus Jebsen, 4. Liste og førnævnte medlemsregister.
6. Ernst Hansen, 3. og 5. liste.
7. G.W. Croon, 4. og 5. liste. Han var fra Aachen, men havde boet i Danmark, jfr. Breve 13/6-1943 og 24/4-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
8. Feltpostbreve til Jørgen Jørgensen, P260-13 til 15a
9. Avisudklip om faldne fra Flensborg Avis, P80; "Det danske mindretals militære krigsofre 1942-1944", I61 03-11; Den danske Skoleforenings årsberetning 1944-45, s. 66-74; P22; P37; P158; P218; P245; P256; P258; P259; P260; P295; P331; P326; P345; P346; P401; P529; P566; P574; P583; P587; P591; P600; P608; P609; F30; F108; F112-2; F119; E1; K. Nørgaard 1944; P. Kürstein 1966, s. 24 & 35-7; J. Hamre 1986, s. 245; F. Wingender 1986 & -88; K. Budach 1989; N. Hansen 1994; J. Berg 2001; K.O. Meyer 2001; B. Thomsen 2003, s. 231-6.
10. Brev 6/11-1943 fra Viggo Julius til Lotte Schubert, F112-2.
11. L. Nikolajsen 2004, s. 42-3.
12. De anvendte lister befinder sig i I61-94.00-4 til 6, I61-94.00-12 & I61-94.00-29 til 36, desuden ikke anvendt materiale i I61-94.00-11 & 13.
13. Databasen er tilgængelig på www.volksbund.de
14. N.B. Andersen 1975, s. 216-22.
15. Chr. Urban u.å., s. 43; Medlemsarkivet har Alfred Hamann som medlem 1948-59.
16. R. Overmans 2004, s. 220 & 285.
17. R. Overmans 2004, s. 225.
18. Udklip 30/11-1952 ukendt avis, P307.
19. R. Overmans 2004, s. 215.
20. Chr. Urban u.å., s. 39 & 41.
21. Oscar Jessen, f. 1909.
22. R. Overmans 2004, s. 265.

Kilderne til de danske sydslesvigernes krigsdeltagelse

1. Buchbender & Sterz 1982, s. 13-4.
2. K.A. Kilian 2001, s. 111-2.
3. Buchbender & Sterz 1982, s. 14-5.
4. Buchbender & Sterz 1982, s. 15-6.
5. P256, Oscar Nielsen; P267-2, Walter Lange. Blandt brevene fra W. Lange findes også en halv snes sendt med det almindelige tyske postvæsen, de er ikke medtaget blandt de 169 breve, da civilpost inden for Tysklands grænser ikke var underkastet censur.
6. B. Ziemann 1999, s. 164.
7. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 229.
8. K.A. Kilian 2001, 147 ff.
9. Rasmussen & Brøndum 2006, s. 233-4.
10. Brev 5/1-1944 til familien, P600-3b,7.
11. Brev 31/5-1943 til hustruen, P258.
12. Brev 11/8-1943 til hustruen, P258.
13. Brev 15/4-1940 til familien, P600-3b,7.
14. Brev 9/3-1942 til hustruen, P608-2.
15. Brev 30/6-1940, P282-19.
16. Brev 4/3-1944 til hustruen, P258.
17. Brev 23/9-1942 til hustruen, P608-2.
18. Brev 2/7-1940 til Heinrich Hansen, P307-1,15.
19. Brev 23/5-1943 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
20. Brev 20/5-1943 til hustruen, P258.

21. Buchbender & Sterz 1982, s. 10, Humburg 1998, s. 95 & 116-7.
22. Brev 12/12-1943 til forældrene, P606.
23. W. Wette 2005, s.167.
24. Brev 25/12-1943 til forældrene, P606.
25. Brev 13/3-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
26. Brev 12/8-1943 til familien, P257.
27. Brev 28/9-1943 til familien, P257.
28. Streibel 1995, s. 74-75.
29. K. Latzel 1998, s. 19-20, K. Larsen : Et folk i Krig, Gyldendal 1914 (udkom også på svensk og tysk).
30. K.A. Kilian 2000, s. 180 & 184-5, 191-3.
31. Inddragelsen af citater fra breve såvel som dagbøger og erindringer bruges i mange fremstillinger. Af de mere konsekvente kan nævnes Stephen G. Fritz: Frontsoldaten. The German Soldier in World War II, 1995.
32. Konsekvente kvantitative-analyser er gennemført af Humburg 1998 & og K. Latzel 1998.
33. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 234-35.
34. Humburg: 25 personer, 739 breve, Humburg 1998, s. 82, Latzel: 22 personer, 2609 breve, Latzel 1998, s. 119.
35. Latzel 1998, s. 121-2, A. Reiman 2000, s. 19.
36. Brøndum & Rasmussen benytter en lignende pragmatisk fremgangsmåde, s. 235-6.
37. K. Matthiesen 1995, s. 8 & 50.
38. F.eks. Brev fra Lauritz Nissen 28/10-44 til Jørgen Jørgensen, trykt i Fl. A. 14/11-44, P260-15.
39. Nørgaard 1944, s. 7.
40. Grænselandet, 1941: nr. 1, s. 6 & 11; nr. 3, s. 5-6; nr. 4, s. 5-6; nr. 5, s. 8; nr.6, s. 6-7; nr. 7, s. 8-9; nr. 8, s. 10; nr. 9, s. 6; 1942: nr. 2, s. 6; 1944: nr. 5, s. 8.
41. Chr. Nielsen: Hjertets Treklang, 1941; A. Mogensen: Sydslesvigske Soldaterbreve, 1943; K. Nørgaard: Sydslesvigske Soldaterbreve, 1944; [Bernhard Hansen (udg.)]: Kammeraternes Jul, [1943]
42. Petersen: Fl.A. nr. 89, 1944 & 8/7-1942; Jørs: Nørgaard 1944, s. 81-2; Leckband: Grænselandet, nr. 5, 1941, s. 8; Nielsen: Nørgaard 1944, s. 11-13; Ingwersen: Nørgaard 1944, s. 36-8; Köster: Fl.A. 14/10-44.
43. Nørgaard 1944, s. 73-5 & 16-18; K. Matthiesen 1995, s. 49.
44. E1-8, Feltpostbreve til Flensborg Avis.
45. Brev 16/9-1944 til hustruen, P158.
46. Holger Andersen. 75 Aars dansk Grænsevagt, i: Berlingske Aftenavis 30/9-1944, s. 8.
47. K. Matthiesen 1995, s. 57; Rasmussen 2005, s. 909.
48. Arkivet har dagbøger af Niels Bøgh Andersen (P282-3), Peter Andresen (P200), Hans Ronald Jørgensen (P131-18), Frederik Petersen (P233-3), Hermann Tychsen (P3).
49. N.B. Andersen 1981, s. 7.
50. A. Thomson 1994, s. 7-13.
51. N.B. Andersen 1975, s. 47-48.

Verdenskrigens forløb

1. H.Poulsen 1989, s. 42-44, 62-65, 73-77 & 82-88; O.H. Jensen 1985, s. 14, 25 & 29
2. H. Poulsen 1989, s. 110-4; O.H. Jensen 1989, s. 39-42.
3. R. Absolon 1960, s. 160-1.
4. Nielsen 1941, s. 10-1.
5. H. Paulsen u.år., s. 7.
- 5a. Brev 3/10-1939 til Flensborg Ungdomsforening, F30.
6. F. Wingender 1984, s. 38; Fortegnelse over faldne i Marienkirche, Flensborg.
7. Brev 25/3-1940 til kollegerne, E1-8, Feltpost 1939-45.
8. Brev 20/3-1940, P600-1,10.
9. H. Poulsen 1989, s. 125-32.

10. H. Poulsen 1989, s. 133-42.
11. B.H. Thomsen 2003, s. 18-41.
12. Brev 27/4-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
13. Brev 10/4-1940 til Oscar Nielsen, P256.
14. Brev 10/4-1940 til Oscar Nielsen, P256.
15. Brev 26/4-1940 til I.C. Møller, P288.
16. Brev 28/4-1940 til L.P. Christensen, E1-8.
17. Brev 10/5-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
18. Brev til L.P. Christensen, 15/5 & 20/5-1940, E1-8.
19. H. Poulsen 1989, s. 157-60.
20. Brev til Jørgen Jørgensen 15/5-1940, P260-15a.
21. H. Poulsen 1989, s. 160-6.
22. Brev 1/6-1940 til Heinrich Hansen, P307-15.
23. H. Poulsen 1989, s. 76.
24. Brev 26/5-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
25. Brev 19/6-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
26. Brev 3/8-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
27. O.H. Jensen 1985, s. 78.
28. Brev 23/6-1940 til Heinrich Fischer, P346.
29. O.H. Jensen 1985, s. 78-79.
30. Brev 31/1-1940 til I.C. Møller, P288.
31. Brev 26/7-1940 til Heinrich Hansen, P307-19.
32. Chr. Nielsen: Brev 2/7-1940, P307-15, J. Petersen brev 15/5-1940, P260-15.
33. H. Poulsen 1989, s. 177 & 181.
34. G. Tessin 1972, s. 68.
35. R.-D. Müller 2004, s. 58-59, H. Poulsen 1989, s. 180-8, O.H. Jensen 1985, s. 104.
36. H. Poulsen, s. 108-9; G. Schreiber 2002/05, s. 48.
37. Brev 4/9-1940 til hustruen, P608-2.
38. Brev 1/1-1941 til kollegerne på Flensborg Avis, E1-8.
39. G. Schreiber 2002, s. 50ff; R.-D. Müller 2004, s. 96-7, 99 & 105.
40. Brev 14/9-1941 til I.C. Møller, P288.
41. R.-D. Müller 2004, s. 106-7 & 229-30.
42. G. Schreiber 2002, s. 92-3.
43. H. Poulsen 1989, s.195-96 & 210-12.
44. Brev 7. marts 1940 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
45. H. Poulsen 1989, s. 197 & 215-17.
46. R.-D. Müller 2004, s. 102-3.
47. Aa. Trommer 1989, s. 9-11; R.-D. Müller 2004, s. 119-21.
48. Hermann Tychsen dagbog 22/6-1941, P3.
49. Brev 7/7-41 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
50. R.-D. Müller 2004, s. 139; Rasmussen og Brøndum 2006, s. 65-6.
51. Brev 30/7-41 til Heinrich Hansen, P307-1.
52. R.-D. Müller 2004, s. 141, 148 & 146.
53. Brev til Jørgen Jørgensen 12/7-41, P260-15a.
54. Verbrechen der Wehrmacht, s. 188 & 218.
55. Brev 11/7-1941, P233-7.
56. Brøndum og Rasmussen 2006, s. 170-2; R.-D. Müller 2004, s. 132-5.
57. Brev 2/8-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
58. I61- 94.00, nr. 10.
59. R.-D. Müller 2004, s. 146 & 148.
60. O.H. Jensen 1985, s. 128-29.
61. Brev 27-28/10-1941 til forældrene, P257.
62. G.Schreiber 2002, s. 62; Aa. Trommer 1989, s. 17 & 20-1.
63. O.H. Jensen 1985, s. 126; Aa. Trommer 1989, s. 28-9; R.-D. Müller 2004, s. 152-3.
64. Brev til Heinrich Hansen 13/4-1942, P307.
65. Brev 7/4-1942 til L.P. Christensen, E1-8.
66. Brev 17/2-1942 til familien, P345-5.

67. Brev til L.P. Christensen, E1-8.
68. Brev 25/5-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
69. Aa. Trommer 1989, s. 91-3; R.-D. Müller 2004, s. 213-5.
70. Brev 27/7-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
71. O.H. Jensen 1985, s. 173; Aa. Trommer 1989, s. 95.
72. Aa. Trommer 1989, s. 94-96; R.-D. Müller 2004, s. 216.
73. Brev 24/9-1942 til J.F.S. Juhl, P80.
74. Aa. Trommer 1989, s. 97-99; R.-D. Müller 2004, s. 222-24.
75. Citeret efter brev 2/3-1942 fra hustruen Marie Jessen til J.F.S. Juhl, P80.
76. Brev 15/3-1943 til J.F.S. Juhl, P80.
77. Aa. Trommer 1989, s. 100-3; R.-D. Müller 2004, s. 224-26.
78. Overmans 1999/2004, s. 279.
79. R.-D. Müller 2004, s. 235-9, C.B. Christensen 2004, s. 472, O.H. Jensen 1985, s. 214.
80. Aa. Trommer 1989, s. 122-7; R.-D. Müller 2004, s. 246-7.
81. Aa. Trommer 1989, s. 127-8 & 130-2.
82. Brev 11/6-1944 til familien, P345-4.
83. Aa. Trommer 1989, s. 267-8.
84. Brev 15/7-43 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
85. R.-D. Müller 2004, s. 239-42, Aa. Trommer 1989, s. 141-5.
86. Brev 4/10-1944 til familien, P345-5.
87. R.-D. Müller 2004, s. 242-3, Aa. Trommer 1989, s. 145.
88. R.-D. Müller 2004, s. 242-3 & 337-9, Aa. Trommer 1989, s. 227-30.
89. C.B. Christensen (red.) 2004, s. 23-4.
90. R.-D. Müller 2004, s. 314-6, Aa. Trommer 1989, s. 215-8.
91. N.B. Andersen 1981, s. 163.
92. R.-D. Müller 2004, s. 316, O.H. Jensen 1989, s. 292.
93. R.-D. Müller 2004, s. 316-7, Aa. Trommer 1989, s. 220-1.
94. Brev 26/10-1944 til familien, P577.
95. R.-D. Müller 2004, s. 318-20, Aa. Trommer 1989, s. 220-1.
96. R.-D. Müller 2004, s. 320, Aa. Trommer 1989, s. 221-2.
97. Brev 1/11-1944 til forældrene, P606.
98. Artikler i Flensborg Avis 5/2-1976, 6/9-1986, 31/8-2006 & 9/9-2006.
99. R.-D. Müller 2004, s. 320-1, Aa. Trommer 1989, s. 255-6, O.H. Jensen 1989, s. 302.
100. R.-D. Müller 2004, s. 323-9, Aa. Trommer 1989, s. 235-8.
101. Brev 1/8-1944 til hustruen, P258.
102. R.-D. Müller 2004, s. 331-2 & 334-6.
103. R.-D. Müller 2004, s. 330-1, Aa. Trommer 1989, s. 238-40.
104. P622.
105. R.-D. Müller 2004, s. 340-2, Aa. Trommer 1989, s. 240-3 & 245-6, A.H. Jensen 1985, s. 295.
106. Brev 9/9-1944 til Heinrich Fischer, P346.
107. R.-D. Müller 2004, s. 335-6 & 343-4, Aa. Trommer 1989, s. 259-60.
108. R.-D. Müller 2004, s. 350-1, Aa. Trommer 1989, s. 256-7.
109. R.-D. Müller 2004, s. 362-7, Aa. Trommer 1989, s. 259 & 265-6.
110. R.-D. Müller 2004, s. 344-5, Aa. Trommer 1989, s. 259-60, O.H. Jensen 1989, s. 310.
111. Brev 3/1-1945 til Gustav Lindstrøm, P259-95.
112. Brev til familien 14/2-1945, P600-3b,7.
113. Udtalelse til Tysk Røde Kors 1955, P600-1a,10.
114. Aa. Trommer 1989, s. 268-9.
115. R.-D. Müller 2004, s. 359, 365-7 & 369, Aa. Trommer 1989, s. 265-6 & 269.
116. R.-D. Müller 2004, s. 367-8 & 371-4, Aa. Trommer 1989, s. 269-70.
117. R. Overmans 2002, s. 12, 35-43 & 322-3.
118. Brev 30/9-41 fra Oberleutnant Löffert, I 61-94.00-10.
119. Buchbender & Sterz 1982, s. 32-4.
120. R. Overmans 2002, s. 37, Verbrechen der Wehrmacht, s. 188, C.B. Christensen 1998, s. 74.
121. R. Overmans 2002, s. 248-9.

122. R. Overmans 2002, s. 276-88.
123. L. Nikolajsen 2004, s. 42-3.
124. Brev 2/12-1946 til Samuel Münchow, I 61-94.00-33
125. Brev til Det danske Generalsekretariat 20/10-1946, I 61-94.00-34
126. L. Nikolajsen 2004, s. 24-9;
127. R. Overmans 2002, s. 322-3.
128. Flensborg Avis 18/10-1955.

Behandlingen af mindretallets indkaldte

1. J.P. Noack 1989, s. 472-3.
2. R. Absolon 1960, s. 130 & 132.
3. Erindringer s. 4, P608-3,8.
4. R. Absolon 1960, s. 133 & 367-8.
5. P345-5.
6. I privateje.
7. Brev til Journalist Jensen udat., F30.
8. Lebenslauf, 22/11-1942, P600-3,3.
9. Brev 24/10-39 til Herman Tychsen, F30.
10. Brev 3/4-1941 til hustruen, P158.
11. Brev 1/3-1940 til familien, P233-4.
12. Brev 9/11-1936 til familien, P600-3b,7.
13. Brev 14/5-1939 til Fredrik Dinsen-Hansen, F30.
14. Reichsgesetzblatt 1935 I, S. 609-614, efter www.verfassungen.de/de/de-33-45/wehr35.htm.
15. Erindringer s. 4, P287-3.
16. Brev til Heinrich Hansen 15/11-1936, F30.
17. Erindringer s. 4-5, P287-3.
18. Brev til Heinrich Fischer 26/8-1943, P346.
19. Brev 14/05 1939, F30.
20. Der kan være tale om Chr. Ingwersen, f. 1914, Skovbølmark - ikke at forveksle med journalisten af samme navn.
21. Brev 22/12-1937 til J.F.S. Juhl, P80.
22. K. Budach 1988, s. 10-11.
23. Hans Fredrik Budach, Johann Greve, Hans Harck & H. Mahrt, I61-94.00-15.
24. Brev 17/5-1938 til familien, P600-3b,7.
25. R. Absolon 1960, s. 186 & 226-7.
26. M. van Creveld 1982, s. 108 & 125.
27. Brev 13/10-1944 N. Kjems, P295-48.
28. R. Absolon 1960, s. 170-1 & 176.
29. Brev 18/01-1945 til D. Wrang, P233-2.
30. Brev 26/8-1943 til Heinrich Fischer, P346.
31. Brev 19/2-43 til hustruen, P422.
32. Brev 12/2-1944 til Oscar Nielsen, P256.
33. W. Petters 1999, s. 365.
- 33a. Brev 27/2-1940 til hustruen, P422.
34. E. Grüder 1940, s. 29.
35. F.W. Siedler 1993, s. 127.
36. S.R. Petersen 2003, 2/2-2003 s. 4.
37. H. Tychsen: Oplevelser og Indtryk fra alle Lande! (foredragsmanuskript), u.å., s. III-IV, P3.
38. Brev 3/3-1940 til hustruen, P422.
39. Breve 16/5-1940 til hustruen, P422.
40. Breve fra Hans Harck 18/4 & 24/4-1940, P422.
41. K.Budach 1988, s. 12.
42. Brev til hustru og børn 4/2-1940, P233-4. I F. Wingenders bog om Fr. Petersen findes et længere citat fra et brev til familien, jan. 1940, hvor Rittmeisteren spørger til Flensborg Avis. Sagen skulle have ført til, at hans post en overgang blev beslaglagt. Brevet er ikke i Fr. Petersens arkiv, men af de fortløbende nummererede breve til familien kan man se, at der mangler flere i januar måned.

43. Brev 30/9-1940 til hustruen, P158.
44. Brev 3/4-1941 til hustruen, P158.
45. Senere kommentar til ovenstående brev, P158.
46. Brev 10/2-1942 til hustruen, P158.
47. Senere kommentar til ovenstående brev, P158.
48. Brev 16/1-1941 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
49. Brev 5/1-1935 til Fr. Dinsen Hansen, F30.
50. Brev 28/12-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
51. Protokollen "Dansk Post", E1-35.
52. Brev 30/5-1943 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
53. Brev til Jørgen Jørgensen 17/1-42, P260-13.
54. Brev til Jørgen Jørgensen 17/11-42, P260-13.
55. N. Haase 1995, s. 157-8.
56. Brev stemplet 8/4-1940, E1-8.
57. Brev 5/4-1940 Soldaterpakkeudvalget, F30.
58. Kr. Nørgaard 1944, s. 73-5.
59. Brev 21/5-1943 til hustruen, P158.
60. Brev 23/3-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
61. Brev 7/5-1941 til soldaterpakkeudvalget, F30.
62. Brev 16/7-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
63. Brev 3/5-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
64. Brev 14/05-1939 Soldaterpakkeudvalget, F30.
65. Brev 27/07-1942 til hustruen, P158.
66. Brev 26/8-1942 til Heinrich Fischer, P256.
67. Breve 8/3-1942 (s. B.H. Thomsen 2006, s. 164) & 22/5-1942, P256.
68. Brev 28/2-1943, P607.
69. M. Creveld 1982, s. 111.
70. R. Absolon 1960, s. 262; R. Overmans 2004, s. 214.
71. Brev 5/7-1942 til hustruen, P608-2.
72. Brev 16/3-1944 til Jørgen Jørgensen, P260
73. Brev 23/1-1943 til hustruen, P158.
74. Brev 18/9-1941 til Oscar Nielsen, P256.
75. Brev 19/7-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
76. R. Rasmussen 2005, s. 921.
77. Brev 6/12-1939 til Hermann Tychsen, F30.
78. R. Rasmussen 2005, s. 921-3.
79. Brev 2/7-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
80. Brev 10/3-1940 til hustruen, P608-2.
81. Brev 14/10-1940 til hustruen, P422.
82. Brev 11/10-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
83. R. Rasmussen 2005, s. 926.

Hjemstavnsens støtte til de indkaldte

1. Brev 14/10-1939 til A. Kølvrå, F30.
2. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43 & "Forslag til en Organisering af Pakkeforsendelser...", F30.
3. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43 & "Indbudt til Mødet i Hjemmet d. 13-10-1939", F30.
4. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43, F30.
5. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43 & "Vi og de Indkaldte", F30.
6. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43, F30.
7. Brev 27/4-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
8. Brev fra Frederik Petersen 12/5-1941, F30.
9. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43, F30.
10. Soldaterpakkeudvalgets dagbog 1939-43, F30.
11. Mødeprotokol 1933-1949, F141-1; Lister over soldaterpakker sendt af Harreslev Ungdomsforening, P295-48,2.
12. KFUK bestyrelsesprotokol pkt. 8, 13/9-39, pkt. 3, 9/10-39 & pkt. 1, 18/11-1939, F105.

13. KFUK bestyrelsesprotokol pkt. 3, 21/10-1940 & pkt. 3, 18/8-1941 & pkt. 1, F105.
14. For spejderne se P256-2 og F108-4,3, for folkedanserne F112-2.
15. Brev 19/6-1943 til spejderne, F108-4,3.
16. For spejderbog se eks. breve Marius Jessen 2/9-43 & Rudolf Homann 28/3-43, F108-4,3, for julepakke se eks. Hans Hansen 5/12-1939 & Max Sönnichsen 6/12-1939, F112-2.
17. Brev 29/5-1944, F112-2.
18. Brev 2/10-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
19. Fortrykt brev fra Frieda Nissen, udat, P367, breve fra Bernhard Hansen m.fl., 9 til 13/9-1943, P367 & breve fra skolebørn, P218-6.
20. Brev 23/10-1943 fra Bernhard Hansen, P218-6.
21. Brev 22/2-1940 til hustruen, P233-4.
22. Kartotek over indkaldte Soldater, P295-84,1.
23. Kartotek over feltpostbreve og modtagere af breve og pakker, P260-13.
24. Brev til Flensborg Samfundet 21/10-1939, F30.
25. Protokol: "Dansk Post", E1-35.
26. Brev fra A.C. Ries til Flensborg Avise 5/10-1939 og brev fra Hans Harck til A.C. Ries, F30.
27. "Vore Landsmænd ved Fronten", Grænselandet nr. 3, 1940, s. 5-6.
28. "Soldaterbreve", Grænselandet nr. 6, 1944, s. 6.
29. Brev 28/8-1940 til hustruen, P158.
30. Brev 5/11-1940 til hustruen, P422.
31. Brev 5/7-1942 til familien, P 600-3b,7.
32. Brevet er citeret i kildeafsnittet s. 52.

Soldaterhverdag

1. K. Matthiesen 1995, s. 12-13; G. Hirschfeld 1999, s. 527-8; K. Latzel 1998, s. 286-7.
2. Brev 21/1-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
3. R. Absolon 1960, s. 153-4.
4. Brev udat., men sommeren 1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
5. Brev ca. 28/02-1940 til hustruen, P422.
6. S.G. Fritz 1995, s. 11ff.
7. Brev 11/03-1940 til hustruen, P422.
8. Brev 15/12-1940 til familien, P345-5.
9. Brev 3/1-1941 til familien, P345-5.
10. Brev 26/02-1941 Jørgen Jørgensen, P260-13.
11. Brev 18/10-1941 til familien, P326-2.
12. M. Creveld 1982, s. 73.
13. Brev 15/3-1942 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
14. Brev 26/02-1941, P260-13.
15. Brev 26/05-1940 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
16. Erindringer i brev 28/11-1981 til Rudolf Kjær, s.3, P608-3,5.
17. Brev 14/8-1940 til hustruen, P608.
18. Brev 15/3-1943 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
19. Brev 15/3-1943 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
20. Brev 14-15/10-1943 til Niels Kjems, P295-48.
21. H.S. Kristensen 1988, s. 19-23.
22. Brev 3/10-1939 til Pakkeudvalget, F30.
23. Brev 17/04-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
24. R.-D. Müller 2004, s. 262.
25. Brev 28/8-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
26. Brev 8/6-1943 til dommer J.F.S. Juhl, P80.
27. B. Schwensen 2008, s. 147.
28. Brev 16/5-1944 til forældrene, P606.
29. Brev 10/6-1943. F30.
30. Brev 9/11-1942 til familien, P326-2.
31. Brev 14/1-1943 til familien, P326-2.

32. Brev 29/3-1943 til familien, P326-2.
33. Noakes 1998, 501 & 50.4
34. Brev 28/11-1943 til Heinrich Fischer, P346.
35. Brev 28/11-1943 til Heinrich Fischer, P346.
36. R. Absolon 1995, 282-3 & 321-3.
37. Brev 25/1-1944, P259-20.
38. Brev 18/1-1944 til hustruen, P158.
39. S.R. Petersen 19/3-2003, s. 5.
40. Brev 9/4-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
41. Brev 26/10-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
42. Brev 16/2-1942 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
43. Brev 9/12-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
44. Brev 24/9-1943 til Lotte Schubert, P218-6 se B.H. Thomsen 2003, s. 206.
45. Brev 11/5-1941 til Oscar Nielsen, P256.
46. Smst.
47. Brev 5/12-1941 til Heinrich Hansen, P607-19.
48. Brev 19/01-1942 til Heinrich Hansen, P607-19.
49. Brev 17/05-1943 til Heinrich Fischer, P346.
50. Smst.
51. Brev 24/4-1943 til Heinrich Fischer, P346.
52. Brev 10/10-1943 til Heinrich Fischer, P346.
53. Brev til Rudolf Kjær, P608-3,5.
54. Smst.
55. Brev 30/9-1942 til hustruen, P608-2.
56. Brev 2/6-1944 til Lars og Lotte Schubert, P218-6.
57. Brev 28/8-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
58. Tornua 1965, s. 126-9.
59. Brev 7/10-1943 til hustruen, P608-2.
60. Brev 4/4-1943 til faderen, P607.
61. R. Absolon 1960, s. 301-2 & 304.
62. Brev 26/8-1943 til Heinrich Fischer, P346.
63. Brev 30/5-1943 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
64. Brev 3/6-1940 til hustruen, P422.
65. Brev 30/5-1943 til hustruen, P422.
66. C. Rass 2005, s. 83.
67. Brev 28/4-1943 til hustruen, P422.
68. Brev 14/12-1942 til hustruen, P158.
69. Brev 20/12-1942 til hustruen, P158.
70. Brev 11/4-1944 til Lotte Schubert, F112-2.
71. Brev 24/3-1943 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
72. Brev 18/9-1941 til Oscar Nielsen, P256.
73. Brev 14/12-1942 til hustruen, P158.
74. H. Breithaupt 1955, s. 233-4.
75. Brev 9/5-1943 til familien, P600-3,3.
76. Brev 19/8-1943 til hustruen, P258.
77. Brev 5/8-1943 til hustruen, P258.
78. Brev 13/6-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
79. Breve 22/8-1943 til familien, P257.
80. Brev 25/8-1943 til familien, P257.
81. Brev 4/9-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
82. Brev 19/11-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
83. Brev 7/1-1942 til Caroline og Christian Petersen, P158.
84. Brev 8/11-1944 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
85. Brev 26/11-1941 til Caroline og Christian Petersen, P158.
86. Brev 4/7-1943 til Lotte Schubert, F112-2.
87. Brev 18/4-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
88. Brev 4/5-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
89. Brev 23/4-1943 til hustruen, P422.
90. Brev 3/1-1942 til Niels Kjems, P295-48,3.

91. Brev 9/12-1941 til Oscar Nielsen, P256.
92. Brev 20/8-1943 til hustruen, P258.
93. Brev 1/6-1943 til hustruen, P258.
94. Brev 11/10-1943 til familien, P257.
95. Brev 21/12-1942 til hustruen, P158.
96. Brev 4/2-1942 til søsteren Hedwig og svogeren Hans Detlef Andresen, P158.
97. Brev 3/6-1943 til hustruen, P258.
98. Brev november 1941 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
99. Brev 3/9-1942 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
100. Brev 19/8-1943 til hustruen, P258.
101. Brev 23/4-1943 til familien, P600-3,3.
102. Brev 20/8-1943 til hustruen, P258.
103. Brev 574-1943 til familien, P600-3,3.
104. Brev 1/12-1941 til familien, P257.
105. Brev 11/10-1941 til familien, P257.
106. B.L. Davies 1979, s. 145.
107. Brev 5/2-1942 til Marius Andersen, P282-19.
108. Brev 9/1-1942 til Jørgen Jørgensen, P260
109. Brev 13/1-1942 til Heinrich Fischer, P346.
110. Hermann Tychsen, dagbog 20/1-1942, P3.
111. Brev 21/11-1941 til Caroline og Christian Petersen, P158.
112. Brev 8/11-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
113. Brev 8/12-1944 til hustruen, P258.
114. Brev 23/9-1942 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
115. Brev 20/6-1943 til hustruen, P258.
116. Brev 20/8-1943 til hustruen, P258.
117. Brev 8/10-1943 til hustruen, P258.
118. Brev 12/2-1943 til hustruen, P158.
119. Brev 13/6-1942 til forældrene, P200.
120. Brev 16/6-1942 til forældrene, P200.
121. Brev 7/9-1941 til svigerinden Ingrid Andersen, P282-19.
122. Brev 30/9-1941 til broren Niels Bøgh Andersen, P282-19.
123. Brev 25/5-1944 til Lars & Lotte Schubert, F112.
124. Brev 6/9-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
125. Brev 4/2-1942 til Harreslev Ungdomsforening, P295-48.

Opfattelsen af lande og folk

1. Brev 30/10-1939 Soldaterpakkeudvalget, F30.
2. Brev 18/10-1942 til hustruen, P158.
3. Brev 20/4-1940 til Jørgen Jørgensen, P260.
4. K. Latzel 1998, s. 138-9.
5. Brev 3/11-1940 til hustruen, P422.
6. Künzel 2006, s. 180.
7. Brev 26/5-1940 til kollegerne på Flensborg Avis, E1-8.
8. M. Wilz 2002, s. 56.
- 8a. Brev 10/7-1940 til Oscar Nielsen, P256.
9. F. Wingender 1984, s. 86,
10. F. Wingender 1984, s. 87-8,
11. Latzel 1998, s. 137.
12. Brev 11/7-1940 til I.C. Møller, P288.
13. Brev 27/2-1941 til I.C. Møller, P288.
14. Brev 20/5-1940 til L.P.Christensen, E1-8.
15. Brev 20/7-1940 til L.P.Christensen, E1-8.
16. Brev 28/6-1940 til Heinrich Fischer, P346.
17. Brev 9/8-1941 til hjemmet, P345-5.
18. Brev 16/10-1942 til hustruen, P158.
19. Brev 26/7-1940 til Heinrich Hansen, P307-19, se s. 79.
20. H. Petersen 2001, s. 29.
21. Brev 2/7-1940 til Heinrich Hansen, P307-15, se s. 51.

- 21a. Brev 14/6-1940 til Heinrich Fischer, P346.
22. Brev 16/5-40 til I.C. Møller, P288.
23. Breve 30/6 & 11/7-1940 til I.C. Møller, P288.
24. N.B. Andersen 1986, s. 18, 19, 22-23 & 33 & N.B. Andersen 1975, s. 51-53 & 57-8.
25. K. Budach 1989, s. 19-22.
26. N.B. Andersen 1975 s. 43-44.
27. Brev 11/3-1942 til L.P. Christensen, E1-8.
28. Brev 26/10-1944 til familien, P577, se i øvrigt s. 108-9.
29. M. Wilz 2002, s. 24.
30. Brev 10/8-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
31. Brev 13/9-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
32. Brev 26/12-1940 til Inger Harck, F30.
33. Brev 26/4-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
34. M. Wilz 2002, s. 18.
35. N.B. Andersen 1975, s. 40.
36. Brev 12/4-1943 til Niels Kjems, P295-48
37. Brev 23/5-1940 til Oscar Nielsen, P256.
38. Brev 18/10-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
39. "Smaa Iagttagelser paa Marchen gennem Holland og Belgien", E1-8.
40. Brev 19/1-1942 til Heinrich Hansen, P307-19.
41. N.B. Andersen 1975, s. 199-200 & sm. 1981, s. 157-8.
42. Künzel 2006, s. 195; J.-P. Leppien 1995.
43. Brev 12/9-1940 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
44. Brev 30/10-1940 Jørgen Jørgensen, P260-13.
45. Brev 18/8-1940 til Heinrich Fischer, P346.
46. "Smaa Iagttagelser paa Marchen gennem Holland og Belgien", E1-8.
47. Brev 18/8-1940 til Heinrich Fischer, P356.
48. Brev 20/6-1940 til Oscar Nielsen, P256.
49. Brev 08/7-1940 til Oscar Nielsen, P256.
50. Brev 26/12-1940 til søsteren Hedwig Nissen, P158.
51. "Smaa Iagttagelser paa Marchen gennem Holland og Belgien", E1-8.
52. Wette 2005, s. 105.
53. Voglis 2006, s. 19.
54. Wette 2005, s. 95 & 98-100; Brøndum og Rasmussen 2006, s. 135-7.
55. Latzel 1998, s. 140-1.
56. Brev juni/juli 1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
57. Brev 23/06-1941 Jørgen Jørgensen, P260-15a.
58. Dagbog 30/6-1941, P3.
59. Dagbog 3/7-1941, P3.
60. N. Davies 1991, s. 448-53.
61. Brev 5/10-1942 til hustruen, P158.
62. Brev 8/3-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
63. Brev 3/1-1945 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
64. Brev 30/7-1941 til Heinrich Petersen, P307-19.
65. Brev 20/7-1942 til hustruen, P608-2.
66. K. Latzel 1998, s. 180, Brøndum & Rasmussen 2006, s. 155-6.
67. Brev 29/7-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
68. Brev 17/8-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
69. Brev 28/4-1943 til hustruen, P258.
70. Brev 31/10-1941 til familien, P257.
71. Brev 28/6-1942 til hjemmet, P345-5
72. Brev 9/10-1941 til familien, P600-3b,7.
73. Brev 17/3-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
74. Brev 6/9-1943 til hustruen, P422.
75. Brev 3/9-1943 til hustruen, P422.
76. Brev 4/10-1943 til familien, P345-5.
77. Brev 6/01-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
78. Brev 20/5-1943 til Heinrich Fischer, P346.

79. Brev 29/08-1943 til Lotte Schubert, F112-2.
80. Brev 27/3-1943 til hustruen, P422.
81. Brev 7/7-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a, se desuden s. 87-8.
82. Brev 19/10-1941 til familien, P257.
83. Brev 27-28/10-1941 til familien, P257.
84. Smst.
85. Brev 28/4-1943 til hustruen, P258.
86. Brev 20/5-1943 til hustruen, P258.
87. Brev 20/5-1943 til Heinrich Fischer, P246.
88. N.B. Andersen 1975, s. 138, 119 & 149.
89. Brev 6/9-1943 til hustruen, P422.
90. Brev 2/11-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
91. R.-D. Müller 2004, s. 102-3 & 247.
92. Brev 25/4-1941 til I.C. Møller, P288.
93. Brev 15/2-1944 til J.F.S. Juhl, P80.
94. Se s. 102-3.
95. Brev 12/01-1944 til familien, P345-4.
96. Brev 16/2-1944 til hjemmet, P345-4.
97. Brev 18/2-1944 til familien, P345-4.
98. Brev 25/04-1941 til I.C. Møller, P288.
99. P. Voglis 2006, s. 23-4 & 35-8.
100. Brev 11/11-1943 til familien, P608-1,4.
101. Smst.
102. Brev 6/12-43 til hustruen, P367-4.
103. Fl.A. 11/8, 12/8 & 14/8-1944; Brev 22/6-1944 til L.P. Christensen, E1-8.
104. Brev 1/12-1943 til familien, P608-1,4.
105. Brev 8/12-1943 til familien, P608-1,4.
106. Brev 1/12-1943 til familien, P608-1,4.
107. K. Fledelius 1998, s. 23-4; H. Kirchoff 1989, s. 195-6.
108. Brev 4/11-1943 til familien, P608-1,4.
109. Brev 30/5-1944 til Heinrich Fischer, P346.
110. Brev 3/7-1944 til Heinrich Fischer, P346, se s. 321.
111. Brev 20/4-1941 til Heinrich Hansen, P307-15.
112. Brev 20/7-1941 til I.C. Møller, P288.
113. Brev 20/7-1942 til I.C. Møller, P288.
114. S.O. Müller 2007 s. 181.
115. S.O. Müller 2007, s. 184.
116. C.B. Christensen 1998, s. 342.
117. P.-C.Brøndum & B.O. Rasmussen 2006; s. 158, Latzel 1998, s. 181-2; M. Hamburg 1998, s. 228.

Danmark og danskerne

1. Brev 18/4-1940 til hustruen, P608-2.
2. Brev 25/4-1940 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
3. Brev 11/4-1941 til Heinrich Hansen, P307-15.
4. Brev 26/3-1943 til familien, P257.
5. J. Hæstrup 1979, s. 46-7; C.B. Christensen 2006, s. 364.
6. Brev 28/3-1943 til Jørgen Jørgensen, P360-15a.
7. De sidste linjer af Axel Juels digt "Flaget - der ingenting der maner" i: *Himmel og Hav. Marinedigte*, 1916.
8. Udateret brev til hustruen, P608-2.
9. Brev 7/10-1943 til hustruen, P608-2.
10. Brev 24/2-1944 til Hans M. Futtrup, F108-4,3.
11. Brev 2/2-1944 til Hans M. Futtrup, F108-4,3, se s. 379-80.
12. Brev 7/4-1944 til J.S.F. Juhl, P80.
13. Brev 10/8-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
14. Brev 12/1-1941 til Oscar Nielsen, P256.
15. Brev 27/12-1941 til broderen Niels Bøgh Andersen, P282-19.
16. Brev 18/4-1940 til hustruen, P608-1,20.

17. J. Hæstrup 1979, s. 38-40, 48-52 & 65-7.
18. Udateret brev januar/februar 1944 til hustruen, P608-2,5.
19. Brev 5/11-1943 til hustruen, P258.
20. Brev 28/5-1943 til L.P. Christensen, E1-8.
21. Brev 28/11-1943 til Heinrich Fischer, P346.
22. Dagbog 1/9-1943, P282-3.
23. Brev 5/9-1943 til familien, P257.
24. Brev 17/10-1943 til Gustav Lindstrøm, P258-20.
25. Brev 11/09-1943 til Heinrich Fischer, P346.
26. P258.
27. Brev 11/11-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
28. Brev 22/5-1943 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
29. C.B. Christensen 2005, s. 181-3.
30. Brev 30/9-1943 til spejderne, F108-4,3
31. Dagbog 27/9-1941, P282-3.
32. C.B. Christensen 2005, s. 207-8.
33. Brev 7/7-1940 til kæresten, P158.
34. Brev 4/4-1943 til familien, P607.
35. C.B. Christensen 2005, s. 239 & 249.
36. Brev 30/8-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
37. Brev 28/6-1942, P282-19.

Jøderne

1. N. Frei 1983/2007, s. 124-36.
2. K. Latzel 1998, s. 120 & 201-5; M. Humburg 1998, s. 197-8; Brøndum & Rasmussen 2006, s. 218.
3. S.L. Bak 2004, s. 482-3.
4. Brev 17/10-1937 til Heinrich Hansen, P307-15.
5. Brev udat., men formodentlig sept. 1940, P282-19.
6. Dagbog 4/7-1944, P282-3.
7. jfr. N.B. Andersen 1981, s. 157-8.
8. Brev 1/2-1942 til familien, P326-2.
9. Brev 25/04-1942 til hustruen, P608-3,5.
10. Brev 28/04-1943 til hustruen, P608-3,5.
11. Brev 21/10-1943 citeret efter B.H. Thomsen 2006, s. 156.
12. R. Rasmussen 2005, s. 212-4, 446-8 & 766-70.
13. F. Nobert 1983/2007, s. 125-6.; B. Goldberg 2006, s. 73.
14. B. Goldberg 2006, s. 42-3 & 75.
15. B. Goldberg 2006, s. 75-9.
16. J. Böher 2006, s. 45 & 188.
17. Brev juni/juli 1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30, se desuden s. 246.
18. Brev 27/10-1940 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
19. W. Wette 2005, s. 105.
20. J. Böhler 2006, s. 188-200.
21. Dagbog 17/6-1941, P3.
22. Dagbog 14/7-1941, P3.
23. Dagbog 8/8-1941, P3.
- 23a. Brev 20/7-1941 til broderen, P282-19.
24. K. Heltberg 2001, s. 41-2.
25. Brev 27/8-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
26. C.B. Christensen 2004, s. 126-7.
27. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 163; H. Heer 1995, s. 65-9.
28. Brev 12/10-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
29. R. Hilberg 1990, s. 307-8, 391-2.
30. Brev 9/3-1942 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
31. Brev 6/10-1942 til Heinrich Fischer, P346.
32. W. Wette 2005, s. 198.
33. Brev 17/4-1943 til Jørgensen Jørgensen, P260-15a.
34. R. Hilberg 1990, s. 859 & 885-6.

35. Brev 5/10-1942 til hustruen, P158.
36. I forbindelse med ovenstående brev, P158.
37. D. Shtockfish 1984.
38. Brev 12/7-1943 til hustruen, P158.
39. Brev 12/08-1943 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
40. Telefonsamtale m. Hans Detlef Andresen dec. 2008.
41. Brev 11/7-1941 til familien, P233-2.
42. C135.
43. R. Hillberg 1990, s. 391.
44. Dagbog 21/10-1941, P282-3, N.B. Andersen 1981, s. 49.
45. N.B. Andersen 1975, s. 65f.
46. N.B. Andersen 1975, s. 67.
47. Dagbog 30/10-1941, P282-3.
48. R. Hillberg 1990, s. 337 & 339.
49. K. Budach 1988, s. 50.
50. Dagbog P233-3,3.
51. K. Budach 1988, s. 49.
52. W. Wette 2005, s. 261-7.
53. K. Budach 1988, s. 34.
54. H. Heer 1995, s. 57-73; W. Wette 2005, s. 195-201; Chr. Hartmann 2005, s. 169-79.
55. B.H. Thomsen 2003, s. 121-2.
56. K. Budach 1988, s. 49.
57. Flensborg Avis 11/4-1990.
58. Her tænkes på Latzel, Humburg og Brøndum & Rasmussen.
59. K. Latzel 1998, s. 204-5.

Partisaner

1. L. Klinkhammer 1999, s. 815.
2. H. Breithaupt 1955, s. 16. "...ein Gegner, der nicht offen zum Kampfe stellt, sonder - als harmloser Bürger getarnt - aus dem Hinterhalt schießt."
3. K. Latzel 1998, 84-5& 140-1; Wette 2005, s. 95 & 98-100.
4. L. Klinkhammer 1999, s. 819 & 836.
5. Jfr. J. Böhler 2006.
6. Chr. Nielsen 1941, s. 10-1, se desuden tidligere s. 66-7.
7. J. Böhle 2006, s. 75.
8. H. Breithaupt 1955, s. 16; J. Böhler 2006, s. 50.
9. J. Böhler 2006, s. 147, 149 & 152.
10. Verbrechen 2002, s. 46-7.
11. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 162; T. Richter 1999, s. 837-9, 849.
12. Dagbog 1/7-1941, P3.
13. T. Richter 1999, s. 853.
14. Brev 30/9-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
15. Brev 15/12-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
16. Brev 22/3-1942 til L.P. Christensen, E1-8, se s. 96.
17. B. Shepherd 2004, s. 110-1.
18. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 162; Shepherd 2004, s. 110.
19. Brev 20/4-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
20. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 162.
21. B. Shepherd 2004, s. 114.
22. Brev 21/6-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
23. B. Shepherd 2004, s. 144-5.
24. Verbrechen 2002, s. 449.
25. B. Shepherd 2004, s. 156.
26. T.C. Richter 1999, s. 854-5; B. Shepherd 2004, s. 151-3 & 168.
27. Brev 23/5-1943 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
28. Verbrechen 2002, s. 453, 491 & 495-6.
29. Brev 15/12-1941 til Marius Andersen, P282-21.
30. N.B. Andersen 1975, s. 115-123.

31. N.B. Andersen 1975, s. 88-9, N.B. Andersen 1981, s. 77-8.
32. T.C. Richter 1999, s. 853-4.
33. N.B. Andersen 1975, s. 95.
34. Brev 3/9-1943 til hustruen, P422.
35. Brev 6/11-1942 til Jørgen Jørgesen, P260-15a.
36. Brev 1/10-1943 til Folkedansereforeningen, F112.
37. N.B. Andersen 1975, s. 99 & 118-9.
38. Brev 20/2-1944 til familien, P600.
39. T.C. Richter 1999, s. 837 & 857.
40. Brev 21/8-1944 til hustruen, P258.
41. W. Manoschek 1995, s. 40-44.
42. L. Klinhammer 1999, s. 817.
43. Brev 3/5-1944 til Heinrich Fischer, P346.
44. Brev 3/7-1944 til Heinrich Fischer, P346.
45. M. Mazower 1995, s. 166-7 & 169-70.
46. H. Nielsen 1994, s. 125-6.
47. Brev 11/11-1943 til familien, P608-1,4.
48. Brev 1/12-1943 til familien, P608-1,4.
49. F.-A. Metzsch 1952, s. 61.
50. L. Klinkhammer 1999, s. 823-24 & 832
51. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 165-171.

Krigsfanger

1. J. Osterloh 1999, s. 784-785.
2. Vebrechen 2002, s. 16-24.
3. R. Overmans 2002, s. 16-19; J. Osterloh 1999, s. 784-785.
4. J. Böchler 2006, s. 169-80.
5. R. Scheck 2006, s. 53-8.
6. R. Scheck 2006, s. 67-74 & 102-3.
7. Brev 20/5-1940 til L.P.Christensen, E1-8, se s. 233.
8. Brev 4/6-1940 til hustru og børn, P233-4.
9. Brev 26/6-1940 til I.C. Møller, P288.
10. Brev 23/6-1940 til Rektor Fischer, F108-4,3.
11. Brev 26/6-1940 til hustru og børn, P233-4.
12. F. Wingender 1984, s. 99.
13. F. Wingender 1984, s. 101.
14. Brev 24/05-1941 til Heinrich Fischer, P346.
15. F. Wingender 1984, s. 101.
16. Brev 26/10-1941 til familien, P345-5.
17. Brev 14/8-1940 til broren Niels Bøgh Andersen, P282-19.
18. Brev 23/2-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
19. Brev 4/5-1941 til kollegerne på Flensborg Avis, E1-8.
20. W. Borgsen & K. Volland 1991, s. 20.
21. Chr. Streit 1997, s. 70.
22. Chr. Streit 1997, s. 83.
23. Brev 1/10-1941 til familien, P600-3b,7.
24. Brev 2/11-1941 til hustru og børn, P233-4.
25. Brev 12/7-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a, se s. 88-9.
26. Chr. Streit 1997, s. 80-2& 130-1; J. Osterloh 1999, s. 802.
27. Brev 20/7-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
28. J. Osterloh 1999, s. 786.
29. Chr. Streit 1997, s. 167-71 & 189.
30. Chr. Streit 1997, s. 137.
31. Chr. Streit 1997, s. 172 & 174.
32. Brev 11/10-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
33. Brev 11/10-19[41] til Lars og Lotte Schubert, P218-6.
34. C. Rass 2003, s. 362-3.
35. Dagbog 20/7-1941, P282-3, jfr. N.B. Andersen 1981 s. 43-5.
36. Brev 26/10-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.

37. Brev 27/12-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
38. Chr. Streit 1997, s. 136, 87-91 & 105.
39. se s. 307-8.
40. Chr. Streit 1997, s. 48.
41. Chr. Streit 1997, s. 44 & 49.
42. Chr. Streit 1997, s. 129, 162-3, 188 & 190.
43. Verbrechen 2002, s. 188.
44. E. Petschnigg 2005, s. 431.
45. "Mine oplevelser og erindringer under Nazi- og krigstiden", P252.
46. Chr. Streit 1997, s. 295, se også note 43.
47. K. Latzel 1998, s. 197-8; Brøndum og Rasmussen 2006, s. 151-2.

Syn på Verdenskrigen

1. J. Noakes 1998, s. 509-10.
2. Brev 7/9-1939 til J.F.S. Juhl, P80.
3. Brev 17/3-1940 til J.F.S. Juhl, P80.
4. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 192-3.
5. Brev 16/5-1940 til J.F.S. Juhl, P80.
6. Brev 17/3-1940 til L.P. Christensen, E1-8.
7. Medlemskartotek for Den slesvigske Forening for Flensborg og Omegn.
8. Brev 4/3-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
9. J. Noakes 1998, 469 & 471.
10. Brev 7/5-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
11. Brev 1/6-1940 til Heinrich Hansen, P307-15.
12. Brev 11/7-1940 til hustruen, P608-1,20.
13. Brev 28/6-1940 til familien, P600-3b, 7.
14. Brev 14/7-1940 brev til Soldaterpakkeudvalget, F30.
15. Brev 29/6-1940 til hustruen, P608-1,20.
16. Brev 20/7-1940 til L.P. Christensen, E1-8.
17. Brev 16/9-1940 til hustruen, P158.
18. Brev 18/10-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
19. Brev 6/3-1941 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
20. Brev 6/12-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
21. Brev 30/7-1941 til Heinrich Hansen, P307.
22. Brev 26/9-1941 til familien, P257.
23. Brev 29/12-1941 til I.C. Müller, P288.
24. Brev 11/1-1942 til hustruen, P608-1.
25. Brev 26/1-1942 til hustruen, P608-1.
26. Brev 23/2-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
27. Brev 22/3-1942 til L.P. Christensen, E1-8.
28. H. Christensen 2002, s. 148-50.
29. Brev 24/7-1942 til hustruen, P608-1, se desuden brev 20/7-1942 delvist citeret s. 249.
30. Brev 2/9-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
31. Brev 6/10-1942 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
32. Brev 25/11-1942 til hustruen, P158.
33. Brev 30/1-1942 til hustruen, P158.
34. Brev 25/1-1943 til Heinrich Fischer, P346.
35. Brev 25/1-1943 til Heinrich Fischer, P346.
36. Brev 31/1-1943 til hustruen, P608-2.
37. A. Bevor 2000, s. 364-5.
38. Brev 2/2-1943 til hustruen P608-2.
39. Aa. Trommer 1989, s. 100; G.R. Ueberschär 1992, s. 38-42; R.-D. Müller 2004, s. 226-7.
40. Brev 7/2-1943 til hustruen, P608-2.
41. Brev 4/2-1943 til familien, P606.
42. Brev 30-31/1-1943 til familien, P345-4.
43. Brev 8/2-1943 til familien, P345-4.
44. Brev 4/2-1943 til hustruen, P158.

45. Brev 17/2-1943 til hustruen, P608-2.
46. Brev 7/2-1943 til hustruen, P608-2
47. Brev 27/2-1943 til hustruen, P158.
48. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 190-2.
49. Brev 29/4-1943 til hustruen, P258.
50. Brev 18/4-1943 til hustruen, P422.
51. Brev 22/4-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
52. Brev 20/5-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
53. Brev 4/5-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
54. A. Johnsen 2003, s. 177-8; B. Schwensen 2008, s. 147-50.
55. Brev 18/6-1943 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
56. Brev 30/5-1943 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
57. Brev 1/6-1943 til hustruen, P608-2
58. Brev 6/4-1943 til Heinrich Fischer, P346.
59. Brev 30/6-1943 til hustruen, P608-2.
60. Brev til Niels Kjems, P295-48.
61. Brev 1/8-1943 til forældrene, P606.
62. Brev 12/8-1943 til hustruen, P158.
63. Brev 5/9-1943 til forældrene, P606.
64. Brev 12/9-1943 til hustruen, P422.
65. Brev 4/10-1943 til familien, P345-5.
66. Brev januar el. februar 1944 til hustruen, P608-2.
67. Brev 23/4-1944 til Hans M. Futtrup, F108-4,3.
68. Brev 23/5-1944 til familien, P345-4.
69. Brev 11/6-1944 til Hans M. Futtrup, F108-4,3.
70. Brev 16/11-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
71. Brev 14/6-1944 til hustruen, P258.
72. Brev 8/11-1944 til Jørgen Jørgensen, P260-14.
73. Brev 23/3-1945 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
74. Brev 1/4-1945 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
75. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 178 & 180.
76. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 186-7; M. Humburg 1998, s. 119-29.

Motivation

1. R. Rasmussen 2005, s. 427.
2. Brev 30/6-1940 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
3. Brev 17/2-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
4. Brev 12/2-1940 til Gustav Lindstrøm, P259-20.
5. Brev 31/1-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15a.
6. Brev 2/1-1940 til Den slesvigske Forening, F30.
7. Brev 8/3-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
8. Brev 11/7-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
9. Brev udat. men juni/juli 1940 til soldaterpakkeudvalget, F30.
10. Se kapitel om Hjemstavnsens støtte til de indkaldte s. 152.
11. S. Lange 1979, 31/8.
12. Brev 16/11-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
13. Brev 10/1-1940 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
14. Brev 20/7-1940 til hustruen, P422.
15. Hedvig, Hans Detlef Andresens forlovede og senere hustru.
16. Brev 3/7-1940, P158.
17. Brev 18/3-1941 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
18. Brev 8/2-1942 til hustruen, P608-1.
19. Brev 4/4-1944 til hustruen, P258
20. Brev 20/11-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
21. Brev 27/4-1943 til hustruen, P258.
22. Brev 24/5-1941 til Flensborg Avis' redaktion, E1-8.
23. Brev 27/12-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
24. Brev 23/2-1940 til spejderne, F108-4,3.
25. T. Kühne 1999, s. 537, 543-4.

26. M. Cleverd 1979, s. 45 & 75; Brøndum & Rasmussen 2006, s. 129.
27. Brev 2/2-1944 til Hans M. Futtrup, F108-4,3
28. Brev 1/3-1941 til familien, P345-5.
29. Brev 20/11-1942 til dommer J.S.F. Juhl, P80.
30. Brev 13/2-1941 til Heinrich Hansen, P307-19.
31. Brev 7/4-1942 til L.P. Christensen, E1-8.
32. Brev 30/1-1940 til Jørgen Jørgensen, P260-15.
33. S. Lange 1979, 1/9.
34. Brev 30/6-1940 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
35. Brev 30/9-1941 til Niels Bøgh Andersen, P282-19.
36. Breve 4/9-1938, 20/2-1941 & 20/4-1941 til Heinrich Hansen, P307-15.
37. Brev 29/1-1940 til Oscar Nielsen, P256.
38. Brev 3/12-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30.
39. Brev 18/3-1945 til hustruen, P258.
40. F. Wingender 1984, s. 190-1.
41. S. Lange 1979, 30/8 og 31/8; An. Johnsen 2005.
42. B. Ziemann 1999, s. 599.
43. F.W. Siedler 1993, s. 329; R. Loeffel 2007, s. 61-4.
44. F.W. Siedler 1993, s. 139; B. Ziemann 1999, s. 599.
45. Brev 6/11-1945 til Jørgen Jørgensen, P260-13.
46. F. Wingender 1988, s. 200; K.O. Meyer 2001, s. 104 & 108; B.H. Thomsen 2003, s. 233; P591.
47. S. Lange 1979, 1/9; F. Wingender 1988, s. 197-204.
48. Kai Bogensen, F. Wingender 1988, s. 197; Hans Beeck, Brev 6/11-1945, P260-13; Hans Erik Büchert, Fyns Stifttidende 4/6-1994; Nicolai Büchert, Brev 24/10-1944, P577; Nikolaus Büchert, Flensborg Avis 13/10-2006; Peter Büchert, Flensborg Avis 16/11-1945; Heinrich Hansen, P307-13 & F. Wingender 1988, s. 199; Christian Jepsen, S. Lange 1979; Franz Julius, Flensborg Avis 10/10-1979; Christian Jørgensen, P591, F. Wingender 1988, s. 200, K.O. Meyer 2001, s. 104 & 108; Sven Kjems, P37-21, S. Lange 1979, 1/9, F. Wingender 1988, s. 201 & B.H. Thomsen 2003, s. 127-30; Harriot Lorenz, S. Lange 1979, 1/9 & F. Wingender 1988, s. 201; Herbert Maas, F. Wingender 1988; Chr. Marcussen, B.H. Thomsen 2003, s. 92-3; Werner Matthiesen, K.F. Harrits 2003, s. 38; Karl Otto Meyer, K.O. Meyer 2001; Johannes Münchow, S. Lange 1979, 1/9 & F. Wingender 1988, s. 202; Peter Münter, F. Wingender, s. 202; Hans Møller, P22 & S. Lange 1979, 31/8; Anders Schmidt, Fyns Stifttidende, 4/6-1994; August Schmidt, P260-13; Harry Schmidt, P401, s. 33; Kai H. Thiele: K.H. Thiele 1948; Bruno Uldall 1986, s. 91-4.
49. Nikolaus Büchert, Peter Büchert & Erik Münter.
50. Frantz Julius, Flensborg, Christian Jepsen, Stieglundsgård; Johannes Münchow.
51. Christian Jepsen, Erik Münter & Sven Kjems.
52. Harriot Lorenz, Karl Otto Meyer, Christian Marcussen, muligvis Christian Jørgensen.
53. Brøndum & Rasmussen 2006, s. 122-4; K. Latzel 1998, s. 367.
54. O. Bartov 1992, s. 29ff.; Brøndum & Rasmussen 2006, s. 129, M. Humburg 1998, s. 183 & 205-7.
55. Brøndum & Rasmussen 2006, M. Humburg 1998, s. 191; K. Latzel 1998, s. 368.
56. K. Latzel 1998, s. 370-2.

Danske soldater

1. K. Latzel 1998, s. 368, S. O. Müller 2007, s. 242-4.
2. Hans Paulsen skrev til I.C. Møller på tysk (P288) og Hans-Oluf Wrang (P326) til sin familie på tysk.
3. Brev 27/12-1939 til Soldaterpakkeudvalget, F30, citeret s. 377.
4. Brev 4/4-1944 til hustruen, P258, citeret s. 376.
5. Brev 2/8-1943 fra Hans Harck til hustruen, P422, Brev 26/8-1943 fra Chr. Harck til Heinrich Fischer, P346.

Personregister

Registret indeholder navne på personer nævnt i teksten. Personer, der kun optræder som brevmottager, er udeladt, ligesom der heller ikke er reference til personer, når de i teksten alene optræder som brevmottagere. Hvor det er skønnet relevant, er der referencer til navne i noterne, sidetallet er da efterfulgt af et n og nummeret på den relevante note. Optræder et navn i en billedtekst, er sidetallet kursiveret.

- Albertsen, Alfred (f. 1910) 142-3
Albrechtsen, Valdemar 158
Andersen, Marius (1918-42) 49, 75-77, 174-175, 222-4, 228-9, 237-39, 242-3, 247, 251, 289, 308-10, 316, 324, 371-3, 383-4, 387
Andersen, Niels Bøgh (1908-91) 37, 60-2, 106-8, 215, 235-6, 239, 241, 260, 261, 281, 283, 285, 289-90, 299-303, 315-319, 318, 324, 336-7
Andersen, Peter (1906-43) 171-2, 183, 273, 277-9, 278, 294-6, 330-1, 333-8
Andersen, Rudolf (f. 1915) 24-5
Andresen, Hans Detlef (f. 1917) 33, 54, 59, 100, 126, 138-9, 145, 148, 163, 172, 180-1, 182, 196-7, 198, 201, 209-10, 220-1, 228, 235, 239, 248, 282-4, 297, 299, 302, 349, 353-4, 356-8, 363, 375
Andresen, Karl (1926-2004) 137
Andresen, Peter (f. 1920) 221-2, 436-n48
Andresen, Siegfried (1925-93) 116, 206
Asmussen, Manfred (f. 1926) 111
- Beeck, Christian (1921-43) 52-3, 90, 98, 148, 169, 210-1, 225, 360
Beeck, Hans Wilhelm (f. 1917) 141, 171, 353, 386, 451-n48
Bischoff, Hans (1921-41) 118-20
Boller, A.M. 155
Born, Henrik (1913-44) 67, 75, 94, 268, 382-3, 384
Bogensen, Kai (f. 1924) 451-n48
Boysen, Alfred (1915-2003) 84
Brunstermann, Paul (f. 1910) 67
Bryhl, Christian (1915-1942) 68
Budach, Johann (f. 1913) 208
Budach, Karl (f. 1919) 62, 131, 133, 138, 236-7, 301-2
Bunck, Gustav (f. 1912) 166-7, 237, 246, 292, 374
Burmester, Hermann (1912-44) 388, 392, 396-7
Büchert, Andres *Lorenz* jun. (f. 1907) 71, 155, 240, 349, 385
Büchert, Hans Erik (f. 1925) 451-n48
Büchert, Nicolai (1913-1988) 108-9, 145, 237, 242-3, 282, 354-5, 451-n48
Büchert, Nikolaus, 25, 451-n48 & n49
Büchert, Peter 451-n48 & n49
Bøjlesen, Kathrine 161
Böwadt, Carl (f. 1915) 228

Carstensen, Hans Wilhelm (1902-45) 191, 336, 341
 Clausen, Frits (1893-1947, leder af DNSAP) 284-5
 Clausen, Fritz (f. 1912) 191-2, 250
 Clausen, Hans (1919-41) 199, 277
 Clausen, Hans (f. 1921) 177
 Cordsen, Johannes (1905-43) 219, 292-3, 347
 Cordts, Otto (f. 1924) 104
 Christensen, Christian Skov (f. 1916) 23-4
 Christiansen, Ernst (1877-1941, redaktør på Flensborg Avis) 30
 Christiansen, Georg (f. 1904) 85

Dahl, Knud (overretssagfører) 152
 Danielsen, Johannes (f. 1917) 107
 Danneberger, Carl (f. 1917) 97
 Engelke, Karl 150

Ertel, Martin (f. 1913) 313-4

Fischer, Heinrich (1904-84) 160
 Friedrichsen, Albert (f. 1905) 175-6, 217, 367
 Friedrichsen, Bruno (1913-42) 78-9, 93-4, 140-1, 185-6, 235, 241, 249, 350, 375, 381
 Friedrichsen, Nicolai 374
 Friedrichsen, Phillip (f. 1917) 40, 147
 Fries, Willy (f. 1919) 384-5
 Futtrup, Hans M (1917-96) 158, 383

Glüsing, Werner (1917-44) 68
 Greve, Johann (f. 1895) 439-n23
 Gudme, Margrethe (1895-46) 153
 Göring, Hermann (1893-1943) 99, 354-5

Hagge, Jürgen (f. 1907) 331, 341
 Halvas, Bruno (1907-44) 255, 260
 Hamann, Alfred (f. 1927) 37, 435-n15
 Hannberg, Karl-Heinz (f. 1924) 248
 Hansen, Bernhard (1896-1976) 159, 160
 Hansen, Christian (f. 1926) 224-5
 Hansen, Ernst (f. 1918) 143-4, 435-n6
 Hansen, Ernst Jørgen (f. 1908) 144, 377
 Hansen, Frederik Dinsen (1901-2000) 173-4
 Hansen, Hans (f. 1896) 69, 376-77, 441-n16
 Hansen, Hans Iver (f. 1922) 211-2
 Hansen, Heinrich (1916-99, efter krigen Henrik Lisberg) 22, 127-9, 145, 310, 314, 451-n48
 Hansen, Karl 302
 Hansen, Minna 155
 Hansen, Nicolai (f. 1917) 97
 Hansen, Søren (1921-2002) 374
 Harck, Christian (f. 1914) 50, 129, 131, 135, 194-5

Harck, Hans (1911-43) 80, 135-8, 150, 153, 155, 163, 166, 196, 207-8, 229, 254, 256,
 261, 317, 359, 364, 375, 439-n23
 Harck, Inger 154
 Harck, Ingrid 155
 Hauser, Conrad (f. 1918) 367
 Höppner, Richard (f. 1907) 255-6, 318
 Hitler, Adolf (1889-45) 17-8, 26, 64-5, 80, 82, 84-6, 97-99, 101, 117, 123, 136, 200, 236,
 345, 352, 354-5, 374

 Ingwersen, Christian (1908-93) 57-8
 Ingwersen, Christian (f. 1914) 439-n20

 Jebsen, Nikolaus (f. 1911) 435-n5
 Jensen, Ferdinand (f. 1908) 109, 363
 Jensen, Gudrun 155
 Jensen, J.N. 153
 Jensen, Povl (1920-44) 53, 91-2, 125, 204, 209, 213-5, 218, 252, 257-8, 270, 274, 281,
 350-1
 Jepsen, Aksel (1926-44) 125
 Jepsen, Christian (f. 1907) 94-5, 104-5, 167, 234, 252, 254, 329-30, 364-5, 380, 451-n48
 Jepsen, Hans Jørgen (f. 1923) 102-3, 263, 356, 366
 Jessen, Emil (1906-44) 113
 Jessen, Marie 98-99, 176
 Jessen, Marius Karl (1915-44) 99-100, 130-1, 176, 262-3, 276, 343-4, 381, 441-n16
 Jessen, Nikolaus (1923-1942) 98-99
 Julius, Franz 451-n48
 Julius, Viggo (f. 1924) 207
 Jäger, Karl (f. 1899) 345
 Jørgensen, Christian (1924-1948) 387, 451-n48
 Jørgensen, Hans Ronald (1915-2002) 61, 126, 149, 350
 Jørgensen, Jørgen (1894-1970) 33, 46, 160
 Jørs, Thomas Karl (1910-45) 57

 Kellner, Hans Wilhelm (1914-42) 36
 Kienke, Fritz (f. 1917) 51-2, 140
 Kienke, Henrik (f. 1911) 136-8
 Kjems, Niels (1893-1990) 160-1
 Kjems, Sven (f. 1920) 302, 451-n48 & n51
 Koschmieder, Johann (f. 1898) 72
 Krogh, Peter (1918-44) 8
 Kronika, Jacob 26, 149
 Kähler, Johann 215-6
 Køster, Peter (1909-51) 47-9, 52, 58, 112-3, 143, 202, 208-10, 212-3, 218-21, 251-2, 258-
 9, 279, 282, 320, 358, 359, 367, 376-7, 385, 396

 Lange, Walther (1906-94) 44, 265-6
 Lassen, Christian (1908-2003) 125-6, 201-2, 212-3
 Lassen, Peter Jørgen (1915-45) 23, 47-8, 116-7, 127-8, 131-2, 162, 163, 252-3, 319, 332-
 3
 Leckband, Helmuth Paul (1916-2003) 57

Lekkat, Gerd (1924-1995) 45, 339-40, 340
Lieb, Aksel (1912-1984) 48-9, 81, 124, 126, 147-8, 150, 172-3, 189-192, 193, 249, 251,
272-3, 273, 274-6, 278-9, 290-1, 346-7, 351-3, 355-7, 360-1, 365, 376
Lieb, Harald (1924-45) 136, 264-7, 322-3
Lieb, Holger (f. 1927) 365-6
Linde, Gustav (1920-43) 375
Lindstrøm, Gustav (1896-1965) 160
Lorenz, Harriot (f. 1920) 71, 243, 451-n48
Lorenz, Ejnar Ramsing (1923-90) 276-7, 379-80
Lorenzen, Henrik (f. 1915) 59
Lorenzen, Jep (1920-42) 225-6
Lorenzen, Johannes Wilhelm Chr (1916-41) 90
Lund, Jørgen (f. 1917) 97, 302
Lund, Peter (1919-40) 75-77, 372, 375

Maas, Herbert (f. 1928) 451-n48
Mahrt, H. 439-n23
Marcussen, Christian (1915-88) 451-n48
Matthiesen, Asmus (f. 1909) 122
Matthiesen, Jens (f. 1901) 140
Matthiesen, Nikolaus (1914-42) 68, 373-4
Matthiesen, Werner (f. 1905) 451-n48
Matthiesen, Wilhelm (f. 1916) 373
Matzen, Andreas (f. 1900) 435-n5
Matzen, Ernst (f. 1924) 158, 197
Mau, Anne 155
Meng, Christian H. (f. 1905) 362
Meng, Hans (f. 1901) 152, 186-8
Meyer, Karl Otto (f. 1927) 62, 451-n48 & n52
Mommsen, Frederik (1901-1965) 133, 184-5
Müller, Heinz (f. 1920) 185
Münchow, Axel (f. 1924) 52, 110, 164, 175, 176-7, 356, 362, 364
Münchow, Hermann (1920-45) 146, 194, 284
Münchow, Johannes (f. 1921) 451-n48 & n50
Møller, Hans 451-n48

Nansen, Minna 155
Nicolaisen, Hans (f. 1924) 158, 248, 283
Nicolaisen, Heinrich (f. 1907) 238
Nielsen, Oscar (1906-88) 44, 157, 160
Nielsen, Christian (1913-41) 51, 57-8, 65-6, 75, 78-9, 88, 90, 235, 240-1, 243, 268, 273-
4, 288-9, 305-6, 324, 346, 384
Nissen, Carl (f. 1902) 170-1, 281-2, 368
Nissen, Jakob (1909-42) 205-7, 210, 213, 216-7, 243-4
Nissen, Lauritz (f. 1923) 144-5, 148, 203, 207, 282, 284-5, 360, 436-n38
Nissen, Martha 155

Paulsen, Hans (1914-2002) 67, 71-2, 78, 82-3, 129, 131, 154, 232-3, 234, 235, 262-3,
268-70, 269, 286, 328, 351, 382
Paulsen, Hans-Lothar (f. 1914) 121

Petersen, Andreas (1913-42) 77, 80, 153, 155, 216, 233, 235, 328-9, 382-3
 Petersen, Frederik (1900-45) 8, 40, 57, 61, 74, 89, 117, 126-7, 134, 138, 160, 291, 294,
 298, 299, 301-2, 328-9, 333, 334, 377, 396
 Petersen, Hans Friedrich (1898-1966, pastor) 154
 Petersen, Herbert Andreas (f. 1919) 68-9, 81, 230
 Petersen, Holger (f. 1915) 62, 134, 134, 235, 346, 373, 383
 Petersen, Jacob (1913-43) 72-4, 79, 86-7, 96, 190, 204-5, 233, 237-9, 277, 310-1, 327-8,
 345, 347-9, 348, 352,
 Petersen, Johannes (1926-44) 253
 Petersen, Matthias (f. 1908) 195-6, 360
 Petersen, Siegfried (f. 1916) 118
 Pohle, Gustav (f. 1900) 96, 295-6, 311-2

 Reckweg, Axel (1919-41) 82

 Schmidt, Anders 451-n48
 Schmidt, August (f. 1907) 451-n48
 Schmidt, Erich (f. 1917) 67, 119, 181-3, 359-60,
 Schmidt, Harry (f. 1927) 451-n48
 Scholz, Wilhelm (f. 1907) 84
 Schröder, Hans (f. 1924) 261
 Schubert, Lars H. (1907-84) 165
 Schubert, Lotte (1908-87) 158
 Staub, Hermann (f. 1918) 121
 Sørensen, Maren (1882-1957) 161
 Sönnichesen, Carl (f. 1922) 239-40

 Thiele, Kai H. (f. 1908) 62, 451-n48
 Thomsen, Wilhelm (f. 1902) 43, 88-9, 246-47, 254-5, 274, 296-7, 317, 333, 368
 Tychsen, Hermann (1911-64) 60, 86, 114, 136-8, 152-3, 188, 192, 216, 247, 267, 293-4,
 307-8, 316, 320-1, 324, 338, 361
 Tychsen, Johann (f. 1916) 67-8, 174, 231, 240
 Tønnsen, Hans (1904-93) 179-80, 280, 296, 302, 366

 Uldall, Bruno (f. 1908) 280, 451-n48

 Wieck, Wilhelm (f. 1902) 238
 Wiese, Hans (f. 1922) 183-4
 Wingender, Franz (f. 1918) 60-1, 71, 75, 87, 124, 125, 147, 148, 199-201, 208, 222, 224,
 231, 239, 329, 377, 378, 385-6
 Winkelmann, Johannes (1918-39) 68
 Wrang, Hans-Olaf (1922-44) 111, 132, 169, 177-9, 177, 209

Studieafdelingens udgivelser

1. Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. 303 s. 1966.
2. H. V. Gregersen: Niels Heldvad 1564-1634. Ein Schleswiger der nordischen Renaissance – ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. 272 s. 1967.
3. Lorens Rerup: A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland (1840-1897). 160 s. 1967.
4. Vores egne vindver. Ved Poul Kürstein. 192 s. 1967.
5. Nørre og Sønder Gøs Herred. Red. af Poul Kürstein. 205 s. 1969.
6. Hartwig Schlegelberger: Europa set fra den dansk-tyske grænse. 121 s. 1971.
7. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864. 295 s. 1971.
8. Barn i Flensborg 1890-1920. Ved Poul Kürstein. 343 s. 1972 og 1973.
9. Helmut Leckband: Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden. 269 s. 1973 og 1974.
10. Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. 173 s. 1975.
11. Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954. 200 s. 1975.
12. Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Red. af Lars Schubert og Johann Runge. 335 s. 1977.
13. Paul Tappe: Det gamle Læk i billeder og tekst. 119 s. 1977.
14. Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O. M. Olesen. 291 s. 1980.
15. Jane Bossen/Helge Krempin: Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. 93 s. 1980.
16. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredie rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. 444 s. 1981.
17. Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. 344 s. 1981.
18. Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst. 228 s. 1982.
19. Franz Wingender: Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950. 218 s. 1983.
20. Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigskers dagbog 1933-1944. 211 s. 1984.
21. Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 s. 1985.
22. Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. 2 bd. Red. af Jørgen Hamre og Johann Runge. 510 s. 1986.
23. Jane Bossen/Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1936-1986. 108 s. 1986.
24. Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. 299 s. 1988.
25. Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945. 207 s. 1988.
26. Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske partrederegnskaber 1783-1812. 258 s. 1989.
27. Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen. En danskhedens repræsentant i Sydslesvig 1923-45. 122 s. 1990.
28. Duborg-Skole-elever i krigens år. På korsvej mellem nødvendighed og frivillighed. 152 s. 1990.

29. W. L. Christiansen: Mit brogede politiske liv. 128 s. 1990.
30. Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse. 434 s. 1990.
31. Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1891-1921-1991. 184 s. 1991.
32. W. L. Christiansen: Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg. Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch 1945-1954. 230 s. 1993.
33. Hans Nielsen: Streifzüge durch mein Leben. 219 s. 1994.
34. Gunnar Ryge Petersen: Agrup danske skole 1946-1981. 113 s. 1995.
35. Lars N. Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996. 310 s. 1996.
36. Karl Heinz Lorenzen: Holdninger har en pris – en rød sydslesvigsk erindringer fra tre Tyskland. 199 s. 1997.
37. Stine Wiell: Flensborgsamlingen 1852-1864 og dens skæbne. 344 s. 1997.
38. Lars N. Henningsen, Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW. Danskindsindet politik i Sydslesvig 1945-1998. 493 s. 1998.
39. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Minderheiten- und Regionalpartei in Schleswig-Holstein. 48 s. 1999.
40. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Mindretals- og regionalparti i Sydslesvig. 48 s. 1999.
41. Marie Meyer: Hjertesprog. Erindringer fra grænselandet. 296. s. 1999 og 2000.
42. Gerret Schlaber: Flensborg mellem helstat og kejsertid. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 146 s. 1999.
43. Dagbøger fra Sydslesvig 1999, udgivet ved Lars N. Henningsen, 232 s. 2000.
44. Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955. 460 s. 2001.
45. Leif Sestoft: Drømmen om Danmark. 370 s. 2002.
46. Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år. Studiefdelingens ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003, 407 s., 2003.
47. Lars N. Henningsen (udg.): Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagskiftets år, 266 s., 2003.
48. Birgitte Herreborg Thomsen: Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-1945, 236 s., 2003.
49. Axel Johnsen: Dannevirkemænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940. 500 s. 2004.
50. Lars N. Henningsen – Johan De Mylius: Hver elsker sin farve. Hertugdømmerne og H.C. Andersen. Jeder liebt seine Farbe. Die Herzogtümer und Hans Christian Andersen. 283 s. 2005.
51. Günter Weitling: Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920, 440 s., 2005.
52. René Rasmussen. Front og bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945. 2 bd. 1000 s. 2005.
53. Lars N. Henningsen: Flensborgskibe 1790-1850. Flensburger Schiffe 1790-1850, 47.s. 2005.
54. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Mindretals- og regionalparti i Sydslesvig 1945-2005. 52 s. 2006.
55. Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW – Minderheiten – und Regionalpartei in SchleswigHolstein 1945-2005. 52 s. 2006.
56. Lars N. Henningsen og Johann Runge: Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921, 280 s. 2006.

57. Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning ca. 1460-1864, 492 s., 2007.
58. Gerret Liebing Schlaber: Administrative tilhørsforhold mellem Ejderen og Kongeåen indtil 2007, 428 s., 2007.
59. Lars N. Henningsen (red.): SSW i kommunalpolitik 1948-2008 – en interviewbog, 280 s., 2008.
60. Gerret Liebing Schlaber: Fra opland til bydele/Vom Land zum Stadtteil ca. 1860-1930, 160 s., 2009.
61. Martin Bo Nørregård: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45, 460 s., 2009.

Arkivserien

1. Lars N. Henningsen: Foreningsarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 52 s.1992.
2. Lars N. Henningsen: Danske Kirkebøger i Sydslesvig. 117 s. 1993.
3. Lars N. Henningsen: Personarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 80 s. 1993.
4. Johannes Christiansen: Familien Rønnenkamp fra Flensborg – en slægtshistorie fra helstatens dage.128 s. 1994
5. Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen: Vandrelærere – rejsende i dansk kultur. 204 s. 1996
6. Private personarkiver: Jacob Kronika (1897-1982). Foreløbig arkivfortegnelse, ved René Rasmussen. 92 s. 1998.
7. Lars N. Henningsen: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. En oversigt. 216 s. 1999.
8. Private personarkiver: Jensen, Jens Nielsen (1879-1962) og hustru Ellen Kirstine, f. Hansen (1888-1967) Mejerist, journalist. Foreløbig arkivfortegnelse, ved René Rasmussen. 21 s. 1999.
9. Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig og de danske sekretariater. En arkivfortegnelse. 268 s. 2000.
10. Birgitte Herreborg Thomsen: Kort og prospekter i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, 53 s., 2003.
11. Birgitte Herreborg Thomsen: De slesvigske krige 1848-50 og 1864 – tegninger og kort i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, 49 s., 2003
12. Bonn-Erklæringen og de unge. Elevberetninger fra Duborg-Skolen 2005. 57 s., 2005
13. Lars N. Henningsen: Sydslesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu. 69 s. 2007.
14. Leif Hammelev: Krigen 1864 i stereoskopbilleder. 140 s., 2007.
15. Lars N. Henningsen og Elly Andersen: Christianslyst – fra kongedomæne til kursuscenter, 52s., 2008.

I løbet af 2. verdenskrig indkaldtes henmod 1.000 mand fra det lille danske mindretal i Sydslesvig syd for den dansk-tyske grænse til tysk krigstjeneste. Langt de fleste fulgte deres pligt som tyske statsborgere, og omkring en fjerdedel af de indkaldte vendte aldrig tilbage, men faldt for en fører, et folk og et fædreland, som ikke var deres. På baggrund af soldaternes egne breve gives i denne bog et billede af, hvordan det var for denne lille gruppe danske at tjene i tysk uniform under 2. verdenskrig.

ISBN 978-87-89178-74-5

9 788789 178745

ISSN 1397-4343